

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Múlt századi sorsfordulók – 1956

KECSKÉS D. GUSZTÁV

*A magyar kérdés
a francia Nemzetgyűlésben*

KLENJÁNSZKY SAROLTA

*Az 1956-os magyar forradalom
és leverésének visszhangja
a francia kommunista mozgalomban*

KAHLER FRIGYES

*1956 szellemének megtorlása
tíz év után*

BOGNÁR BULCSU

*A nemzeti radikális politika
és a társadalomtudományos érvelés
kettőssége Erdei Ferenc
faluszociográfiájában*

PALLAGI MÁRIA

*XIII. Alfonz – egy semleges uralkodó
lehetőségei és korlátai*

21. évf.

2006

1. szám

Bemutatjuk Péteri György történészt

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 2000 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 500 Ft+postaköltség, könyvesboltban 650 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Baross u. 1.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrásy út 45.;
ELTE BTK könyvtár, Múzeum krt. 6–8.;
Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;
Magiszter Könyvesbolt, Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-062

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Teiszler Éva

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

21. évfolyam

2006. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

BENCSIK PÉTER

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

KECSKÉS D. GUSZTÁV

A francia politikai pártok állásfoglalásai az 1956-os magyar forradalom kapcsán: a magyar kérdés a francia nemzetgyűlésben 5

KLENJÁNSZKY SAROLTA

Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista mozgalomban 19

KAHLER FRIGYES

1956 szellemének megtorlása tíz év után. Vaczkó László és Hamusics János ügye 38

BOGNÁR BULCSU

A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettsége Erdei Ferenc faluszociográfiájában 57

PALLAGI MÁRIA

XIII. Alfonz – egy semleges uralkodó lehetőségei és korlátai 74

Műhely

FARKAS CSABA

Hatalomváltás Csongrád megyében 1956-ban 100

GULYÁS LÁSZLÓ–TÓTH ISTVÁN

Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása 109

KECSKEMÉTI KÁROLY

Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. (Vázlat) 120

Elmélet és módszer

KISANTAL TAMÁS

Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé 133

SIGMUND FREUD

Ördögi neurózis a 17. században 139

MICHEL DE CERTEAU

Hogyan kezeli Freud a történelmet? „Az ördögi neurózis a 17. században” kapcsán 158

Határainkon túl

„...idegen akadémiai kultúrából jövő, viszonylag fiatal kutató” – Beszélgetés Péteri Györggyel. (Az interjút készítette: Kövér György) 172

Péteri György műveinek bibliográfiája	184
PÉTERI GYÖRGY	
Tisztogató és patronálás: Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958	186
<i>Figyelő</i>	
Vezérkultusz Sztálin-módra (Klaus Heller – Jan Plamper (ed.): <i>Personality Cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus</i> , V&R Unipress, Göttingen, 2004.)	
APOR BALÁZS	211
Városok és a kora újkori állam hatalmi- és gazdaságpolitikája (H. Németh István: <i>Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon [A felső-magyarországi városszövetség] I–II. kötet</i> , Osiris Kiadó, Budapest, 2004.)	
DOMINKOVITS PÉTER	221
A válás mint történelmi tapasztalat (Roderick Phillips: <i>Amit Isten összekötött... A válás rövid története</i> . Osiris Kiadó, Budapest, 2004.)	
NAGY SÁNDOR	226
Palmerston és a „külpolitika politikája” (David Brown: <i>Palmerston and the politics of foreign policy 1846–1855</i> . Manchester University Press, Manchester, 2002.)	
SZALISZNYÓ LILLA	232
<i>Beérkezett könyvek</i>	237
<i>Számunk szerzői</i>	238

KECSKÉS D. GUSZTÁV

A francia politikai pártok állásfoglalásai az 1956-os magyar forradalom kapcsán

A magyar kérdés a francia Nemzetgyűlésben¹

Az 1956 őszi lezajlott magyarországi forradalmi események hírei igen intenzív reakciókat váltottak ki a francia közvéleményben, sajtóban, a szellemi-kulturális életben és – mind-ebből következőleg – a belpolitikában is.² Pedig francia vonatkozású nemzetközi eseményekben nem volt hiány: az 1954 óta zajló algériai háború keretében 1956. október 16-án a francia haditengerészet algériai felkelőknek szánt fegyvereket talált az Egyiptomból induló Athos nevű hajón. Október 22-én a francia titkosszolgálat sikeres akciójának köszönhetően elfogták az algériai Nemzeti Felszabadítási Front (FLN) vezetőit szállító repülőgépet. Október 29-én pedig Izrael Egyiptom elleni támadásával kezdetét vette a „szuezi válság”, amelybe másnapról már Franciaország és Nagy-Britannia is bekapcsolódott... E Franciaországot közvetlenül érintő események okozta feszült légkörben érkeztek Párizsba a magyar forradalomról és annak szovjetek általi brutális leveréséről szóló értesülések. Mivel

¹ E tanulmány alapjául szolgáló franciaországi kutatásaimat a francia kormány, a Sorbonne Párizs III Egyetem, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (a kutatási szerződés nyilvántartási száma: F-030125) ösztöndíjjal támogatták. A gyűjtött anyag feldolgozásához az MTA Történettudományi Intézete, a Pécsi Tudományegyetem, az 1956-os Intézet, a Hidegháború-történeti Kutatóközpont, a XX. Század Intézet és Budapest, IV. kerület Önkormányzata szakmai, illetve anyagi támogatást nyújtott. Az 1956-os magyar forradalom franciaországi vonatkozásairól lásd Kecskés Gusztáv: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*, doktori disszertáció, Sorbonne Nouvelle Paris III – Pécsi Tudományegyetem, 3 kötet, Párizs, 2003, 749. Az 1956-os magyar forradalomnak a francia Nemzetgyűlésben való tárgyalásáról az értekezés 5. fejezetében írok: Les positions prises par les principales forces sociales et politiques françaises à propos de la révolte hongroise de 1956, uo. 1. kötet 238–274. A disszertáció kiadása: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*, sous la direction de Sándor Csernus et Paul Gradwohl, Paris–Budapest–Szeged, Publications de l’Institut hongrois de Paris en collaboration avec École doctorale Espace Européen Contemporain (EEC) de l’Université Paris III Sorbonne Nouvelle, 2005 (série : Dissertations, vol. III). A disszertáció következtetéseit lásd: *A francia diplomácia és az 1956-os magyar forradalom*. Történelmi Szemle, 44. évf. (2002) 1–2. sz. 99–114.

² Néhány példa a magyar forradalom franciaországi visszhangjával foglalkozó francia szakirodalomból: Dufoix, Stéphane: *Exil et politique. Le cas hongrois en France après 1956*. DEA szakdolgozat Lazar, Marc vezetésével. Université de la Sorbonne Paris I, 1992–1993.; uő: *Exil et politique. Éléments pour une sociologie de la politique en émigration: l'exemple des Hongrois, des Polonais et des Tchécoslovaques en France de 1945 à nos jours*, politikatudományi doktori disszertáció, Université Paris I Sorbonne, Département de science politique, 1997, 2 kötet; Grandsenne, Florence: *Les intellectuels français face aux crises du communisme en Europe du Centre-Est. Perception et interprétation des mouvements et de leur répression (1956–1981)*. Doktori disszertáció, 3 kötet, Institut d’Etudes Politiques de Paris, Serge Bernstein vezetésével, 1998. 1. kötet: Budapest, 1956; Klenjanszky Sarolta: *Les répercussions de la révolution hongroise de 1956 et de sa répression dans le Parti communiste français*. Szakdolgozat Faron, Olivier vezetésével. Lyon,

magyarázható, hogy a francia társadalomban mégis oly heves visszhangot váltott ki a „vasfüggöny” túloldalán élő kis nép sorsa? A hidegháború légköre továbbra is jelen volt, a nemzetközi enyhülés 1953-tól megfigyelhető jelei ellenére. A magyar forradalom a nyugati mentalitás számára legdrágább értéket, a szabadságot testesítette meg, és újjáélesztette a Köztársaság által állandó kultuszban részesített francia forradalmi hagyományokat. A francia sajtóban a budapesti harcokról tömegesen megjelent képek nyilván felidéztek a második világháború még élénken élő emlékeit. A média bőségesen foglalkozott a témával, ami visszatükrözte és tovább erősítette a közvélemény reakcióját.

Az 1946-ban megalakult IV. Köztársaságot a végrehajtó hatalom instabilitása, a gyarmati háborúk és a nagy gazdasági prosperitás egyaránt jellemezték. Politikai életének legfontosabb színtere a hagyományos pártpolitizálás számára ideális terepet nyújtó Nemzetgyűlés volt. Ezért annak tanulmányozása, hogy a francia Nemzetgyűlés a magyar ügygel kapcsolatban milyen magatartást tanúsított, sokat elárul a politikai pártok és a kormány hozzáállásáról a magyarországi eseményekkel, valamint azoknak Franciaországra gyakorolt hatásaival kapcsolatban.

A Parlament szerepe a külpolitikában a IV. Köztársaság alatt

A Parlament, azaz a Nemzetgyűlés (Assemblée nationale) és a Köztársaság Tanácsa (Conseil de la République) alig foglalkozott külpolitikával a IV. Köztársaság idején. A képviselők többsége nem volt igazán naprakész nemzetközi ügyekben: jobban érdekelték őket a belügyek, különös tekintettel azokra, amelyek közvetlenül érintették választóköreiket. A Külügyminisztérium működésének költségeivel kapcsolatos viták gyakorlatilag semmilyen szerepet nem játszottak a külpolitikában. Ritkán fordult elő, hogy külügyi kérdések megvitatására éltek volna a képviselők olyan rendelkezésükre álló parlamenti eszközökkel, mint az interpelláció, a határozati javaslat, illetve a napirend előtti írásos vagy szóbeli felszólalás. Talán még ennél is ritkábban történt meg az, hogy egy ilyen témájú interpellációt végül megszavaztak volna új napirendi pontnak. Úgy vélekedtek, hogy az ilyen viták szükségtelenek, sőt akár károsan is befolyásolhatják a kormánypolitika hatékonyságát.³ E tényezőket is érdemes figyelembe venni, amikor azt vizsgáljuk, hogyan kezelte a francia Nemzetgyűlés a magyar ügyet 1956 október–novemberében.

2002, l'Université Lumière – Lyon II (Faculté de Géographie, de Tourisme et d'Histoire); 1956. *Le commencement de la fin. Actes du colloque « BUDAPEST 1956–1996 »*. Palais du Luxembourg, Paris, 28–29 octobre 1996, sous la direction de François Fejtő et Gilles Martinet, Paris, 1997.; Sirinelli, Jean-François: *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXème siècle*, Chapitre VIII: Un automne 1956. Paris, 1990.; Tocqueville, Olivier: *L'Humanité face au coup de Prague de 1948 et à la révolution hongroise de 1956*. Szakdolgozat, 1980.; Turbet-Delof, Guy: *La Révolution hongroise de 1956. Journal d'un témoin*. Paris, 1996.; Vignaud, Christine: *L'opinion française face aux événements de l'Europe de l'Est de 1956*. Szakdolgozat Robert Frank vezetésével, 1986–1987.; *Les intellectuels et l'opinion publique en France face à la révolution hongroise de 1956* című, 1996. október 17–19-én a Magyarországi Francia Kulturális Intézetben tartott tudományos konferencia, melynek francia nyelvű jegyzőkönyvét és annak magyar fordítását Csapodi Csaba készítette 2000-ben (a kézirat a Francia Kulturális Intézet „Médiathèque”-jében van elhelyezve).

³ Grosser, Alfred: *La IVe République et sa politique extérieure*. Paris, 1972. 79–84.

A magyar forradalom kérdése felmerül

1956. október 25-én a francia kormány a Nemzetgyűlésben felvetette a bizalmi kérdést, többek közt algériai politikájának megvitatása kapcsán.⁴ Ezen az ülésen Waldeck Rochet, kommunista képviselő élesen bírálta a kormányt, követelve a béke helyreállítását Algériában. Robert Bichet, a kereszténydemokrata MRP⁵ képviselője a következőképpen válaszolt: „És a budapesti béke? Harci repülőkkel teremtik meg.”⁶ Amikor Rochet az algériai vezetők letartóztatásáról és a szuezi válságról beszélt, meg kellett hallgatnia azokat a visszavágásokat, amelyekben a magyar fővárost úgy emlegették, mint a szovjetek által elfojtott forradalmi mozgalom szimbólumát.⁷ Budapest nagyon hamar szitokszóvá vált, melyet a kommunisták gyalázására használtak. Magyarország kérdése azonban ennek az ülésnek csak mellékes témája volt. Fontosabb volt, hogy Guy Mollet, a Minisztertanács szocialista párti elnöke⁸ szólt az Athos hajó átkutatásáról és Ben Bella, valamint több más algériai felkelő vezető letartóztatásáról. Mindamellet Budapest emlegetése előrevetítette a következő napokra várható vitákat. Október 26-án már többet foglalkoztak a kérdéssel. Még július elején Fernand Bouxom (MRP) napirend előtti felszólalásában felvetette a poznaíni munkásfelkelés kérdését, különös tekintettel annak várható nemzetközi következményeire. Azt kérdezte a kormánytól, hogy nem szerzett-e tudomást más, hasonló incidensről a szomszédos országokban. A parlamenti nyári szünet miatt Maurice Faure, a marokkói és tunéziai ügyekkel megbízott radikális párti külügyi államtitkár csak az október 26-i ülésen válaszolt a képviselő kérdésére. Mint ahogy az a francia diplomáciára általában is jellemző volt a hidegháborús korszak kelet-európai válságaival kapcsolatban, Faure rendkívül óvatosan fogalmazott: „Az olyan események hatását illetően, melyeknek színtere egy idegen ország, nincs jogunk úgy ítélkezni, hogy azt a belügyekbe való sajnálatos beavatkozásunkként értelmezhessek.”⁹ Tartózkodott attól, hogy mélyrehatóan elemezze a lengyel és a magyar fejleményeket, nem úgy, mint Bouxom. A parlamenti „centrum” támogatását élvező Bouxom hosszasan beszélt a magyar felkelésről. Hangsúlyozta, hogy nem egyszerűen a sztálinista módszerek ellen folyik a küzdelem, hanem „az elnyomó megszállók ellen, a nemzeti függetlenségért” harcolnak.¹⁰ Az MRP-s képviselő sürgette a francia kormányt, hogy hivatalosan tiltakozzon a Magyarországgal 1947-ben kötött békeszerződés megsértése ellen. Ez ugyanis arra kötelezte a szovjet csapatokat, hogy három hónappal az ausztriai csapatkivonások után hagyják el Magyarország területét. Bouxom ezután felolvasta a pártja parlamenti frakciója által megszavazott indítványt: „A Republikánus Népi Mozgalom [MRP] parlamenti frakciója felindultan követi a magyarországi és lengyelországi eseményeket. Elítéli a Szovjetunió elfogadhatatlan beavatkozását más országok belügyeibe, és együttérzését fejezi ki mindazok iránt, akik ezekben a pillanatokban is azért szenvednek vagy

⁴ Az 1954 és 1962 között zajló algériai háború a korabeli francia belpolitikai élet egyik legfontosabb témája volt.

⁵ Republikánus Népi Mozgalom (Mouvement Républicain Populaire): 1944-ben alapított francia kereszténydemokrata politikai párt, a IV. Köztársaság egyik meghatározó politikai ereje volt.

⁶ *Journal Officiel de la République Française*, Débats parlementaires, Assemblée Nationale, Compte rendu in extenso des séances, questions écrites et réponses des ministres à ces questions, Troisième législature, Session ordinaire de 1956–1957, séance du 25 octobre 1956, 4302.

⁷ *Journal Officiel de la République Française*, 4304.

⁸ A francia szocialista párt ekkori elnevezése Section française de l'Internationale ouvrière [Munkás Internacionálé Francia Szekciója] volt, mely 1905-ben alakult. A főtitkári tisztséget az 1956 januárjában miniszterelnöknek kinevezett Guy Mollet töltötte be.

⁹ *Journal Officiel de la République Française*, séance du 26 octobre 1956, 4339.

¹⁰ *Journal Officiel de la République Française*, séance du 26 octobre 1956, 4339.

áldozzák fel életüket, hogy a szabadság éljen!”¹¹ Az MRP képviselője úgy vélte, a francia Nemzetgyűlésnek szolidaritást kell vállalnia a magyarokkal. Tudván, hogy a Szovjetunió-nak címzett támadások a kommunista frakciónak is szóltak, ez utóbbi tagjai igyekeztek el-lentámadásba lendülni. Jellegzetes érveiket többször hangoztatták a vita folyamán. Egy-részt a francia gyarmatosítási politikára tettek utalásokat, nevezetesen a „Madagaszkáron lemészárolt 95 000 embert” emlegették,¹² másrészt a II. világháborút hozták szóba: „Ha nincs a Szovjetunió, talán Önök sem lennének ma itt” – mondta Raoul Calas kommunista képviselő.¹³

Október 30-án, 22 óra után Guy Mollet ismertette a Nemzetgyűlés előtt a kormány közleményét az előző nap Egyiptom és Izrael között kirobbant háborúba történő francia-brit beavatkozásról.¹⁴ A francia kormányfő kifejtette a sèvres-i titkos tárgyalásokon gondosan előkészített kezdeményezésük hivatalos indoklását. Kiemelte a Szezei-csatornán való biztonságos áthaladás és a szabad közlekedés fontosságát. Kijelentette továbbá, hogy a francia és brit kormányok erő alkalmazására is készek a cél elérése érdekében. Mollet arra kérte a Nemzetgyűlést, hogy nagy többséggel hagyja jóvá a meghozott intézkedéseket. Beszédét élénk lelkesedéssel fogadták a baloldal, a centrum és a jobboldal képviselői egyaránt, sőt a szélsőjobb padsorában ülők közül is többen.¹⁵ A kormány végül 368 igen szava-zatot kapott 182 nem ellenében.¹⁶ A kommunisták teljes mértékben elleneztek a kabinet lé-péseit. Szónokuk, Raymond Guyot határozottan elítélte a döntést és azokat az „imperialista és gyarmatosító pénzügyi köröket”,¹⁷ melyek, véleménye szerint, azt támogatták. Beszédét gyakran szakították félbe a magyar válságra utaló bekiabálások: „És Magyarország?”, „Na és Budapesten?”, „Éljen Magyarország!” stb.¹⁸ Vagyis újra a magyar ügyhöz nyúltak a szu-ezi válsággal kapcsolatos döntések alátámasztásához. Az október 31-i ülésen hasonló jelen-ségnek lehetünk tanúi. Amikor a kommunistákhoz közel álló progresszista képviselők ne-vében Pierre Cot támadta a kormány egyiptomi válság során tanúsított politikáját, a beszé-dét félbeszakító bekiabálások szintén Magyarországra vonatkoztak, még ha azok megfogal-mazása nem is volt annyira durva, mint a kommunista képviselők felszólalásai idején.¹⁹

A magyar ügy a Nemzetgyűlés napirendjén

A Nemzetgyűlésben november 6-a fordulópontot hozott a magyar ügy kezelésében. Bár so-kat emlegették más témák vitája során – különösen Algéria és Szuez kapcsán –, de csak a magyar forradalom leverése után került sor a kérdés hivatalos és beható vizsgálatára.

¹¹ *Journal Officiel de la République Française*, 4340.

¹² A bennszülött és a francia telepes lakosság közti feszültség nyomán 1947. március 29–30-án kirob-bant a malgasok felkelése, melyet Párizs azonnal és féktelen brutalitással leverte. A halálos áldozat-ok száma valóban csaknem elérte a százezret.

¹³ *Journal Officiel de la République Française*, 4340.

¹⁴ 1956. október 22. és 24. között a franciaországi Sèvres-ben angol–francia–izraeli titkos egyeztető tárgyalásokra került sor, melyeknek során véglegesen rögzítették a szuezi háború forgatókönyvét. Elhatározták, hogy október 29-én az izraeliek megtámadják Egyiptomot, mire Nagy-Britannia és Franciaország ultimátumban követeli a harcok befejezését, majd a feltételezett egyiptomi elutasít-ás után – arra hivatkozva, hogy biztosítani kívánják a szabad hajózást – katonailag megszállják a Szezei-csatorna térségét.

¹⁵ *Journal Officiel de la République Française*, 3e séance du 26 octobre 1956, 4421–4422.

¹⁶ Elgey, Georgette (avec la collaboration de Boussard, Marie-Caroline): *Histoire de la IVe République. La République des Tourmentes (1954–1959). Malentendu et passion*, t. second, Paris, 1997. 195.

¹⁷ *Journal Officiel de la République Française*, 4423.

¹⁸ *Journal Officiel de la République Française*, 4423.

¹⁹ *Journal Officiel de la République Française*, 1er séance du 31 octobre 1956, 4438–4441.

Bernard Lafay, a Republikánus Balközép Tömörülés (Rassemblement des Gauches républicains et du Centre républicain) frakciójának tagja határozati javaslat sürgős megvitatását kérte, melyben a Nemzetgyűlés ünnepélyesen köszönti a „*mártír magyar nemzetet*”, és felszólítja a kormányt, hogy a „*szabad nemzetekkel*” karöltve tegyen meg mindent a megtorlás megállítására és az országukban maradt vagy menekült magyarok megsegítése érdekében.²⁰ Ezt a javaslatot nyomban továbbították a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságának, amely még aznap napirendjére tűzte a kérdést.

Az a tény, hogy a IV. Köztársaság idején a Nemzetgyűlés csak elvétve foglalkozott nemzetközi kérdések megvitatásával, szükségképpen megnövelte ennek a bizottságnak a jelentőségét. Tagjai szinte kizárólag olyan élvonalbeli képviselők voltak, akik fontos szerepet tölthettek be parlamenti frakciójukban. Munkamódszerének köszönhetően a Külügyi Bizottság inkább egyfajta klubra hasonlított, amelyben jó társaságból való emberek kicserélték híreiket, semmint olyan bizottságra, amelyben szerényebb mértékben ugyan, de parlamenti jellegű vita folyik. Ezért azután nagyon ritkán került sor szavazásra. Ráadásul a bizottság rendszerint csak európai és „atlanti” kérdéseket vitatott meg.²¹ Hogyan reagált hát a Külügyi Bizottság a magyar eseményekre? November 6-án 16 és 17 óra között ültek össze Lafay határozati javaslatának megvitatására. A várakozásoknak megfelelően a bizottság tagjai két, egymással szöges ellentétben álló véleményt képviseltek. A felszólalók többsége támogatta azt a javaslatot, mely szigorúan elítélte a magyar forradalom szovjetek által történt leverését és a Francia Kommunista Párt ezt helyeslő hozzáállását. A kommunista képviselők ellenben úgy vélekedtek, hogy a tervezet szövege nem felel meg a valóságnak, mert nem a függetlenség és a szabadság védelméről volt itt szó, hanem a „*népi hatalmat támadó ellenforradalmi cselekményekről*”. Annak érdekében, hogy elterelje a magyar ügyre összpontosuló figyelmet, François Billoux kommunista képviselő felvetette: a bizottság esetleg megvizsgálhatná, milyen körülmények között kötelezte el magát a francia kormány Nagy-Britannia oldalán „*egy olyan kalandra, melynek még nem látható előre minden lehetséges következménye*”.²² Végül a Bizottság 32 igen szavazattal 10 szavazat ellenében elfogadta a (kis mértékben módosított) határozati javaslatot. A bizottság elnöke, Daniel Mayer szocialista képviselő ezt követően tudatta, hogy – hallva a budapesti rádió megrendítő felhívásait, valamint a közleményt, amelyben a moszkvai rádió megerősítette a forradalom leverésének hírét – felhívta telefonon a párizsi szovjet Nagykövetséget. Kifejezte a Bizottság megrendülését, és bejelentette, hogy ez utóbbi Szovjetunióba tervezett látogatását ezennel elhalasztja. A szovjet Legfelsőbb Tanács delegációjának a Nemzetgyűlésbe tervezett látogatását ugyancsak elhalasztotta.²³

„Tisztelt képviselőtársak! Úgy gondolom, a Francia Nemzetgyűlés minden nemes lelkű asszonyának és férfijának mély megindultságát fejezem ki, amikor biztosítom a magyar népet barátságunkról és tiszteletünkről, melyet bátorsága és áldozatvállalása keltett bennünk. A mártírsorssal, melyet még most is elszenved, amikor hősiesen küzd egy idegen hadsereg gyalázatos agressziója ellen, kivívja magának mindazok csodálatát, akik hűek maradtak a legtisztább francia forradalmi hagyományhoz, azaz az emberi jogok és a szabadság

²⁰ *Journal Officiel de la République Française*, 1er séance du 6 novembre 1956, 4478. Cf. Session ordinaire de 1956–1957, séance du 6 novembre 1956, annexe n° 3144 publiée aux *Annales de l'Assemblée Nationale*, Documents parlementaires, 3e législature, volume 4, Paris, 1958, 374.

²¹ Grosser: *La IVe République et sa politique extérieure*, 83–84., 86–87.

²² Archives nationales (Párizs, a továbbiakban AN): C//15749, Procès-verbaux des séances de la Commission des Affaires étrangères (cahiers manuscrits et dactylographiés), 8 février 1956–27 décembre 1956, séance du 6 novembre 1956.

²³ Uo.

védelméért küzdő népekkel vállalt teljes szolidaritáshoz” – ezekkel a szavakkal nyitotta meg a november 6-i második ülést André Le Troquer, a Nemzetgyűlés elnöke. Beszédét élénken támogatta a képviselők többsége. Felálltak, dörgő tapsviharban törtek ki, és nagy hanggal („Gyilkosok! Hallgassatok!”, „Hadd’ beszéljenek a franciák!”) elnyomták a szélsőbal kiáltózásait. A kommunisták, akik természetesen a támadások célkeresztjében érezték magukat, a szokásos bekiabálásaikkal próbáltak tiltakozni („Szuez! Port Szaid!”).²⁴ Az idézetek jól mutatják, milyen hangulat uralkodott a magyar kérdés megvitatásakor. Ezután az SFIO szocialista párthoz tartozó Christian Pineau külügyminiszter kért szót, és kijelentette, hogy a kormány teljes mértékben osztozik a Le Troquer által kifejtett érzéseken: „[A kormány] tisztelettel meghajol a magyar munkások, parasztok, egyetemisták és hazafiak előtt, akik a szabadság ügyéért áldozták életüket” – jelentette ki.²⁵ Pineau arra kérte a Nemzetgyűlést, hogy tisztelete jeléül tartson egyperces néma csendet, ami ezt követően meg is történt. Ezután az ülést levezető elnök bejelentette, hogy Robert Bichet, az MRP parlamenti frakciójának alelnöke interpellációs kérelmet nyújtott be annak tisztázására, hogy a kormány milyen következtetéseket kíván levonni a magyar eseményekből, és milyen kezdeményezéseket tervez annak érdekében, hogy szabad és az emberi jogok tiszteletén alapuló rendszer állhasson fel Magyarországon. A házszabályoknak megfelelően, az interpellációval egy időben az interpelláló személy benyújtott egy ötven képviselő által aláírt írásbeli kérelmet abból a célból, hogy a Nemzetgyűlés azonnal határozza meg a vita időpontját, amint a kormány az interpellációról értesült. A szükséges szavazás és a kormány megkérdezése után másnap 15 órára tüzték ki Bichet interpellációjának érdemi vitáját. A Bichet által benyújtott interpellációs kérelemhez két másik, szintén a magyar ügygel foglalkozó kérelmet is csatoltak. Az egyik Jean-Louis Tixier-Vignancour szélsőjobboldali képviselő, a Nemzeti Tömörülés (Rassemblement national) elnöke részéről érkezett, aki arról kérdezte a kormányt, hogy a magyar népnek a „Vörös Hadsereg” által történt lemészárlása után miért nem szakította még meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, és főleg miért nem oszlatta még fel a Francia Kommunista Pártot, amely helyeselte a „magyar munkások és parasztok legyilkolását”. A másik interpellációban Bernard Lafay arra kérdezett rá, hogy milyen intézkedéseket tervez a kormány a „hősies magyar nemzet” leghatékonyabb anyagi és erkölcsi megsegítésére. Kezdeményez-e, folytatta a képviselő, a francia kormányzat olyan nemzetközi lépéseket, melyek képesek lesznek enyhíteni egy, „a szabadságáért küzdő nép” szenvedéseit. Ezek az interpellációk természetesen heves tiltakozásokat váltottak ki a kommunisták padsoraiban. Végül Daniel Mayernek, a Külügyi Bizottság elnökének javaslatára az ülést berekesztették, ezzel is kifejezve a felháborodást és a gyászt, melyet a tragikus magyarországi események keltettek; továbbá a szolidaritást a harcosokkal, valamint az áldozatokért és halottakért érzett részvétet.²⁶ A patetikus beszédek, a harag fellobbanása, valamint a támadások és ellentámadások után mi újat hozhatott még a másnapi ülés?

A november 7-i két ülés – melyek a magyar kérdés tárgyalásában a legjelentősebbnek tekinthetők – újabb lehetőséget teremtett a pártok és a kormány számára, hogy még pontosabban kifejtsék álláspontjukat. Az ülés az interpellációk meghallgatásával kezdődött. Az első interpellációt benyújtó Robert Bichet úgy ítélte meg, hogy a magyar eseményeknek az európai egység megteremtését célzó tervek felgyorsítására kellene ösztönözniük a francia kormányt. Ezért javasolta, hogy kezdeményezzék az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának azonnali összehívását az egyes kormányok által képviselt álláspontok összehangolása

²⁴ *Journal Officiel de la République Française*, 2e séance du 6 novembre 1956, 4481–4482.

²⁵ *Journal Officiel de la République Française*, 4482.

²⁶ *Journal Officiel de la République Française*, 4482–4483, 4485.

vége. Úgy vélte, nem volna helyes elfogadni a szovjetek által kikényszerített új magyar kormányt, továbbá, hogy a francia kormánynak és más „szabad kormányoknak” együttes erővel el kell érniük a szovjet csapatok kivonását Magyarországról. Ezután kívánatosnak látta egyfajta nemzetközi rendőrség kiküldését Magyarországra, melynek feladata olyan ellenőrzött választások megtartása lenne, melyeken Magyarország szabadon választhatná meg kormányát. Javasolta továbbá, hogy rövid határidőn belül tartsanak nemzeti gyásznapot, melynek során adományokat is gyűjtenének a megtorlás áldozatainak emlékére. Végezetül – utalva az FKP magyar ügyben tanúsított állásfoglalására – kijelentette, hogy cselekedeteivel „*a kommunista párt folyamatos veszélyt jelent az állam biztonságára nézve*”,²⁷ következésképpen javasolta annak felosztatását. A beszédet gyakran szakították félbe a kommunista képviselők bekiabálásai. De amikor a második felszólaló, a szélsőjobbhoz tartozó Tixier-Vignancour emelkedett szólásra, ritkán látott szenvedéllyel törtek felszínre az indulatok. A kommunista képviselők azonnal felálltak, és a következő felkiáltásokkal hagyták el a termet: „*Pétain! Pétain!*”, „*Kollaboráns!*”, „*Az emelvényen álló ember juttatott minket börtönbe!*”, „*Vichybe vele!*”. Amikor a kommunista képviselők azt kezdték el skandálni, hogy „*A fasizmust nem szavazzuk meg!*”, az elnök 15 percre berekesztette az ülést.²⁸ A szünetet követően Tixier-Vignancour mégis szóhoz jutott. Beszédében hangsúlyozta, hogy a szovjet diplomaták a Szovjetunió első számú kémei. Elmondta: „*Értelmetlen lenne szóban pellengérré állítani a Szovjetuniót, miközben továbbra is normális diplomáciai kapcsolatokat tartunk fenn vele.*” Azon túl, hogy javasolta a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, követelte a Francia Kommunista Párt azonnali, teljes felosztatását: „*Az utóbbi napokban éreztük ugyebár, tisztelt Külügyminiszter úr, milyen súllyal nehezedik ránk a háború és a Szovjetunió fenyegetése. Nem lehetséges, hogy ilyen fenyegetettség mellett továbbra is elfogadhatónak tartsuk azt, hogy a kommunista párt szervezete – a Vörös Hadsereg megérkezésekor – nagyvárosokat, elektromos erőműveket, gázgyárakat és kikötőket tartson kezében. Cselekednünk kell, mielőtt még túl késő lenne.*”²⁹ A harmadik felszólaló, Bernard Lafay bejelentette, hogy – amíg a kormány kiadja hivatalos közleményét a legfrissebb szuezi eseményekkel kapcsolatban – visszavonja interpellációs kérelmét, hogy ne nyúljon túl hosszúra a magyar kérdés megvitatása. Végül Georges Bidault, MRP-s képviselő javasolta az ülés berekesztését annak érdekében, hogy a Diadalívnél tartandó megemlékezésen részt venni szándékozó képviselők odaérjenek.³⁰ A kormány beleegyezése és a javaslat szavazásra bocsátása után az elnök berekesztette az ülést. Az interpellációk megvitatása néhány órával később folytatódott.

Az ülés 21 órakor folytatódott Pierre Villon kommunista képviselő felszólalásával. „Ma este, azután a tüntetés után, melyre ma délután Bidault úr hívott bennünket, Tixier-Vignancour úr beszéde után, fasiszta bandák feldúlták és felgyújtották a Francia Kommunista Párt székházát ...” „Pompás!” – vágott vissza Tixier-Vignancour. „Fasiszta szemét! Gyilkos!

²⁷ *Journal Officiel de la République Française*, 1er séance du 7 novembre 1956, 4506.

²⁸ Uo. Jean-Louis Tixier-Vignancour 1936 és 1942 között, majd 1956–1958-ban Basses-Pyrénées szélsőjobboldali nemzetgyűlési képviselője, 1940–1942-ben a Vichy kormány tájékoztatási főtitkár helyettese volt.

²⁹ *Journal Officiel de la République Française*, 4510.

³⁰ 1956. november 7-én 18 órától Párizsban a Diadalívnél az Atlanti Közösség Francia Társulata szervezésében mintegy 30 000 fő részvételével szolidaritási tömegtüntetés zajlott le, melyen részt vett a Guy Mollet kormány több tagja, számos nemzetgyűlési képviselő és volt miniszterelnök. E rendezvény végén a tömegből kivált mintegy 5000, zömében fiatalokból álló tüntető megostromolta a Francia Kommunista Párt és a L'Humanité székházát. A heves csatározások folyamán sokan megsebesültek, és hárman életüket veszítették. Az utóbbi tüntetésről lásd Bernard, Jean-Pierre: *Novembre 1956 à Paris*. Vingtième siècle, t. 8. (1991) no. 30. (avril–juin 1991). 73–74.

Gyűjtogató!” – érkezett a válasz a kommunisták padsoraiból.³¹ E viharos előjáték ellenére Villon viszonylag árnyaltan fogalmazott a magyarországi események elemzése során. Úgy vélte, hogy „eltérő célokat követő és különböző módszereket alkalmazó különféle erők voltak felelősek a zavargásokért”.³² Különbséget tett a szocializmushoz kötődő elemek közt, akiknek egyetlen célja az elkövetett hibák és tévedések jóvátétele, valamint azok közt, akik magát a rendszert akarták megdönteni. Az utóbbiakon belül is több irányzatot különböztetett meg. A nem kommunista sajtóból gondosan kiemelt idézetekkel igyekezett bizonyítani, hogy „fasiszta ellenforradalom” volt. A *Le Monde* című napilapból idézve például kijelentette, hogy a magyarországi zsidó közösség atrocitásoktól tartott az események alatt. A jobboldali *Le Figaro*ra hivatkozva úgy vélekedett, hogy „az ellenforradalmi csapatokat állítólag egy kiscgazda párti vezető irányította, és lényegében kuláklázadás történt”.³³ Az SFIO (a szocialista párt) lapja, a *Le Populaire* alapján Villon Mindszenty és a „klerikális reakció” erőfeszítéseire mutatott rá. A „féhérterror”-t szintén emlegette. Fenntartások nélkül helyeselte a magyarországi szovjet beavatkozást, mondván, hogy a Jaltában és Potsdamban vállalt kötelezettségek, valamint a Magyarországgal kötött békeszerződés tiltják, hogy Magyarországon fasiszta jellegű katonai és félkatonai szervezetek alakuljanak újjá. A kommunisták érveléséből nem hiányozhatott a suezai „francia–angol agresszióra” tett utalás sem. Említesre érdemes az 1956. január 2-i törvényhozási választások felemlegetése is, melyek során felvetődött az FKP és a SFIO közötti viszony rendezése is. A szocialista frakció képviselőjében Robert Verdier először a Pierre Villon által kifejtett, az FKP és a L’Humanité székházának felgyújtására vonatkozó vádakra reagált: „... visszautasítjuk azt a megközelítést, melyben választásra kényszerülünk a fasiszmus egyik vagy másik válfaja között, illetve az erőszak egyik vagy másik megnyilvánulási formája között, és mindig fel fogunk kelni minden olyan veszély ellen, amely a köztársaság szabadságát fenyegetné, bárholnan érkezne is az a fenyegetés”. A magyar forradalom sorsát illetően a következőképpen reagált: „Amint tudomást szereztünk a Budapesten, illetve egész Magyarországon szombatról vasárnapra virradó éjjelen lezajlott eseményekről, a szocialista frakció, hogy kifejezze felháborodott tiltakozását a szovjet hadsereg beavatkozásával szemben, valamint csodálatát a magyar forradalom harcosai iránt, állásfoglalást tett közzé.” A kommunista képviselők védekezésükkel szokásos kérdésükkel álltak elő: „És Franciaország egyiptomi beavatkozásával szemben?”³⁴ A szocializmus eszméjére hivatkozva Verdier helytelenítette az erőszak alkalmazását. Úgy vélte, hogy a szovjetek két alapvető követelés miatt verték le a magyar felkelést: a szabad választások biztosítása (ami a különböző pártok számára lehetővé tenné jelöltek állítását), illetve a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonása nem volt elfogadható számukra. A szocialista szónok védelmébe vette a legyőzött magyar felkelőket is a kommunista rágalmakkal szemben. A humanitárius segítségnyújtás szükségességére szintén felhívta a figyelmet. E feladat elvégzéséhez szükségesnek tartotta a közvélemény mozgósítását is. E beszédet követően Christian Pineau külügyminiszter, aki maga is a SFIO tagja volt, az interpellációkra válaszolva elemezte a magyar válságot, és ismertette a francia kormány politikáját. Felolvasta a minisztérium Kelet-Európai Alosztálya által előkészített, november 6-án kelt feljegyzést, mely világosan leírta a francia diplomácia hivatalos állásfoglalását: „A Francia Kormány szilárdan eltökélte, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetében és az európai szervezetekben fellépve továbbra is azt a célt szolgálja, hogy – annak ellenére, hogy

³¹ *Journal Officiel de la République Française*, 2e séance du 7 novembre 1956, 4512.

³² *Journal Officiel de la République Française*, 4513.

³³ *Journal Officiel de la République Française*, 4513.

³⁴ *Journal Officiel de la République Française*, 4516.

elszabadult az erőszak egy fegyvertelen néppel szemben – Magyarország és hősies népének sorsa ne titokban, az igazság és a szabadság elvének semmibe vételével dőljön el. Másrészt a Kormány és az egész francia nép a felkelés első napjától kezdve mindent elkövetett a magyar nép, a sebesültek és szükségben élő családjaik megsegítésére. Öt repülőgép szállított összesen húsz tonna gyógyszert és élelmiszert Bécsbe, ahonnan a szállítmányt továbbították a szomszédos Magyarországra az osztrák Vöröskereszt segítségével, melynek együttműködése csodálatraméltó volt. Ezen kívül hatvan tonna segélyszállítmányt küldtünk el vasúton. A rádióban sugárzott felhívásoknak köszönhetően összesen közel 250 tonna élelmiszert, gyógyszert és egyéb felszereléseket sikerült összegyűjteni. A rendelkezésünkre álló szállítási eszközök függvényében nap nap után küldjük Magyarországra ezt a segélyszállítmányt, így igyekszünk enyhíteni népének szenvedésein.”³⁵ Ezután Pineau bejelentette: a kormány már döntött arról, hogy befogadja a Franciaországtól menedékjogot kérő magyar menekülteket, és szolidaritásra kéri fel a francia népet ennek megszervezéséhez. Keményen elítélte a Francia Kommunista Pártnak a magyarországi szovjet beavatkozást támogató politikáját: „Egyedül a francia kommunisták rúgtak bele a még ki sem húlt halottakba” – mondta.³⁶ A miniszter elég messzire ment, amikor a világ legközépszerűbb és legszolgalelkűbb kommunistáinak titulálta őket. Ezek a szavak természetesen heves reakciókat váltottak ki soraikban. Akárcsak november 4-én sugárzott rádióbeszédében, a francia külügyminiszter ezúttal is bírálta az Egyesült Nemzetek Szervezetét, amiért védelmébe vette az általa diktátornak tartott Nasszert. Visszautasította a párhuzamot Suez és Budapest között.³⁷ Véleménye szerint a szezei akció korlátozott célokat szolgáló rendőri művelet volt, melynek végrehajtása során igyekeztek a lehető legnagyobb mértékben elkerülni az emberi veszteségeket, míg Magyarországon „módszeresen eltapostak egy népet, mely csupán a sza-

³⁵ *Journal Officiel de la République Française*, 4519.

³⁶ *Journal Officiel de la République Française*, 4519.

³⁷ A francia kormányzatnak a magyar forradalommal kapcsolatos magatartását – a szezei háborúval összefüggésben – sajátos kettősség jellemezte. Amikor a párizsi vezetés képviselői az első napokban szimpátiájukat fejezték ki a felkelés iránt, és elítélték Magyarország Szovjetunió általi elnyomását, gondosan ügyeltek arra, hogy nyilatkozataik semmiképpen ne okozzanak túlzott feszültséget a Szovjetunióval fenntartott viszonyukban – már csak a készülő szezei akcióra való tekintettel sem. Az ENSZ ideális terepe volt e politika megvalósításának. Később viszont mégis kívánatosnak tűnt a magyar ügy előtérbe helyezése a világszervezet fórumain, hiszen a szezei ügy kipattanása után Franciaország Nagy-Britanniával együtt a politikai támadások keresztjébe került Egyiptom elleni fellépésük miatt. A két szövetséges azt szerette volna elérni, hogy a szezei háború tárgyalása végett november 1-jén összehívott ENSZ Rendkívüli Közgyűlés vegye fel napirendjére a magyar ügyet is, hogy ekként megosza és részben el is terelje a szezei válságra irányuló nemzetközi figyelmet. Az Egyiptommal szolidáris harmadik világbeli országok szimpátiájának a megnyerésére törekvő amerikaiak ellenállása azonban meghíúsította ezeket a próbálkozásokat, így a magyar forradalom kérdését csak annak leverése után, november 4-én kezdték hivatalosan is tárgyalni a Közgyűlésen. Míg az ENSZ fórumai a magyarországi szovjet beavatkozást csak szavakban ítélték el, a szezei válság megoldására nemzetközi fegyveres erő felállítására került sor. Nagy hangsúllyal beszél e feletti családottságáról november 4-i rádiónyilatkozatában a francia külügyminiszter, Christian Pineau: „Egész Franciaország, csakúgy mint a francia kormány, fejet hajt annak a népnek a bátorsága és vértanúsága előtt, amely kész volt vállalni a halált függetlenségéért. Sajnáljuk viszont, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete és egyes kormányok az utóbbi napokban inkább a többszörös agressziót elkövető és szent háborút emlegető egyiptomi diktátor megmentésére szentelték a drága időt, ahelyett, hogy támogattak volna egy bátor népet, amely csupán a semlegesség és a szabadság iránti vágyát fejezte ki.” (Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris: série Nations Unies et organisations internationales, 242. doboz. 1956. november 4. 86. számú körlevél, távirat) Franciaországban a közvélemény túlnyomó többsége is erre az aspektusra helyezte a hangsúlyt. Lásd Grosser: *La IVe République et sa politique extérieure*, 373–374.

badtságához való jogát követelte”.³⁸ Újfént megemlítette, hogy míg Franciaország eleget tett az ENSZ Egyiptomra vonatkozó határozatának, a Szovjetunió semmibe vette a Magyarországra vonatkozó ajánlásokat. A Radikális Republikánus és Szocialista Radikális Frakcióhoz tartozó, Pierre Mendès-France hívének számító Charles Hernu³⁹ véleménye eltért a korábbi felszólalóktól. A nem kommunista francia baloldal véleményét kívánta képviselni. Míg kifejezte szolidaritását a szovjetek által elnyomott magyar néppel, fenntartásokat fogalmazott meg a kormány szuezi válságban tanúsított politikájával kapcsolatban is. Hernu tiltakozott egy olyan „ál nemzeti egység ellen, amely lehetővé tenné a szélsőséges reakció számára, hogy – kihasználva a közvélemény jogos felháborodását – saját céljait szolgálja, melyek szöges ellentétben állnak a francia baloldal által képviselt érdekekkel”.⁴⁰ Állást foglalt az FKP feloszlásával szemben, megállapította, hogy a Kommunista Párt szavazói nélkül elképzelhetetlen a baloldali többség megteremtése. Közéledést javasolt a „baloldal” és a kommunisták között. Viszonzásul Hernu azt kérte a kommunista politikusoktól, hogy emeljék fel hangjukat a magyar felkelés eltiprása ellen. Guy Mollet kérdésre válaszolva elmondta, hogy az ő nézetei szerint „semmi hasonlóság nincs a budapesti pokoli vasárnap, a lángokban álló város védtelen munkásaira kilőtt golyózápor és a Port Szaidban végrehajtott hadműveletek között”.⁴¹ Marcel Bouyer poujadista képviselő⁴² nem foglalkozott a magyar ügygel. A kormány szuezi akcióját elítélő felszólalásában úgy értékelte, hogy „a francia ejtőernyősök Anglia királynőéért adták vérüket”.⁴³ Mollet, aki ezután átvette a szót, az akkoriban igen elterjedt kijelentést, miszerint „A magyarok Szuezen haltak meg”, ennek a szélsőjobboldali képviselőnek tulajdonította.⁴⁴ A miniszterelnök válasza tipikusnak tekinthető: „A magyar és az egyiptomi ügy között kizárólag egyetlen közös pont fedezhető fel. Minden más párhuzam alaptalan. Az egyetlen, amit magam is elfogadok, és ami megállja helyét, az, hogy Anglia és Franciaország szabad emberei, a Gestapo elől megmenekült emberek, akik Izraelt felépítették, valamint a Budapest utcáin küzdő szabad emberek mind ugyanazokkal a tankokkal, ugyanazon fegyverekkel találták szembe magukat!”⁴⁵

A magyarországi eseményekről szóló vita végén az ülést levezető elnök bejelentette, hogy négy határozati javaslatot nyújtottak be a témával kapcsolatban. Mind eléggé hasonló volt, és sürgősségi igénnyel érkezett. A Külügyi Bizottság november 6-i ülésén megszavazott indítvány elfogadásának körülményeivel már korábban foglalkoztunk. Ez a következőket tartalmazta: „*A Nemzetgyűlés tisztelettel fejet hajt azok előtt, akik Magyarországon hazájuk függetlenségéért, valamint a szabadság és az ember szent jogainak védelméért adták életüket; Csodálatát fejezi ki a mártír magyar nemzetnek rendíthetetlen bátorsá-*

³⁸ *Journal Officiel de la République Française*, 4520.

³⁹ Pierre Mendès-France (1907–1982): radikális-szocialista párti francia politikus. Miniszterelnökként (1954–1955) lezárta az indokínai háborút. 1955–1957-ben a radikális-szocialista párt elnöke, az 1956. januári törvényhozási választások nyomán rövid időre államminiszterként a kormány tagja, a baloldal híveit (a kommunistákon kívül) összegyűjtő választási koalíció, a Köztársasági Front egyik alapítója.

⁴⁰ *Journal Officiel de la République Française*, 4522.

⁴¹ *Journal Officiel de la République Française*, 4523.

⁴² A poujadizmus mint mozgalom elnevezése Pierre Poujade francia politikus nevéből származik, aki – könyv- és papírboltosként – 1953-ban megalapította a Franciaországi Kereskedők és Kézművesek Védelmi Unióját. A gazdasági ellenőrzés és az adók ellen, valamint az algériai francia uralom mellett foglalt állást. Kifejezte a kis- és középméretű vállalkozásokat üzemeltető kereskedőknek, kézműveseknek a gazdasági szerkezet átalakulása nyomán ébredt félelmeit.

⁴³ *Journal Officiel de la République Française*, 4524.

⁴⁴ *Journal Officiel de la République Française*, 4524.

⁴⁵ *Journal Officiel de la République Française*, 4524.

*gáért, melyről tanúbizonyságot tett, mikor az igazi politikai és társadalmi demokráciáért fellázadt egy olyan elnyomóval szemben, melynek tettei emberiségellenesek; Felkéri a Kormányt, hogy a szabad nemzetekkel karöltve tegyen meg mindent az országukban maradt vagy menekült magyarok sürgős megsegítéséért; Különösen arra kéri a Kormányt, tegye meg a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy a szabad nemzetek fellépjenek a felkelt magyarok bármilyen deportálása ellen, hűek maradva a nürnbergi ítélet szelleméhez, mely elítélte és emberiség elleni bűntettnek minősítette a deportálást ...*⁴⁶ Ez az indítvány Daniel Mayernek, a Külügyi Bizottság elnökének nevét viselte. Robert Bichet megítélése szerint a Nemzetgyűlés által megszavazandó indítványnak a képviselők csaknem egyhangú véleményét kell tükröznie, kivéve természetesen a kommunistákat. Ezért az MRP parlamenti frakciójának nevében visszavonta határozati javaslatát, és csatlakozott a Mayer által előadottakhoz. Végül a Nemzetgyűlés 436 igen szavazattal, 148 nem ellenében elfogadta a betérjesztett indítványt.⁴⁷ Az ülés azonban nem ért véget a magyar ügyre vonatkozó szavazással. Guy Mollet ismertette még a kormány közleményét a szuezi háború befejezésével kapcsolatban. Természetesen először előadta a döntés hivatalos indoklását, hangsúlyozva, hogy a beavatkozás eredeti céljait – nevezetesen a biztonság és szabad közlekedés a szuezi csatornán – sikerült elérni az ENSZ nemzetközi erőinek fellállításával. Ez annál is inkább igaz, folytatta gondolatmenetét a francia politikus, mivel mind az egyiptomi, mind az izraeli kormány elfogadta, hogy ez a kontingens garantálja a harcok beszüntetését.⁴⁸ A kommunista vádak elleni visszavágásként újra szóba került Magyarország sorsa ...

A magyar felkelésről szóló parlamenti vita fő vonásai

Noha a IV. Köztársaság alatt a Nemzetgyűlés ritkán foglalkozott külpolitikát érintő kérdésekkel, a magyar események megvitatása, mint láttuk, fontos szerephez jutott az 1956. október–novemberi üléseken. A képviselők a rendelkezésre álló parlamenti eszközök széles skáláját felhasználták: három interpellációs javaslattal és négy határozati javaslattal álltak elő. A Nemzetgyűlés Külügyi Bizottsága szintén összeült a magyar ügy megvitatására. Mivel magyarázható ez a nagy érdeklődés? A magyar forradalom leverése a szovjetek által jó lehetőséget teremtett a politikusoknak arra, hogy nyilvánosan is állást foglaljanak a Moszkva beavatkozását nyíltan támogató Francia Kommunista Párttal szemben. A kommunista párt hozzáállását nagy többséggel elítélte a Nemzetgyűlés, amint az általa megszavazott indítvány szövege is jól tükrözi. Az egyetlen kivétel Charles Hernu, az „új baloldal” képviselőjének felszólalása volt. Ő ugyanis az FKP magyar felkeléssel kapcsolatos hivatalos állásfoglalásának felülvizsgálatát indítványozta, és közeledést javasolt a kommunistákhoz. A heves támadásokra reagálva a kommunisták a kormányt gyarmatosító politikája miatt kezdték vádolni, különösen nagy figyelmet szentelve a szuezi francia–brit beavatkozás kérdésének. A szembenálló felek által használt szélsőséges kifejezőmód jól mutatja, mennyire megmozgatták őket érzelmileg a magyar ügy kapcsán felvetődött kérdések.

A kormány által megteendő diplomáciai lépésekre vonatkozó indítványok többségét nem szavazták meg. Az olyan tervek, mint például tiltakozójegyzék küldése Moszkvának, a diplomáciai kapcsolatok megszakítása a Szovjetunióval, a Kádár-kormány elismerésének megtagadása, nemzetközi rendőri erő felállítása a magyarországi szabad választások le-

⁴⁶ *Journal Officiel de la République Française*, 4525.

⁴⁷ *Journal Officiel de la République Française*, 4526. A Köztársaság Tanácsában és a Francia Unió Tanácsában hasonló indítványokat szavaztak meg.

⁴⁸ Mindez természetesen csak a hivatalos indoklás volt. Vö. a 14. és 37. lábjegyzettel.

bonyolításának biztosítására, vagy a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonását célzó határozott lépések megtétele nem tűnhettek reális követeléseknek a hidegháborús érdekszféra-rendszer játékszabályait mindvégig pontosan betartó francia külpolitika vezetői számára.⁴⁹ A belpolitikában mind a Nemzetgyűlés szónokai, mind a kormány képviselői elismerték a Magyarországon maradt, illetve a külföldre menekült magyaroknak nyújtandó sürgős humanitárius segítség szükségességét. Rövid határidővel betervezték a szovjet elnyomás áldozatainak megsegítésére adománygyűjtéssel egybekötött nemzeti gyásznap megtartását is. Erre november 18-án – a Belügyminisztérium alapos előkészítésével – valóban sor került.⁵⁰ Ellenben az „állambiztonságot fenyegető” Francia Kommunista Párt feloszlátásához – melyet két interpelláló is követelt – nem járult hozzá a kormány, dacára annak, hogy Mollet és Pineau is igen keményen bírálta a Kommunista Párt Magyarországgal szemben tanúsított magatartását. A Nemzetgyűlés a Daniel Mayer által benyújtott határozati javaslat megvitatása végén nem fogadta el a következő szövegmódosítási javaslatot: „különös tekintettel a Francia Kommunista Pártra, melynek a Nemzetgyűlés követeli feloszlátását”.⁵¹ A magyar ügy belpolitikai téren azért bírt alapvető jelentőséggel a kormány számára, mivel fegyvert adott a kezébe, mellyel visszaverhette a kommunisták Szuezzel kapcsolatos támadásait.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyar forradalom igen heves reakciókat váltott ki a francia Nemzetgyűlésben 1956 október–novemberében. Október 25-én tettek róla először említést, érdemben azonban csak november 4-e után, azaz a magyar forradalom szovjetek általi elfojtását követően kezdtek foglalkozni vele. A kommunisták és az antikommunista erők közötti viszály Franciaországban már régóta fennállt. A magyar tragédia – különösen a szuezi háború fényében – csupán újabb löport szolgáltatott az egymás ellen folyó propagandaháború soron következő ütközetéhez. Egyrészt: a kérdéssel semmiféle közvetlen kapcsolatba nem hozható, régi érvek hangoztatása (például a francia kommunisták gyakran utaltak a II. világháborúra: „Hitler”, „kollaboráns”, „Gestapo” stb. bekiabálásaikkal) bizonyítja, hogy mélyebben gyökerező konfliktusról van szó, melynek a magyar ügy csak újabb megnyilvánulása volt. Másrészt, amikor Charles de Gaulle 1958. júniusi hatalomra kerülésével megváltozott a belpolitikai helyzet, és a baloldal újra egységre törekedett, Nagy Imre és társai kivégzésének híre közel sem keltett akkora hatást a Nemzetgyűlésben, mint a magyar forradalom leverése 1956 őszén.

Az 1956-os magyar válság „útja” a francia Nemzetgyűlésben mélyebb társadalmi és belpolitikai folyamatokra világít rá.⁵² A hidegháború viszonyai között a IV. Köztársaság Franciaországában a külpolitika elválaszthatatlanul összefonódott a belső ideológiai harcokkal.⁵³ A kommunizmus és a „szabad világ” értékeiről folytatott ideológiai vita éppen a ma-

⁴⁹ Megfigyelhető viszont az európai integrációs tárgyalások felgyorsulása. Ez az új lendület azonban inkább az amerikai politika szuezi válságra adott válaszának tudható be, mintsem a magyar forradalom tragikus sorsa feletti megrendülésnek. Az a tény ugyanis, hogy az amerikai kormányzat egy kiélezett helyzetben legfontosabb szövetségeseivel, Nagy-Britanniával és Franciaországgal szemben foglalt állást, arra ösztönözte a francia döntéshozókat, hogy az európai országok összefogásában keressenek érdekeik számára védelmet.

⁵⁰ AN: F1 C III 1350: Voeux et motions concernant la Hongrie (extraits de presse, secours à la Hongrie; journée nationale du 18 novembre). Dosszié: Secours à la Hongrie. A Belügyminisztérium (politikai ügyek) távirata az anyaországi prefektusoknak, Journée nationale en faveur population hongroise (1956. november 10.).

⁵¹ *Journal Officiel de la République Française*, 4526.

⁵² Az 1956-os magyar forradalomnak a francia társadalomra és belpolitikai életre tett hatásáról lásd Kecskés: *La diplomatie française et la révolution hongroise de 1956*, 143–230.

⁵³ Grosser: *La IVe République et sa politique extérieure*, 35.

gyar tragédia kapcsán ért tetőpontjára.⁵⁴ A magyar forradalom hatása ilyen okokból a francia társadalmi és politikai élet minden szféráját egyaránt érintette. A politikai, társadalmi, sőt kulturális és vallási csoportosulások nagy része gondosan ügyelt rá, hogy nyilvánosan is állást foglaljon a témáról. Emiatt a magyar ügy a látszat ellenére is inkább belső, mint nemzetközi politikai kérdés volt Franciaország számára. Annál is inkább, mivel Magyarország kívül esett Párizs megszokott ható- és érdekkörén. A hivatalos külpolitika az algériai háborút, a szuezi válságot és az európai integráció megalapozását tekintette fontos ügynek. Meglehető tehát a lakosság és a politikai osztály reakciójának rendkívüli intenzitása, mely több tényezővel is magyarázható. A hidegháború átpolitizált légkörének köszönhetően a francia közvélemény élénk figyelemmel követte a „vasfüggöny” túloldalán élő magyar nép harcát. A sajtó tovább erősítette ennek társadalmi visszhangját. A francia lakosság túlnyomó többsége felháborodott a szovjetek brutális magyarországi fellépése és az azt helyeslő Francia Kommunista Párt állásfoglalása miatt.⁵⁵ A magyar forradalom fegyveres leverése egyrészt, a francia kormányzat aktív szerepvállalásával zajló szuezi háború másrészt alkalmat és további érveket adott a már régóta egymással szemben álló antikommunista és kommunista politikai tábor újabb összeütközéséhez. Ráadásul a magyar ügy kapcsán kitűnő lehetőség kínálkozott nem lebecsülendő politikai előnyök megszerzésére is. A szocialista SFIO és a befolyása alatt álló CGT-FO szakszervezet erőteljes kampánya az FKP és a CGT ellen különösen jó példa erre. A szocialisták ugyanis, élesen elítélve a magyar tragédia folytán kompromittálódott kommunista erőket, igyekeztek elhódítani jelentékeny szavazó bázisukat. Sőt, komoly erőfeszítéseket tettek aktivistáik átcsábítására is. Minden valószínűség szerint ilyen belpolitikai szempontok húzódtak meg a szocialista párt vezetése alatt álló kormány magyar menekülteket segítő nagyszabású szolidaritási intézkedései mögött. A Guy Mollet kabinet igyekezett tehát belpolitikai eszközként hasznosítani a magyar kérdés által keltett heves reakciókat.

Nem tagadhatók ugyanakkor a magyar események franciaországi visszhangjának határai sem. 1956. december végére a közvélemény érdeklődése érezhetően csökkent a magyar tragédia iránt. A francia politikai erők sem igyekeztek az ügyet a továbbiakban is napirenden tartani. A különlegesen heves reagálás ellenére a magyar válság franciaországi visszhangja végül nem idézett elő alapvető és tartós változást sem a közvéleményben, sem az ország politikai életében. A Francia Kommunista Párt taglétszámát és szavazóbázisát a néhány válságos hónap így alig érintette.

Fordította: SZIROMI SZONJA

⁵⁴ Bernard: *Novembre 1956 à Paris*, 80.

⁵⁵ A Francia Kommunista Párt Politikai Bizottságának 1956. november 4-i nyilatkozatát lásd *L'Humanité* 1956. nov. 5. A párt vezetésének válságáról és taktikájáról lásd Robrieux, Philippe: *Histoire intérieure du Parti Communiste*, t. 2.: 1945–1972. *De la Libération à l'avènement de Georges Marchais*. Paris, 1981. Levéltári források a témáról a Francia Kommunista Párt Levéltárában (Párizs): III Archives »papier«, Archives de direction, Archives du Secrétariat et du Bureau politique (1944–1971); Décisions du Secrétariat (1956–1958); Décisions du Bureau politique (1956–1958). Enregistrements audio des réunions du Comité Central du Parti Communiste Français de 1952 à 1962.

GUSZTÁV KECSKÉS D.

The Views of French Political Parties about the 1956 Hungarian Revolution: the Hungarian Issue in the National Assembly

Issues of foreign affairs were relatively rare on the lists of agenda of the French National Assembly during the Fourth Republic. In 1956, however, the issue of the Hungarian Revolution (especially after it was crushed) caused heated debates among the parliamentary parties. Three interpellations and four draft proposals were discussed in the case, and even the Foreign Affairs Committee was convened. It was partly related to other important international events taking place in Suez and Algeria but it also highlighted conflicts in French internal politics. The French Communist Party supported the Soviet intervention in Hungary while the rest of the parties sharply condemned it. The far right even proposed the ban of the FCP who in turn labeled them as fascists. And the issue of the Hungarian revolution just added fuel to this long-standing conflict. The debate, however, was wider than that: it was another battle between the communist and the anti-communist forces. French socialists tried to discredit communists this way and entice FCP voters into their own camp.

KLENJÁNSZKY SAROLTA

Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista mozgalomban

A francia értelmiség számára – amely alatt elsősorban a baloldali értelmiséget értjük, hiszen a „jobboldali értelmiségi” az ötvenes évek Franciaországában köztudottan elszigetelt jelenség volt – 1956 végére nyilvánvalóvá vált, hogy a Francia Kommunista Párt (FKP), amely háromszázötvenezer taglétszámával¹ és közel ötmillió szavazóbázisával a második világháború óta a legjelentősebb politikai szervezet volt Franciaországban, válságba került. Nem kétséges az sem, hogy a dogmatikus Maurice Thorez által vezetett párt elszigetelődött a francia közvélemény előtt is. Ennek közvetlen előidézője az volt, hogy a vezetőség a Magyarországon októberben és novemberben lezajlott eseményekkel szemben a szovjet álláspontra helyezkedett: a felkelést fasiszta ellenforradalomnak bélyegezte, és feltétel nélkül támogatta mindkét szovjet beavatkozást. Mindez elmélyítette a francia baloldal válságát, amely a szocialista kormány algériai politikájának mind szembetűnőbb kudarca nyomán alakult ki.² A baloldali tábor szétforgácsolódása – bár azt a kortárs megfigyelők előre nem láthatták – két évvel később a IV. Köztársaság bukásához és de Gaulle hatalomra jutásához vezetett.

Milyen mély volt az FKP válsága 1956-ban, és mi volt abban a magyarországi események szerepe? Hogyan hatott a felkelés és leverése a párt vezetőségére, tagjaira, az „útitárs” értelmiségiekre? A kérdés megválaszolása voltaképpen megkerülhetetlen annak ismeretében, hogy a francia párt ez idő tájt a nemzetközi kommunista mozgalom egyik fő pillérét képezte. Nyugaton csak az Olasz Kommunista Pártéhoz mérhető, széles tömegbázissal rendelkező, jelentős befolyással bírt a közvélemény-formáló értelmiségi körökre,³ s ugyanakkor az olasz párttól eltérően feltétel nélkül támogatta a szovjet politikát. Ez pedig elsőrendű kérdés volt Moszkva számára, ahol a francia kormányt fontos tárgyalópartnernek tekintették. Franciaország ugyanis gyarmatai és geopolitikai helyzete folytán még ebben az időszakban is vezető szerepet töltött be a nemzetközi politikai színtéren, és főképpen alkalmas volt az Egyesült Államok európai befolyásának ellensúlyozására.

¹ Az FKP 1946-ban, azaz közvetlenül a háború után még 814 215 tagot számlált, 1949-ben 550 100-t, majd a tagok száma az 1950-es évek elején stabilizálódott 330 000–350 000 körül. Courtois, Stéphane–Lazar, Marc: *Histoire du Parti communiste français*. Paris, 2000. (2e ed.), 461.

² Durieux, Claude: *Crise au sein du Parti communiste français*. Témoignage chrétien, t. 16. (1956) november 16.; Sartre, Jean-Paul: *Après Budapest, Sartre parle*. L'Express, t. 2. (1956) november 9.; Merleau-Ponty, Maurice: *Réforme ... ou maladie sénile du communisme*. L'Express, t. 2. (1956) november 23-i számának „La marche des idées” című mellékletében.

³ Lazar, Marc: *Maisons rouges. Les Partis communistes français et italien de la Libération à nos jours*. Paris, 1992. 308–309.

Nem vitatott, hogy 1956 törésvonalat jelentett a francia kommunizmus történetében. Az SZKP XX. kongresszusa és Hruscsov titkos beszéde, a lengyelországi és a magyarországi események együtt olyan hatalmas megrázkódtatást jelentettek a párt számára – a történések „sokkot” és „traumát” is emlegetnek⁴ –, hogy több évtized alatt sem volt képes feldolgozni. Ebben közrejátszott az is, hogy a szovjet blokkban lezajlott események egyes területeken – így elsősorban az ideológiai szférában – nem azonnal, hanem csak jelentős időeltolódással éreztették hatásukat.⁵ Az értelmiségiek nagy részének kiábrándulása a szovjet mintájú szocializmusból, amely a legnagyobb részt ütötte a francia kommunizmus felépítményén, hosszú távon felerősítette a többségében munkásszármazású és önálló gondolkodásra képtelen francia pártvezetőség konzervativizmusát, s ily módon kudarcra ítélte minden későbbi, a sztálini múlt feldolgozására s meghaladására irányuló kísérletet.⁶ Ugyanakkor az intelligencia leszakadása a párttól és eltávolodása a marxizmustól is időben elhúzódó folyamat volt. Noha számos értelmiségi már 1956-ban hátat fordított az FKP politikájának, a magyarországi események által indított lelkiismereti önvizsgálat másoknál csak évekkel később és újabb „incidensek” hatásától felerősítve⁷ vezetett el a szakításhoz. Az utolsó ilyen megrázkódtatást az 1968-as csehszlovákiai megszállás jelentette, amely a tizenkét évvel korábbihoz mérhető, tömeges tiltakozási hullámot váltott ki, távozásra bírva az ötvenhatban még a kommunizmus reformjában bízó értelmiségiek nagy részét.⁸

Miként a fentiekből is kitűnik, a magyarországi események hatása a Francia Kommunista Pártra nehezen mérhető, és a szűk, mindössze néhány éves intervallumra korlátozott vizsgálatok, közöttük a jelen tanulmány nem vállalkozhatnak a tárgyat kimerítő elemzésre. Az alábbi áttekintés csonka másfelől azért is, mert nem tér ki a francia párt mozgalomban felvállalt szerepére: noha 1956 törésvonal volt a nemzetközi kommunizmus és a francia párt történetében, nem hatott azonban valójában az FKP mozgalomban betöltött funkciójára, amelynek sarokköve még hosszú ideig a Szovjetunióval vállalt szolidaritás maradt.⁹

Az 1956 őszi „sokk” előzményei

A magyarországi események kisebb vihart kavartak volna a francia kommunista mozgalom soraiban, ha ez utóbbi 1953 után lépést tartott volna a szovjet politika irányváltásával, amelyről pedig kezdettől fogva első kézből szerezte értesüléseit.¹⁰ A sztálini múltjuk által

⁴ Így az FKP hivatalos történésze, Roger Martelli, éppúgy, miként a francia kommunizmus szakértőjeként elismert Marc Lazar. Martelli, Roger: *Le choc du 20ème congrès*. Paris, 1982.; Lazar, Marc: *Unité et crises des partis communistes ouest-européens 1947–1960*. Le Communisme, t. 11. (1991) no. 29–31. 30.

⁵ Kriegel, Annie: *Partis communistes occidentaux: le retour de l'histoire*. In: Pomian, Christophe–Kende, Pierre (dir): *1956, Varsovie–Budapest: la deuxième révolution d'octobre*. Paris, 1976. 133–135.

⁶ Courtois–Lazar: *Histoire du Parti communiste français*, 310–312.

⁷ Ilyen incidens volt többek között az 1961-ben kirobbanó „Casanova–Servin ügy”, amelynek keretében jónéhány, a pártvezetőséggel szembehelyezkedő és a hruscsovi politikával rokonszenvező értelmiségit zártak ki a pártból. Courtois–Lazar: *Histoire du Parti communiste français*, 328–331.

⁸ Grandsenne, Florence: *Les intellectuels français face aux crises du communisme. Réception et interprétation des mouvements et de leur répression (1956–1981)*. Doktori értekezés. Párizsi Politikatudományok Intézete, Kelet-Európai és Szovjet Posztgraduális Tanulmányok Tanszéke, 1998. 84.

⁹ Lazar, Marc: *Les crises internes des PC ouest-européens, 1944–1956*. Le Communisme, t. 12. (1992) no. 29–31.

¹⁰ Lazar, Marc: *Les PC français et italien et l'après-Staline*. Vingtième siècle, t. 7. (1990), no. 28. (octobre–décembre 1990); Lavau, Georges: *Les enfants de Barbe-Bleu et le cabinet sanglant: les*

kompromittált francia vezetők azonban három éven át következetesen ellenálltak a Kreml nyomásának. Nemcsak elhallgatták a párttagok előtt, illetőleg minimalizálták a Szovjetunióban és a blokk országaiban a liberalizálás szándékával hozott intézkedéseket; keserű pirulaként nyelték le a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálását 1955 májusában, mi több, fenntartották álláspontjukat, miszerint a Jugoszláviával szemben 1948-ban megfogalmazott kritikák alapvetően helyesek voltak,¹¹ hanem nyíltan figyelmeztették a szovjeteket, célozva a velük vállalt szolidaritás feltételekhez kötöttségére, ne merészkedjenek túl messzire a sztálini múlt felszámolásában.¹² Abbán bízva, hogy a Molotov vezette keményvonalasok előbb-utóbb magukhoz ragadják a hatalmat a Kremlben, nem módosítottak stratégiájukon az SZKP XX. kongresszusa után sem. Noha a békés egymás mellett élés elvét és a szocializmushoz vezető utak különbözőségét leszögező téziseket fenntartásokkal fogadták, ám Hruscsov zárt ülésen tartott felszólalását, amelyben felfedte a Sztálin által az utolsó években elkövetett bűnöket, a beszéd *Le Monde*-beli júniusi megjelenéséig sikerült eltitkolniuk a párttagok előtt. Röviddel a beszéd franciaországi nyilvánosságra kerülése után, amely érthető zavart keltett a kommunisták soraiban, azzal a kinyilvánított szándékkal küldtek delegációt Moszkvába, hogy a Sztálin személyi kultuszát megengedő körülmények „marxista elemzését” kérjék, miközben ellentmondásos módon kétségbe vonták a „burzsoá” lapokban közölt szöveg hitelességét, s arra a továbbiakban – még 1956 novemberében is – mint „Hruscsovnak tulajdonított beszámolóra” hivatkoztak. A francia pártküldöttségnek sikerült meggyőznie a Kreml vezetőit arról, hogy az adott körülmények nagyobb óvatosságot diktálnak. Az SZKP Központi Bizottsága által június 30-án elfogadott határozat¹³ jelentős visszavonulás volt a szovjet főtitkár februári beszédéhez képest, s nemcsak az FKP júliusban tartott XIV. kongresszusán elfogadott tézisek, hanem tágabban a poszt-sztálini konzervativizmus ideológiájának alapja lett.¹⁴ A vezetőség ezzel és további manőverekkel, például a születés-szabályozás ellen áprilisban indított figyelemelterelő kampánnyal, valamint a pártfegyelem szigorú alkalmazásával nemcsak mérsékelte a Sztálin-mítosz Szovjetunióbeli romba döntésének franciaországi visszhangját, hanem elejét vette annak, hogy a vasfüggöny túloldalán elharapódzó „revizionizmus” megfertőzze a pártot. Legfőképpen pedig elkerülte, hogy a Maurice Thorez főtitkár személyét övező kultusz – amely a többi nyugati kommunista párttal összehasonlításban egyedülálló volt – nyílt bírálat tárgyává legyen. Az FKP vezetői nem gyakoroltak önkritikát, s még kevésbé jött szóba azok rehabilitálása, akiket az előző években téves érvek alapján, például Tito pártolásának vádjával zártak ki a pártból. Noha az 1950-es évek első felében végrehajtott kizárások felülvizsgálatának követelésére már 1956 nyarán is volt példa,¹⁵ ez mégis csak a lengyelországi és a magyarországi események után vált szervezetté, mégpedig a párton belüli ellenzéki értelmiségiek körében.¹⁶

partis communistes français et italien et le refoulement du stalinisme. In: E. Pisier-Kouchner (dir.): *Les interprétations du stalinisme.* Paris, 1983. 109–126.

¹¹ A francia és a jugoszláv kommunisták polémiaja az ideológiai szembenálláson túl személyes ellentétekre volt visszavezethető. Fejtő, François: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism.* Cambridge (Massachusetts, USA), 1967., különösen: 59–61.

¹² Wall, M. Irwin: *French Communism in the Era of Stalin: the question for unity and integration, 1942–1965.* Westport (Connecticut, USA), 1983., különösen: 203–218.

¹³ A *l'Humanité* a határozatot július 3-án *Hogyan küzdötték le a Szovjetunióban Sztálin személyi kultuszát* címmel közölte. *L'Humanité*, t. 52. (1956) július 3.

¹⁴ Courtois–Lazar: *Histoire du Parti communiste français*, 306.

¹⁵ Grandseigne: *Les intellectuels français face aux crises du communisme*, 78–79.

¹⁶ Lásd például Dominique Desanti visszaemlékezését: Desanti, Dominique: *Ce que le siècle m'a dit.* Paris, 1998., különösen: 510–517.

Az FKP reakciója a magyarországi eseményekre és az események interpretációja

Az októberi felkelés kitörése készületlenül érte a francia kommunisták nagy részét, akik a pártsajtóban nem találkozhattak semmi arra utaló jellel, hogy forradalmi helyzet érlelődött volna Magyarországon; a Rajk László újratemetéséről, Farkas Mihály letartóztatásáról és Nagy Imre visszatéréséről beszámoló rövid hírek nélkülöztek mindenfajta kommentárt.¹⁷ Az újságok hallgatása egyértelműen a pártvezetés zavarát tükrözte: ez utóbbi, noha elítélte a magyar kormány reformereknek tett engedményeit, s különösképpen Rákosi Mátyás lemondását és az 1955-ben jobboldali elhajlással vádolt Nagy Imre visszahívását a Politikai Bizottságba,¹⁸ ám mindaddig nem kívánt nyilatkozni az eseményekről, amíg a Kreml nem foglalt világosan állást.¹⁹ Ez az óvatosság jellemezte mind a vezetőség, mind a sajtó magatartását október 23-a után is, s nagymértékben növelte a Budapesten zajló eseményekkel szemben értetlenül álló párttagok zavarodottságát. A Politikai Bizottság október 26-án előírta, hogy a párt napilapja, a *l'Humanité* és a többi sajtóorgánium Magyarországra vonatkozóan kizárólag a pozitív információkat közölje,²⁰ s noha a terjedelmet nem szabta meg, az messze alulmaradt az Algériáról és a szuezi válságról szóló tájékoztatásokénak, annak ellenére, hogy a magyarországi események október 25-e és 31-e között a napilap címloldalán szerepeltek.²¹ A lap a külföldi hírforrások között mindenekelőtt a szovjet TASSZ hírügynökség és a csehszlovák pártsajtó tudósításaiból, ritkábban a keletnémet, az albán s a román lapokból merített. A Központi Bizottság (ugyancsak a Politikai Bizottság 26-i ülésén hozott döntése értelmében²²) csak a november 2-án Párizsban rendezett és mintegy ötezer pártaktivistát vonzó nagygyűlésen hozta nyilvánosságra a magyarországi helyzetről alkotott véleményét, s azt csak a gyűlés általi „jóváhagyás”²³ után jelentette meg – az események jelentőségéhez mérten külön füzetben.²⁴ Mindez élesen elütött az addigi szokástól. A gyűlésen a Központi Bizottság nevében felszólaló Étienne Fajon, a Politikai Bizottság tagja, miután vázolta a párt nemzetközi helyzetéről vont mérlegét, cáfolta a vezetőséghez a pártsajtó hiányos és félrevezető tájékoztatása miatt érkezett kritikákat. Azzal érvelt, hogy a *l'Humanité* egyedül a „fontos és ellenőrzött” tények közlésére szorítkozik, amivel célja annak meg-

¹⁷ *L'Humanité*, t. 52. (1956) október 6., október 15. és október 24.

¹⁸ Rákosi lemondásának híre, amely az FKP kongresszusa kellős közepén érkezett meg, a vezetőségénél jóval kedvezőbb fogadtatásra talált volna a párt alapszerveiben. A párizsi magyar követség jelentése szerint a párttagok egy része azt remélte, s ezt éles vitákon kifejezésre is juttatta, hogy a Magyarországon felavatott politika érvényes Franciaországra is. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), KÜM Franciaország, XIX-J-1-k (Admin.), 1945–1965, 1956. aug. 31-i követi jelentés Rákosi lemondásának franciaországi visszhangjáról.

¹⁹ Sacker, Richard–Kelly, Michael: *The French Communist Party and Eastern Europe, 1944–1956*. Bern, 1999. 217.

²⁰ Francia Kommunista Párt Levéltára (a továbbiakban: FKL), Vezetőség archívuma, Politikai Bizottság 1956. október 26-i ülésén hozott határozatai, SEC. ADM. GP/AG 6ex.

²¹ Tocqueville, Olivier: „*L'HUMANITÉ*” *face au coup de Prague de 1948 et à la révolution hongroise de 1956*. Doktori értekezés. Párizsi Politikatudományok Intézete, 1980. október.

²² FKL, Vezetőség iratai, Politikai Bizottság 1956. október 26-i ülésén hozott határozatai, SEC. ADM. GP/AG 6ex.

²³ Az, hogy a határozatot a jelenlevők egyhangúlag s mindössze öt tartózkodással elfogadták, a pártvezetők manipulációjának is volt köszönhető: a tiltakozásuknak hangot adók ugyanis a szavazáskor a gyűléstermen kívül szorultak. Fejtő: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism*, 77.

²⁴ *La situation internationale. Les événements de Pologne et de Hongrie. Allocution et rapport du Comité Central du Parti Communiste Français devant 5000 militants parisiens le 2 novembre 1956*. 31 o. Politikatudományi Intézet, MM/35/23.

előzése, hogy a magyar helyzetről szóló hamis és kétes eredetű információk bizonytalanságot szüljenek a munkások körében, s ekképpen megbomoljon a munkásosztály egysége.²⁵

A november 4-i szovjet intervenció végét vetett a pártvezetőség bizonytalankodásának: a Politikai Bizottság még aznap elfogadott határozatában megkönnyebbülését nyilvánította ki, amiért a magyar proletariátus felismerte az események ellenforradalmi jellegét, és „gyors feleszmélésében megalakított egy munkás- és parasztkormányt”, amely a szovjet hadsereg segítségét kérte a béke helyreállításához az országban.²⁶ Az FKP vezetősége nemcsak jogosnak ismerte el – s nagy valószínűséggel maga is bátorította²⁷ – a szovjet beavatkozást, mert „elfogadhatatlannak” tartotta volna, ha a Vörös Hadsereg „nem válaszolt volna a hívásra, amikor a magyar munkásosztály legkiválóbb fiait felkoncolták, felakasztották, nemtelenül megkínózták”.²⁸

Mindazonáltal az FKP hozzáállása az októberi eseményekhez kezdettől fogva nem hagyott kétséget. A *L'Humanité* felkelésről először részletesebben tudósító, október 25-i száma, amelynek feje címe „súlyos ellenforradalmi zendülés” bukásáról számolt be, habár tévedett, amikor a harcokról máris múlt időben beszélt – a lap további két ízben, 26-án és 29-én hirdette meg a konfliktus végét, tévedését mindkétszer utóbb korigálva –, viszont megadta az alaphangot a további magyarázatokhoz. Eszerint a tömegben kezdettől jelenlevő, a demokratizálás és a liberalizálás jelszavai mögé rejtőzött reakciós elemek a rendszer reformálásának követelésével szervezett békés demonstrációt arra használtak, hogy megkíséreljék megdönteni a népi demokráciát s visszaállítani a kapitalista rendszert.²⁹ Azaz az FKP a poznańi felkelés magyarázatára felállított imperialista összeesküvés-elméletét látta alátámasztva a magyarországi eseményekben. Érvelésével, amely szerint a nemzetközi reakció átfogó támadást indított a szocialista rendszer ellen, kihasználva az SZKP XX. kongresszusa után a hibák leleplezése miatt a blokk országokban eluralkodó zűrzavart,³⁰ Hruscsovot tette felelőssé az eseményekért. Noha a francia párt elismerte, hogy Magyarországon Rákosi Mátyás és Gerő Ernő vezetése idején hibák csúsztak a szocialista politikába és gazdaságba, amelyek kijávitását csak megkésve s elégtelen módon hajtották végre, ami a tömegek jogos elégedetlenségéhez vezetett, ám „súlyos, antimarxista vétségnek”³¹ tartotta e tévedésekben látni a felkelés fő okát, s nem pedig az imperializmus ellentámadásában. Keményen kritizálta az eseményeknek az olasz kommunisták,³² illetőleg a Nagy Imre-kormány által adott értelmezését. A francia pártvezetés erőfeszítése, hogy felmentse Rákosit és Gerőt a vádak alól, mindenekelőtt önvédelmi gesztus volt,³³ s ez mind hangsúlyosabbá vált a Kádár-kormány konszolidációját követően, amikor a múltbeli tévedések legendyebb kritikája is háttérbe szorult.³⁴

²⁵ Uo. 27.

²⁶ *Après les événements de Hongrie. Déclaration du Bureau Politique du Parti Communiste Français. L'Humanité*, t. 52. (1956) november 5.

²⁷ Sacker–Kelly: *The French Communist Party and Eastern Europe*, 224.; Fejtő: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism*, 74–75.

²⁸ *Après les événements de Hongrie*.

²⁹ *L'Humanité*, t. 52. (1956) október 25.

³⁰ Figures, Léo: *Sur les événements de Hongrie. Cahiers du Communisme*, t. 32. (1956) 11. 1127.

³¹ *La situation internationale*, 19.

³² Lazar: *Maisons rouges*, 96.

³³ A francia kommunisták szolidaritása az MDP volt vezetőivel a Kominternben eltöltött évek során szövődött személyes kapcsolatokon is nyugodott. Mielőtt még a két párt vezetőségének tagjaként találkoztak volna, Gerő egyike volt a francia párt bolsevizálását felügyelő s a főtitkár, Thorez mellett dolgozó Komintern-megbízottaknak. Lazar: *Maisons rouges*, 305.

³⁴ Sacker–Kelly: *The French Communist Party and Eastern Europe*, 220.

A Magyar Dolgozók Pártja vezetői által elkövetett, szubjektív hibák mellett adódtak – s egyben enyhítő körülményként szerepeltek – „objektív” nehézségek is: olyanok, amelyek óhatatlanul felmerültek a szocializmus építése során.³⁵ A párt értelmezésében a hibák azonban együttesen sem nőttek akkorává, hogy befolyásolják a szocializmus alapjainak kiépítését Magyarországon, s abból, hogy „nem mondtak ellent a rendszer általános sikerének”,³⁶ levonható volt a következtetés, miszerint csupán terepet kínáltak a külföldről támogatott volt birtokos osztályok és egyházi körök ellenforradalmi tevékenységéhez.³⁷

A vezetők s általában a pártsajtó hangsúlyozták, hogy a felkelőkhöz az első napokban csatlakozó munkások a reakció megtévesztésének estek áldozatul, s az „úgynevezett” munkástanácsok a reakció álcázására szolgáltak.³⁸ Azt megerősítendő, hogy a magyar nép a felkelésben nem vett részt, noha a hibák leleplezésétől demoralizálva eleinte nem is szegült szembe az ellenforradalmárokkal, november 4-e után minden figyelmüket a Kádár-kormány konszolidációjának és a belső rend gyorsütemű helyreállításának ismertetésére összpontosították, s legtöbbször elhallgatták, cáfolták vagy provokátorok számlájára írták az országszerte szervezett sztrájkokat.³⁹ André Stil, a *L'Humanité* november közepé tájt Budapestre érkezett tudósítója november 20-án megjelent cikkének címében arról tájékoztatót, hogy „Budapest sebein át újra mosolyogni kezd”.⁴⁰ Csakhogy a munkások részvétele a „munkáshatalom” ellen irányuló felkelésben alig volt elleplezhető, és a leginkább zavarba ejtette a kommunistákat és velük szimpatizálókat, akik az SZKP XX. kongresszusa óta érzékenyebbek voltak a vezetőik érvelésében felbukkanó inkohereus elemekre.⁴¹

A politikai kontextus. Algéria, Suez s a párizsi kommunista-ellenes megmozdulások „jótékony” hatása

Elismert tény, hogy a politikai kontextus, amely 1956 végén alapvetően az FKP-nak kedvezett, döntő módon közrejátszott a kommunisták és szövetségeseik magyarországi események feletti „zavarának” eloszlításában, s hozzájárult nemcsak a kommunista párt egységének összeforrasztásához, hanem a kommunista és szocialista alapszervek együttműködésén nyugvó népfrontos politika átmentéséhez is. Két nemzetközi és egy belpolitikai esemény nemcsak háttérbe szorította a magyar felkelést a francia közfigyelemben, hanem hitelt adott annak az érvelésnek, miszerint a felkelés nem volt egyéb fasiszta restaurációs kísérletnél.

³⁵ Ha tehát az FKP rehabilitálta Sztálin elméletét, amely szerint az osztályharc nemcsak hogy nem ér véget, de kiéleződik a szocializmus győzelme után, ezt azzal a megszorítással tette, hogy a formula egyedül a népi demokráciák esetében érvényes, amelyeknek társadalmi még csak a kapitalizmusból a szocializmusba átvezető szakaszban vannak. *La situation internationale*, 16–18.

³⁶ Stil, André: *Deux faits essentiels qui contribuent à expliquer les événements de Hongrie*. *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 16.

³⁷ Biard, Roger: *L'épreuve hongroise*. *La Nouvelle critique*, t. 8. (1956) no. 12. 35.

³⁸ *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 15. 3.

³⁹ A *L'Humanité* tudósítója, a Sztálin-díjas író, André Stil, majd a december elején Budapestre érkező Antoine Acquaviva által a *L'Humanité*-ben és a *Démocratie nouvelle* című folyóiratban jegyzett cikkek jól illusztrálják ezt a törekvést. A *Démocratie nouvelle* 1957. áprilisi számában, amelyet teljes egészében a magyarországi helyzetnek szentelt, többek között interjúk olvashatók Dobi Istvánnal, Nezvál Ferencsel, Kádárral.

⁴⁰ *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 20. A cikk és szerzője, különösen a képmutató és fülsértő cím miatt, a kommunista párt ellen irányuló támadások céltáblájává lett. Stil később cáfolta, hogy a cím tőle származott volna. Desanti: *Ce que le siècle m'a dit*, 525.

⁴¹ Fejtő: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism*, 13.

Az FKP propagandája kezdettől összekapcsolta a magyarországi eseményeket a kontinensen kívül zajló háborús konfliktusokkal, az észak-afrikai francia gyarmatokon kitört zavargásokkal és az algériai háborúval, amelyek alkalmat szolgáltattak a Guy Mollet kormány imperialista–kolonialista ambícióinak leleplezéséhez.⁴² Tudvalevő, hogy a párt a január elején még az ő támogatásával hatalomra jutott szocialista kormánycsapattól, az algériai háború elmélyülése okán már a nyár folyamán fokozatosan megvonta bizalmát. Izrael Egyiptom ellen október 29-én indított támadása s a közel egy héttel azt követő francia–angol katonai offenzíva nyomán a szuezi válság is teretekre került az előbbieket mellett.⁴³ A kommunista propaganda nem győzte hangsúlyozni, hogy valamennyi esemény, beleértve a magyar felkelést, egyetlen és egyazon konfliktus láncszemét képezte, az imperialista tábor agresszióját, amely nemcsak a szocialista világrendszer, a szocializmus és a nemzetek felszabadítása ellen tört, hanem a nemzetközi kapcsolatokban mutatkozó olvadás folyamatát kísérelte meg visszafordítani.⁴⁴ A szovjet beavatkozás Magyarországon és Egyiptomban eszerint nem mondott ellent a XX. kongresszuson meghirdetett békés egymás mellett élés doktrínájának, hanem, minthogy mindkét esetben nagyobb méretű háborús viszály kirobbanását előzte meg, épp ellenkezőleg, annak szörszerinti alkalmazása volt.⁴⁵

A fentieknél kétségkívül hihetőbben hangzott, s valóságalapja is volt annak, hogy a szocialista politikusok a magyarországi eseményeket használták fel a külpolitikai téren elszennvedett vereségeik elleplezésére. Szovjet-, illetve kommunistaellenes kampánnyal kísérelték meg elterelni a figyelmet a szuezi és az algériai háborúról, és a francia dolgozók számára részben e katonai konfliktusok által okozott súlyos gazdasági nehézségekről is.⁴⁶ Az FKP háborúellenes propagandája nem volt eredménytelen. Az algériai háború, amely számos francia családöt közvetlenül is sújtott, közvetve pedig alighanem az egész ország lakosságát érintette, nemcsak az értelmiségieket mozgósította nagyszámban, s sokan egyedül a kommunista pártban láttak reményt a konfliktus megoldására.⁴⁷ Ebből kifolyólag a kommunista képviselők a Nemzetgyűlésben a magyarországi eseményekről az algériai és a szuezi háborúra és gazdasági következményeikre próbálták terelni a vitát;⁴⁸ Duprat emlékeztető szavai az Algériában harcoló fiatal francia hadkötelezettekről s a szocialistákhoz intézett felhívása – „ha olyan nagyon szeretik a munkásokat, foglalkozzanak először a saját országukban élőkkel”⁴⁹ – feltételezhetően nem maradtak hatástalanok. A magyarországi felkelés eltiprása felett felháborodásuknak hangot adó (s ugyanakkor a gyarmati háborút támogató) „jobboldaliak” – akik közé tartoztak immár a szocialista vezetők is – és a kolonialista hábo-

⁴² A Politikai Bizottság már október 26-án hangsúlyozta, hogy a magyarországi eseményeket nemzetközi összefüggésben kell vizsgálni. November 10-én emlékeztetőként megerősítette, de december 12-én ismét szükségesnek látta visszatérni a kérdésre. FKL, Vezetőség archívuma, Politikai Bizottság 1956. október 26-i ülésen hozott határozatai, SEC. ADM. GP/AG 6ex; a november 20-i ülésen hozott határozatok, SEC. GP. 6ex-N^o430; december 12-i határozatok, SEC. GP. GV. 6ex-N^o440.

⁴³ A történész-író, Dominique Desanti írta: „November 5-től rossz modornak számított az FKP-ban, ha valaki Magyarországról beszélt, s nem pedig Suez miatt háborodott fel”. Desanti: *Ce que le siècle m'a dit*, 238.

⁴⁴ *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 3.

⁴⁵ Besse, Guy: *Les événements de Budapest: Coexistence pacifique et lutte antifasciste*. France nouvelle, t. 11. (1956) no. 571.

⁴⁶ Courtade, Pierre: *La Hongrie, l'Égypte*. *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 6. 3.; Courtade: *L'Égypte, la Hongrie*. *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 10. 3.

⁴⁷ Lásd például az 1956-ban kommunista párttag Charles Fiterman visszaemlékezését: *Le commencement de la fin. 1956. Actes de colloque „Budapest 1956–1996”*, Luxembourg Palota, Párizs, 1996. október 28–29. 93.

⁴⁸ Erről a témáról lásd Kecskés D. Gusztáv tanulmányát folyóiratunk jelen számában (a szerk.)

⁴⁹ *Le Monde*, t. 13. (1956) december 19. 2.

rúk ellen tiltakozó (és a magyarországi szovjet intervenciót helyeslő) „baloldaliak” között pedig nemigen maradt hely azoknak, akik mindkét nagyhatalmi beavatkozást elítélték. A szembenálló két tábor egymástól elválasztó határvonal, ha lehet, még világosabban rajzolódott ki a november 4-i szovjet beavatkozás után, amikor az addig csupán verbális kommunistaellenes kirohanások fizikai erőszaktétellé fajultak.

Zavargások már november 5-én és 6-án is voltak elszórtan Párizsban és vidéken,⁵⁰ de a magyarországi szovjet intervenció keltette felháborodási hullám csak november 7-én öltött nagyobb méreteket, amikor a sztrájk valamennyi jelentősebb vidéki városra kiterjedt – többek között Bordeaux, Strasbourg, Marseille, Nizza, Lyon üzemeire. A különböző politikai és civil csoportosulások felhívását követve mintegy harmincezer ember gyűlt össze aznap Párizsban a Diadalívnél, hogy kifejezze szolidaritását a magyar néppel, és tiltakozzon a szovjet beavatkozás ellen. Ám egy párezer tüntetőt számláló csoport leszakadt a békésen demonstráló tömegeből, s ostrom alá vette az FKP és a *L'Humanité* székházát, súlyos károkat okozva az épületekben és berendezésükben. Három pártaktivista életét vesztette az utcai harcokban.⁵¹ Hasonló, bár enyhébb összetűzésekre került sor a kommunista befolyás alatt álló *Libération* székházánál, valamint az FKP vidéki központjaiban.

Az atrocitások, amelyekhez további szélsőséges kommunistaellenes megnyilvánulások is társultak, közöttük a kommunista párt felosztatásának követelése, amelyet a függetlenek indítványoztak a Nemzetgyűlésben november 9-én,⁵² óriási jótéteményt jelentettek a magyar felkelés leverése után elszigetelődött FKP számára. Egyesekben az is felmerült, joggal, nem maga a kommunista vezetőség kezdeményezte-e az incidenseket provokátorai útján.⁵³ A kommunisták a pártjukat közvetlenül fenyegető veszély hatására összébb húzták soraiikat.⁵⁴ Jellemző, hogy november 7-én este a megtámadott pártház védelmére sietők között volt számos, a magyarországi szovjet beavatkozást elítélő párttag értelmiségi,⁵⁵ s ugyanakkor sokan öltönyben vagy estélyi ruhában érkeztek a szovjet nagykövetségről, ahol az Októberi Forradalom évfordulója alkalmából rendezett fogadáson vettek részt, s ahová szintén eljutott a támadás híre. Ez azt mutatja, a párt még mindig képes volt arra, hogy vészhelyzetben pillanatokon belül tömegeket mozgósítson.⁵⁶ Az összetűzéseknek áldozatul esett pártaktivisták temetése pedig újabb alkalmat nyújtott a kommunisták egymással vállalt szolidaritásának és a párt egységének demonstrálására.⁵⁷

A „fasiszta támadás” elfojtotta a párton belül a magyarországi eseményekkel kapcsolatosan hallható kritikus felhangokat, amelyek e válságos pillanatokban egyértelmű „árulásnak” minősültek.⁵⁸ Ezzel átmenetileg betömték az ideológiai repedést, amely amiatt tá-

⁵⁰ *Le Populaire*, t. 41. (1956) november 6.; *Le Monde*, t. 13. (1956) november 7. 3.

⁵¹ *Le Monde*, t. 13. (1956) november 8. 6.

⁵² *Le Monde*, t. 13. (1956) november 10.

⁵³ Fejtő: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism*, 14.

⁵⁴ Desanti: *Ce que le siècle m'a dit*, 525.; Daix, Pierre: *J'ai cru au matin*. Paris, 1976. 365.

⁵⁵ Pierre Daix, FKP-tag, a *Nouvelle critique* és a *Lettres françaises* szerkesztőségeinek tagja írja: „aznap este [ti.: a pártház és a *L'Humanité* támadásának estéjén – K. S.] nem Sztálin bűneiről volt szó, sem a Budapesten kiömlött vérről, hanem a francia gyarmattartók bűneiről és a vérről, amit ők ontottak ki. [...] A vitakozók adtak arra, hogy az első sorokban legyenek a *L'Humanité* védelmében.” Daix, Pierre: *Les Hérétiques*. Paris, 1980. 196.

⁵⁶ Robrieux, Philippe: *Histoire intérieure du Parti Communiste*, t. 2.: 1945–1972. *De la Libération à l'avènement de Georges Marchais*. Paris, 1981. 309.

⁵⁷ *Morts pour la liberté*. *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 16. 1.

⁵⁸ Ekként az értelmiségiek felügyeletével megbízott Jacques Chambaz árulással vádolhatta Claude Roy kommunista íróit, amiért az a fasiszta provokációk helyett a hibákra összpontosította figyel-

madt, hogy a vezetőség ignorálta a Sztálin és Rákosi által elkövetett hibákat.⁵⁹ Egyszeres-mind igazolták az FKP állásfoglalását, miszerint Magyarországon fasiszta restaurációs kísérletet buktattak meg. Ezt „bizonyította” az is, hogy frissen érkezett magyar emigránsok is részt vettek a párház ostromában.⁶⁰ „A párizsi fasiszta bandák megmutatták a magyar ellenforradalom valódi arcát”, hangoztatta Jacques Duclos, a Politikai Bizottság tagja a Központi Bizottság ülésén Ivryben.⁶¹ A *l'Humanité* virulens antifasiszta kampányt indított, amely a november 13-án tartott „fasizmus elleni akciónap” alkalmával tetőzött.⁶² A propaganda-hadjárat viszonylagos sikerét mutatja, hogy habár a lakosságnak csupán töredéke, a párttagságnak azonban a nagy többsége elhitte vagy legalábbis elfogadta a fasiszta összeküvésről adott magyarázatokat.⁶³ Ugyanakkor a kormány és a rendfenntartó erők atrocitásokkal szemben tanúsított passzivitása, mi több, miként az FKP hangsúlyozta, cinkosságuk a támadókkal⁶⁴ s az Októberi Forradalom évfordulójának megünneplését betiltó kormányrendelet megannyi érveléssel szolgáltak a pártnak ahhoz, hogy a korábbiánál is élesebben bírálja a szocialista vezetőket.⁶⁵

Zűrzavar a szakszervezeti mozgalomban

Az FKP háborúellenes propagandája összekapcsolódott a munkások gazdasági követeléseivel,⁶⁶ ismét aktualizálva Thorez-nek a dolgozó rétegek kapitalizmusban való elszegényedéséről szóló elméletét.⁶⁷ De sem ez, sem az antifasiszta kampány nem tudta teljesen háttérbe szorítani a magyarországi eseményeket a kommunista befolyás alatt álló CGT-ben. A szervezetek között a magyar felkeléssel kapcsolatosan megmutatkozó nagy véleménykülönbsége miatt a CGT országos irodája szükségesnek látta november 16-i határozatában⁶⁸ megerősíteni politikai semlegességét s tagszervezetei jogát, hogy önálló politikai álláspontot képviseljenek, ami első ízben fordult elő 1947 óta.⁶⁹

A párt vezetősége a határozatot jelentős, ám nem helyrehozhatatlan vereségként fogta fel. A Központi Bizottság, amely a pártsajtóval ellentétben kénytelen volt elismerni a kommunisták elszigetelődését a mozgalomban, azzal érvelt, hogy a francia munkások magyar társaikhoz hasonlóan hagyták magukat félrevezetni.⁷⁰ Egyes szervezetek – közöttük a bűntetőintézetek dolgozóinak szakszervezete – elítélték a szovjet beavatkozást, mások – így a pénzügyi és a könyvszakma dolgozói – a szovjet csapatok kivonását követelték, s számos

mét, s ily módon a burzsoázia oldalára állt. Fejtő: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism*, 264.

⁵⁹ Daix: *Les Hérétiques du PCF*, 197.

⁶⁰ Biard, Roger: *L'épreuve hongroise*. Nouvelle critique, t. 8. (1956) december, 35–59.

⁶¹ FKL, Vezetőség archívuma, Központi Bizottság 1956. november 20–21-én Ivry-ben tartott ülése. Jacques Duclos felszólalása.

⁶² *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 9–10–12–13.

⁶³ Lásd Charles Fiterman és Pierre Daix idevonatkozó észrevételeit. *Le commencement de la fin*, 95., 118.

⁶⁴ Garaudy, Roger: *Réponse à Sartre*. France nouvelle, t. 11. (1956) no. 570.

⁶⁵ FKL, Vezetőség archívuma, Politikai Bizottság 1956. november 20-i ülésen hozott határozatok, SEC. GP. 6ex-N°430.

⁶⁶ FKL, Vezetőség archívuma, Központi Bizottság 1956. november 20–21-én Ivry-ben tartott ülése, Léon Mauvais felszólalása. 140. sz. hangszalag.

⁶⁷ Sacker–Kelly: *The French Communist Party and Eastern Europe*, 239.

⁶⁸ *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 15.

⁶⁹ Megjegyzésre érdemes, hogy a CGT például 1948-ban elítélte Titót.

⁷⁰ FKL, Vezetőség archívuma, Központi Bizottság 1956. november 20–21-én Ivry-ben tartott ülése, Léon Mauvais felszólalása. 140. sz. hangszalag.

más szervezet is kifejezte elégedetlenségét az országos iroda semleges álláspontjával.⁷¹ Még inkább intő jel volt, hogy a kohászatban és fémgyártásban dolgozók Szajna megyei CGT szervezete, amelyben a kommunisták pozíciója hagyományosan erős volt, szintén politikai semlegességet vállalt. A hasonlóképpen régóta kommunista befolyás alatt álló pedagógusok szakszervezetében a szovjet beavatkozás helyeslését tartalmazó indítványt csupán a tagok fele szavazta meg.⁷² A zűrzavar mindazonáltal nem tetőzött a mozgalomban. Az 1956-os veszteség, noha nem állapítható meg teljes pontossággal, legfeljebb tíz tagszervezetre korlátozódott, amelyek ekkor váltak ki a CGT-ből.

Az „FKP népének”⁷³ mozdulatlansága

Az FKP vezetősége a magyarországi események után egy emberként állt Thorez mellé, s hogyha akadtak is a főtitkárával ellenkező hangok, rövid úton elszigetelődtek, és nem kaptak nyilvánosságot. Így csak a későbbi visszaemlékezésekből, a Központi Bizottság üléseinek hangszalagjairól, hátrahagyott naplójegyzetekből tudható, hogy a vezetőség egyetlen értelmiségi tagjaként számon tartott Pierre Courtade feletteseinél jóval liberálisabb nézetet vallott a felkelésről, ami azonban nem gátolta meg abban, hogy hivatalosan a Politikai Bizottság állásfoglalását tegye magáévá. A hitében már a Rajk-per idején megingott kommunista újságíró – aki a *l'Humanité* külpolitikai rovata szerkesztőjeként maga is jelen volt a budapesti peren – 1953 után Hruscsov pártjára állt, s egyike lett azoknak, akik az SZKP XX. kongresszusa után kényelmetlen kérdéseket kezdtek feszegetni a Központi Bizottságban a sztálinizmusról és következményeiről a francia pártra nézve.⁷⁴ Az októberi felkelés után naplójában „intellektuális becstelenségnek” nevezte a magyarországi események tudatos, a fasiszta elemekre hangsúlyt tevő eltorzítását s a nyilvánvaló koholmányt a nemzetközi reakciók összeesküvéséről.⁷⁵ A Központi Bizottság 1956. november végi ülésén természetesen ennél visszafogottabban nyilatkozott: kitért a magyar sztálinista vezetés által elkövetett hibákra, amelyekben a felkelés fő okát látta, s az események óvatosabb, fentinel árnyaltabb megközelítését javasolta. A vezetőség többi tagja, Thorezzel az élen, keményen szembeszállt vele. Elsősorban nem a magyarországi eseményekhez fűzött kommentárért marasztalták el, hanem (mint az megszokott volt) a felszólalás formáját helytelenítették: ezúttal a „szerencsétlen szóhasználatot”, hogy Courtade a francia párt állítólagos „elszigeteltségéről” és a nemlétező „sztálinizmusról” beszélt.⁷⁶ A párt-, és tág értelemben a korszakra jellemző – a hidegháború kellős közepén –, hogy Courtade személyes véleményét nem szellőztette a párton kívül, s mint számosan az értelmiségiek közül, magáévá tette

⁷¹ Sacker–Kelly: *The French Communist Party and Eastern Europe*, 251; *Le Monde*, t. 13. (1956) november 18–19.

⁷² *Le Monde*, t. 13. (1956) november 23. 7., illetve december 2–3. 3.

⁷³ Kriegel, Annie: *Les communistes français 1920–1970*. Paris, 1985.

⁷⁴ Desanti: *Ce que le siècle m'a dit*, 502.

⁷⁵ Pierre Courtade 1957. január 22-én a következőket jegyezte be naplójába: „Tegnap A. S. [André Stil – K. S.], akinek szemére vettem, hogy Maléterről azt írta, horthysta tiszt, amikor pedig egyike azon magyar tiszteknek, akiket a németek ellen vívott küzdelmükért a háborúban szovjet érdemrenddel tüntettek ki, elismerte, hogy ez igaz, de »tekintve, mit cselekedett azóta, a horthysta tiszt volta az, ami lényeges«. Azt hiszi hát, elhallgathatja a többi. Az intellektuális becstelenségről beszélék általánosságban. Fölhívom a figyelmét e magatartás veszélyeire, mondom neki, hogy tíz éve még én is úgy gondolkodtam, mint ő, de ennek már vége, hiszek a morálban”. Pierre Courtade hagyatéka, Institut de Mémoire Éditoriale Contemporaine (IMEC), Párizs.

⁷⁶ FKL, Vezetőség archívuma, Központi Bizottság 1956. november 20–21-i ülése, 139–140. hangszalagok; *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 22. 4.

a nézetet, miszerint a francia munkásosztály még nem elég „érett” arra, hogy megtudja az igazságot a Szovjetunióban és a népi demokráciákban közelmúltban történekről.⁷⁷

A novemberi kommunista- és szovjetellenes megnyilvánulások „jótékony” hatása mellett a pártpropaganda és a már október végén megkezdett s a november–december hónapokban fokozódó intenzitással végzett felvilágosító munka⁷⁸ is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi események alapvetően nem gyakoroltak befolyást a párt alapszerveire. A taglétszám 1956 végén és 1957-ben nemcsak hogy nem csökkent, hanem tovább emelkedett.⁷⁹ A propaganda, a fent leírtak mellett, leleményesen apellált a francia lakosság németellenes érzelmeire, emlékeztetvén azt nemcsak Magyarország 1945 előtti fasiszta jellegére, hanem szerepvállalására Hitler oldalán a második világháborúban.⁸⁰ Emellett fölélesztette a munkásrétegek mélyen gyökerező burzsoá-ellenes és értelmiségi-ellenes reflexeit,⁸¹ amikor rámutatott, hogy a magyar felkelők, akiknek a francia burzsoá „szurkol”, és a kispolgári ideológia befolyása alatt álló értelmiségi vállalja fel ügyét, nem lehetnek mások, mint a kommunizmus ellenségei.

Ennek ellenére bizonyos, hogy a magyarországi események hatása hosszú távon a taglétszámban is megmutatkozott. Miként Marc Lazar is utal rá,⁸² a pártból évekkel később történő kilépések jelentős hányada az 1956-os események számlájára volt írható. És helyvaló Desanti megállapítása, miszerint a munkások és hivatali alkalmazottak a vezetőség politikája elleni tiltakozásuk kifejezéséül a párttagság felmondása helyett leggyakrabban csendes passzivitásba vonultak.⁸³ Arra vonatkozóan, hányan függesztették fel vagy hagyták abba pártbeli tevékenységüket 1956 után, a statisztikai táblázat nem ad felvilágosítást, így csupán a korabeli nem-kommunista napilapokból tájékozódhatunk, amelyek novemberben és decemberben a kommunista pártgyűlésekről való tömeges távolmaradásokról számoltak be.⁸⁴

A kommunista értelmiségiek tiltakozásai és a vezetőség reakciója

Az 1956-os őszi események és az FKP velük kapcsolatos állásfoglalásai nagyméretű tiltakozási hullámot váltottak ki a kommunista értelmiségiek körében, akiknek nagy része még az ellenállási mozgalom idején csatlakozott a párthoz. Sokan szakítottak ekkor a kommunista párttal, de azoknak a párthoz való viszonya is radikálisan megváltozott, akik a maradás mellett döntöttek: a párthoz való ragaszkodásuk nem volt többé feltétlen.⁸⁵ Azonban, miként Jean-François Sirinelli és Claude Lefort is felhívják rá a figyelmet, nem szabad túl-

⁷⁷ Courtade ekképpen állíthatta azt a magyarországi események után, „igazunk volt abban, hogy nem volt igazunk” [ti: nem mondtunk igazat – K. S.], amiért Edgar Morin önéletrajzi írásában élesen bírálta. Ld. Morin, Edgar: *Autocritique*. Paris, 1959. 120.

⁷⁸ FKL, Vezetőség archívuma, Politikai Bizottság 1956. november 20-i ülésen hozott határozatok, SEC. GP. 6ex-Nº430. Raymond Guyot a KB novemberi ülésén a külpolitikai helyzetről tartott beszámolójában, amelyben a magyarországi és a lengyelországi események szerepeltek főhelyen, felhívta a figyelmet arra, „le kell menni a pártszervezetekbe, beszélgetni kell, segíteni kell [a párttagoknak], hogy visszatáljanak az igazság ösvényére”. FKL, Vezetőség archívuma, Központi Bizottság 1956. november 20–21-i ülése, Raymond Guyot felszólalása, 138. hangszalag.

⁷⁹ Ezt mutatja a Philippe Buton által készített statisztikai elemzés. Lazar: *Maisons rouges*, 97.

⁸⁰ Stil, André: *Le sens des événements*. L’Humanité, t. 52. (1956) október 27.

⁸¹ Fejtő: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism*, 80.

⁸² Lazar: *Maisons rouges*, 97.

⁸³ Desanti: *Ce que le siècle m’a dit*, 529.

⁸⁴ L’Express, t. 2. (1956) november 2. 6; Le Monde, t. 13. (1956) november 20. 4.

⁸⁵ Verdes-Leroux, Jeannine: *Au service du Parti. Le parti communiste, les intellectuels et la culture (1944–1956)*. Paris, 1983. 55.

becsülni e tiltakozások jelentőségét – sem a kommunizmus, sem a marxizmus vonatkozásában. Egyfelől a kommunista pártból való kilépés nem volt tömegesnek nevezhető, habár az előbbi évekhez képest kétségkívül példátlan méretű volt. Másfelől pedig a párttal szakítók közt sokan még igen hosszú ideig a marxista ideológia hatása alatt maradtak.⁸⁶

Az 1956-os hullám voltaképpen csak annak a kisugárzásnak az ismeretében értékelhető, amelyet a Szovjetunió és a közvetítője szerepében fellépő FKP ez idő tájt gyakorolt a francia értelmiségre. A Szovjetunió még mindig tekintélyes vonzerővel rendelkezett 1956-ban, az 1949-es koncepciók perек, az 1953-tól végrehajtott rehabilitálások és a koncentrációs táborok létének egyidejű kitudódása, valamint a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálása után és ellenére. A szocializmus illúziója Franciaországban – és általában nyugaton – nemcsak, ahogy François Furet írja, sikeresen „ellenállt a tények ismeretének”,⁸⁷ hanem még nőtt is a tudással, amely fokról-fokra mintegy immunizálta az értelmiségieket a szocializmusnak a vasfüggöny túloldalán feltárt hiányosságaival szemben.⁸⁸ A Sztálint ért éles kritika az SZKP XX. kongresszusán szintén nem vezetett a francia kommunista intelligencia kiábránduláshoz. Épp ellenkezőleg, sokakban reményt élesztett arra, hogy a szovjet vezetők nyomására előbb-utóbb sor kerül valamennyi kommunista párt mélyreható reformjára.⁸⁹ A kongresszus csak hosszútávon gyakorolt kijózanító hatást az értelmiségiekre, amely néhány hónappal később mutatkozott meg. A poznaíni és a magyarországi felkeléseket, amelyekben munkások lázadtak fel tömegesen a rendszer ellen, sokan már nem tudták a korábbi módon „racionalizálni”⁹⁰ annak érdekében, hogy érintetlenül őrizték meg a szocializmus mítoszát.⁹¹ 1956 őszén a morális megfontolások elkerülhetetlenül, de legalábbis sokak számára előtérbe kerültek.⁹²

Noha a tiltakozás csak a második magyarországi szovjet beavatkozást követően vált tömegessé, egyesek, nevezetesen Tristan Tzara és Victor Leduc már októberben bíralták a vezetőséget, amiért a pártsajtó nem kielégítő módon, illetőleg félretájékoztatta a híveket a lengyelországi és a magyarországi eseményekről.⁹³ Az október közepén magyarországi látogatásáról Párizsba visszatérő Tzara, miután a kommunista újságok elutasították, jobb híján a magyar Sajtóirodának számolt be az utazás során szerzett tapasztalatairól, külön hangsúllyal említve meg a Petőfi kör élharcos szerepét a demokratikus változások keresztülvitelében. Miután beszámolója egyes részletei megjelentek a francia polgári lapokban, az FKP hevesen tiltakozott a Sajtóirodánál a „szovjetellenes és kommunistaellenes hadjárat” miatt.⁹⁴ Az előbbihez hasonlóan elszigetelt, habár látványosabb gesztus volt Aimé Césaire

⁸⁶ Sirinelli, Jean-François: *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au 20ème siècle*. Paris, 1990. 307.; Lefort, Claude: *La complication. Retour sur le communisme*. Paris, 1999. 122.

⁸⁷ Furet, François: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au 20ème siècle*. Paris, 1995. 175.

⁸⁸ Daix: *Les hérétiques*, 310.

⁸⁹ Sirinelli: *Intellectuels et passions françaises*, 288.; Morin: *Autocritique*, 202.

⁹⁰ Edgar Morin alkalmazza a „racionalizálás” fogalmát ebben a kontextusban. *Le commencement de la fin*, 75.

⁹¹ Verdes-Leroux: *Au service du Parti*, 460.

⁹² Morin: *Autocritique*, 179.; Roy, Claude: *Il faut que les bouches s'ouvrent et les coeurs*. Le Monde, t. 13. (1956) november 1. 11.

⁹³ Cuénot, Alain: *L'engagement politique de Tristan Tzara de 1944 à 1963. Itinéraires et contacts de culture*, Paris, 2000. 49.

⁹⁴ Cuénot: *L'engagement politique de Tristan Tzara*, 50; Le Monde, t. 13. (1956) október 19. és 21.

író és martinique-i képviselő lemondása, aki a magyar felkelés kitörésének másnapján nyílt levélben értesítette Thorezt döntéséről és annak okairól.⁹⁵

November 4-e után megszorodtak a tiltakozások, amelyekhez sok esetben kommunista párttagok és „útitárs” értelmiségiek is csatlakoztak. A *France-Observateur* november 8-i számában megjelent petícióban huszonegy értelmiségi adott hangot felháborodásának a szovjet intervenció miatt, és aggodalmát fejezte ki a felkelésben részvett magyar írók sorsát illetően.⁹⁶ Az aláírók között négy párttag – az írók Claude Roy, Roger Vailland, Claude Morgan és a gimnáziumi történelemtanár Jacques-Francis Rolland – és számos útitárs – mint például Vercors, Sartre és Simone de Beauvoir, az író-házaspár Louis de Villefosse és Janine Boissounouse⁹⁷ – szerepelt. Bizonyítandó, hogy kezdeményezésük ellenére sem álltak át az imperializmus táborába, leszögezték: nem ismerik el a tiltakozás jogát azoknak, „akik hallgattak – ha nem épp tapsoltak –, amikor az Egyesült Államok vérbe fojtotta Guatemala kivívott szabadságát”, és „akik nem átallnak a »prágai puccsról« beszélni, akkor, amikor zajos örömeiket nyilvánítják a »szuezi puccs« miatt”.⁹⁸ Rolland az *Express*nek adott interjújában⁹⁹ még messzebbre ment, és élesen bírálta a vezetőség magatartását, rámutatva, hogy hazugságaikkal a magyar felkelésről nemcsak zavart keltenek a pártban, megbontva a pártegységet, de egyszersem lehetetlenné teszik az együttműködést a szocialistákkal, és a párt menthetetlenül elszigetelődik. A KB a november 21-i ülésen döntött Rolland kizárásáról; a petícióhoz nevét adó három másik kommunista csupán nyilvános megrovásban részesült. Néhány éven belül azorban mindhárman elhagyták a pártot.¹⁰⁰

A kommunista befolyás alatt álló Nemzeti Íróbizottság (*Conseil National des Écrivains*) november 7-én hosszú vita után, amelynek keretében egyfelől a Louis Aragon és Elsa Triolet mögé felsorakozó konzervatívok, másfelől a már említett Villefosse–Boissounouse házaspár által vezetett liberálisabb írók csaptak össze,¹⁰¹ határozatot fogadott el, amelyben Kádárhoz fordult.¹⁰² A bizottság tagjai elismerték, hogy nézeteltérés van közöttük a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, ám leszögezték, hogy ez nem tartja őket vissza attól, hogy a kultúra védelmének érdekében egyként kérjék a magyar kormányfőtől: „biztosítsa az emberiség kultúrája egy töredékét ápoló magyar írók és értelmiségiek jövőjét, és – bármilyen magatartást tanúsítottak is az eseményekben, s bármi volt fogalmuk a haza iránti kötelességről – vállaljon kezességet életükért, testi szabadságukért és erkölcsi érdekeikért”. Az óvatos hangvétel és a szovjet intervenció elítélésének elmaradása nagymértékben a konzervatív vonal győzelmét tükrözte.

⁹⁵ Césaire, Aimé: *Lettre à Maurice Thorez*. France-Observateur, t. 7. (1956) október 25.

⁹⁶ A petíció teljes szövegét közli: Sirinelli: *Intellectuels et passions françaises*, 289–291.

⁹⁷ Megjegyzésre érdemes, hogy a Villefosse–Boissounouse házaspár 1955-ben jelentette meg „Tavasza a Dunán” címmel az egy évvel korábban Magyarországon tett utazása élménybeszámolóját, amely még erősen a sztálini propaganda hatását tükrözi. Villefosse–Boissounouse: *Printemps sur la Danube*. Paris, 1955.

⁹⁸ Sirinelli: *Intellectuels et passions françaises*, 290.

⁹⁹ Rolland, Jacques-Francis: *Il faut choisir entre le socialisme et la terreur*. L'Express, t. 2. (1956) november 9.

¹⁰⁰ Claude Roy-t, aki a továbbiakban is makacsul szembeszegült a vezetőséggel – a *Temps modernes* januári számában például szemére vetette, hogy cinkos a kelet-európai országok lakosságainak elnyomásában –, 1957-ben egy évre, majd véglegesen kizárták a pártból. Morgan 1958-ban, Vailland 1959-ben nem újította fel párttagságát. Sacker–Kelly, *The French Communist Party and Eastern Europe*, 246. Claude Morgan 1957-ben leköszönt a Francia–Magyar Baráti Társaság főtítkári tiszttségéből is.

¹⁰¹ Fejtő, François: *Mémoires. De Budapest à Paris*. Paris, 1986. 247.

¹⁰² *Déclaration du C. N. E.*, Le Monde, t. 13. (1956) november 8.

A párt Központi Bizottsága november 20-i ülésén a tagoknak átadott s az aláírók száma után a „Tizek levele”¹⁰³ néven ismertté vált petícióban kommunista értelmiségiek – közöttük az író George Besson, Picasso, Marcel Cornu, az Aragon által vezetett *Lettres Françaises* művészeti rovatának felelőse és Francis Jourdain, aki a Francia–Szovjet Baráti Társaság elnöki tisztségét töltötte be¹⁰⁴ – felhívták a vezetőség figyelmét a párt egészében érezhető feszültségre. Állításuknak megfelelően a párttagok nyugtalansága a XX. kongresszus óta egyre fokozódott, minthogy nem megfelelő módon vagy félretájékoztatták őket, s a zűrzavar a lengyelországi és a magyarországi események után érte el tetőpontját. Megoldásul rendkívüli kongresszus összehívását követelték, ahol megtárgyalják a kommunistákat az utóbbi hetekben foglalkoztató problémákat. A vezetőség először megkísérelte rábírnai az aláírókat a petíció visszavonására. A feladatra kijelölt Laurent Casanova és George Cogniot egy-két, önkritikának aligha nevezhető nyilatkozattól eltekintve, nem járt eredménnyel.¹⁰⁵ A párt ezúttal nem indított fegyelmi eljárást, s mind a tíz párttag csak dorgálásban részesült.¹⁰⁶ A szankciók elmaradása ilyen mérvű fejelelemsértés után nagy újdonságnak számított, és mutatja a vezetőség rendkívüli zavarát a párt illusztris tagjainak tiltakozásával szemben.¹⁰⁷

Valamennyi értelmiségi hangsúlyt helyezett annak megerősítésére, hogy az események után sem veszítette hitét a szocializmusban és a Szovjetunióban. Különösen a november 7-i kommunistaellenes atrocitások után számosan érezték szükségét ilyenfajta hűségnyilatkozatnak.¹⁰⁸ A vezetőség mégis vehemens ellentámadást indított a KB november végi ülésén és a pártsajtó hasábjain. Az apellálók ellen emelt legsúlyosabb vádként paradox módon a „frakciózás” szerepelt, jóllehet a tiltakozások ez idő tájt még nem váltak szervezetté, s éppen ez jelentette legfőbb gyengeségüket. A párt alapvetően a kispolgári ideológia befolyásával magyarázta az értelmiségiek magatartását, rámutatva, hogy nem tanúsítottak megfelelő politikai és ideológiai szilárdságot – amit életkörülményeik és nevelésük igazolt –, s ebből kifolyólag a burzsoá média propagandájának hatása alá kerültek. És ez nem volt szokatlan: a pártot kívülről ért „reakciós” támadásokat törvényszerűen kísérték a belső szétzilálásra irányuló kísérletek.¹⁰⁹ Raymond Guyot, a párt Politikai Bizottságának tagja és Thorez cáfolták, hogy a pártban ne lenne lehetőség az eltérő vélemények ütköztetésére, és hangsúlyozták, az egyedüli korlát a pártfegyelem betartása: a munkásosztály érdekeinek hosszú távú képviselőjét s ekképpen a kommunista párt létjogosultságát fenyegetné, ha a párt átalakulna a magyar „Petőfi Kör leányvállalatává”.¹¹⁰ Ez utóbbi alatt azonban nemcsak a viták párton belüli elszabadulását értették, hanem a kritikák párton kívüli nyilvánossá tételét is; élesen elítélték, hogy az értelmiségiek a polgári lapokban tették közzé bírálatukat, mivel ily

¹⁰³ A levél teljes szövegét közli: Sirinelli: *Intellectuels et passions françaises*, 297–298.

¹⁰⁴ A petíciót a fent említettekén kívül aláírták: Dr. Harel, kutató a CNRS-ben, Hélène Parmelin író és festő, férje, Edouard Pignon, a professzor Paul Tillard, volt főhadnagy az ellenállókna és a pszichológus René Zazzo. A szöveg ihletői voltak Hélène Parmelin mellett Victor Leduc és a szenátor Jean Chaintron is, ám, miután már korábban is tiltakozásnak adtak hangot, jobbnak látták, ha nem rontják a levél hitelét aláírásukkal. Sacker–Kelly: *The French Communist Party and Eastern Europe*, 247.

¹⁰⁵ Sirinelli: *Intellectuels et passions françaises*, 299.

¹⁰⁶ *Réponse du C. C. à dix membres du parti*. *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 24. 5.

¹⁰⁷ Daix: *J'ai cru au matin*, 197.

¹⁰⁸ Rolland, Jacques-Francis: *Il faut choisir entre le socialisme et la terreur*; Sartre: *Après Budapest, Sartre parle*. Claude Morgan a következőket nyilatkozta: „Ha veszély fenyegetné az FKP létét, kész volnék harcolni a védelméért”. *Le Monde*, t. 13. (1956) november 8. 7.

¹⁰⁹ Thorez, Maurice: *La force et l'unité du Parti*. *L'Humanité*, t. 52. (1956) november 15.

¹¹⁰ FKL, Vezetőség archívuma, a KB november 20–21-i ülése (Ivry), 138. hangszalag.

módon nemcsak fegyvelemsértést, hanem árulást követtek el.¹¹¹ A petíciók és nyilatkozatok, azzal, hogy jobb híján az olyan „burzsoá” lapokban jelentek meg, mint a *Le Monde*, a *France-Observateur*¹¹² vagy a *L'Express*¹¹³ – hiszen a kommunista lapok nem voltak hajlandók közölni őket –, eleve hitelüket veszítették a párt szemében. Thorez ismételten hangoztatta, ha valaki nem ért egyet a Politikai Bizottság döntésével, egyéni véleményét fenntarthatja, sőt előterjesztheti a vezetőségnek, mindössze azzal a feltétellel, hogy ellenkezés nélkül végrehajtsa a párthatározatot.¹¹⁴ A vezetőség krízishelyzetekben rendszerint a párt munkásirányítására tette a hangsúlyt: ezúttal Marcel Servin, a *l'Humanité* szerkesztője a vezetőikkel szembeszegülő értelmiségieket „termeszhangyákhöz” hasonlította, akik belülről rágják a pártot, és leszögezte: „Egy Jacques-Francis Rollanddal kevesebb a pártban és a több száz munkás és diák csatlakozása néhány nap óta [vagyis a november 7-i atrocitások óta], mind-az megerősíti sorainkat”.¹¹⁵

Kilépések és a párton belüli ellenzék szervezése

Kevesen döntöttek már közvetlenül a magyarországi szovjet beavatkozás után úgy, hogy távoznak, s sokaknak hosszabb időre, néhány hónapra, évre volt szükségük ahhoz, hogy rászánják magukat a párttal való szakításra. Az 1956-ot követő években bejelentett kilépéseket is számba véve, szembetűnő, hogy számos történész – közöttük Emmanuel Le Roy-Ladurie, Annie Kriegel, François Furet, Denis Richet, Alain Besançon –, ugyancsak sok író és irodalmár – a már említetteken kívül többek között Dominique Desanti, Max Gallo, François Maspero – lépett ki a pártból. Hasonlóan cselekedtek a neves filozófusok, Pierre Fougeyrollas és Henri Lefebvre, akiket még később – 1960-ban – Jean-Toussaint Desanti is követett.¹¹⁶ Az utóbbiak jelentős szerepet vállaltak az 1956 utáni időszakban a marxizmus újragondolását és a sztálinizmustól való leválasztását célul kitűző filozófiai vállalkozásokban.¹¹⁷

Komoly veszteség érte a párt folyóiratait: 1957 végén az ideológiai fegyelem megszigorításának céljával kizárták a *Nouvelle critique* tizenhét tagú szerkesztőségéből Annie Kriegelt, Victor Leduc-t és a filozófus Lucien Sebagh-t, s őket követve Emile Bottigelli és Jean-Toussaint Desanti is benyújtotta lemondását.¹¹⁸ Henri Lefebvre már korábban leköszönt a szerkesztőségből, s mások, köztük Pierre Daix, csupán névleg maradtak a lap munkatársai.¹¹⁹ A *Lettres françaises* irodalmi és művészeti folyóirat csak annak köszönhette életben maradását, hogy szerkesztősége a szovjet beavatkozás után egy címdalton elhelyezett

¹¹¹ Salini, Laurent: *Les conseillers*. La Nouvelle critique, t. 8. (1957) február, 38–55.

¹¹² A Claude Bourdet és Pierre Naville által vezetett lap a „harmadikutas” baloldali irányzathoz tartozott, s többek között olyan személyiségek publikáltak 1956-ban benne, mint Fejtő Ferenc és Gilles Martinet (aki maga is tagja volt a szerkesztőségnek).

¹¹³ A *L'Express* az „Új baloldal” fóruma volt.

¹¹⁴ FKL, Vezetőség archívuma, a KB november 20–21-i ülése (Ivry), 138. hangszalag.

¹¹⁵ Servin, Marcel: *Les termites et leurs alliés*. L'Humanité, t. 52. (1956) november 12.

¹¹⁶ Grandsenne: *Les intellectuels français face aux crises du communisme*, 91–92.; Desanti: *Ce que le siècle m'a dit*, 529.

¹¹⁷ Judt, Tony: *Marxism and the French Left. Studies in Labour and Politics in France, 1830–1981*. Oxford, 1986., különösen: 180–189. Fougeyrollas és Lefebvre tagjai lettek az Edgar Morin által 1956-ban alapított *Arguments* folyóirat szerkesztőségének, ahol többek között Fejtő Ferenc is dolgozott.

¹¹⁸ MOL, KÜM, Franciaország, 1945–1964, XIX-j-1-j (TÜK), 12. doboz, 1957. november 12-i követi jelentés.

¹¹⁹ Daix: *Les hérétiques*, 202.

nyilatkozatban közölte, nincsen véleményazonosság tagjai között a magyarországi eseményekkel kapcsolatosan.¹²⁰

Am a legnyilvánvalóbb veszteséget a „haladók” vagy más néven „útítársak” párttól való tömeges elfordulása jelentette. Ők folyóiratok szerkesztőségeiben és értelmiségi, valamint tömegszervezetek tagjaként s gyakorta vezetőségekben helyet foglalva erősítették a kommunisták befolyását, annál hatékonyabban, hogy nem voltak tagjai a pártnak.¹²¹ François Mauriac már november 6-án leköszönt a Francia–Szovjet Baráti Társaság elnöki tisztségéből, s hamarosan követte őt Sartre – aki ugyanakkor, akárcsak Vercors, megtartotta tagságát az Íróbizottságban és a Békemozgalomban.¹²² Vercors-ral és Stanislas Fumet-vel szemben, akik szintén már novemberben lemondtak az Íróbizottság elnöki, illetőleg alelnöki székéből, néhány író még ekkor sem látta reménytelennek harcolni azért, hogy a szervezet határozottan állást foglaljon a szovjet beavatkozással szemben. Öten – Louis de Vilefosse, Michel Leiris, Jean Rousselot, Jeannine Bouissonouse, André Spire – az Íróbizottság 1957. január 12-re összehívott rendkívüli közgyűlésén indítványt nyújtottak be, amelyben erélyesen tiltakoztak a magyar népet és értelmiséget ért agresszió ellen, és külön hangsúlyval emelték az írók közötti, nem sokkal korábban végrehajtott letartóztatásokat. Miután a gyűlés az indítványt Aragon és Triolet nyomására elutasította – Aragon szemére vetette az íróknak, hogy „nem kellene politizálniuk” –, hárman (Vilefosse, Bouissonouse és Spire) már másnap benyújtották lemondásukat.¹²³ Louis Martin-Chauffier, aki januárban mondta fel tagságát az Íróbizottságban, 1957 decemberében huszonkettő író társával, közöttük jó néhány volt párttaggal és útítárral, megalapította az „Írók az igazságért” egyesületet.¹²⁴

A vezetőség mindazonáltal bízott abban, hogy az érzelmek idővel csillapodnak, és sokan az értelmiségiek közül revideálják párttal szembeni állásfoglalásukat. Erre engedett következtetni az olyanfajta ambivalens magatartás, mint amelyet Sartre is tanúsított: noha a szovjet beavatkozás feletti felháborodásában kijelentette, minden kapcsolatot megszakít a szovjet írókkal, és a jövőben nem tartja lehetségesnek az együttműködést a francia párttal, ám ugyanazon nyilatkozatában Hruscsovot tette felelőssé a magyarok tragédiájáért, amivel a kommunista vezetők nézetét támogatta.¹²⁵ Sartre egyébiránt fokozatosan valóban megengyhült, s már 1957 nyarán újra felvette a kapcsolatot az FKP-val.¹²⁶

A PB 1956. november 12-i ülésén, amelyen az értelmiségiek között az utóbbi időszak eseményei által felvetett problémák szerepeltek a napirenden, döntést hoztak nemcsak az intelligencia körében folytatandó ideológiai kampánnyal kapcsolatosan, hanem konkrét intézkedések foganatosításáról is.¹²⁷ E kisebb, főként szervezési módosításokkal kívánták megelőzni a jövőben a frakciózást és szigorítani a kommunista értelmiségiek központi ellenőrzését, még inkább alárendelve őket az apparátusnak. Ennek ellenére a párttagok egy szűk köre, amelynek magját a fent idézett „Tizek levelének” aláírói – Victor Leduc, Hélène Parmelin, Edouard Pignon, a szenátor Jean Chaintron, Claude Morgan és Paul Tillard – alkották, s hozzájuk csatlakozott Jean-Pierre Vernant, Robert Brécy, a *Cahiers du Commu-*

¹²⁰ A nyilatkozat fáradságos munkával elért kompromisszum volt. Szövegéről a főszerkesztő, Aragon nevében Pierre Daix tárgyal külön-külön a vezetőség minden egyes tagjával. Daix: *J'ai cru au matin*, 367.

¹²¹ Lefort: *La Complication*, különösen: 125–130.

¹²² Grandsenne: *Les intellectuels français face aux crises du communisme*, 93.

¹²³ Sacker–Kelly: *The French Communist Party and Eastern Europe*, 249.

¹²⁴ Grandsenne: *Les intellectuels français face aux crises du communisme*, 92.

¹²⁵ Sartre: *Après Budapest, Sartre parle*.

¹²⁶ Fejtő: *Mémoires*, 147.; Daix: *Les hérétiques*, 200.

¹²⁷ FKL, Vezetőség archívuma, PB 1956. november 12-i ülésének határozatai, SEC. GP. GV. N°431.

nisme főszerkesztője, Yves Cachin és Dominique Desanti,¹²⁸ megkísérelt létrehozni egy párton belüli ellenzéki csoportot.¹²⁹ A következő néhány évben több, elsősorban a kommunista párttagok között terjesztésre szánt lap szerkesztésével léptek színre,¹³⁰ s voltaképp erőfeszítéseiknek volt köszönhető, hogy csakugyan megszületett egy többé-kevésbé szervezett kommunista ellenzék, amely a pártélet demokratizálását próbálta, szerény eszközökkel, előremozdítani. Igaz, tevékenysége mindvégig erősen korlátozott maradt, s a későbbiekben sem tudott frakcióvá fejlődni: az algériai háború folytatódása és de Gaulle hatalomra jutása folytán ugyan jelentősen felduzzadt, ám az apró ellenzéki csoportok nem hangolták össze tevékenységüket a továbbiakban sem.¹³¹

A kommunisták és a haladó értelmiségiek közötti együttműködés megbomlása különösen súlyos zavart okozott a Békemozgalomban,¹³² ahol az előbbiek mindenáron meg kívánták akadályozni, az utóbbiak pedig, ellenkezőleg, szorgalmazták, hogy a magyarországi szovjet beavatkozást elítélő hivatalos állásfoglalás szülessen.¹³³ November 5-én a Béke Világtanács tagjai nem tudtak megegyezésre jutni a magyarországi eseményekkel kapcsolatban, ezért az ENSZ-hez fordultak. Két nappal később a mozgalom francia irodája nyilatkozatot adott ki, amelyben a tagjai között mutatkozó véleménykülönbség közlésére szorítkozott, ezzel azonban jelentős mértékben tovább izzította a vitát.¹³⁴ Az iroda néhány tagja – Sartre, Vercors, Gérard és Anne Philippe¹³⁵ – fellebbezett a világos állásfoglalás elmaradása miatt. A kommunisták nagyfokú elszigetelődését mutatja, hogy végül mind a nemzetközi vezetőség, amelyben a franciák igen nagy súllyal szerepeltek, mind a francia országos iroda a szovjet csapatok Magyarországról való kivonására és a magyar szuverenitás teljes mértékű gyakorlásának biztosítására vonatkozó követelést tartalmazó határozatot fogadott el.¹³⁶ A francia kommunisták csak kitarító kardoskodással tudták elérni, és sikerükként könyvelték el, hogy a november 19-i helsinki nyilatkozat a csapatkivonást a szovjet és a ma-

¹²⁸ Desanti például jó baráti viszonyban volt Losonczy Gézával, akitől 1956 szeptemberében részletesen is értesült a magyarországi helyzetről. Desanti: *Ce que le siècle m'a dit*, 521.

¹²⁹ Desanti: *Ce que le siècle m'a dit*, különösen: 523–529.

¹³⁰ A csoport 1956 decemberében jelentette meg első lapját, amelynek címe, *Étincelle* [Szikra], utalt Lenin újságjára, az *Iszkrára*, s amelynek alcíme a következő volt: „Az FKP demokratikus és forradalmi talpra állásáért”. (Fejtő Ferenc szerint a lap első száma már szeptemberben, azaz még a forradalom előtt megjelent. Vö.: Fejtő: *The French Communist Party and the Crisis of International Communism*, 78.) Az újság 1957 májusában egyesült az 1956 márciusában – az SZKP XX. kongresszusa után – alapított és trockista befolyás alatt álló *Tribune de discussion*-nal. Az *Étincelle* szerkesztői 1958-ban még megjelentették a *Voies nouvelles*-t [Új utak], amely azonban alig egy éves fennállás után megszűnt. Dreyfus, Michel: *PCF, crises et dissidences: de 1920 à nos jours*. Bruxelles, 1989., különösen: 121–131.

¹³¹ Dreyfus: *PCF*, 121–131.; Sirinelli: *Intellectuels et passions françaises*, 303.

¹³² Csak kevesen léptek ki a mozgalomból a magyarországi események után. A nevesebbek között megemlíthető Jean-Marie Domenach, Jean Cassou, Anne és Gérard Philippe. Sacker–Kelly, *The French Communist Party and Eastern Europe*, 249.

¹³³ FKL, Vezetőség archívuma, KB 1956. november 20–21-i ülése (Ivry), Laurent Casanova felszólalása, 147. hangszalag.

¹³⁴ Békemozgalom Levéltára, Saint-Denis (a továbbiakban: BL), 170-J-17, Békemozgalom Francia Országos Irodájának 1956. november 7-i nyilatkozata; *Le Combat pour la paix*, t. 6. (1956) no. 97; 1966-ban belső használatra készített jelentés a Békemozgalom 1956. évi tevékenységéről.

¹³⁵ Továbbá: Weill-Halle és Bourignon professzorok, valamint François Rosay. Sacker–Kelly: *The French Communist Party and Eastern Europe*, 249.

¹³⁶ 1956. november 19-i Helsinki nyilatkozat, *Le Combat pour la paix*, t. 6. (1956) no. 97; Francia Országos Békeiroda 1956. december 15-i nyilatkozata, *Bulletin du Conseil mondial de la paix*, t. 7. (1956) december 15. 5.

gyar kormányok közötti megegyezéstől tette függővé.¹³⁷ Bizonyos, hogy a magyarországi események is nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a békemozgalom több hónapra szinte teljesen megbénult, és a háború elleni mozgósítás nagymértékben erejét veszítette.¹³⁸

Hasonló problémákkal küszködtek a kommunisták a többi tömegszervezetben, köztük a diákegyesületekben, azonban ezek a problémák régebb keletűek voltak, s a párt számára már a magyarországi események előtt is nehézséget jelentett a tagtoborzás a fiatalok körében.¹³⁹

Látható, hogy az 1956-os magyarországi események alapján nem rendítették meg a francia kommunista mozgalmat. Az alapszervekben és a szakszervezeti mozgalomban okozott zavar, a kommunista vezetők jóslatát igazolva, átmenetinek bizonyult. A bel- és külpolitikai tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a megtorpanás nem befolyásolta sem a párt beágyazottságát a francia társadalom alsó- és középrétegeiben – a párttagság egy részének ez idő tájt érzékelhető elhidegülését alapvetően a gaullizmus növekvő vonzereje és a kommunista vezetés Algériával kapcsolatos álláspontjának határozatlansága magyarázta –, sem a pártpolitika irányvonalát. Az SZKP XX. kongresszusa, a poznańi felkelés és a magyarországi események hatása következképp elsősorban az ideológia terén volt jelentős. 1956 a marxista vulgáta két legfontosabb alapelve, a proletárdiktatúra és a proletár internacionalizmus revíziójához vezetett, amire elsősorban már a párton kívül került sor azoknak a filozófus–történészeknek a közreműködésével, akik az 1956-os események után léptek ki onnan.

Mindazonáltal nem lenne helyes alábecsülni azokat a nehézségeket sem, amelyekkel a francia kommunisták a magyar forradalom leverése és a pártvezetés velük kapcsolatos állásfoglalása folytán találták szembe magukat, amikor a közvélemény egységesen ellenük fordult. Az FKP 1957 júniusában és novemberében Budapestre érkező delegációi küldetésének részét képezte a Magyarországról szóló pártpropagandához való minél szélesebb körű adatgyűjtés – azon túl, hogy tájékoztottak a magyar vezetők szándékairól, és látogatásukkal erősíteni kívánták a kommunista mozgalom egységét –, s levéltári forrásokból tudható, hogy igen elégedetlenek voltak a segítséggel, amelyet a belpolitikai problémák által lefoglalt Kádár-kormány nyújtott nekik e téren.¹⁴⁰

¹³⁷ FKL, Vezetőség archívuma, KB 1956. november 20–21-i ülése (Ivry), Laurent Casanova felszólalása, 147. hangszalag.

¹³⁸ FKL, Vezetőség archívuma, KB 1957. február 14–15-i ülése (Ivry sur Seine), Laurent Casanova felszólalása, 152. hangszalag; BL 170-J-17, 1966-ban belső használatra készített jelentés a Békemozgalom 1956. évi tevékenységéről.

¹³⁹ L'Express, t. 2. (1956) november 9. 12.

¹⁴⁰ FKL, Fond Raymond Guyot, Nemzetközi kapcsolatok, B III–II. Dosszié, Magyarország. Raymond Guyot felszólalása a KB 1957. július 3–4-i ülésén; I/III/1958, Raymond Guyot KB tagjai részére készített beszámolója. Magyarország egyébiránt még 1958-ban is érzékeny téma volt, ekkor azonban a pártsajtó jobbnak látta kerülni említését. Courtade, a L'Humanité külpolitikai rovatának szerkesztője leplezetlen őszinteséggel nyilatkozta a magyar követnek, hogy a magyarok „fantasztikus nagy nehézséget” jelentettek 1956-ban, amelyekbe „minduntalan beleütköznek”, s hogy a közelgő magyarországi választásokról csak akkor fognak „két sornál többet közölni”, ha 80%-os kormánytöbbség jön létre, amely a franciák szemével is „reális eredmény”. MOL, KÜM, Franciaország 1945–1964, XIX-J-1-k (Admin.), 1958. november 17-i követi jelentés.

SAROLTA KLENJÁNSZKY

Reactions to the 1956 Hungarian Revolution and its Suppression in the French Communist Movement

In 1956, the French Communist Party was a significant political force in both internal politics and the international communist movement. The question arises: how did the Hungarian events influence the internal and foreign policy of the party? The paper describes the role the Hungarian revolution played in the isolation of the party on the political stage and in its internal crisis.

The reaction of the party leadership and the communist press were the direct causes of the confusion spreading from November 1956 in the basic party organizations and the trade unions as well as of the large scale protest campaign of intellectuals. The disorder was reduced by other events, for example the Algerian war, the Suez Crisis and the anti-communist atrocities in Paris on November 7. The FCP made use of this political context to divert public attention from the Hungarian revolution and to substantiate the party's interpretation of it at the same time.

The FCP's losses in 1956 in the trade unions (especially in the communist-influenced CGT) and the party membership were significant. The protest wave within communist intellectual circles against the second Soviet intervention in Hungary is well known and thoroughly researched. A brief survey of this clearly shows that these protests were in fact of little significance and the effects of 1956 on the intelligentsia were manifested in the long run only.

KAHLER FRIGYES

1956 szellemének megtorlása tíz év után

Vaczkó László és Hamusics János ügye

Emlékeztetőül

Az 1956-os forradalom után következett megtorlást Gosztonyi Péter „A magyar Golgota” című könyvében teljes joggal nevezte a magyar történelem legnagyobb politikai megtorlásának. A megtorlás méretei nemcsak az 1848–1849-es forradalom és szabadságharchoz képest voltak óriásiak (pedig akkor az ország területe háromszorosa volt a mai Magyarországnak, s a harci cselekmények is sokkal hosszabb ideig tartottak). A hatalom akkor beérte 120 kivégzéssel, 1200 ember bebörtönzésével és a honvédtisztek egy részének kényszerorozásával.

Nem szokványos összehasonlítás, de érdemes meggondolni: a párizsi kommün kegyetlen harcai után – ahol a „véres hét” csatáiban 900 barikádon folyt az elkeseredett öldöklés, amelyben 10 000 felkelő és 3500 kormánykatoná esett el – összesen 12 500 embert vontak felelősségre a bíróságok előtt. 95 halálos ítéletet hoztak, és ebből 23 *elitételt végeztek ki*. A hatóságok 4000 embert száműztek Új Kaledóniába.¹

A forradalom megtorlásának ma már egyre bővülő szakirodalma van,² ideértve a megtorlás vidéki eseményeinek feldolgozását is.³

Miről vallanak a statisztikai adatok? Az egyik igazságügyi statisztika⁴ szerint – amely szigorúan titkos volt annakidején – 1960. december 31-ig a polgári és katonai bíróságok 21 668 személyt ítélték el államellenes bűncselekmények címén. 4961 fő felfüggesztett szabadságvesztést kapott, 16 443 embert végrehajtásra kerülő határozott tartamú szabadságvesztésre ítélték. Egy másik – 1969. november 11-én kelt – igazságügyi minisztériumi statisztika 1956. október 23. és 1958. december 31. között 10 016 fő politikai elítéléséről szól, közülük 259⁵ volt a végrehajtott halálos ítélet.⁶ A kivégzettek tehát – ennek a kimutatásnak az

¹ Magyar Nagylexikon 14. kötet. Budapest, 2002. 541–542.

² Kahler Frigyes: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Budapest, 1993.; Hegedűs B. András (főszerk.): *1956 kézikönyve*. III. kötet. Budapest, 1996.; Kahler Frigyes–M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma?* Budapest, 1997.; Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, 2001.

³ Kahler Frigyes: *A Brusznai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején*. Budapest, 1998.; Bálint László: *A megtorlás Szegeden 1956*. Szeged, 2004.; A Földes-perről: Kahler–M. Kiss: *Kinek a forradalma?* 231–282. és Jobbágyi Gábor: *„Ez itt a vértanúk vére.”* Budapest, 1998. 75–110.

⁴ Bírósági statisztikák az 1957–1960 között politikai okból elítéltekről. Igazságügyi Minisztérium (a továbbiakban: IM) 40.014/1990 IM IV/1. Iratok a semmisségi törvények előkészítéséhez.

⁵ Nezvál Ferenc igazságügyminiszter 1958. április 2-án 243 halálos ítéletről számolt be Apró Antalnak, a minisztertanács elnökhelyettesének, azzal, hogy 218 kivégzést már végrehajtottak. Horváth Ibolya–Solt Pál–Szabó Győző–Zanathy János–Zinner Tibor (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 2. kötet. Budapest, 1993. 784–789.

alapul vételével – az elítéltek 2,68 %-át tették ki (volt közöttük olyan is, akit 1941-ben jegyeztek be a születési anyakönyvbe).

Cseh Zita és Szokolczi Attila 229 azonosított kivégzéssel és 14 378 elítéléssel számolt 1956. november 4. – 1958. április 1. között.⁷

Zinner Tibor kutatásai a halálraítéltek számát 1963-ig 367 főre teszik (152 embert katonai bíróságok ítéltek el). A bírói ítélet alapján kivégzettek száma saját kutatásaink szerint is 300–400 között volt 1963-ig. Gosztonyi Péter adatai szerint a kivégzettek száma 453 fő.⁸

1958-ban még javában működött a megtorló gépezet. Egy harmadik, 1960-ban záródó statisztikai kimutatás 16 148⁹ elítéltről adott számot.¹⁰ 1961–1963 között az állam elleni bűncselekmények miatt azonban további 2410 főt ítéltek el.¹¹ Így legalább 18 558 fő az állam elleni bűncselekményért elítéltek száma. Ha hozzászámítjuk ehhez az állam elleni cselekményeken túl a politikai jellegű cselekményekért elítéltek számát is, legalább 23 761 elítélésről indokolt szólni.

Tény, hogy ma sem tudjuk pontosan az elítéltek – ezen belül a kivégzettek – számát. Azt azonban megalapozottan állíthatjuk, hogy a megtorlás időszakában az állam elleni és politikai jellegű cselekmények címén több mint 20 000 embert ítéltek el, és a kivégzett áldozatok száma körülbelül 300–400 volt.

Az 1956-os forradalom megtorlásának történetéhez persze nemcsak a bírósági ítéletek tartoznak. A közbiztonsági őrizet¹² körülbelül 16 000–18 000 embert érintett, jórészt azokat sújtotta, akik ellen nem is nyújtottak be vádiratot.

Közkeletű az a vélekedés is, hogy a forradalom büntetőjogi megtorlása a közkegyelmet hirdető 1963. évi 4. törvényerejű rendelettel (tvr.) lezárult. Az 1963-as „kialkudott” közkegyelmet Kádár János 1963. március 21-én jelentette be az országgyűlés ülészakán. Ez a közkegyelem sem volt azonban teljes körű, noha az 1963. évi 4. tvr. alapján 3480 fő szabadult a börtönökből.¹³ A forradalom elítélt barikádharcosai¹⁴ azonban továbbra is börtönben maradtak, s csak a hetvenes években szabadultak. Az 1963-as közkegyelem tehát nem hozta

⁶ IM Bírósági Főosztály – Törvényelőkészítő Főosztály feljegyzése a Történelmi Tényfeltáró Bizottság (a továbbiakban: TTB) dokumentációjában. E statisztika szerint az összes elítéltekből 329 fiatalkorú.

⁷ 1956 Kézikönyve, I. kötet, 306–307.

⁸ Gosztonyi művében ezt az adatot dr. Radványi Jánostól kapta. Hivatkozik még Hegedűs András közlésére is, aki 800 halálos ítéletet említett, amelynek a felét hajtották végre, s Berecz János adatközlésére, aki 600 halálos ítéletről beszélt, amelyben a köztörvényes elítélések is benne foglaltatnak. Gosztonyi Péter: *A magyar Golgota*. Budapest, 1993. 70–71.

⁹ 16 748 a nem állam elleni politikai jellegű más elítélésekkel együtt.

¹⁰ Kahler: *Joghalál*, 96–97.

¹¹ Zinner Tibor: *A megtorlás vége – a konszolidáció kezdete?* História, 17. évf. (1995) 9–10. sz. 23–25. A politikai bűncselekményekért elítéltek száma ezekben az években 7013 fő. Uo.

¹² Közbiztonsági őrizet: az 1953-ban megszüntetett internálást (rendőrhatalósági őrizetet) 1956. december 13-tól alkalmazták újból ezen a néven. A többször módosított 1956. évi 31. tvr. 1960. április 1-jéig volt hatályban. Ügyészi jóváhagyással a rendőrség 6 hónapra ítélet nélkül bárkit internálhatta, s a hat hónapot meg lehetett hosszabbítani.

¹³ Mivel a hatalom ez esetben is törekedett arra, hogy a köztörvényes bűnelkövetőket „összemosssa” a forradalom elítélteivel (olyan módon is, hogy köztörvényes bűncselekménynek minősítették az ítéletek olyan cselekményeket, amelyek a forradalom érdekeit szolgálták, pl. lopásnak a harcosoknak történt élelmiszerszállítást), pontosan nem állapítható meg, hogy a szabadultak közül hány fő volt a forradalmár. Számukat valamivel 1000 fő alá becsülik. Lásd: TTB adattár.

¹⁴ Becslések szerint mintegy 600 elítélt maradt a börtönökben, akiknek a harcokban való részvételét emberölésnek (vagy emberölés kísérletének) minősítették.

meg a „békés kiegyenlítődést” (Deák Ferenc), az osztályharc folyt tovább, csak a diktatúra eszköztára változott – némileg.

Tény, hogy akik a forradalomban részt vettek, még számos hátrányos jogi és társadalmi megkülönböztetést voltak kénytelenek elszenvedni.

Lassan elérkezett a „puha diktatúra” időszaka, ahol az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszava feledtetni akarta a kádári diktatúra véres korszakát, és elkezdődött egy új Kádár-kép festése (amelyről később a „gondoskodó Kádár-apánk” kacsint össze népével). Erről írta N. Pál József *A hatodik koporsó* című írásában: „Mert a nemzeti önbecsülés szétverésének csak egyik része volt a hatalmi brutalitás [...], a másik, ami miatt a lakosság ma is oly öntudatlan tétovassággal bizakodik a régi gárda maradékában, már a hatvanas esztendőben elinduló kádári sikersztorinak lett a következménye. Úgy lehet, hogy ezt a társadalmat megfélemlíteni és elfogadható jólét- és szabadságmennyiséggel bódulatba ringatni is sikerült, ahol az önnön jobbik énjére való emlékezés előbb még veszélyesnek, majd idő múltával csupán idegesítően unalmasnak tetszett. 1956 forradalmának emlékezetét Kádárék szétverték, mi pedig hagytuk szép lassan szétzúlleni magunkban.”¹⁵

N. Pál József keserű, de igen pontos diagnózisa sajnos minden tekintetben igaz. Mégis voltak olyan magyarok a hatvanas évek közepén, akik valami módon immunisak voltak a kádári politikával szemben, akik nem akarták, hogy feledésbe menjen a forradalom, s ezért – önvészélyt is vállalva – tenni, sőt fegyveresen harcolni is akartak. Persze nem tömeges méretű ellenállásról van szó. Cseh Gergő Bendegúz tárgyyszerű tanulmányban összegezte a forradalom tizedik évfordulóján fennálló állambiztonsági helyzetet.¹⁶ Az állambiztonsági ügyben felelősségre vontak száma a tizedik évforduló évében 991 fő volt, nagyságrenddel több, mint az előző, 1965-os és a következő, 1967-es évben.¹⁷

A legsúlyosabb ügycsoportból – a halálbüntetéssel fenyegetett fegyveresen elkövetett összeesküvésből – az állambiztonsági szervek hat ügyben folytattak nyomozást, s emeltek vádat az ügyészségek. A hat esetből egy tekinthető olyannak, amelyhez fegyveres akció – vasúti sínek felrobbantása – is kapcsolódott, a többi ügyben a résztvevők csupán programokat és röplapokat készítettek, s a halálos ítéletet lehetővé tevő fegyveres minősítést¹⁸ egy-egy – esetenként hasznavehetetlen – pisztoly rejtegetése alapozta meg.¹⁹

Mi volt mindennek a jogi háttere?

A Btk. 116.§ (1) bekezdésében meghatározott és (3) bekezdés c/ pontja szerint a fegyveresen elkövetett összeesküvés *kezdeményezésének vagy vezetésének* törvényi tényállását valószínűsítette meg az a személy, aki a „Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjének megdöntésére, aláásására vagy gyengítésére irányuló összeesküvést kezdeményez ...” Nem szokványos, hogy egy fogalmat a törvény önmagával definiál. (Ti. összeesküvés, ha valaki összeesküszik.) Talán ennek az oldására törekedett a miniszteri indoko-

¹⁵ N. Pál József: *A hatodik koporsó*. Hítel, 11. évf. (1998) 7. sz. 106.

¹⁶ Cseh Gergő Bendegúz: *Állambiztonsági helyzetjelentés az 1956-os forradalom tizedik évfordulóján*. In: Trezor 2. A Történelmi Hivatal évkönyve 2000–2001. Budapest, 2002. 279–301.

¹⁷ 1965-ben 594 főt, 1967-ben 529 főt vontak felelősségre. Cseh: *Állambiztonsági helyzetjelentés*, 280.

¹⁸ Büntető törvénykönyv (Btk.): 1961. évi V. törvény.

¹⁹ Hasonló megállapításra jut Cseh Gergő Bendegúz is. Cseh: *Állambiztonsági helyzetjelentés*, 285.

lás,²⁰ amikor utalt az 1946. évi VI. törvény 1.§-ban foglalt szervezkedés büntetetté azzal, hogy az ott leírt szervezkedést nevezi a törvény összeesküvésnek.²¹ Sokkal lényegesebb – erről csak a miniszteri indokolás szól –, hogy mit ért a törvényhozó a „fegyveres elkövetés” főben járó büntetési tétellel is fenyegető, minősített esetén. (A fegyveres összeesküvésben résztvevő vagy azt támogató személy büntetése 15 évig terjedő szabadságvesztés.²²) A törvénynek nem minősülő indokolás szövege szerint: „Az összeesküvés társadalomra való veszélyességét jelentős mértékben fokozza, ha fegyverek állnak rendelkezésre. Az összeesküvés fegyveres jellegének mint minősített esetnek a megítélésénél közömbös, hogy a fegyvereket az összeesküvés létrehozását követően szerezték-e be, vagy pedig az összeesküvés tagjai már eredetileg is rendelkeztek fegyverrel.”²³ A szűkszavú indokolás azzal nem foglalkozik, hogy kell-e vizsgálni a fegyver birtoklásának a célját. A kialakult bírói gyakorlatban sem merült fel semmilyen megszorító feltétel. Más szóval, ha az összeesküvésben résztvevőknek vagy az azt támogatóknak *bármilyen okból* fegyverük volt, a súlyosabb minősítés valószínűleg meg, akár használták a fegyvereket, akár nem.

Akik ellenállók voltak

Miben is állt a forradalom után az ellenállás, miután a társadalom jelentős része elfogadta a kádári konszolidáció feltételeit?

A Dunántúlon két ilyen csoport is létezett. Az egyik csoportot Vaczkó László magyar-történelem–oroszlakos tanár és barátai (Ajkacsinger, Devecser), a másikat Hamusics János bányász (Padragkút) és barátai alkották. Mindkét csoportra 1966 tavaszán csapott le a politikai rendőrség. Kik voltak ők, mit akartak, mit tettek, és mi lett a sorsuk? Ezekre a kérdésekre keressük a nyomozati és bírósági iratok,²⁴ valamint Vaczkó László önéletrajzi kötete²⁵ alapján.

A Vaczkó-ügy

Az ügy előzményei még a forradalom előtti időkre nyúlnak vissza. Ismerkedjünk meg először a későbbi büntetőügy résztvevőivel, akiket a nyomozati iratokban gyanúsítottként, az ügyészi és bírósági anyagban vádlottként jelölt meg a hivatali nyelvhasználat.

Vaczkó László (1933) az ügy I. rendű [a továbbiakban: r.] vádlottja középiskolai tanulmányait Budapesten fejezte be, és közgazdasági technikumi érettségét szerzett. Repülőtiszt iskolára jelentkezett, de „kulák származása miatt” (édesapjának egy kis malma volt) elutasították. Különböző munkahelyeken fizikai munkás volt, és letöltötte sorkatonai szolgálatát. A forradalom alatt Somlónásárhely községben az Ifjúsági Forradalmi Tanács elnökének választották. A forradalom leverése után rövid időre külföldre távozott, de tíz nap után hazatért. Vaczkó Lászlóra a forradalom eseményei egy életre szóló elkötelezettséget jelentet-

²⁰ A törvény paragrafusonkénti részletes indokolását a törvény szövegével egységes szerkezetben közli: *A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve*. Budapest, 1962. (A továbbiakban: Indokolás.)

²¹ Indokolás, 213.

²² Btk. 117. § (1) bek. c/ pont

²³ Indokolás, 216–217.

²⁴ Mindkét büntetőügy iratai eredetiben a Veszprém Megyei Levéltárban található.

²⁵ Vaczkó László: *Virrasztótűz – egy ellenálló mozgalom története*. Budapest, 2001.

tek, amelyért tenni akart a nehéz években is. A vádirat²⁶ szerint – amely tartalmazza a hét, vád alá helyezett személy rövid életútját – a forradalom [a vádiratban természetesen az „ellenforradalom” megjelölés szerepel] után 1957 márciusától 1959 szeptemberéig az ajkai timföldgyárban villanyhegesztőként dolgozott, majd a devecséri általános iskolában orosz nyelvszakos tanárként tanított. 1960-tól a Pécsi Tanárképző Főiskolán tanult, magyar-történelem szakos diplomát szerzett 1964-ben. „Iskolai munkáját megfelelően látta el”, állapította meg a főügyészség. Megtudhatjuk, hogy a Pedagógus Szakszervezet helyi titkára s az MSZMP tagjelöltje volt. 1966. március 14-én tartóztatták le.

Fazekas János (1926) II. r. vádlott 1950-ben a pápai tanítóképzőben szerzett tanítói oklevelet. Nyomban Somlószlóson kezdett tanítani, de 1957-ben a forradalomban való részvétel miatt közbiztonsági őrizetbe került 5 hónapra. Szabadulása után hosszan betegeskedett, majd 1958 októberétől könyvelőként dolgozott 1962 augusztusáig, amikor is visszavették az iskolába, és politechnikát tanított a felsőtagozatosoknak. „Munkáját felettesei meglegedésére látta el.” 1966. március 14-én letartóztatták.

Burucs Dezső (1930) III. r. vádlott Vaczkó László gyermekkori barátja volt. A nyolc általános iskolai osztályt végzett Burucs molnárius volt Vaczkó László apjánál, majd a katonai ideje alatt egyéves pánccélos tiszti tanfolyamot végzett, és 1952-ben hadnagyi rangban kapott tiszti beosztást. „1956 végén leszerelt, és 1958-ban a tartalékos tiszti állomány felülvizsgálata során az ellenforradalom idején tanúsított magatartása miatt tiszti rendfokozatától megfosztották.”²⁷ Rövid ideig raktáros volt egy kereskedelmi vállalatnál, majd „1963. augusztus 1-től letartóztatásáig a Magyar Néphadsereg 6033.Pf. számú alakulata tárolási osztályának raktárrészleg vezetője. Munkahelyének véleménye szerint feladatát mindig maradéktalanul végrehajtotta [...] az alakulat egyik legmegbecsültebb polgári dolgozója volt.”²⁸ 1966. március 14-én tartóztatták le.

Vesztróczy²⁹ Antal (1930) ugyancsak Vaczkó László gyermekkori barátja volt. Nyolc általános iskolai osztályt végzett, és szülei gazdaságában dolgozott. Katonaidejét az ÁVH belső karhatalomnál töltötte le, ahonnan leszerelt, és előbb segédmunkásként, majd 1954-től traktorosként dolgozott letartóztatásáig, 1966. március 15-ig. Büntetőeljárást többször indítottak ellene, így izgatás miatt 1959-ben 3000 Ft pénzbüntetésre ítélték.³⁰ „Traktorosként jó munkát végzett, amelynek elismerésül többször tüntették ki oklevéllel [...] »kiváló kombajnvezető« címet is nyert.”³¹

Major István (1930) V. r. vádlott 1951-ben közgazdasági érettségit szerzett. Vaczkó László osztálytársa és barátja volt. 1954-től letartóztatásáig – 1966. március 14-ig – a Magyar Optikai Művek dolgozója volt. „Munkáját megbízhatóan, jól elvégezte, de munkahelyén politikailag passzív, zárkózott emberként ismerték.”³²

Gubics Dezső (1933) VI. r. vádlott a kertészeti technikum három évfolyamát végezte el. Szülei gazdaságában dolgozott 1959-ig (ekkor a szülők „beléptek” a termelészövetkezetbe). Letöltötte katonai szolgálatát, őrzetőként szerelt le, majd a termelészövetkezetben vállalt

²⁶ A Veszprém Megyei Főügyészség B.10030/1966. számú 1966. július 9. napján kelt vádirata dr. Péntek Károly megyei főügyész aláírásával (a továbbiakban: Vádirat).

²⁷ Vádirat, 3.

²⁸ Vádirat, 3.

²⁹ Vesztróczy neve az iratokban Veresztróczy vagy Veresztróci formában is szerepel.

³⁰ Legfelsőbb Bíróság Bf.1336/1959/9. Ebben az időben 3000 Ft egy fizikai munkás 2-3 hónapi fizetésének felelt meg.

³¹ Vádirat, 3-4.

³² Vádirat, 4.

munkát Somlószőlősn. 1961-től Nagyalányoson a termelőszövetkezetben könyvelő, majd törzsállattenyésztő volt 1966. március 16-i letartóztatásáig.

Kocsy³³ József (1925) VII. r. vádlott kereskedelmi középiskolában érettségizett 1944-ben. Nem sokkal ezután katonai behívót kapott. Hadapród őrmesterként megsebesült, majd Ausztriában hadifogságba esett. 1948 júniusától letartóztatásáig a MÁV Gépjavító Üzemi Vállalatnál Budapesten dolgozott. „Munkáját szorgalmasan, megbízhatóan és odaadással végezte.”³⁴ Többszörös, elismert véradó volt. 1966. március 30-án tartóztatták le.

A vádirat

A vádirat zilált szerkezetéből elősejlik, miként épült fel az „összeesküvés”, mi motiválta a résztvevőket, s megtudunk mindent a röpcédulákról és a fegyverekről is. Mindez az eljárásjog szerint a vád tárgyát képezte, amiről a bíróságnak ítéletében döntenie kellett. A kiindulópont Vaczkó László, az ügy főszereplője, akiből egy akkor divatos fogalmat, „a tudatos ellenforradalmárt” alkotta meg a vádhatóság. E koncepció jegyében megtudjuk, hogy az „I. r. Vaczkó László az 1956. októberi ellenforradalmi események tevékeny résztvevője volt. Lakóhelyén, Somlósárhely községben bevásárolták az ún. »Ifjúsági Forradalmi Tanácsba«, amelynek elnöke lett. Az ellenforradalom leverése után [...] barátja rábeszélésére 1956. decemberében menyasszonyával Ausztriába szökött. 10 napos kintartózkodás [sic!] után azonban menyasszonya ráhatására visszajöttek Magyarországra. Vaczkó Lászlóban az ellenforradalom eszméi mély benyomást tettek [sic!]. Maga előtt ideának tekintette [sic!] az ellenforradalom azon célkitűzéseit, amelyek akkor a Magyar Népköztársaság törvényes államhatalmának megdöntésére irányultak. Így különösen rokonszenvezett a többpárt-rendszer visszaállítására, hazánknak a Varsói Szerződésből,³⁵ a KGST-ből³⁶ való kiszakítása gondolatával és az ország »semlegesítése« gondolatával. Mivel Vaczkó László úgy érezte, hogy az ellenforradalom alatt játszott szerepe miatt sérelmek érték, és az 1959-ben történt pedagógusi pályára lépése is pillanatnyilag anyagilag kevésbé volt számára előnyös, ezért pár évi politikai passzivitás után újból foglalkoztatni kezdte az 1956-os ellenforradalom eszméi fenntartásának gondolatát.”³⁷

Ez a magyar nyelvünket megalázó bekezdés igyekszik sugallni a bíróságnak – s a közvéleménynek, hogy Vaczkó László nem csak megátalkodottan „ellenforradalmár”, de önző, sőt saját döntésekre is képtelen ember. Arra már nem ad magyarázatot a vádhatóság, ugyan mi haszna lehetett vagy mit várhatott egy falusi pedagógus vádlott, amikor a „néphatalom szilárd” (Kádár János), attól, hogy ápolja 1956 emlékét és eszmeiségét.

Megtudjuk a vádiratból, hogy Vaczkóék Somló-hegyi pincéjében minden évben megünnepelték a forradalom évfordulóját. „Vesztróczynak az 1959-ben izgatás miatt történt elítéléséről Vaczkó tudomást szerzett, és mindezen tények hatására, valamint, hogy gyermekkori barátság fűzte össze őket, Vaczkó 1959-től kezdődően október 23-a alkalmával felhívta Vesztróczyt a Somlón lévő pincéjébe, és ott »megünnepelték« az ellenforradalom ki-

³³ Kocsy neve gyakran Kocsi formában is szerepel az iratokban.

³⁴ Vádirat, 4.

³⁵ Varsói Szerződés: 1955. május 14-én Varsóban létrehozott, a Szovjetunió érdekkörébe tartozó államokat (Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Románia) átfogó katonai blokk. 1991. július 1. napján Prágában szűnt meg.

³⁶ KGST: Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa. 1949. január 25-én Moszkvában Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország Magyarország, Románia és a Szovjetunió által létrehozott gazdasági szervezet a szovjet birodalmi gazdaságpolitika megvalósítására. 1991. szeptember 26-án szűnt meg.

³⁷ Vádirat, 4–5.

törésének évfordulóját, felidéztek az 1956-os eseményeket.”³⁸ A vád tárgya ezután Vaczkó Lászlónak az a cselekedete, hogy „1961. október 23-a alkalmából több közeli barátjának és ismerősének borítékba képes levelezőlapot küldött az ellenforradalom évfordulójára való emlékeztetésül”.³⁹ A vádirat – némi homállyal – úgy sejteti: ekkor vetette fel Vaczkó László Vesztróczynak, hogy „kellene röplapokat küldeni és azok előállítására és terjesztése céljából jól lenne [sic!] egy baráti társaságot létrehozni. Vesztróczy ezzel az elképzeléssel egyetértett és vállalkozott a társaságban való részvételre”.⁴⁰

Vaczkó László Major Istvánt és Burucs Dezsőt hívta meg levélben. Megírta mindkettőnek, hogy látogassa meg, és eléggé egyértelműen kitért a leveleiben arra, hogy „rendkívül fontos politikai megbeszélni valóik lennének”.⁴¹ Major „csak 1962 nyarán tett eleget Vaczkó meghívásának” – így a vádirat –, és nem adta beleegyezését az „ellenforradalmi röplapok” terjesztéséhez.⁴²

Vaczkó időközben az 1962–1963-as tanévnyitói értekezleten megismerkedett Fazekas József II. r. vádlottal, s mert „tudomást szerzett ellenforradalmi múltjáról [...], kereste barátságát [...], előhozakodott a röpcédulák terjesztésének ötletével is.”⁴³ Fazekas a tervet helyeselte. 1962. október 23-át együtt ünnepelték a Somlón lévő borospincében, „amikor tervbevétték [sic!] hozzájuk hasonló ellenséges beállítottságú személyekből társaság létrehozását”.⁴⁴

1963 nyarán Vaczkó, Fazekas és Vesztróczy egy találkozásuk alkalmával „arra a következtetésre jutottak, hogy a nemzetközi helyzet alakulása miatt rendszerváltozásra is számítani lehet, és megállapodtak abban, hogy társaságot alapítanak, amely az ellenforradalom eszméinek ébrentartására röpcédulákat készít és terjeszt”.⁴⁵ Elhatározták „program” készítését is. Felvetődött Burucs Dezső „beszervezése” is, akit „1956-os magatartása miatt szerelték le a katonaságtól”. Vaczkó felvette a kapcsolatot Burucs Dezsővel, aki 1956-ban tagja volt ezrede Forradalmi Katonai Tanácsának. Burucs csatlakozott a társasághoz.⁴⁶

Az 1963. október 23-án megtartott találkozóra Vaczkó elkészítette a programtervezetet, amelyet Fazekas, Vesztróczy, Burucs és Major elfogadott, s szervezetüket „Októberi Front”-nak nevezték el. Elhatározták, hogy gyermekjáték guminyomda segítségével készített röpcédulákat küldenek olyan személyeknek „akik [részesei voltak] az ellenforradalmi eseményeknek, vagy akik egyébként szemben állnak a szocialista társadalmi renddel”.⁴⁷

1964 januárjában Vaczkó elkészítette az „Alakuló Nyilatkozat” szövegét. E szerint a csoport magát a szervezet „Irányító Bizottságának” tekinti, feladatának tartja osztagok szervezését, amelyek „5-6 fős sejtekből állnak a bizottság egyes tagjainak irányításával”. Felállítanak egy polgári és egy katonai tagozatot, „hogy az esetleges rendszerváltozás elősegítése érdekében, illetve annak váratlan beköszöntése esetén speciálisan tudják kifejteni a népi

³⁸ Vádirat, 5.

³⁹ Vádirat, 5.

⁴⁰ Vádirat, 5.

⁴¹ Vádirat, 6.

⁴² Vádirat, 6.

⁴³ Vádirat, 6.

⁴⁴ Vádirat, 6.

⁴⁵ Vádirat, 6.

⁴⁶ Vádirat, 7.

⁴⁷ Vádirat, 8.

demokratikus államrend elleni tevékenységüket”.⁴⁸ A programot a januári összejövetelen elfogadták, és – konspirációs okból – „fedőnévvel” írták alá, majd az okmányt elrejtették.

Farkas József két ismerősét is megkísérelte bevonni a csoportba, de egyik kísérlete sem vezetett eredményre.

1964 nyarán az „összeesküvők” – Gubiccsal együtt most már hatan – ismét találkoztak. A találkozón a forradalomról beszélgettek, valamint „újból tárgyaltak a program egyes pontjairól”. A legközelebbi találkozót 1964. október 23-ra tűzték ki. Ekkora Vaczkó megvette az „5 garnitúra guminyomdát”, és elkészítette a következő szövegű röplapokat: „Gondolj merészet és nagyot és tedd rá életedet, nincs veszve bár mi sors alatt, ki el nem csüggedt. 1964. október 23. O. F. [Októberi Front]”. Vaczkó a deveceéri vasútállomáson a mozgópostán 16–25 darab röplapot fel is adott.

Október 23-án a véglegesített „Alakuló Nyilatkozat” szövegét – konspirációs okból – ismét „fedőnévvel” írták alá, majd az okmányt „ünnepélyes keretek között” elrejtették.⁴⁹ Ezen az ülésen mindenkinek tudomására jutott, hogy a csoportnak van fegyvere is. Ez egy 7,62 kaliberű működőképes TT. pisztoly volt, amelyet Vaczkó és Vesztróczy még a forradalom idejéből rejtgetett, és amelyhez volt néhány doboz lőszer is. Volt még egy Colt gyártmányú forgópisztoly – a világháború idején került Vaczkóhoz –, de ehhez nem volt lőszer.

A csoport bővítése továbbra is sikertelen maradt. 1965. március 15-re Vaczkó László újabb röplapot készített: „Emlékezzél hazánk elfelejtett nagy nemzeti ünnepén OF”. 1965 nyarán a csoport összejövetelén felmerült, hogy Nagy Imre kivégzéséről is röplap készüljön. Vaczkó és Fazekas elkészítették az „Emlékezzék az 1956-os forradalom mártírjaira OF” szövegű röpcédulát, majd később a „Lesz még egyszer ünnep a világon, majd ha megkondul a vész harangja OF” szövegű röplapot.⁵⁰ A következő összejövetel 1965. október 23-án volt.

Az „ellenforradalmi” és „izgató” röplapokra felfigyelt a politikai rendőrség. (Állítólag egy megsérült boríték vezetett nyomra.⁵¹) A rendőrség látókörébe került Vaczkó László nagybátyja, Kocsy József – ő már 1964. október 23-án is kapott röplapot –, akitől a rendőrség együttműködést követelt. Kocsy – noha megígérte „hogy bármit is megtud a röpcédulák készítőiről, úgy azt tudomásukra fogja hozni [ti. a politikai rendőrségnek – K. F.] [...], azonban éppen az ellenkező tevékenységbe kezdett”⁵² – a rendőrség lépéseiről informálta Vaczkó Lászlót és barátait (1966. február 20.). A csoport tervezte újabb röplapok készítésével a rendőrség félrevezetését, erre azonban már nem volt idejük. Valamennyiüket letartóztatták.

Az első fokú eljárás

A benyújtott vádirat alapján az első fokú eljárást a Veszprém Megyei Bíróság folytatta le.⁵³ A büntetőtanács elnöke dr. Halmi János, a megyei bírósági elnöke volt.⁵⁴ Az első tárgyalást 1966. augusztus 15-én tartotta a bíróság, majd a nyolcadik tárgyalási napon,⁵⁵ 1966. augusztus 31-én hirdetett ítéletet.

⁴⁸ Vádirat, 8.

⁴⁹ Vádirat, 11.

⁵⁰ Vádirat, 13–14.

⁵¹ Vádirat, 14.

⁵² Vádirat, 14.

⁵³ B.529/1966. szám alatt.

⁵⁴ Az ítélőtanács másik két tagja népi ülnök volt Timár Károly és Németh István személyében.

⁵⁵ A tárgyalási napok: 1966. augusztus 15., 16., 17., 18., 22., 23., 25. és 31.

Az ügyben meghozott – 47 oldal terjedelmű – első fokú ítélet⁵⁶ tényállása lényegében azonos a vádiratban foglaltakkal (több helyen annak szolgálai átvétele). Mindenben osztotta a bíróság a vád koncepcióját, amely szerint a vádlottak „tudatos ellenforradalmárok”, akiknek célja a „népi demokratikus rendszer megdöntése” volt.⁵⁷

A vádlottak a kihallgatások folyamán – a fegyveres elkövetés kivételével – *beismerésben* voltak. A fegyverek meglétének tényét a nyomozás során nem tagadták, csupán azt vitatták, hogy azoknak szerepe lett volna a cselekmények menetében. A tárgyaláson Burucs Dezső, Major István és Gubics Dezső visszavonták e tekintetben a nyomozati vallomásukat, és tagadták, hogy tudtak a fegyverekről.⁵⁸ A megyei bíróság nem fogadta el a vallomások megváltoztatását. Így a súlyosabb minősítés „kikerülését” célzó védelmi taktika nem vezetett eredményre.

A bűnösség kimondását követően a bíróság Vaczkó Lászlót a Btk. 116.§ (1) bekezdésébe ütköző és a (3) bekezdés c/ pontja szerint minősülő „fegyveres összeesküvés szervezése” büntetében, Fazekas József, Burucs Dezső, Vesztróczy Antal, Major István, Gubics Dezső vádlottakat a Btk. 116.§ (2) bekezdés c/ pontjára utalással „fegyveres összeesküvésben való részvétel” büntetében marasztalta el. Utalt a bíróság a törvény miniszteri indokolásában írottakra, mely szerint a fegyveresen történt elkövetés – súlyosabb minősítéshez – nem szükséges a fegyver használata, csupán a „fegyverek megléte”.⁵⁹ [Kiemelés az ítéletben – K. F.] Kocsy Józsefet – tagadásával szemben – bűnpártolás miatt mondta ki bűnösnek.

A kiszabott büntetések embertelenül szigorúak, különösen annak fényében, hogy az összeesküvés tényleges veszélye az adott körülmények között csak elméleti volt. Vaczkó Lászlót 8 év szabadságvesztésre, 6 évi közügyektől eltiltásra és 10 000 Ft vagyonekobzásra, Fazekas Józsefet 5 év szabadságvesztésre, 3 évi közügyektől eltiltásra és 10 000 Ft vagyonekobzásra, Burucs Dezsőt 4 év szabadságvesztésre, 3 évi közügyektől eltiltásra és 2000 Ft vagyonekobzásra, Vesztróczy Antalt 5 év szabadságvesztésre, 3 évi közügyektől eltiltásra és 2000 Ft vagyonekobzásra, Major Istvánt 3 év szabadságvesztésre, 2 évi közügyektől eltiltásra, Gubics Jenőt 2 év szabadságvesztésre, 1 évi közügyektől eltiltásra, végül Kocsy Józsefet 7 hónapi szabadságvesztésre ítélte az első fokú bíróság.

A megyei főügyészség valamennyi vádlott *terhére* jelentett be fellebbezést, míg az I–VI. r. vádlottak védői a fegyveresen elkövetés minősítése miatt és enyhítésért fellebbeztek. Sérelmezték azon bizonyítási indítványok elutasítását is, amelyek arra irányultak, hogy a vádlottak 1956-ban „pozitív magatartást” tanúsítottak.

Így került sor a másodfokú eljárásra a Legfelsőbb Bíróság előtt 1967. január 9-én. A másodfokú tanács elnöke az 1956-os megtorlás egyik hírheft tanácselnöke, dr. Radó Zoltán, a tanács előadó bírója B.-né dr. Tóth Matild, a szavazó bíró dr. Schirilla Iván volt. A másodfokú ítélet⁶⁰ apróbb módosításokon⁶¹ és a cselekmény pontos jogi elnevezésén⁶² túl nem nyúlt az első fokú ítélethez. Rámutatott az ítélet, hogy nincs helye további bizonyításnak, „mert értékelhető pozitív magatartás vádlottak javára nem mutatkozott”.⁶³ A súlyosi-

⁵⁶ B.529/1966/14. szám. (a továbbiakban: ít. I.)

⁵⁷ Vö.: ít. I., 21–22

⁵⁸ It. I., 33.

⁵⁹ It. I., 38.

⁶⁰ A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága Bf.II.1320/1966 sz. (a továbbiakban: It. II.)

⁶¹ Vaczkó László vagyonekobzását 8000, Fazekas József vagyonekobzását 5000 Ft-ra mérsékelte.

⁶² Az ítélet Vaczkó László esetében fegyveres összeesküvés kezdeményezését és vezetését állapította meg, Kocsy József cselekményét összeesküvés feljelentése elmulasztásának minősítette.

⁶³ It. II., 7.

tásra irányuló fellebbezést a bíróság nem tartotta alaposnak, mert „nem lehet attól eltekinteni, hogy tevékenységük eredménye nem volt jelentős”.⁶⁴ Nem látott lehetőséget a Legfelsőbb Bíróság az enyhítésre sem. Úgy értékelte, hogy a „vádoltak minden különösebb ok nélkül – hiszen egyéni életkörülményeik valamennyiüknek megfelelő volt, dolgozhattak, megfelelő keresettel, jövedelemmel rendelkeztek, tanulhattak – támadt az állam ellen, és olyan veszélyes programért való harcra kötelezték el magukat, amely népünk saját szomorú tapasztalata alapján már súlyos veszteségeket okozott”.⁶⁵ [Kiemelés tőlem – K. F.]

Más szóval az elítéltek azért kerültek hosszú évekre börtönbe, mert nem fogadták el a kádári rend kompromisszumát, azt, hogy éld az életedet élhető feltételek mellett, de ne avatkozz soha a hatalom dolgába. Nem is érti a legmagasabb bírói fórum, mi oka lehetett ezeknek az embereknek arra, hogy nem fogadják el ezt a felkínált lehetőséget. Az, hogy az embernek joga és igénye lehet olyan dolgokra, mint nemzeti függetlenség, emberi és politikai jogok, legtávolabbról sem sejlik fel a bírák gondolkodásában.

Mi volt az a „veszélyes program”, amely mellett Vaczkó László és barátai elkötelezték magukat, s amelyért ilyen súlyos büntetésben részesültek, annak ellenére, hogy „tevékenységük eredménye nem volt jelentős”?

A program

A program fennmaradt a büntető iratok között „Az Októberi Front célja” címen. E szerint „Maximális cél: Egy új Magyarország, amely igazán szabad, független és semleges, amely demokratikus alapokon berendezett, és az állam minden irányú cselekedetét az igazi értelemben vett szocialista–humanista eszmék hatják át és irányítják. Minimális cél: I. A fenti célért harcba szállni kívánkozó erőket felkutatni, megszervezni és megfelelő szinten összefogni és irányítani. II. Az adott körülményektől függően minden eszközzel támogatni minden olyan mozgalmat, törekvést, harcot, amely népünk igazi szabadságának kivívásáért indult.”⁶⁶ Az irat folytatása – a „Végrehajtási program” című rész – így fogalmaz: „A várt történelmi pillanat két részre osztja a tevékenységi feladatokat: 1. A felkészülés időszakára 2. a végrehajtás időszakára”, majd szól a polgári és katonai tevékenység létéről, a szervezetek létrehozásáról és azoknak a „legkorszerűbb módszerekkel történő kiépítése és bővítése” szükségességéről. Az irat tartalmaz végül egy esküszöveget.

Figyelmet érdemel még – mert a csoport tagjainak felfogásán túl érzelmi világukba is bepillantást enged – a program praeambulumának tekinthető néhány szakasz: „Az utóbbi két évtizedben hazánk történelmében különböző politikai irányzatokat képviselő társadalmi rétegek próbáltak irányítani. A végzetes küzdelemben egy külföldi fegyverektől támogatott kisebbségnek sikerült megszerezni a hatalmat. Az ezt következő kor sok bűnös és féktelen, az emberiség, a szabadság, a demokrácia ellen elkövetett tettei érlelték meg az 1956. október 23-án kirobbant forradalmat.” A következő rész – mintegy vitatkozva a hivatalos ideológiával – kijelenti: „Az 1956-os Magyar Októberi Forradalom nem ellenforradalom volt. [...] A restaurációra való törekvés hazánkban halálraítélt volt, s az ma is. [...] Mérföldkő volt népünk számára is [ti. a forradalom], amely azóta szabadabb légkörben s viszonylag jobb körülmények között él. Ilyen vonatkozásban nem volt hiábavaló a véres áldozat. [...] A cél még távol [van], a harcnak folyni kell tovább [...] szervezetünknek is célja az októberi gondolatok tüzének ápolása s a kellő időben a kellő módszerrel folytatandó

⁶⁴ Ít. II., 10.

⁶⁵ Ít. II., 10.

⁶⁶ Melléklet a büntető iratoknál.

harc felvétele, továbbvitele a győzelemig. [...] Zászlónk még az illegalitás sötétjében lobog. A magyar október dicső példája mutatja a nagy célt, buzdít a harcra az új Magyarországért.”

A Vaczkó-ügyből leszűrhető tanulságok

A tanulságokat keresve látnunk kell, hogy tíz évvel a forradalom után csak igen kis számban és elszigetelten léteztek olyan emberek, akik megkísérelték, hogy egymás között kapcsolatot építsenek ki, s ápolják a forradalom emlékét, mert úgy ítélték meg, hogy a forradalom nemzeti függetlenségre és a polgári szabadságjogok korlátlan gyakorlására vonatkozó követeléselei hiányoznak az életükből (s úgy vélték, hogy polgártársaik életéből is).

Sokatmondó, hogy a kis csoport nem tudott szervezetenként továbblépni, környezetük visszautasította a forradalom emlékének ápolását. Nem vállalta senki az ezzel járó kockázatot. Naiv, romantikus (esetenként suta) lépéseik – amely mögött megkérdőjelezhetetlenül tiszta érzések álltak – a hatalom oldaláról brutális megtorlást váltottak ki. Ezzel a hatalom félreérthetetlenül megüzente – az egykori sajtó bő teret engedett az ügy ismertetésének –, kíméletlenül lesújt mindenkire, aki nem fogadja el a „kádári kompromisszumot”.

A Hamusics-ügy

A dunántúli ellenállás legnagyobb büntetőügye nagy riadalmat keltett az állambiztonság berkeiben. A Veszprém Megyei Főügyészség 1966. július 30-án kelt vádiratában⁶⁷ kilenc ember ellen nyújtott be vádat a Veszprém Megyei Bírósághoz.⁶⁸ Kik voltak a vádlottak?

Hamusics János (1936) I. r. vádlott, padragkúti lakos, robbantóvájár volt. A nagy családban (tíz testvére volt) nevelkedett Hamusics János öt osztály végzett, majd munkába állt, és különböző munkahelyeken végzett nehéz fizikai munkát. 1955-ben került a padragi szénbányákhoz. „Hamusics János az ellenforradalom idején önként jelentkezett Halimbán az egyik fegyveres ellenforradalmi alakulatba, amelynek tagjaként fegyveresen tevékenykedett. Ellenforradalmi tevékenységéért felelősségrevonásban nem részesült”⁶⁹ – írja a vádirat az üzemi őrségben szolgálatot teljesítő Hamusicsról. „Egyébként terhelhet a munkahelyén jó munkaerőnek tartották, a munkája kifogás alá nem esett. Kezdetben csillésként, később pedig vājárként dolgozott, majd 1959-ben robbantó mesteri vizsgát megszerezte [sic!].”⁷⁰ Hamusics János a bányában szakszervezeti bizalmi volt. A kétgyermekes bányász élettársa két gyermekének eltartásáról is gondoskodott. Kölcsönrel terhelte családi ház tulajdonával rendelkezett. 1966. április 28-án tartóztatták le.

Balázs Sándor (1937) II. r. vádlott – ugyancsak vājár – igen szegény családból származott. Korán árvaságra jutott. Tizenöt éves korától dolgozott. 1961-ben került a padragi bányába vājárnak. 1964-ben robbantómesteri vizsgát tett. 1964. novembertől súlyos betegséggel táppénzes állományba került. Az egygyermekes bányásznak egy családi ház vagyona volt, amelyet bankkölcsönrel terhelte. 1966. április 28-án tartóztatták le.

Papp Pál (1928) III. r. vádlott gyermekkorában ugyancsak nyomasztó volt. A menhelyről kikerült árva gyermek igen korán dolgozni kényszerült. Csillés volt hosszú ideig a padragi bányában, majd az építőiparban segédmunkás lett. Nőtlen, gyermektelen volt. Egynegyed illetőségű házrész tulajdonnal rendelkezett. 1966. április 28-án tartóztatták le.

⁶⁷ B.10034/1966. szám. Dr. Péntek Károly megyei főügyész aláírásával 18 oldal terjedelemben.

⁶⁸ A vádiratot 1966. augusztus 3-én iktatta a bíróság B.584/1966. szám alatt.

⁶⁹ Vádirat, 3.

⁷⁰ Vádirat, 3.

Búzás István (1920) IV. r. vádlott 1935-től folyamatosan dolgozott, 1938-tól bányász volt. 1945-től a Szociáldemokrata Párt tagja (automatikusan került így 1948-ban az MDP-be). „1944. októbertől 1945. március végéig mint tábori csendőr teljesített szolgálatot a szovjet csapatok elleni harcban. Az 1956-os ellenforradalom idején aktív résztvevő volt munkahelyén a különféle ellenforradalmi cselekményekben. Így részt vett a bánya szakszervezete iratainak elégetésében, része volt az üzemőrség lefegyverzésében, [...] delegálták abba a küldöttségbe, amely a győri ellenforradalmi kormányral [sic!] tárgyalta.”⁷¹ Búzás 1966. januárig frontmester volt, amikor – „bár a munkához való viszonya kifogás alá nem esett” – alacsonyabb munkakörbe helyezték. Búzás István családi házzal és – ami akkor elég ritka – egy Trabant személygépkocsival rendelkezett. 1966. május 26. napján tartóztatták le.

Molnár János (1928) V. r. vádlott vajúár. Két kiskorú gyermeke volt, elvált. 1943 óta (!) bányász volt. „Munkájával kapcsolatban kifogás nem merült fel, azt pontosan, jól végezte, de az üzem vezetősége az egyes munkatársaihoz való viszonyát nem tartotta megfelelőnek, és ezért fűrómesteri beosztásából alacsonyabb beosztásba helyezték.”⁷² Molnárnak egy családi ház vagyona volt, amelyet bankkölcsön terhelt. 1966. április 28-án tartóztatták le.

Illés József (1936) VI. r. vádlott csillés, 5 kiskorú gyermek apja. Szegény családban nőtt fel, apját nem ismerte. 1950 óta bányász, kifogástalan munkaerő volt. Vagyontalan. 1966. április 28-án tartóztatták le.

Hamusics László (1944) VII. r. vádlott – Hamusics János testvére – kétgyermekes, vagyontalan segédmunkás volt egy fűrészüzemben. Szabadlábban védekezett.

Kiss Lajos (1922) VIII. r. vádlott bányász volt. Két kiskorú gyermek apja. Egy családi ház vagyona van. „1956-ban lakóhelyén Nyirádon tevékeny résztvevője volt az ellenforradalmi eseményeknek. Ellenforradalmi cselekményeiért büntetőjogilag felelősségre vonva nem lett.”⁷³ Szabadlábban védekezett.

Lengyel József (1902) IX. r. vádlott egyéni gazdálkodó volt 800 négyszögöl szántó és 1200 négyszögöl szőlő birtokán. Gyermekei nagykorúak. „1951-ig földjeinek állami tulajdonba vételéig 41 kh. [katasztrális hold] földön gazdálkodott. [...] Az állam iránti kötelezettségeit teljesíti.”⁷⁴ Szabadlábban védekezett.

A vád tárgyává tett cselekmény

A vádirat szerint Hamusics Jánosnak „szinte gyermekkorától óta szenvedélye a fegyverek és a különböző robbanószerek gyűjtése és az azokkal való foglalkozás.”⁷⁵ 1964 és 1965 során házilag öt darab pisztolyt készített, amelyek alkalmasak voltak 6 mm-es kispuskalőszer kilövésére. A fegyverek elkészítésébe Hamusics János bevonta Balázs Sándor II. r. vádlottat. Lőszert Molnár János V. r. vádlott szerzett a pisztolyokhoz. (A lőszerért Molnár kapott egy házilag készült pisztolyt Hamusicstól). „A fegyverkészítés közben I. és II. r. terheltek kicserélték politikai kérdésekkel kapcsolatos véleményüket. Hamusics, aki már az ellenforradalmat megelőzően (de azóta különösen!) rendszeresen hallgatója a Magyar Népköztársaság szocialista államrendjével szemben meglehetősen gyakran ellenségesen nyilatkozó külföldi rádióknak és elsősorban a Szabad Európa rádió adásainak, azok hallgatásába bevonta Balázs Sándort. [...] Az uszító tartalmú ellenséges propaganda a terhelteknél kedvező

⁷¹ Vádirat, 4.

⁷² Vádirat, 4.

⁷³ Vádirat, 4.

⁷⁴ Vádirat, 5.

⁷⁵ Vádirat, 5.

talajra talált, mert hatására arra a közös véleményre jutottak, hogy Magyarországon rendszerváltozás fog bekövetkezni, annak révén, hogy újabb háború fog kitörni, amelyben a szocialista országok szenvednek vereséget, vagy pedig megismétlődik az 1956-os ellenforradalom.”⁷⁶ A vádirat ezután kiemeli, hogy „Hamusics János egyetértett Balázs rendszerellenes kijelentéseivel és a *munkahelyén élvezett anyagi és erkölcsi megbecsülés ellenére* hozzá hasonlóan nyilatkozott”.⁷⁷ [Kiemelés tőlem – K. F.]

„1965 nyarán és ősz elején már arról tárgyaltak, hogy egy rendszerváltozás esetére, illetve annak elősegítése érdekében nekik is tenni kell valamit, fel kell készülniük, és mindennek előtt fegyverre, lőszerre, robbanóanyagra és emberekre van szükségük.”⁷⁸ Ezért szereztek – jelentős mennyiségű – négy és fél kg – paxitot és 60–80 elektromos gyutacsot. Ezek segítségével vascsövekből és konzerves dobozokból gránátokat készítettek.

1965 novemberében Balázs és Hamusics arról beszéltek, hogy fel kellene robbantani a budapesti és a szobathelyi Lenin szobrot, valamint a Szabadság szobrot.

1965 novemberében felkeresték Papp Pál III. r. vádlottat, és beszéltek terveikről. „Papp az elhangzottakkal egyetértett”, majd közölte, csatlakozik a csoporthoz. Papp a munkahelyén készített a csoport számára 18 db gránát készítésre alkalmas vascsövet. A csoport bővítése során beszervezték Molnár János V. r. vádlottat, majd Búzás Istvánt, aki IV. r. vádlott lett az ügyben. „Búzás felajánlotta az összeesküvés részére az 1956-os ellenforradalom idején szerzett és ezután kézigránátokkal együtt elrejtett német katonai géppisztolyát.”⁷⁹

Illés József VI. r. vádlott (Hamusics élettársának sógora) beszerzésére 1965 decemberében gondolt az I. r. vádlott. Illés be is lépett a „csoportba”. Ígéretet tett fegyverek és lőszer, valamint nikotin beszerzésére. Az utóbbit egy esetleges – állatok elleni – szabotázs akcióhoz akarták felhasználni.⁸⁰ A csoport tagjai karácsony táján a csékuti kocsmában találkoztak, ahol Molnár János V. r. és Papp Pál III. r. vádlottat bemutatták egymásnak (kiderült, hogy régi ismerősök). A találkozó után Balázs javaslatára Kiss Lajos VIII. r. vádlottat is felvették a csoportba, „mert 1956-ban ő is ellenforradalmár volt, »beleváló ember«, s mivel Nyirádon bányász, hátha tudna szerezni a tervezett robbantáshoz erősebb robbanóanyagot, dinamitot ...”⁸¹ „Elmondták neki [ti. Kiss Lajosnak – K. F.], [hogy] még további fegyverekre és dinamitra lenne szükségük rendszerellenes tevékenységükhöz. A robbanóanyaggal Budapesten és Szobathelyen akarják a Lenin szobrot felrobbantani, ha azokat alkalmasnak találják, de ha ezek a robbantások a rendszerváltozáshoz nem lesznek eléggé hatásosak, akkor Székesfehérváron felrobbantják a vasutat, és gyújtogatni fognak a tsz-ekben is. Kiss Lajos helyeslően fogadta az elhangzottakat.”⁸² Végül Kiss nem szerzett sem fegyvert, sem dinamitot, de a szervezkedést nem jelentette fel.

Hamusics János és Balázs Sándor 1966. január elején felkereste Lengyel József IX. r. vádlottat is. Közölték Lengyellel, hogy „jónéhányan [sic!] rendszerváltozásra várnak, és fegyverre lenne szükségük”.⁸³ Lengyel nem tudott fegyvert szerezni, de Hamusicsékát nem jelentette fel.

⁷⁶ Vádirat, 6.

⁷⁷ Vádirat, 6.

⁷⁸ Vádirat, 6.

⁷⁹ Vádirat, 7.

⁸⁰ Vádirat, 8.

⁸¹ Vádirat, 9.

⁸² Vádirat, 9.

⁸³ Vádirat, 9.

1966. január közepén Balázs Sándor Szombathelyen tartózkodott, megszemlélte a Lenin-szobrot, és megállapította, hogy nem alkalmas a helyzet a robbantásra. Ez után Hamusics és Balázs Budapestre utazott. Itt megszemléltek a Dózsa György úti Lenin-szobrot és a szovjet hősi emlékművet, de úgy ítélték meg, hogy a robbantás feltűnés nélkül nem hajtható végre. Erről tájékoztatták társaikat is.

1966. február közepén Hamusics János megnézte a badacsonytomaji munkásőrség fegyverraktárát, lehetne-e onnan fegyvereket szerezni betörés útján,⁸⁴ de az ötletet nem tartotta megvalósíthatónak. Február második felében Hamusics János tájékoztatta csoportjuk tevékenységéről öccsét, Hamusics László VII. r. vádlottat, aki csatlakozott a csoporthoz. Egy elhagyatott helyen, az ún. Gyürehegyen együtt lőttek célba, és kipróbálták a házilag készített gránátok hatását is. 1966. február végén Molnár Jánost és Illés Józsefet kirekesztették a csoport további tevékenységéből.

Február végén felmerült a gondolat, hogy vasútvonal-robbantással kellene fellépni a rendszer ellen. Hamusics János március közepén értesült a devecseri letartóztatásokról – Vaczkó László és társainak letartóztatásáról –, s ez felgyorsította az eseményeket. „Hamusics és Balázs – az utóbbi javaslatára – úgy döntöttek, hogy a vasútrobbantást most kell végrehajtaniuk, mert ezáltal a devecseri csoportra terhelnék a gyanút, másrészt pedig a hatóságok előtt demonstrálnák, hogy a letartóztatások ellenére tevékenykednek a rendszer ellenes erők.”⁸⁵ [Kiemelés tőlem – K. F.]. Nem érdemes most a vádirat ellentmondásán elidőzni, hogy ti. a letartóztatott devecseriek miként robbanthatnak vasutat, de tény, hogy a Hamusics-csoport ilyen módon akart „segíteni” Vaczkóékon.

Balázs és Hamusics megállapodtak, hogy Tóсок és Devecser között 1966. március 27-én felrobbantják a vasúti síneket. Hamusics március 25-én Balázs lakásán 1,5 kg paxit felhasználásával robbanószerkezetet készített – rúdelemek és egy ébresztőóra, valamint elektromos gyutacsok beépítésével. Hamusics János és Balázs Sándor 27-én délután mindketten az ajkai vasútállomásra utaztak, majd innen körülbelül másfél km gyaloglás után a sínek alatt elhelyezték a robbanószerkezetet, amelyet Hamusics március 28-án hajnali 4 órára élesített. Ez után mindketten visszamentek Ajkára, majd lakásukra távoztak. „A robbanás 1966. március 28-án hajnali 4 órakor bekövetkezett, amelynek hatására a vasúti pályatest külső sínzála 80 cm-es szakaszon kiszakadt. Ennek következtében az Ajka felé haladó 1868/b számú tehervonatot továbbító mozdony 4 óra 35 perckor kisiklott.”⁸⁶

1966. március 30-án Hamusics János Búzás Istvánnak elbeszélte a történeteket, és felvetette más objektumok – távvezeték, transzformátorok, zalai olajvezeték – felrobbantásának tervét is. Április elején Papp Pált is tájékoztatták és felhívták, derítse fel az ajkai erőmű transzformátorainak robbantási lehetőségét.

Ezt a tényállást – amelyet a vádlottak lényegében beismertek – tette vád tárgyává az ügyész az alábbi jogi minősítéssel: I. r. Hamusics Jánost és II. r. Balázs Sándort fegyveres összeesküvés kezdeményezése és vezetése büntetével vádolta, amellyel összefüggésben rombolást követtek el;⁸⁷ III. r. Papp Pál, IV. r. Búzás István, V. r. Molnár János, VI. r. Illés József, VII. r. Hamusics László vádlottakat fegyveres összeesküvésben való részvétel bün-

⁸⁴ Vádirat, 11.

⁸⁵ Vádirat, 12.

⁸⁶ Vádirat, 13.

⁸⁷ Btk. 116. § (1) bek., (3) bek. a/ és c/ pont. A büntetési tétel 10 évtől 15 évig terjedő szabadságvesztés vagy halál.

tettével,⁸⁸ VII. r. Kiss Lajos és IX. r. Lengyel József vádlottakat összeesküvés feljelentésének elmulasztása büntettével.⁸⁹

Az első fokú bírósági tárgyalás

A tárgyalás a Veszprém Megyei Bíróságon folyt kilenc napon keresztül.⁹⁰ Az ítélőtanács elnöke, dr. Marczy Pál, a megyei bíróság elnökhelyettese mellett két ülnök – Tamás József és Molnár László – járt el. A vádat a megyei főügyész, dr. Péntek Károly képviselte. A vádlottak többségének nem volt meghatalmazott védője, az ő védelmüket kirendelt védők látták el.⁹¹

Ezúttal – területi okok miatt – eltekintünk a tárgyalás részletes ismertetésétől, a védelem – igen szűk korlátok közötti – stratégiájának elemzésétől. Ami a védelmet illeti: a vádlottak lényegében beismerték a vádat, így a védelmi stratégia csupán a legenyhébb büntetés elérését célozhatta meg.

A vád képviselője a végindítványban Hamusics János és Balázs Sándor vádlottakra halálbüntetés kiszabását, Papp Pálra, Búzás Istvánra a büntetési tétel felső határát megközelítő, Molnár János, Illés József és Hamusics László esetében a büntetési tétel közepet megközelítő, Kiss Lajos és Lengyel József vádlottak esetében a minősítésük szerinti büntetés felső határát közelítő szabadságvesztések és mellékbüntetések kiszabására tett indítványt.⁹²

A Hamusics János védelmében eljáró dr. Nemeskéri Ernő védő a halálbüntetés mellőzését és szabadságvesztés kiszabását kérte.⁹³

Balázs Sándor védője, dr. Énekes Zoltán enyhébb minősítést (összeesküvésben való részvételt) és „enyhébb szabadságvesztés büntetés” kiszabását terjesztette elő.⁹⁴

Papp Pál és Molnár János védője – dr. Udvari Pál – a III. r. vádlott esetében feljelentési kötelezettség megállapítását kérte, míg Molnár János felmentését indítványozta, mert álláspontja szerint Molnár János nem követett el bűncselekményt.⁹⁵

Búzás István védője, dr. Sípos Miklós védcével szemben enyhe büntetést kért.⁹⁶

Illés József és Hamusics László védője, dr. Meződi Béla Illés esetében enyhe büntetést kért, míg Hamusics János esetében felmentést, bűncselekmény hiányában.⁹⁷

Kiss Lajos és Lengyel József védője – dr. Szabó Gyula – Kiss esetében felfüggesztett szabadságvesztés kiszabására, Lengyel esetében elsődlegesen felmentésre, másodlagosan enyhe büntetés kiszabására tett indítványt.⁹⁸

Az utolsó szó jogán valamennyi vádlott megbánását vagy sajnálkozását hangoztatta afelett, hogy „belekeveredett” az ügybe.⁹⁹

⁸⁸ Btk. 117. § (1) bek. és (2) bek c/ pont. A büntetési tétel 5 évtől 15 évig terjedő szabadságvesztés.

⁸⁹ Btk. 132. § (1) bek. b/ pont. A büntetési tétel 3 évig terjedő szabadságvesztés.

⁹⁰ A tárgyalási napok: 1966. szeptember 26., 28., 29., 30., október 3., 4., 5., 7. és 13. B.584/1966/7. számú jegyzőkönyv, amelyet egy fogalmazó (Dr. Magyar Gyuláné) készített. A jegyzőkönyv terjedelme 214 oldal. (a továbbiakban: Jkv.)

⁹¹ Molnár János V. r., Hamusics László VII. r. és Kiss János VIII. r. vádlottak volt meghatalmazott védője.

⁹² Jkv., 205.

⁹³ Jkv., 206.

⁹⁴ Jkv., 206.

⁹⁵ Jkv., 206.

⁹⁶ Jkv., 206.

⁹⁷ Jkv., 206.

⁹⁸ Jkv., 207.

Az első fokú ítélet¹⁰⁰

Az első fokú ítélet a halálos minősítést I. r. Hamusics János és II. r. Balázs Sándor terhére állapította meg. Hamusics Jánost halálra, Balázs Sándort 14 év szabadságvesztésre ítélte a bíróság. Papp Pál II. r., Búzás István IV. r., Molnár János V. r., Illés József VI. r., Hamusics László VII. r. vádlottaknál a minősítés fegyveres összeesküvésben való részvétel volt. Papp Pál és Búzás István 8-8 évi, Molnár János és Illés József 6-6 évi, Hamusics László 5 évi szabadságvesztést kapott főbüntetésül. Kiss Lajos VIII. r. és Lengyel József IX. r. vádlottak esetében a feljelentési kötelezettség elmulasztása lett az ítéleti minősítés. Mindketten 1-1 évi szabadságvesztést kaptak főbüntetésül.¹⁰¹

Az első fokú bíróság a *tényállást* lényegileg a vádiratban foglaltak szerint állapította meg.¹⁰² A vádlottak – V. r. Molnár János kivételével – beismerésben voltak, s így Molnár tagadása sem jelentett nehézséget a tényállás megállapítása során. A büntetés kiszabásánál a bíróság abból indult ki, hogy „a terheltek által elkövetett büntett rendkívül nagy társadalomra veszélyességgel bír. Különösen kiemelkedik ebből Hamusics János és Balázs Sándor vádlottak tevékenysége.”¹⁰³ „A halálbüntetés kiszabását indokoltá tette még az a körülmény is, hogy a vádlott [ti. Hamusics János – K. F.] a tárgyaláson történt kihallgatása befejeztével is még azt állította, hogy még mindig hisz abban, hogy helyesen cselekedett, csupán az utolsó szó jogán némi kényszeredettséggel nyilatkozott akként, hogy megbánta cselekményét. A megbánása azonban nem volt őszinte, vádlott egy makacs természetű egyén, aki saját elképzelései mellett végsőkig kitart.”¹⁰⁴ Balázs Sándor esetében a bíróság nem látott olyan elszántságot, s ezáltal úgy ítélte meg, hogy bár a cselekmény „tárgyi társadalomra veszélyességi foka azonos Hamusics János I. r. vádlott cselekményének tárgyi súlyával, az alanyi oldalon mutatkozó bűnösségi foka azonban már enyhébb”.¹⁰⁵

A nem jogerős halálbüntetés kihirdetése után az ítélőtanács *javaslatban* foglalt állást a jogerőre emelkedés esetén lefolytatandó kegyelmi eljárásról. Marczy Pál és ülnökei a *kegyelmi kérelem teljesítését javasolták*.¹⁰⁶ A javaslat úgy foglalt állást, hogy az „általános visszatartó hatás érdekében a halálbüntetés kiszabása szűkséges és indokolt volt. A halálbüntetés kiszabása megtette hatását, mert azóta [a fertőzött gócpontban, az ajkai szénmedencében] ellenséges megnyilvánulásokat nem tapasztalni. Így tehát a büntetés kettős célja közül az egyik, az általános visszatartó hatás már elérte célját. Ezért a büntetőtanács véleménye szerint a halálbüntetésnek kegyelemből szabadságvesztésre történő átváltoztatását javasolja.”

Az ügyész az ítélet kihirdetése után három nap gondolkodási időt kért, majd Balázs Sándor, Papp Pál, Búzás István, Molnár János, Illés József, Kiss Lajos és Lengyel József terhére jelentett be fellebbezési óvást. Hamusics János, Balázs Sándor, Papp Pál, Búzás István, Molnár János, Illés József, Hamusics László, Kiss János, és Lengyel József, valamint védőik részben téves minősítés miatt és enyhítés végett fellebbeztek. Felmentést csak Hamusics László és védője kért.

⁹⁹ Jkv., 207–209.

¹⁰⁰ B.584/1966. Kihirdetve 1966. október 13. Terjedelme 81 oldal.

¹⁰¹ Valamennyi vádlottat mellékbüntetésül különböző időtartamra eltiltották a közügyektől, többet különböző értékű vagyonekobzásra is ítélték.

¹⁰² I. fokú ítélet, 15–47.

¹⁰³ I. fokú ítélet, 70.

¹⁰⁴ I. fokú ítélet, 71–72.

¹⁰⁵ I. fokú ítélet, 73.

¹⁰⁶ B.584/1966/7/a. irat eredeti aláírásokkal.

A másodfokú tárgyalás

A Legfelsőbb Bíróság 1966. december 29. és 30. napjára tűzött határnapot a másodfokú tárgyalásra. Az ítélőtanács tagjai: Dr. Vágó Tibor tanácselnök, dr. Simándi György előadó bíró és dr. Király Gyula bíró voltak. A jogerős másodfokú ítélet¹⁰⁷ egyes vádlottak esetében a minősítést pontosította. Hamusics János és Balázs Sándor vádlottak esetében fegyveres összeesküvés kezdeményezésének, vezetésének és ezzel összefüggésben – Balázs Sándor II. r. vádlott esetében bűnsegédi minőségben – közveszélyt előidéző módon elkövetett rombolásnak,¹⁰⁸ Búzás István IV. r. vádlott cselekményét fegyveres összeesküvés támogatásának, Hamusics László VIII. r. és Kiss Lajos VIII. r. vádlott cselekményét fegyveres összeesküvés támogatására irányuló előkészületnek minősítette.

Sajátos az az okfejtés, ahogy a „közveszélyt előidéző módon” minősítést a Legfelsőbb Bíróság indokolta. A sín felrobbantásával tömegkatasztrófa *lehetősége* nyílt meg, mert – ha nem késik a tehervonat – egy munkásvonat haladt volna át a szóban forgó pályaszakaszon 70 km/óra sebességgel. Más szóval a legfelsőbb bírói fórum – megszegve az alapelvet, hogy *bizonytalan tény nem lehet a vádlottak terhére értékelni (in dubio pro reo elve)*, a vádlottak terhére állapított meg egy újabb halálos minősítésű bűncselekményt, merő feltételezés alapján.

Búzás István esetében a *résztevő* helyett a *támogató* megállapítását¹⁰⁹ látta indokoltnak a bíróság – Hamusics László és Kiss Lajos esetében pedig az *előkészületet*¹¹⁰ állapította meg.

A büntetések indokolásánál – Hamusics János esetében – a Legfelsőbb Bíróság érdemben nem tett semmit hozzá az első fokú ítélethez, csupán „kiemelendőnek tartja az általános megelőzést. [...] Ilyen jellegű bűncselekmények elkövetőivel szemben a büntetés célja – különös figyelemmel az előtérbe lépett általános megelőzésre – a törvény legszigorúbb, kivételként alkalmazható büntetésével, a halálbüntetéssel érhető el.”¹¹¹ A védelmi érvelésre – hogy ti. Hamusics Jánosnak igen nehéz gyermekkorra volt, és hogy a munkásosztály tagja – a Legfelsőbb Bíróság kifejtette: harminc évén túli, családos és rendezett anyagiak között élő személy esetében a gyermekkorra nem lehet hivatkozni. Rámutatott továbbá, hogy „nem lehet enyhítő körülményként értékelni a vádlott osztályhelyzetét sem. Ha ugyanis az elkövetők nem politikai tájékozatlanságból vagy megtévesztés hatására követték el a cselekményeiket, hanem tudatos, ellenséges érzülettől vezérelve támadtak a dolgozó nép államára, s törvényes rendje ellen, akkor nem lehet enyhítő az, hogy származásukra nézve ahhoz az osztályhoz tartoznak, amelynek az érdekei ellen fordultak, vagyis amely osztály hatalmának megdőntése végett tevékenykedtek.”¹¹²

A Legfelsőbb Bíróság Balázs Sándor főbüntetését 11 évre, Búzás Sándor főbüntetését 7 évre, Hamusics László és Kiss Lajos szabadságvesztés büntetését 1-1 évre, Molnár Lajos és Illés József szabadságvesztését 4-4 évre enyhítette. Enyhített továbbá a mellékbüntetésekben – vagyonelkobzás és közügyektől eltiltás – is. A többi vádlott esetében az első fokú ítélet helybenhagyta.

¹⁰⁷ Bf.V.1385/1966/17. Az ítélet 19 oldal terjedelmű.

¹⁰⁸ A rombolás itt a Btk. 125. § (1) bek. és (2) bek. b/ pontja szerint minősül, amely önmagában is halállal – vagy 10–15 évig terjedő szabadságvesztéssel – büntethető cselekmény.

¹⁰⁹ Vö. Btk. 117. § (1) és (2) bek. c/ pont.

¹¹⁰ Btk. 11. § (1) bek.

¹¹¹ II. fokú ítélet, 14.

¹¹² II. fokú ítélet, 14–15.

A Legfelsőbb Bíróság eljárás tanácsa az ítélet jogerőre emelkedése után véleményezte a kegyelmi kérvényt. A legfőbb ügyész képviselője¹¹³ nem ajánlotta kegyelemre Hamusics Jánost, mert az „az állami és társadalmi rend konok ellensége, megjavítására nincs remény”.¹¹⁴ Az előadó bíró véleménye: „Hamusics János elítéltet kegyelemre nem ajánlja, mivel az általános megelőzés szempontjai a büntetés végrehajtását indokolják”.¹¹⁵ [Kiemelés tőlem – K. F.] Az előadó bíró álláspontjához csatlakozott a szavazó bíró és a tanács elnöke is. Ezzel Hamusics János sorsa megpecsételődött. A kegyelmi jogkör gyakorlója, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1967. február 10-én a kegyelmi kérelmet elutasította.¹¹⁶ Hamusics Jánost a veszprémi börtönben 1967. február 17-én 6 óra 10 perckor felakasztották.¹¹⁷

A jogállam mérlegén

A rendszerváltoztatás folyamatában súlyos kérdésként merült fel, milyen választ ad a kiépülő jogállam a diktatúra koncepciók eljárásaira. Két kérdést kellett megoldani: egyrészt a hamis tényállás alapján, manipulált vallomásokra és hamis bizonyítékokra alapuló ügyeket, másrészt a diktatúra amorális jogszabályaira alapozott ítéleteket kellett jóvátenni. Ennek a folyamatnak ma már terjedelmes irodalma van.¹¹⁸

Tény, hogy a rendkívül nagy számú „elítélt” – különböző okokból jogsértő – elítélésének reparációjára a *semmisségi törvények*¹¹⁹ megoldást adtak, jórészt az *ex lege*¹²⁰ semmissé nyilvánítással. Csupán a Legfelsőbb Bíróság járhatott el szűk körben konstitutív jogkörben. Az 1992. évi XI. tv. (harmadik semmisségi törvény) – amely az 1963 és 1989 között elkövetett állam elleni és egyes közrend elleni bűncselekmények miatt elítéltek ítéletének semmissé nyilvánításáról rendelkezett – azonban szakított az *ex lege* megoldással, és azt konstitutív alpra helyezte. Így a bíróságokra bízta az egyes ítéletek semmissé nyilvánítását. A mérlegelés alapjául a törvény az 1976. évi 8. tvr.-rel kihirdetett, az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXVI. Ülésszakán 1966. december 16-án elfogadott *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában* rögzített *alapjogok* szolgálnak. Más szóval, a semmisség megalapítása annak jár, akit a fenti alapjogok gyakorlása miatt ítélték el. *Az alapjogok nem tartalmazzák a diktatúrák elleni fegyveres harc jogát.*

A Vaczkó-ügyben a Legfelsőbb Bíróság határozatában kimondta a semmisséget,¹²¹ mégpedig olyan indokolással, hogy a Vaczkó László-féle csoport „célja az 1956-os eszmék ébrentartása, röplapok terjesztése, fegyverek gyűjtése volt. [...] A Legfelsőbb Bíróság meg-

¹¹³ Dr. Radó Ilona.

¹¹⁴ Kegyelmi tanácskozási jegyzőkönyv, 1966. december 30. Bf. V. 1385/1966/17.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ E.T.0017/1/1967. számú határozat.

¹¹⁷ Kivégzési jegyzőkönyv: B.584/1966/19. sz., lásd a büntetőügy iratai között. Jelen voltak: Dr. Marczai Pál, az első fokú ítéletet meghozó tanács elnöke, dr. Péntek Károly megyei főügyész, Kórosi Tivadar börtönparancsnok, dr. Horváth György fogalmazó, jegyzőkönyvvezető, dr. Bede Antal, dr. Tímár Károly igazságügyi orvosszakértők és az ítéletvégrehajtók, akiket nem nevezett meg a jegyzőkönyv.

¹¹⁸ Vö.: Kahler: *Joghalál*, i. m.; Kahler Frigyes (szerk.): *A semmisségi törvények*. Budapest, 2002. (Büntetőjogi tanulmányok III.) 7–309.

¹¹⁹ Az 1989. évi XXXVI. tv.; 1990. évi XXVI. tv.; 1992. évi XI. tv.; 2000. évi CXXX. tv.

¹²⁰ A törvény erejénél fogva megállapított.

¹²¹ NT.II.323/1990/2. 1990. október 4. Dr. Fehér István tanácselnök, dr. Horányi Miklós és dr. Akác József legfelsőbb bírósági bírókból álló tanács.

állapította, hogy Vaczkó László az 1989. évi XXXVI. Törvény 1. §-ában meghatározott időhatáron túl, de a népfelkelés eseményeivel kapcsolatban követett el politikai bűncselekményt. Ezért elítélését az 1989. évi XXXVI. törvény 3. §-a alapján semmisnek nyilvánította”. (Azaz az ügyet úgy kell tekinteni, mintha meg sem történt volna.)

Más a jogi helyzet a Hamusics-ügyben. A tényleges fegyveres fellépést mint a diktatúra elleni küzdelem eszközét a nemzetközi jog nem ismerte el, és így a semmisséget a bíróság nem mondhatta ki.

Mi azonban az utókor ítélete az esetről? A történetírás nem kerülheti meg a kérdést: terrorista volt-e Hamusics János, vagy egy rossz korban fellépő szabadságharcos?

E sorok írója nem akarja megkerülni a választ, amelyet mint saját véleményét ajánlja az Olvasó figyelmébe: *A terrorista támadások* olyan – ártatlan polgárok sokaságának életét követelő – fegyveres támadások, amelyekkel egyes – bel- vagy külföldi – csoportok politikai céljait kívánják elérni. Ezért cselekményeik az emberiség ellen elkövetett bűntettek. A Hamusics János vezette csoport – amelynek egyébként semmi köze nem volt külföldi titkosszolgálatokhoz – azonban *soha sem támadt civil személyek életére*. Az általuk tervezett – szobrok, ipari objektumok ellen irányuló – és a végrehajtott vasúti pályát megrongáló robbantás célja nem emberek meggyilkolása, hanem *figyelemfelhívás* volt, a diktatúra elleni tömegmozgalom kiváltása céljából. Tetteik így az 1956-os forradalom szabadságességéhez kapcsolódnak. Hamusics János nem volt terrorista, hazája függetlenségéért akart harcot indítani egy alkalmatlan korban. Nyugodjon békében.

FRIGYES KAHLER

*The Retaliation of the Spirit of 1956 after Ten Years.
The Cases of László Vaczkó and János Hamusics*

The fourth statutory rule of 1963, which was the legal termination of the greatest political retaliation in Hungarian history, of the revenge following the 1956 revolution and war of independence, granted amnesty to those who had participated in the revolution and had been imprisoned because of that. The Kádarian politics that followed did its best to try to obliterate the memory of the revolution, successfully. Still there remained a small number of people who not only failed to forget the event but wanted to keep its memory alive and even continued the fight. In the year of the 10th anniversary of the revolution 991 persons were prosecuted on charges of (political) attempts against the state. This figure was 594 in the previous and 529 in the following year. In 1966, political police discovered six so called armed conspiracies. With one exception all of these covered such acts as printing of leaflets, while in one case miners with an anti-Soviet intent blew up a railroad. The paper describes two cases tried at the County Court of Veszprém. In the Vaczkó case, an “armed conspiracy” of a number of village intellectuals having distributed leaflets, the first defendant was sentenced to 8 years of imprisonment. In the Hamusics case a death sentence was passed and carried out, while many of the miners who had been ready for an armed fight against the Soviet army got severe prison terms.

BOGNÁR BULCSU

A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettőssége Erdei Ferenc faluszociográfiájában

Nincs vita Erdei életművének értelmezői¹ között a tekintetben, hogy a népi szociográfia mozgalmának felbomlása után keletkezett kötetek szakszerűségükben, társadalomtudományos érvelésükben és társadalomszemléletükben túllépnek a megelőző időszak munkáin. Némedi Dénes időtálló, úttörő értelmezése² a fordulatot határozottan a *Magyar falu*³ című munkához köti, amely írás álláspontja szerint már meghaladja az egy évvel korábbi, a polgárosult tanyai mezőváros közösségének ideáljából építkező, „szociografikus” *Magyar város*⁴ elemzését. Némedi fogalmazza meg azt is, hogy a *Magyar falu* és a *Magyar tanyák*⁵ kötetekben végzi el Erdei a hazai agrártársadalomnak azt a szisztematikus vizsgálatát, amelynek eredményeképpen feladja a paraszti közösségből építkező nemzeti újjáépítés, a parasztság vezetete polgárosodás gondolatát. Ez a tanulmányom a korábbi értelmezésekkel polemizálva, a *Magyar falu* társadalomszerkezeti elemzésének értelmezése alapján igyekszik újragondolni e kétségtelenül jelentős munka társadalom-felfogását, és próbálja elhelyezni az Erdei életmű egészében.

Az Erdei-munkák közötti erős folytonosságra utal, hogy a szerző ebben az írásában is a legelső írásaitól jelenlévő perspektívaváltás igényét jelenti be. A magyar falukutatás egyik fontos feladataként azt fogalmazza meg, hogy az leszámoljon a falu hamis, idillt sugalló képével, és rámutasson a falu és a parasztság történeti korszakhoz kötöttségére. Ez a szemléletváltás a magyar vidék viszonyainak feltérképezésével történik meg, amely Erdei meglátása szerint a népi szociográfia munkásságához fűződik. Erdei úgy véli, hogy a falukutatás és elsősorban saját munkássága egyaránt igazolta, hogy a parasztság nem örökkévaló társadalmi típus, hanem a társadalmi viszonyok függvényeként alakul ki vagy számolódik fel.⁶

¹ Némedi Dénes: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében*. Szociológia, 7. évf. (1978) 4. sz. 511–525.; Kulcsár Kálmán: *Erdei Ferenc. (A múlt magyar tudósai.)* Budapest, 1988.; Huszár Tibor: *Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése*. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés. Rendi társadalom – polgári társadalom* 6. Szombathely, 2001. 67–78.

² Némedi Dénes: *Epilógus*. In: uő.: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, 1985. 237–249.

³ Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Budapest, 1940.

⁴ Erdei Ferenc: *Magyar város*. Budapest, 1939.

⁵ Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Budapest, 1942.

⁶ A paraszti rend társadalmi viszonyrendszerhez kötöttsége a legelső Erdei munkákban (*Királyhegyes*. Századunk, 6. évf. (1931) 1. sz. 25–35.; *A makói parasztság társadalomrajza*. Makó, 1934.) éppúgy központi gondolat, mint a az 1930-as évek „nagy szociográfiáiban” (*Futóhomok. A Duna-Tisza-köz földje és népe*. Budapest, 1937.; *Parasztok*. Budapest, 1938.). Ez a felismerés azonban nem általános a népi írók körében, akik a paraszti társadalom leírásakor a romlatlan, a magyar őserőt jelentő „örök paraszti” képével jellemzik ezt a társadalmi csoportot. Alapvetően az

A korábbi munkákkal való megegyezés mellett másfelől azonban Erdei kétségtelenül ki-
fejezi a népi szociográfia korszakán való túllépés igényét. Ezt mutatja, hogy a *Magyar falu*
megfogalmazásában érvényesülő tudományos igény valóban eltéréseket mutat a „hőskor-
szak” munkáitól. Eltűnik a népi szociográfiával való kapcsolat óta mindig jelenlévő szemé-
lyes jelleg, a parasztsághoz kötődő személyes viszony kifejeződése. Változás az is, hogy Er-
dei vizsgálati módszerét épp a népi szociográfia most már – radikalizmusa miatt – el-
fogultnak tekintett megközelítésével szemben határozza meg.⁷

A *Magyar falu* tehát kétségtelenül társadalomtudományos igényű munka kíván lenni,
amely szociológiai szakszerűségével és nem érzelmekre ható szociográfiai leírásaival akar
hatni. A kötet falupolitikai programjának hitelességét is a szakszerű tudományos érvelés
hivatott megteremteni. A szerző már a *Magyar városban* ráérezett arra a szerkezeti felépí-
tésre, amely legalkalmasabb arra, hogy témáját szakszerűen kifejtse. Ezt a módot alkal-
mazza ebben a munkájában is, a probléma fontosságának bemutatásával, meghatározásá-
val, az érintett társadalmi csoportok és területek jellemzésével, valamint a kötetet záró tár-
sadalompolitikai elképzelésekkel. A munka azonban más tekintetben is folytonosságot
mutat az ezt megelőző írással, hiszen tematikusan is kapcsolódik a *Magyar város* problé-
maköréhez, amennyiben a *Magyar faluban* is város és vidék szerves kapcsolatát közép-
pontba állító társadalompolitikai elképzeléseket fogalmaz meg. Ahogy Erdei fogalmaz:
„benne vagyunk a falupolitika sodrában, s itt nem tehet mást faluról szóló vizsgálódás és
falura vonatkozó értékelés, minthogy leadja a maga szavazatát ebben a nagyon régi, de vég-
eredményben eldöntetlen kérdésben. Ezt cselekszi a jelen munka is.”⁸ A mű tehát – Erdei
törekvéseivel szemben – határozottabban politikai indíttatásból született.

Mivel a falusi társadalom leírása átfogó társadalompolitikai elképzelések szolgálatában
fogant, Erdei joggal érzi szükségét annak, hogy a társadalom egészét feltérképezze. A *Ma-
gyar falu* újdonsága az, hogy itt kaphatunk először képet a szerző társadalom-felfogásáról
részletesebben kifejtett és explicitté tett társadalomértelmezése alapján, míg az előző mű-
vekben mindez csak a paraszti viszonyok leírásából rekonstruálható. Másrészt a kontinui-
tást lehet hangsúlyozni a tekintetben, hogy Erdeit az eddigi művekhez hasonlóan itt is
a magyar parasztság, a vidék, a falu sorsa foglalkoztatja. Az alapvető kérdés, a vidéki Magyar-
ország, mindenekelőtt a parasztság társadalmi emancipációja az egész életművön végig-
vonul. A *Parasztok* és a *Magyar város* kötetekhez hasonlóan ez a munka is város és vidék,
városi és vidéki társadalom tradicionális szembenállását emeli ki. Erdei szerint városnak és
falunak az európai rendiség idején létrejött alá- és fölérendeltsége osztotta évszázadokon át
két nagy csoportra a társadalmat. Ám míg a rendiség felszámolódásával és a polgári viszonyok
térnyerésével ez a kettőség Európa nyugati felében megszűnt, addig nálunk változatlanul
ez strukturálja a társadalmat, még akkor is megőrizve a vidéki társadalom alávetett-
ségét, amikor a falu népe már szabadulna hátrányos társadalmi helyzetéből. A városi társa-

„örök paraszt” szemlélete mutatkozik meg más szerzők szociográfiáiban is, lásd Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Budapest, 1936.; Féja Géza: *Viharsarok*. Budapest, 1937.; Kovács Imre: *A néma forradalom*. Budapest, 1937.

⁷ „A magyar falukutatásnak ilyképpen szinte szükségszerű, nem politikai, hanem társadalomkuta-
tási és részletekbe menő társadalompolitikai területen a falunak általánosabb szempontú vizsgálá-
lata, s a falupolitikának részletesebb megreformálása. De míg a falukutatás mozgalma politikai
szándékú mozgalom volt és legfőképpen politikai hatást váltott ki, addig a továbbhaladó külön-
leges falukutatás közelebbről tudományos eredményekre vezethet, [...] távolabbra pedig egy ország-
építő társadalompolitikának szolgálhat különös értékű adalékokat.” Erdei: *Magyar falu*, 18.

⁸ Erdei: *Magyar falu*, 13.

dalom azonban az „örök falu” képével változatlanul korábbi állapotában igyekszik tartani a vidéki társadalmat, hogy saját kiváltságos helyzetét megőrizhesse.

Erdei szerint a társadalomkutató számára a magyarországi helyzet specifikuma kínál páratlan lehetőséget a falu általános jegyeinek megragadására, mivel „nálunk nem következett be a rendi-feudalista társadalomrendszernek a teljes földszámolása, s különösen falvainak azok, amelyek nagyjában ma is rendi viszonyok között élnek”.⁹ A rendi, polgári és átmeneti falutípusok együttes jelenléte miatt könnyebb az egyező jegyeket megragadni és megalkotni a falu általános definícióját; másrészt a különböző fejlődéstípusok együttes jelenléte által páratlan összehasonlításokra is lehetőség nyílik. A falu lényegének megragadása azonban ezzel együtt nehéz feladat elé állítja a kutatót, mivel a település nem határozható meg a paraszti népesség lakhelyeként, sem a mezőgazdasági termelés területeként. Erdei szerint különböző törvényeknek van alávetve a parasztság és a falu; bizonyos pontokon (a hasonló kiszorultságban és uralom alatti helyzetben) ugyan megegyező viszonyokkal jellemezhetők, de a falu és a parasztság alárendelődését más elvek határozzák meg.¹⁰ A falu és a parasztság közötti sorsközösség ugyanis csak abban a rendi társadalomban áll fenn, amely megteremtette a falut, és amely megformálta a parasztságot is.¹¹ Mivel ebben az alárendeltségi viszonyban a településeknek kitüntetett helye volt, Erdei megközelítése szerint a rendi társadalom hozta létre a falut és a várost, mint ma is élő társadalmi formákat. „Ennek a korszaknak a következménye, hogy a város ma is kiváltságot és vezetést jelent, viszont a falu ma is kiszorítottságot és alávetettséget.”¹² A polgári társadalom aztán alapvetően megváltoztatta a társadalom rendjét; a termelőeszköz birtoklása alapján kialakítva polgár és proletár csoportjait, amely ellentét már nem kötődik a településszerkezethez. Erdei szerint az uralmi kiváltságok területhez kapcsolódása megszüntette ugyan város és vidék szembenállását, de a két település szereposztásában nem hozott jelentős változást. A vidéki helyzet a várostól való távolság miatt változatlanul elmaradottságot, kivülesést és a városhoz való kötöttséget jelent.

Erdei értelmezése szerint a falu meghatározásában különféle, földrajzi, gazdasági, társadalmi szempontokat is érvényesíteni kell, mivel a táj természeti tényezői alapvetően, de nem teljesen és véglegesen szabják meg a település formáit. A szerző, visszatérve a *Futóhomok* elképzeléséhez, azt fogalmazza meg a *Magyar faluban*, hogy a falvak és más települések létrejöttét legalább ilyen súllyal határozzák meg a népiség jegyei. Álláspontja szerint az európai régióban más településtípusok jöttek létre a germán vidékeken (zárt városok zárt vásárhelyekkel), a szláv területeken (zárt városok nyílt vásárhelyekkel); és megint más településformák alakultak ki a magyarság területein. Erdeinek az egész korszakban megfigyelhető, sajátos értéktételezésének megfelelően a magyarság településformáját az alföldi tanyás rendszerű települések sajátosságaival azonosítja. Hiszen nem-magyarnak tekinteti a többséget, a germán példához illeszkedő, a Dunántúlon, Felvidéken és Erdélyben jellemző zárt városi és falusi településformát. Magyarnak csak az egykori kettős szálláselv

⁹ Erdei: *Magyar falu*, 16.

¹⁰ Erdei a fennálló különbség miatt más utat lát a falu és a parasztság „fölszabadulására,” így a falu városiasítása ugyanúgy nem oldja meg a parasztság problémáját, miképpen a parasztság polgárosodása sem képes a falu fölszabadítását elvégezni.

¹¹ Erdei felfogása szerint az antik társadalmak nem ismerték a falut éppúgy, miképpen falu és város szembenállását sem. Az antik római társadalomban szabadok és szolgák jelentették a társadalom nagy csoportjait, és ezért falu és város különállása sem jött létre. A rendi társadalomban azonban, amely már nem a feltétlen szabadság és szolgaság alapján állt, kiváltságos nemes és megkötött jobbágy, illetve kiváltságos város és közvetlenül vagy közvetve, de megszabott alárendeltségben élő falu hierarchiája jött létre.

¹² Erdei: *Magyar falu*, 39.

folytatásaként az Alföldön újra életre kelt, a kettős szállásrendszeren alapuló települést tartja. Egy olyan, központi településből és vidéki tanyákból álló településrendszert, amely Erdei szerint az ókori városállamok központi városával és a hozzájuk tartozó külső telepekkel rokon rendszert alkot.

A magyar falu társadalmának Erdei szerint azonban nem csupán a vidéki népesség miatt van különleges szerepe, hanem azért is, mivel a szerző ezt a településtípust a magyarság többsége lakóhelyének tekinti. A magyarság sorsáért aggódó Erdei számára különös fontossága van a falusi népesség sorsának, mivel sajátos társadalomszemléletének megfelelően úgy érzi, hogy különböző etnikai és felekezeti csoportok veszélyeztetik a magyarságot, és ezekkel a hatásokkal szemben a falu, a vidék többségében magyar népessége jelentheti a magyarság megmentését és megújulását. Erdei a magyarságra leselkedő veszélyt – részint más népi szociográfusokhoz¹³ hasonlóan, részint a korabeli közéleti diskurzusnak megfelelően – a hazai németesség¹⁴ és a zsidóságban látja. Úgy érzi, hogy a magyarság magas városi arányszáma mögött a magukat magyarnak valló, de nem magyar csoportok állnak, ezzel is rontva a „városok amúgy is felhígult és a falusi vidékkel, különösen pedig a magyar falvakkal nem sok közösséget érző magyarságnak a számát”.¹⁵ A városi társadalom felhígultságának fő okát a zsidóság nagyfokú városi jelenlétével magyarázza, és úgy találja, hogy a magyarság valódi városi számarányát úgy lehet megkapni, ha a magukat magyarnak valló zsidóság adatait kivonja a magyar városi népességből.¹⁶ Erdei számításainak eredményeképpen (a németesség és a zsidóság kiemelésével a magyar népességből) a magyarok arányszáma a városi népességben mélyen a falusi számarány alá esik. A magyarság városi népességen belüli alacsony számarányát Erdei pedig a „társadalmi egyensúly megdőböntő fölborulásának” tekinti, és arra az álláspontra jut, hogy ebben az arányszámban a város-falu szembenállásának egy különlegesen magyarságellenes tényezőjét szemlélhetjük.

Erdei álláspontja szerint a magyarság hátrányos helyzete leginkább a falusi népesség alávetett, a nem magyar vagy fölhígult magyarságú városok által meghatározott létében látható. A falu pozícióját már a gazdasági viszonyrendszerben elfoglalt helyzete kialakítja: a falu a társadalom külterülete, amelyet a gazdasági tevékenységnek és a társadalmi életnek csak részfunkciói jellemeznek, miközben a központi irányítás a város privilégiuma. A szerző a magyar falu legfőbb specifikumát abban látja, hogy míg Nyugat-Európában másodrendű polgári területnek, ugyanannak a társadalmi terület külső tartozékának tekinthető a településtípus, addig nálunk a falu és város különböző társadalmi területet jelent, amennyiben az

¹³ A hazai németességnek a magyar életteret veszélyeztető voltáról leginkább Kovács Imre *A néma forradalom* című munkája értekezik.

¹⁴ A németesség térnyerésének okát Erdei az egyes etnikumok eltérő társadalomtörténeti fejlődésével magyarázza. Úgy látja, hogy a német betelepülők komoly kiváltságokat kaptak, és „gyarmatosító energiával” voltak képesek a termeléshez hozzáfogni; míg a szomszédságukban lévő magyar települések többsége agyonterhelt jobbágyfalu volt, amelyben csak „fáradt energia és életkedv” munkálkodott. Megközelítése szerint „mindezek a társadalmi okok nem teszik azonban egészen hatástalanná a nemzetiségi különbséget.” Erdei: *Magyar falu*, 139. Erdei úgy látja, hogy a németesség őrizte meg legnagyobb mértékben az összetartozást és különállást. A nagyfokú csoportszolidaritás pedig nagyobb termelési aktivitással párosult, aminek következtében a gazdasági eredmények mellett a falu politikai vezetésében is főlényt alakítottak ki.

¹⁵ Erdei: *Magyar falu*, 140.

¹⁶ Erdei szerint ugyan nem lehet kétségbe vonni, hogy a zsidó felekezetűek is magyar nemzetiségűek, de különválasztásukat mindenképpen indokoltnak tartja, mivel „a magyar törvényhozás, ha nem is nemzetiségnek nyilvánította a zsidóságot, de mindenesetre vallásukon túl megkülönböztette őket. De a törvényhozástól függetlenül éppen a város-falu vonatkozásában társadalmi szempontból is meg kell annyit állapítani, hogy ha nem is idegen a zsidó vallású magyarság, azonban semmi esetre sem egy a minden őséval itt született magyarsággal.” Erdei: *Magyar falu*, 140.

országot a rendies jellegű vidék és a tőle elkülönülten és idegenül polgárosodott város jellemzi. Falu és város kettős struktúrájában a „falu megmaradt magatudatlan és tömény népiségében, a város ellenben egy felhígult magyarság kohójában úgy keverte össze a szentistváni nemzetiségek mindenféle színeit, hogy egészében nem is szentistváni szín pompájú, hanem egyszerűen idegen lett. Ennek a magyar városnak nem volt öccse a magyar falu, hanem olyan gyarmati vidéke, amely sem inge, sem nadrágja, csak éppen vidéke”.¹⁷ Az ekképpen harmadrendű polgári területté váló magyar falvaknak az nyújthat kitörési lehetőséget, ha az telepes falu, vagy a főváros környékén helyezkedik el, esetleg önmagában képes városiasodni. A három lehetőség közül azonban mindössze az önerőből való polgárosodás érinti a magyar falvakat; a másik kettő elsősorban csak a német falvak számára kínál polgárosodási lehetőséget.

Erdei társadalomszemlélete szerint tehát a falusi népesség felemelése azt jelenti, hogy megszüntetjük a magyarság hátrányos helyzetét saját hazájában. Ebből a helyzetértelmezésből következik a *Magyar falu* társadalompolitikája is. A vidék és a falvak emancipációját úgy tartja lehetségesnek, ha sikerül megvalósítani falu és város intenzívebb egybeszerveződését és közlekedését, ami a falu társadalmi hátrányainak nagy részét megszüntetné. A városhoz erősen kapcsolódó rendszerben a falu csak természetközelségét és a csoport kicsinységét tartaná meg, miközben megszűnne kiszolgáltatottsága. A falvak többszintű alárendeltsége egyaránt felszámolódna az Erdei-féle reformpolitika eredményeképpen. A falvak helyzetét egyrészt a „városból való kiesettség”, a várostól való elmaradottság, a városnak való kiszolgáltatottság jellemzi. Ennek megszüntetésére kínál megoldást a város és falu közti távolság csökkentése a rendelkezésre álló lehetőségekkel. A falu természettel szembeni alárendeltségét kultúrájának fogyatékosága okozza, és ez teljesebb kultúrával, nagyobb önállósággal és nagyobb gazdasági erővel fölszámolható. Erdei szerint város és falu léte önmagában hátrányos helyzetet alakít ki a falvak számára. Az a társadalompolitika, amely a városokat a vidékéhez tartozó településekkel közös autonómiába szervezné, a várossal való fokozott egybeszerveződésben a falu alárendelődését is mérsékelni tudná. Erdei a magyar falvak különös hátrányainak (a város polgári környezetével szembeni rendies jellegnek) és a társadalomfejlődés problémáinak (a felhígult népiségű város és a falusi magyar lakosság különbségének) fölszámolására is a városokkal való egybeszerveződésben látja a megoldást. A reform eredményeképpen olyan szervezeti és közlekedési rend alakulhatna ki, amely álláspontja szerint az alföldi tanyás mezővárosokban már organikusan megvalósult.

Erdei társadalompolitikai koncepciója valójában város és vidéke rendszerének kiépülésével magát a falut szüntetné meg, és a zömében mezőgazdasági területet a város külső telepévé tenné. Ennek megvalósításához azonban nem tartja elegendőnek azt a szűk körű falupolitikai reformot, amely a falut önmagában, társadalmi meghatározottságainak tekintetbe vétele nélkül szemléli. A falu társadalompolitikája csak a városra és az egész társadalomra kiható reformpolitikával vihető végbe. Erdei elképzelése szerint ennek pedig a sajátos magyar hagyományokon kell alapulnia. Értelmezése szerint az „igazgatási szervezet magyar rendje” valósult meg a szentistváni megyerendszerben, amely rendszer a nemesi vármegyék kialakulásával megtört. Város és vidékének egybeszervezése, a körzetesítés tehát történeti hagyomány folytatójaként történne meg, de egyúttal gyökeres közigazgatási és közlekedési reformokat kívánna. Különösen a Dunántúl esetében, ahol a nyugatias történeti fejlődés szinte teljesen felszámolta város és vidékének organikusan egybeszerveződését. E nemzeti radikális perspektívában a körzetesítés nem csupán a falvak polgárosodásának

¹⁷ Erdei: *Magyar falu*, 155.

az útját jelenti, hanem a magyarság sorskérdését is. Erdei társadalom-felfogásának megfelelően a magyar falu, a magyar vidék fejlődése valójában a magyarság sorsával kapcsolódik össze, hiszen az „a városok eltorzult magyarságával szemben”¹⁸ csak társadalompolitikai reform segítségével válhat társadalmi tényezővé. A minden társadalmi csoportra kiható közigazgatási reform évszázados alávetettséget, a magyarság kiszorítottságát számolná fel, s lenne egyúttal az organikus társadalomfejlődés alapja. Erdei megfogalmazásában „ha a magyar város és a magyar falu nem lesz olyan külön-külön bezárt világ, mint amilyen most, akkor sem a polgári fejlődés nem szorul a városok szigeteire, sem a magyarság java értékei nem szorulnak ki a falvak tehetetlenségébe. Akkor a falu úgy és olyan magasra fejlődhet, ahogy csak a város idegen szigetei tudtak eddig, és akkor a város olyan magyarságnak lehet a hajléka, amilyen eddig csak a falvak kivettségében tenyészett”.¹⁹

A *Magyar falu* társadalomszemléletében és társadalompolitikai elveiben megmutatókozó nemzeti radikalizmusa összeköti Erdei jelen alkotását a *Magyar város* kötetével. Ez az írás is tartalmi változtatás nélkül ugyanaz, a város és vidék organikus egységét megvalósító körzetesítő politika érdekében fogant.²⁰ A *Magyar várossal* megkezdett sorozat ennek a társadalompolitikai koncepciónak a jegyében születik. A *Magyar város*, a *Magyar falu* és a *Magyar tanyák* egyaránt a jelentős társadalmi változásokat hozó településpolitikai terv tudományos alátámasztását szolgálja.²¹ A szerzőnek ez a politikai kiindulópontja határozza meg tehát a falusi társadalomról megfogalmazottakat. Erdei azonban nem a népi szociográfia politikai harcosságával kíván a településpolitikai elképzelései mellett érvelni, hanem ezt a tudományos, néprajzi és mindenekelőtt szociológiai szakszerűséggel igyekszik alátámasztani. A politikai szándék azonban ebben a munkában is ellentmondásokhoz, tendenciózus ábrázoláshoz vezet; miként a korábbi korszakkal való folytonosságot jelzi az is, hogy a nemzeti radikális társadalompolitika alapját változatlanul az alföldi tanyás mezőváros idealizált társadalmi viszonyai jelentik.

A társadalomtudományos szakszerűséggel szemben érvényesülő politikai elkötelezettség határozza meg a falu definícióját és a falusi társadalom értékelését is. Erdei a falu meghatározását több tényező figyelembe vételével igyekszik kialakítani, amelynek során nem csak a természetföldrajzi determinizmusokat veszi sorra, hanem a népesség, a gazdasági viszonyok és mindenekelőtt a társadalmi viszonyrendszer meghatározó szerepére mutat rá. A több dimenzió érvényesítésével látszólag átfogó falufogalomhoz jut, amely azonban nem tudja a falu helyét ábrázolni a településhierarchia rendszerében. A meghatározás problémáját az is jelenti, hogy az Erdei által kialakított falufogalom nem tartalmazza az általa számon tartott falutípusok összességét. Különösen a szerző által a falusi fejlődés legmaga-

¹⁸ Erdei: *Magyar falu*, 230.

¹⁹ Erdei: *Magyar falu*, 230.

²⁰ Erdeinek a *Magyar városban* képviselt felfogásának értelmezéséről lásd Bognár Bulcsu: *A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről*. Szociológiai Szemle, 15. évf. (2005) 2. sz. 40–56.

²¹ Közismert, hogy Erdei felfogása alapvetően orientálta Bibó Istvánt közigazgatási reformtervezeteinek megfogalmazásában, amelyeket helyenként részint magával Erdeivel együttműködve, részint Szebenyi Endrével, majd később Mattyasovszky Jenővel együtt dolgozott ki többek között a következő munkákban. Bibó István: *A magyar közigazgatásról I–II*. In: Tóth János (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái* 3. Bern, 1983. 648–664.; *A magyar közigazgatási reform problémái*. Uo. 673–694.; *A magyar közigazgatás reformja*. Uo. 695–701.; *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi Településhálózat-fejlesztési koncepció*. Uo. 711–792. Egy további adalék Erdei és Bibó szellemi kapcsolatához, hogy Bibó olyannyira fontosnak tartotta Erdei szociográfiáin alapuló reformtervezetüket, hogy jóideig ennek lehetséges politikai képviselőjének tulajdonította, hogy Erdei elvállalta 1944 végén az ideiglenes kormány belügyminiszterségét. Utóbbiról lásd Bibó visszaemlékezését: Huszár Tibor: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Budapest, 1995. 219.

sabb fokának tekintett településformára, az alföldi tanyásfalvakra nem illik a meghatározás. Hiszen Erdei szerint a falut a perifériális termelés, a termeléshez kapcsolódó lakás, egyszerű szervezet, szűk körű autonómia, természeti környezet és tájszerű technika jellemzi, valamint az, hogy a városi központhoz vidékként tartozó telephelynek minősül. Ez a megfogalmazás nagyon kevésbé illik a tanyás falvakra, hiszen az ottani termelés éppen Erdei ítélete szerint nem tekinthető perifériálisnak, a lakás és a termelés helye elkülönül, a városhoz hasonlóan munka- és lakóhely elválása nagyobb szabású termelést von maga után, és a tanyás falu nem tekinthető szűk autonómiájúnak sem, minthogy egy tágabb vidék központjaként működik. Erdei meghatározása tehát nem érvényes a tanyásfalvakra, miként a szabályos falvak mellett az egyik leggyakoribb falusi településtípusra, az aprófalvakra sem illik rá. Az utóbbiak esetében ugyanis az önállóság nem érvényesül sem gazdasági, sem társadalmi, sem igazgatási értelemben. Ezek a településtípusok tehát nem rendelhetők a szerző általános faludefiníciója alá.

Az Erdei-féle faludefiníció másik, kritikusabb olvasata szerint azonban igazából egyetlen település felel meg a meghatározásnak, legalábbis ha a falunak tulajdonított jellemzőt, a „városi központhoz vidékként tartozó telephelyet” komolyan vesszük. Erdei ugyanis az alföldi tanyás falvak kivételével az összes falusi településről kimutatja, hogy az nem valószínűsíti meg a városhoz kapcsolódás szervességet, tehát nem jellemezhető a városhoz tartozás attribútumával. Minthogy tehát e pontban az egyéb faluformák, másutt pedig az alföldi tanyás falvak nem tartalmazzak a fogalomnak tulajdonított jegyeket, lényegében nincs valószínűsítője a fogalmi ábrázolásnak. Ez azt jelenti, hogy Erdei ugyanabba a hibába esett, mint előző köteteiben: olyan meghatározást alkotott, amely kizárólag az általa különös rokonszenvvel tárgyalt alföldi tanyás településtípus köré szerveződik. Erdei a tanyás települést és ez ehhez kapcsolódó társadalomfejlődést a *Magyar városban* a városok általános jellemzőinek, a *Magyar faluban* pedig a falusi települések általános jellemzőinek tekintette. Ebben az írásában sem volt képes tehát elszakadni attól az értéktételezéstől, amely indokolatlanul nagy szerepet tulajdonít saját szűkebb hazájának (a Duna-Tisza köze tanyás településeinek) mind a településtípusok, mind a magyar társadalomfejlődés tekintetében.

A meghatározás ellentmondásosságának hátterében emellett valószínűleg Erdei azon politikai szándéka áll, hogy a hagyományos értelemben vett falut mint az európai rendiség egyik nem kívánatos örökségét fel kell számolni.²² Erdeinek ez a megállapítása azonban újabb kételyeket szül, hiszen nem képes meggyőzően érvelni amellest, hogy a falu mint településforma az európai rendiség előtt nem létezett.²³ Ez a megállapítás akkor is megfogalmazható a szerző felfogásával szemben, ha egyúttal Erdei védelmében hozzá kell tennünk, hogy ő elsősorban társadalmi formaként tekinti a falut olyan településnek, amely az európai rendiség előtt nem létezett. (Tehát Erdei nem azt vonja kétségbe, hogy korábban nem

²² A falu felszámolásának programjában rokonság figyelhető meg Erdei és a korabeli kommunista értelmelés között, mivel mindkettő szerint a parasztság fölszabadítása úgy érhető el, ha a parasztság kizsákmányolásáért felelős falu megszűnik, a parasztság polgárosodik, a település pedig városiasodni fog, lásd Erdei: *Magyar falu*, 10. Ebből azonban nem következik, hogy Erdeire erősebben hatott volna a marxista társadalomértelmezés, hiszen Erdeinek ez a gondolata a legelső írásokban is megjelenik már, anélkül, hogy társadalomszemléletére lényegesen hatott volna a marxizmus. Erdei és a marxizmus későbbi kapcsolatáról lásd: Bognár Bulcsu: *Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé*. In: K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 2003. 587–610.

²³ Erre a problémára a *Magyar falu* megjelenése után már Erdei korabeli bírálói is rámutattak. lásd: Sinkovics István: *A magyar falu, magyar parasztság*. Magyar Szemle, 14. évf. (1941) december, 412.

létezett a falu mint településtípus.) Számára a fő szembenállás falu és város között az alá- és fölérendeltségben megtestesülő hatalmi helyzetben van. Az Erdei-féle tipológiában ugyanis a centrumot jelentő város a rendi hierarchiában pozitíve privilegizált rend lakhelye, míg a falu a rendi struktúrában negatíve privilegizált rendek élettere. Ezzel a kiegészítéssel ugyan feloldottunk egy látszólagos problémát Erdei értelmezésében, másrészt azonban rá kell mutatni arra, hogy a rendiségnek a szerző által vázolt képe nemcsak sematikus, hanem történetileg sem állja meg a helyét. Nehéz lenne ugyanis azt állítani, hogy akár Nyugat-Európában, akár Magyarországon a rendiség évszázadai alatt a nemesség dominánsan a városban élő társadalmi csoport lenne. (Az elkülönülés a középkor egy szakaszában jellemző valóban, de például a 18. századra már egyáltalán nem érvényes.) Mintha Erdei is érezné értékelésnek sarkítottságát, mert ő maga egyeztet meg, hogy a rendi társadalomban idegen testet jelent a nem úri birtokon lévő és nem úr által lakott vár vagy város. Ezzel a megállapítással azonban saját duális társadalomképének mond ellent. Hiszen ha a város a rendi struktúrában nem pozitíve privilegizált polgárságnak az élettere, sőt a rendi struktúra hatalmi területén kívül eső társadalmi csoportot jelent, akkor a rendi társadalom nem jellemezhető város és falu rendi csoportokhoz kötött szembenállásával sem.

A nemzeti radikalizmushoz köthető politikai program meghatározó szerepe azonban leginkább a társadalomszerkezet megrajzolásában, különösen a falutípusok által megjelentett fejlődési modellekben érhető tetten. Erdei társadalompolitikai koncepciójának középpontjában a város és vidék organikus együvé tartozását megvalósító körzetesítés áll. Előszörként a *Magyar városban* kifejtett elképzelése szerint az egész magyar társadalmat új alapra helyező szerkezetiség modellje az alföldi tanyás mezőváros, ahol a vidék (a külterületi tanyák) és a város (a belterületi lakóterület) már egybeszerveződött. Erdei településpolitikai programja annál inkább is ezt a fejlődést tekinti kívánatosnak, mert ebben látja kifejeződni a magyarság tradícióját, s a nyugati- és kelet-európai társadalomfejlődéstől különböző specifikumát is ebben ragadja meg. Ez a szemlélet fejeződik ki a településtípusok és egyben a falusi társadalom változásainak az értékelésében. A politikai elképzelés igazolása érdekében Erdei egyrészt idealizálja az alföldi tanyás mezővárosokat, másrészt tendenciózusan negatívan mutat be más fejlődési lehetőségeket. Számára az alföldi különleges körülmények eredményeképpen kialakult tanyás rendszer lett a magyarság hagyományait egyedül kifejező település- és társadalomszerveződési forma.

A rendi társadalomból kinőtt és a rendi hagyományok örökösének tekinthető szabályos parasztfalvakat és az aprófalvakat a magyarságtól idegen falutípusnak tekinti.²⁴ Erdei szerint a nyugat-európai társadalomfejlődést megjelenítő németiség él ezen a településen, viszont a „magyarságra egyáltalán nem jellemző ez a faluforma”, sőt a „magyarság nem igazi

²⁴ A szabályos parasztfalvakra Erdei szerint a parasztság primitív autarchiája jellemző, amelyet a külső társadalommal való felszínes érintkezés nem képes kimozdítani. A szabályos falvak különböző alcsoportjainak (a paraszttörvények évszázados szorításban élő ősfalvak, a rendiség jobbágyi állapotát tükröző jobbágyfalvak, az egykori rendi kiváltságokkal rendelkező szabad falvak, a kedvezőtlen birtokstruktúrájú, alacsony születési számmal és magas kivándorlási aránnyal rendelkező ellenkező falvak, a paraszti társadalom patológiáit megjelenítő romlott falvak) parasztságát egyaránt alkalmatlannak tekinti Erdei a magyarság számára kívánatos társadalomfejlődés képviselőjére. Ugyanezt az ítéletet fogalmazza meg az alacsony lakosság számuk miatt nem teljes önállóságú települések, az aprófalvak, valamint a falu szervezeti, gazdasági, társadalmi korlátait szétfeszítő, a 10 000 fős létszámot meghaladó különös parasztfalvak többsége esetében. Nem tartja alkalmasnak a kijelölt nemzeti cél képviselőjére az egykori allodiális gazdaságból származó és a nagybirtokhoz kapcsolódó uradalmi falvak, miként a „mindenféle polgári falvak” azon parasztságát sem, amelyre már nem a rendies, hanem a polgári jegyek lesznek jellemzők.

falalakó fajta”.²⁵ Állítja ezt akkor is, amikor a falvak lakosságának közel 70%-át, de Erdei számítása szerint a külterületek lakosságával csökkentett számmal is közel 60%-át²⁶ szabályos és apró parasztfalvakban találjuk.²⁷ Nehéz azonban elképzelni, hogy a trianoni Magyarország majdnem 90%-os magyar etnikumú vidéki lakosságának kétharmada tőle idegen településtípusban lakjon. Az Erdei által a magyar népiség jegyeit kifejező tanyás parasztfalvakban azonban csak a falusi népesség mindössze egyötöde található. Ha tekintetbe vesszük azt az Erdei által minden bizonnyal nem véletlenül nem tárgyalt tényt, hogy a tanyás parasztfalvak nem kis részében nem valósul meg tanyás és központi település szerves egybetartozása (a külterület végleges leválása miatt), akkor e tanyás falvak lakosságának számaránya még kevesebb lesz.

Az alföldi tanyás falvak alacsony számarányát magyarázhatnánk azzal is – miként Erdei korábbi írásaiban találkozhatunk is ezzel az érveléssel²⁸ –, hogy ennek oka a sajátos magyar társadalomfejlődés, amelynek során a felsőtársadalom a magyarság többségére kényszerítette a nyugat-európai településmodellt. Az ősi kettős szállásrendszer csak azokon a területeken volt képes újabb fejlődésre, ahol ezt az „oktrojált” társadalomszervezési elvet a külső támadás (a törökök magyarországi megjelenése) lerombolta, vagy ahol a rendi társadalomban meglévő kiváltságok (területeknek juttatott kollektív jogok) nem alakították ki ezt a rendet. Ezen gondolatmenet alapján azonban, ahol magyar népiségű tömb él, és a nyugati településszervezet nem jött létre vagy fől számolódott, ott a magyar népiséget kifejező tanyás településformának kellene létrejönnie. Erről azonban egyáltalán nincsen szó. Sem a kiváltságos területeken, sem a török által elfoglalt területeken nem jött létre automatikusan a tanyaelvű településforma. Ez a típus nem a magyarság lényegével hozható összefüggésbe, hanem azokkal a sajátos települési és társadalmi viszonyokkal, amelyek következtében egy adott történelmi időben ez a sajátos településforma kialakult. Tehát történelmileg nem védhető Erdeinek az az állítása, hogy a tanyás településtípus kialakulása a kettős szállásrendszer egykori hagyományával lenne összekapcsolható. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e ponton is indokolatlan az alföldi tanyás településeket a magyarság tradícióját kifejező településtípusként és társadalomszervezeti formaként láttatni.

Miközben Erdei a tanyás településtípust és társadalomszervezeti formát a magyarság számára egyedül kívánatos fejlődési iránynak tekinti, a *Magyar falu* gondolatmenetében egy ezzel szembenálló, történelmileg is védhető érvrendszer húzódik meg. Erdei a szabályos parasztfalvak tárgyalásakor leírja, hogy a tanyás településtípus nem a felsőtársadalom befolyása és a népiség kifejeződése alapján terjedt el, hanem „itt nyilvánvalóan elsősorban táji hatással állunk szemben, mert sem a török pusztítások vonala nem rajzolt ki ilyen területeket, hiszen a déli alföld pusztult el a legjobban, s ide is nagyobb fajta falvakat telepí-

²⁵ Erdei: *Magyar falu*, 79.

²⁶ Erdei az egyes falutípusok lakosságára vonatkozó számításaiban a külterületi lakosokat – az alföldi tanyás falvak kivételével – nem tekinti az adott településhez tartozónak. Nem vizsgálja meg azonban, hogy a külterületek nem kapcsolódnak-e szervesen az adott faluhoz, miszerint mégiscsak a faluhoz lehetne számolni az itt lakókat. Ezzel szemben viszont a tanyás falvak külterületi népességét minden külön vizsgálat nélkül az adott település lakosságához számítja, noha nem tisztázza, hogy nem a várostól elszakadt tanyáról van-e szó.

²⁷ A szabályos parasztfalvakat és az apró parasztfalvakat azért vontuk egy csoportba ebben az összetételben, mivel a települések hagyománya és társadalomszervezete alapján egy típust képviselnek. Egyébként Erdei is ezt az álláspontot képviseli, amikor az egyes településtípusok jellemzőik a társadalmi tényező meghatározó szerepére utal. E tekintetben ugyanis ez a két falutípus nála is egy kategóriába kerül.

²⁸ A *Futóhomok*, a *Parasztok* és különösen a *Magyar város* társadalomtörténeti érvelése alapszik ezen a felfogáson.

tettek, sem a nemzetiségi illetve népi megoszlás nem mutat ilyesféle körülhatároltságot”.²⁹ A *Magyar falu* tehát tartalmaz egy olyan okfejtést is, amely nem a kettős szállásrendszerrel és a magyarság jegyeivel hozza összefüggésbe a tanyás településeket. S maga Erdei a kötet egyes pontjain a településrendszer kialakulása szempontjából a leglényegesebbnek a társadalmi hatásokat tekinti. A társadalomszerkezet és -fejlődés sajátosságainak a településre tett hatása azt jelenti, hogy az egyes területek településrendjét nem elsősorban a hagyomány (jelen esetben az ősi kettős szállásrendszer) formálja, hanem különféle természetföldrajzi, gazdasági és társadalomszerkezeti hatásokra jönnek létre a jellemző településtípusok. Az alföldi tanyás települések is a különleges természetföldrajzi és társadalmi meghatározottságokkal, nem pedig a magyarság autentikus létformájával hozhatók összefüggésbe. Az e településeken kialakuló külterületi termelés elsősorban a már eleve, védelmi okból ösztömrőlő népességgel, a korlátlan nagyságú külterülettel és a külterületi gazdálkodás évszázados hagyományával³⁰ magyarázható.

Tehát éppen a szerzőnek sok dimenzió szerepét figyelembevevő társadalomértelmezése bizonyítja: politikai szándékával ellentétben nem állítható, hogy a magyarság mindig is ellenállt a nyugati településszervezetnek és a nyugat-európai társadalmi hatásoknak, miként az az álláspont sem védhető, hogy a hazai társadalmi reform kizárólag csak az alföldi tanyás mezővárosok példáján alapulhat. Kevésbé meglepő módon azonban Erdei nem vonja le ennek az értelmezésnek a konzekvenciáit, s nem bírálja felül az alföldi tanyás parasztfalvak és az autentikus magyar lét összefüggéséről vallott nézetét. Nem teszi annak ellenére sem, hogy a természetföldrajzi hatások és az etnikum befolyásoló jegyeit (utóbbi a német falvak kapcsán) Erdei más összefüggésben is hangsúlyozza.³¹ A valós társadalmi folyamatokkal való szembenézés ugyanis bizonyosan lerombolná a tanyás társadalomfejlődés mítoszát, az viszont a *Magyar falu* egész társadalomszemléletét kérdőjelezné meg. Ez a műben jelen lévő, de nem véletlenül végig nem vitt történeti perspektíva nem utolsó sorban az Erdei által kétségtelenül legfontosabbnak tartott társadalompolitikai következtetéseket és ezen alapuló politikai cselekvésválasztását is hiteltelenné tenné.

Az alföldi tanyás települések primátusának megteremtését célozza a falusi társadalom leírása is. A magyar társadalomfejlődés különlegessége Erdei szerint a városi és a vidéki lakosság rendies megosztottságával, „kettős struktúrájával” jellemezhető. A városi társadalom „majdnem tökéletes polgári elvei”-vel szemben a falusi társadalom rendies jegyeket mutat. A falusi világ többségi jellemzőitől csak kisszámú település és fejlődési forma tér el, amelyek közül Erdei értékelése szerint a tanyás települések a legsikeresebbek. Itt valósul meg egyedül a magyar hagyományoknak megfelelő polgári fejlődés, amely nem csupán hagyományában, hanem dinamizmusában és nagyobb súlyában is különbözik a másféléképpen, többnyire a nyugati-európai minta alapján polgárosuló vidéki településektől. Amíg azonban Erdei a nyugati előképek alapján fejlődő települések felemás polgárosodását emeli

²⁹ Erdei: *Magyar falu*, 79.

³⁰ Természetesen ez utóbbi tényező teljesen független az Erdei számára a magyarság autentikus letelepedési formájaként taglalt kettős szállásrendszertől, hiszen a külterületi gazdálkodás minden rideg állattartással élő közösségben megfigyelhető.

³¹ Amennyire ingatag lábakon álló érveléssel áll elő Erdei a magyar népiséget kifejező településtípus történetiségének ábrázolásához – ettől nem függetlenül –, olyannyira tendenciózusak az ítéletei a germán hagyományú településekkel szemben is. A magyarságra jellemző településtípust ugyanis a germán formákkal szemben az antik hagyományokkal hozza összefüggésbe, anélkül, hogy érvelne amellelt, hogy milyen népiségbeli, társadalomtörténeti okai vannak a rokonságnak. Minden bizonnyal ebben a kijelentésben aktuálpolitikai hatások érvényesülnek, hasonlóan a *Magyar város* szintén nem bizonyított párhuzamához, ahol Erdei szintén a németiséggel szembeni averziójának ad hangot.

ki, s a vidéki társadalom rendies jegyeit hangsúlyozza, addig részint saját leírásai, részint a korabeli társadalomkutatások ennek éppen az ellenkezőjére mutatnak rá. Erdei rendies jellegűnek tekinti a szabályos parasztfalvak túlnyomó többségét, mindenekelőtt ennek a településformának az alaptípusát, az egykori jobbágyfalvakat és a hagyományos rendi zárt-ságát megőrző „ősfalvakat” is. A rendi társadalom mozdulatlanságát idézik az uradalmi falvak, amelyeket Erdei – teljes joggal – szintén a rendi struktúrák továbbélésének tart. A kétségtelenül meglévő rendies vonások mellett azonban számtalan olyan tényt ismerünk, amelyek a korábban rendi struktúrába illeszkedő települések polgári átalakulását mutatják.

A falusi társadalom rendies jegyei meghatározó jellegének először is ellentmond egy Erdei által is tárgyalt összefüggés. Erdei – a *Parasztokban* egyszer már kifejtett és Tönnies *Közösség és társadalom*³² című írásának tipológiájával elemzett – paraszti közösségének leírásakor azt veszi sorra, hogy a felső-társadalom szorításában és a paraszttörvények súlya alatt élő közösség milyen tulajdonságokkal rendelkezik: melyek azok a jellemzők, amelyeket ez a rendi társadalomra jellemző kettős szorítás kialakít a termeléshez fűződő viszonytól kezdve a társadalmi normákon keresztül az életvilág legapróbb részleteig (az egészséghez, házassághoz, szexualitáshoz, népviselethez, transzcendenciához stb. való viszonyban). A magyar falu életének tárgyalásakor Erdei arra az álláspontra helyezkedik, hogy a paraszttörvények most már nem rendelkeznek regulatív erővel, és a hagyományos parasztközösség fölszámolódott. A falusi társadalom jelenbeli átalakulásával megszűnt a parasztközösség megosztott vezetése, és ezt a totális vezetői irányítás váltotta fel. A korábban osztott vezetői presztízs helyére a gazdasági életben betöltött szerep és a társadalmi állás alapján kirajzolódó presztízs került. A társadalmi ellenőrzés jellege és a törvényekhez való viszony is sokban módosult a társadalmi változással. A rendi közösségre jellemzőkkel szemben a politika identitást formáló szerepe is megjelenik a falusi társadalomban. Összességében tehát a rendi társadalom paraszti közössége jellemzően felszámolódott, és úri vagy polgári értékminták hatása alá került.

A falusi társadalom rendies jellegére Erdei legfőbb példája az uradalmi falu, amely számára nem egy a falusi településtípusok között, hanem a rendies falu megtestesítője. Ez az a faluforma, ahol megállt az idő, ahol a jogi változások ellenére a rendi világ törvényei uralkodnak. Épp Erdei alapos társadalomrajza mutat rá azonban, hogy az urak és a cselédek kettős tagozódása mellett itt is megjelent a „félurak” közbülső csoportja, akik már nem illeszkednek a rendies szerkezetbe, s a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójukat az osztályhierarchián belüli helyzetük jelöli ki. Ha azonban az uradalmi falvakat teljes mértékben a rendi társadalom megnyilvánulásának tekintenénk is, még ebből sem következne, hogy az egész falusi társadalom rendies lenne. Az Erdei által állandóan emlegetett és a falusi társadalom jellemző példaként tárgyalt uradalmi falvak lakói ugyanis az ország lakosságának mindössze 3,4%-át, a falusi népességnek is csupán 5,6%-át teszik ki. Legyen hát az uradalmi falu zord, a rendies viszonyok terepuma, semmiképpen sem teszi rendies szerkezetűvé a falusi társadalom egészét.

Erdei a vidéki társadalom rendies szerkezetének hangsúlyozásával társadalompolitikai koncepcióját kívánja ideológiailag megalapozni. A rendies falusi viszonyok közül így jobban kiemelődik az alföldi tanyás települések dinamikus polgárosodása. Az eltérő fejlődésű, de szintén polgárosodó területek tendenciózus ábrázolása ehhez az Erdei társadalomrajzában jelen lévő társadalompolitikai programhoz kapcsolódik. Ezért tárgyalja jelentőségénél és valós számarányánál kisebb súllyal a „szerényen polgárosodó és gazdajómódú” falvakat, amelyek – miképpen Erdei is megállapítja – a Dunántúl minden olyan részén megtalálha-

³² Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Budapest, 2004.

tók, ahol kedvező forgalmi helyzet van, s ahol a nagybirtok nem foglalja el a falu határának nagyobb részét. Ez a falutípus jellemző a Kisalföldnek és vonzáskörzetének nagyobb részére, ahol az osztrák és a belföldi, gyorsan dinamizálódó piac mellett a kedvező birtokstruktúra³³ is a lendületes polgári fejlődést segítette. Ez a polgári átalakulás tapasztalható még az Alföld telepésfalvaiban, a fővárosi agglomeráció polgárosodó vidékein és az Alföld nyugat-európai minta alapján polgárosodó falvaiban is.³⁴ Hogy ennek a falutípusnak a jellemzéséhez Erdeizhez forduljunk, a polgári falvak tárgyalásakor ő maga állapítja meg, hogy „itt fehérfejük, jól táplált szimentáli tehén áll az istállóban, angol disznó eszi a sertéstápszert, s pirosposzsgás öntudattal védekezik a tüdővész ellen a gazdája. Mindenütt gyarapodó, gazdaságában, jómódban és társadalmi emelkedésben egyaránt haladó gazdafalvakká alakultak.”³⁵ A polgárosodott gazdasági és társadalmi környezet plasztikus leírása és a más településekhez mérten magas fejlettség megállapítása után azonban Erdei ezeket a településeket csak „szerényen polgárosodó” falvakkak minősíti.³⁶ Nem derül ki azonban, hogy ez a minősítés mi alapján született, és azt sem tudjuk meg, hogy a „nem szerényen” polgárosodó területek (nyilván az alföldi tanyás településekre kell gondolnunk) milyen, itt meg nem figyelhető eredményeket mutatnak fel mind a gazdasági, mind a társadalmi átalakulás tekintetében.³⁷

A falusi polgárosodó tendenciák bagatellizálása és a rendies jegyek indokolatlan túlsúlyozása jellemzi az egyéb faluformák tárgyalását is. Az apró parasztfalvakat – rész-falu jellegük miatt – Erdei szerint a szabályos parasztfalvakkal is jobban formálja a jobbgyi állapot öröksége. Itt a parasztságra erősebben nehezedik a paraszti törvények súlya, és alacsony szintű önellátásuk miatt jobban alárendelődnek a városnak, valamint a település lakóinak helyzetét erősebben befolyásolja az úri hatalom közelsége. Nem vitatjuk, hogy ez a leírás általában jól jellemzi az apró parasztfalvak társadalmát és gazdasági viszonyait. Vannak azonban más tendenciák is (miként Erdei is említ egy-két példát erre), ahol nem a világtól való zártság és nem a reménytelenség jellemzi ennek a településtípusnak a népességét. Azokban a térségekben, ahol a jó közlekedés polgárosodott központtal köti össze az

³³ Erre a térségre a középbirtokok túlsúlya jellemző más területek ennél jóval egyenlőtlenebb birtokstruktúrájához képest. Erről lásd Orosz István: *A differenciálódás és kisajátítás*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, 1965. 13–34.

³⁴ Valószínűleg nem a véletlen számlájára írható, hogy Erdei meg sem próbálja meghatározni a nem az alföldi tanyás települések mintájára polgárosodó „nyugatias” falvak súlyát. Sőt ezeket a településeket valósággal elrejtí falutípológiájában: míg a dunántúli és Budapest környéki polgári falvakat a szabályos parasztfalvak között tárgyalja, addig az alföldi „nyugatias” falvakat a mindenféle polgári falvak közé sorolja, egyetlen esetben sem jelölve meg feltételezhető számarányukat.

³⁵ Erdei: *Magyar falu*, 88.

³⁶ Álláspontommal egybevágóan Timár Lajos Mendöl kutatásainak összegzése után a következőket fogalmazza meg: „Mindenesetre a fentebbi adatok újból jelzik azt, amiről Erdei elfeledkezett, nevezetesen, hogy az általa rajongásig szeretett tanyás alföldi városok a dunántúliaknál, főleg az északnyugat-dunántúliaknál fejletlenebb régió városai. Így a dunántúli nagyobb falvak – mint ezt Mendöl joggal hangsúlyozza – esetenként intenzívebb munkamegosztást alakítottak ki, mint a kisebb alföldi tanyás városok és társadalmuk polgárosodása is gyorsabban haladt előre.” Timár Lajos: *Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról*. In: Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997. 91.

³⁷ Az Erdei tanítvány, Kemény István is kiemeli Erdei elemzéseinek az egész életműben érzékelhető hiányosságait. Kemény egy saját művének rendszerváltás utáni közlésekor a következő kritikus észrevételeket teszi: „A téves állításokat például szinte egytől egyig Erdei Ferenctől vettem át, akinek műveiben zseniális leegyszerűsítések, megalapozatlan általánosítások és fontos kérdésekben elfogult kijelentések is találhatóak.” Kemény István: *Parasztságunk útja*. In: uő.: *Szociológiai írások*. Szeged, 1992. 7.

apró parasztfalvakat, ott a kistelepülések határozott fejlődésnek indultak, és miként Erdei is megfogalmazza, a nagyobb falvaknál is kedvezőbb helyzetbe kerültek. Ezek a részfalvak pedig a legtöbb város árnyékában megtalálhatók, nem csak a példaként szereplő Szombathely, Baja és Miskolc esetében. Ennek az egybeszerveződésnek a jelentőségét mutatja, hogy Erdei is párhuzamot lát a – számára ugyan súlytalan – „városhoz közel eső és ahhoz szerveződő kistalu” és az alföldi tanyás települések között, hiszen a „jó közlekedés révén szinte olyan összekapcsolódás alakult ki [Erdei példájában – B. B.] Szombathely és e kistalvak közt, mint a tanyák és a városok közt”.³⁸ Erdei azonban szemmel láthatólag nem akarja társadalompolitikai koncepciójának részévé tenni az itt megállapítottakat. Nem bontja ki a nyugati típusú területek „szervességében” (város és a környező települések egybeszerveződésében) rejlő lehetőségeket. Még azon az áron is tartózkodik a nyugat-európai minta szerint polgárosodó területek által kínált város és vidék rendszer bevonásától a településpolitikai koncepciójába, hogy ennek hiányában nincs üzenete a dunántúli térség számára a városrendezési tervében. A társadalompolitikai elképzeléseit fejtegető zárófejezetben mindössze problémás területnek titulálja a dunántúli térséget, de – szemben a *Magyar város* vonatkozó fejezetétől – nem bocsátkozik részletekbe a térséggel kapcsolatban, így nem derül ki, hogy milyen reformokat talál kívánatosnak ezen a területen.³⁹

Az egyes falutípusok Erdei-féle tárgyalásának további különlegessége, hogy egyetlen érv sem szerepel a kétszázharminc oldalas kötetben, amely alátámasztaná az alföldi tanyás települések nagyobb teljesítményét, gazdasági felsőbbrendűségét, sikeresebben polgárosodó társadalomszerkezetét. Sőt, az itt-ott elejtett megjegyzésekből inkább az ellenkezőjére tudunk következtetni. A *Magyar város* elemzéseire hasonlóan itt is kiderül, hogy a tanyás falvak társadalomszerkezete – a földesúri hatalom folytatásaként jelen lévő úri magatartás miatt – erős rendies jegyeket mutat. Valójában e települések társadalmában csak a parasztagdák egy csoportja jellemezhető az egész településformának tulajdonított polgári jegyekkel. Ezzel szemben a nyugatias, polgári falvakban, ahol a középbirtok dominál, sokkal kedvezőbb társadalmi feltételek alakultak ki a parasztság polgárosodása számára: vagy egyáltalán nincs jelen az úri felsőbbtség, vagy ha strukturálja is a helyi társadalmat az egykori földbirtokos réteg, akkor nem úri értékmentáival, hanem a piac kihívásaira felelni tudó agrárgazdaságaival mutat példát a parasztagdáknak. Erdei ugyan nem von le a kijelentésből messzemenő következtetéseket, de a legkorszerűbben felszerelt, legversenyképesebb, a legmodernebb üzemi technikákkal termelő gazdaságot ő is a Kisalföld polgári falvas környezetében találja meg. Az alföldi tanyás települések lakosságának (pontosabban parasztagdáinak) fölényét csupán egyetlen összefüggésben látatja: a tanyásfalvak parasztjai más magatartással, a felsőtársadalomhoz fűződő különös mentalitással jellemezhetők. Ők Erdei „türelmetlenül” polgárosodó parasztjai, akik „nem olyan egyenletes és előírásnak megfelelő lojalitással változnak, mint a nyugati falvak mezőgazdái, hanem hevesen, türelmetlenül, és virtusszerű kiugrást tudnak inkább produkálni, mint lassú és egyenletes előrehaladást”.⁴⁰ Erdeinek a nyugati falvak lassabb fejlődéséről szóló kijelentését azonban egyetlen érv sem támasztja alá, és ő maga sem kísérel meg ilyen érveléssel operálni. Erdei organikus társada-

³⁸ Erdei: *Magyar falu*, 97.

³⁹ Amennyiben a kérdés nem tárgyalása azt jelentené, hogy Erdei a dunántúli térségben is az alföldi tanyás települések mintájára próbálna meg közigazgatási reformokat végrehajtani (minden bizonnyal a problémáról való hallgatás ezt jelenti), akkor ebben az esetben azt kellene tisztáznia – miként tette ezt a *Magyar város* társadalompolitikai fejezetében –, hogy ez a radikális változtatás miképpen kivitelezhető, és milyen gazdasági, társadalmi következményekkel jár együtt. Ezekről az összefüggésekről azonban nem esik szó a *Magyar falu* című könyvben.

⁴⁰ Erdei: *Magyar falu*, 111.

lomfejlődést megfogalmazó társadalom-felfogása alapján nem világos az sem, hogy miért jelent értéket a heveség, a türelmetlenség és különösen a virtusszerű kiugrás, amely mind a helyi társadalom szerves fejlődése ellen hatnak. Nem érthető az sem, miért kárhóztatható a nyugati falvak egyenletes fejlődése, amely éppen az Erdei által nagyra értékelt szerves együvé szerveződést segíti elő. A virtusszerű mentalitás pozitív kiemelése nem illeszkedik sem a *Magyar faluban* kifejtett konszenzusos társadalomképpel, sem a reformokkal a politikai rendszer határain belül változást eszközöző társadalompolitikával.

A rejtély vagy másképp az ellentmondás Erdei politikai szándékával összefüggésben oldható fel. Számára az alföldi tanyás település társadalomfejlődése a magyar útnak, a sajátos harmadik utas fejlődésnek a letéteményese. Ebben látja kifejeződni a magyar népiség lényegét és egyúttal a nyugat- és a kelet-európai területek közé eső köztes régió sajátosságait. A tanyás települések kettős rendszerében jelenik meg számára az a társadalomfejlődés, amely különbözik a nyugati régió polgárosodásától, és amely eltér a keleti régió – Erdei szerint a magyarságtól idegen – kollektívizmától. A nyugat-európai minták alapján polgárosodó településeken mechanikus mintakövetést érzékel, amely vagy nem fejezheti ki a térség sajátos jegyeit, vagy ebben csak a magyarországi némettség (ergo a magyar népiségtől idegen) társadalomfejlődését látja. Erdei nem érzékeli (és mivel nem ismeri, nem is érzékelheti) a dunántúli társadalomfejlődés nyugat-európai mintától eltérő jellemzőit. Így nem derül ki számára, hogy ebben a társadalomfejlődésben is jelen van a helyi specifikumokhoz való évszázados illeszkedés, Erdei kedvelt megfogalmazásával élve, a szerves társadalomfejlődés. Erdei „vakságának” azonban nem csupán tájékozatlanságából adódó okai vannak. A nyugati típusú polgárosodás számára azt a társadalmi változást jelenti, amelyben a vidék népessége a városban már kialakult minták szerint polgárosodik. A városi népesség mintái Magyarországon azonban Erdei értékelése szerint idegenek a magyar népiségtől, mivel német és zsidó közösségek által konstituált polgári társadalmi szerkezetet jelentenek.⁴¹ Ebben az összefüggésben pedig a magyar jegyeket kifejező vidéki népesség illeszkedése a városi társadalom formáihoz nem csak azért nem kívánatos, mert itt az átalakulásban csak másodrendű polgárok válnának, hanem azért sem (és ez a gondolat ilyen hangsúllyal most jelenik meg először Erdei társadalom-felfogásában), mert ezáltal a magyar karakter, a térség sajátosságait megjelenítő közösség is felszámolódna.

Társadalompolitikai koncepciója tehát tendenciózus ítéletekre sarkallja Erdeit az alföldi tanyás településeken kívüli társadalomfejlődéssel kapcsolatban. A nyugatinak tekintett falusi faluformák sarkított értékelésének ellentmondásai azonban bizonyítják, hogy a településhálózat nem alakítható át a tanyás települések alapján.⁴² *A Magyar falu* tehát eredeti

⁴¹ Nagyon lényeges Erdei későbbi társadalomértelmezése szempontjából, hogy itt a városi társadalommal és magyarországi polgárosodással kapcsolatban a legfőbb kifogása nem annak rendies vonása, hanem idegensége. Tehát itt nincs jelen az a gondolat, hogy a polgári társadalom saját hatóterületén is megőrzött rendies jegyeket, hanem Erdei azt kifogásolja, hogy ez a polgárosodás egyrészt nem terjedt ki a népesség egészére (a falusi, vidéki társadalomra), másrészt azokon a területeken, ahol „majdnem tökéletesen polgári elvek” érvényesülnek (a városi társadalomban), ott ez a magyar népiségtől idegen módon a nyugat-európai társadalomfejlődésnek megfelelő jegyeket visel magán.

⁴² Erdei faluszociográfiájának ezen gyengeségei alapvetően kérdőjelezik meg Bibó István Erdei értelmezéséből építkező közigazgatási reformtervezetének érvényességét. Sokatmondó az is, hogy míg Bibó sok tekintetben remek összefoglalóját adja Erdei falukutató munkásságának (lásd Bibó István: *Erdői Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában*. Társadalomtudomány, 20. évf. (1940) 4. sz. 503–516.); addig az itt jelzett problémákra sem akkori, sem későbbi visszatekintésében vagy írásában nincs érdemi reflexió. Lásd Huszár: *Bibó István (1911–1979)*, Bibó István: *Tanya és modernizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója*. Valóság, 16. évf. (1973) 12. sz. 35–40.

szándékában célt tévesztett. Erdei írásának sikertelensége azonban nem kizárólag a politikai program meghatározó szerepével függ össze. A társadalomrajz hitelességét az is nagyban csökkenti, hogy a szerző valójában nem igazán jó ismerője a magyarországi falusi társadalomnak, ezért kénytelen más, régebbi kutatásokra hagyatkozni. A *Magyar falu* ilyen módon akár összegzésnek is tekinthető, amely a népi szociográfia falukutató eredményeit foglalja össze szakszerűbb érveléssel és társadalomtudományos igénnyel, sokban támaszkodva a korabeli társadalomstatistikákra is, különösen a néprajzi, település- és gazdaságföldrajzi irodalom⁴³ kutatásaira.⁴⁴ A társadalomstatistikák gyakori használata azonban nem csak a tudományosság miatt ilyen fontos, hanem azért is, mert ezek az adatok az esetek többségében a mives társadalomrajzokat helyettesítik. Az idegen területhez tévedés különösen a magyar falu életéről szóló fejezetben vezet felettébb sablonos megállapításokra és leírásokra. Itt Erdei lényegében nem tesz egyebet, mint hogy saját művének, a *Parasztok*-nak a tönniesi közösség–társadalom tipológiája alapján próbálja ismertetni a falusi társadalom viszonyrendszerét, kultúráját és életvilágát. Tehát azzal az ideáltípusos leírással igyekszik a falusi életet megragadni, amelynek ellentmondásaira a *Parasztok* kapcsán már kitértem.⁴⁵

Erdi politikai programjának azonban vannak pozitív hozadéka is. Egy átfogó településpolitikai reform megfogalmazásához elengedhetetlen, hogy az ország társadalmi állapotáról és rétegződéséről is szó essék. Erdei a *Magyar faluban* tesz erre – különösen a későbbi, a kéziratot tanulmány⁴⁶ társadalomképéhez mérten – biztató kísérletet. A falusi és az ösztársadalmi viszonyrendszer leírása túlmutat a sematikus ábrázolásokon, s a helyi sajátosságok felderítésére irányítja a figyelmet. Erdei jól láttatja, hogy a nyugat-európai társadalmak osztályelvű rétegződésével, viszonylagos homogenitásával szemben nálunk a társadalomszerkezet heterogén, átmeneti állapotként jellemezhető. A szerző elképzelése szerint a társadalom hierarchiája többdimenziós viszonyrendszerrel írható le, amelyben a településhierarchia ugyanúgy rétegződési elv, mint az átalakulás folyamatában betöltött pozíció. Erdei jellemző „hatóterületek”-ről beszél, amelyek úri, paraszti és polgári életvilágokra bomlanak. E társadalomszerkezetet meghatározó dimenziók mellett a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek, a nemzedéki hovatarozásnak, a felekezetnek, az etnikai közösségnek és a természetföldrajzi jellemzőknek van még strukturáló hatásuk. A társadalomrajz formálódását jól jelzi, hogy az egyes dimenziók jelentőségének meghatározása még nem egyértelmű Erdei számára.⁴⁷ De a felvázolt elemzési szempontok a társadalomszerkezet vizsgálatának cizellált elemzésére kínálnak lehetőséget; olyan társadalomképvázolására, amely egyaránt képes megjeleníteni a köztes régió specifikumát és a társada-

⁴³ Két olyan összefoglaló munka emelhető ki közülük, amely nagyban hatott Erdei művére: Bátky Zsigmond–Györfly István–Visky Károly–Czakó Elemér–Berze Nagy János–Bartha Károly: *A magyarság néprajza*. Budapest, 1933–37., ill. Princz Gyula–Teleki Pál–Cholnoky Jenő–Bartucz Lajos: *Magyar föld, magyar faj*. Budapest, 1936.

⁴⁴ Erdei úgy emeli be a szövegbe a település- és gazdaságföldrajz eredményeit, hogy az általános faludefiníció megalkotásakor kétségbe vonja e szaktudományoknak a helyes fogalomalkotásra való képességét. A bírálat után azonban gyakorlatilag a településföldrajz meghatározását fogadja el, immár mint saját konstrukcióját.

⁴⁵ Bognár Bulcsu: *Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc Parasztok című művének társadalomszemléletéről*. Társadalomkutatás, 23. kötet (2005) 1. sz. 171–191.

⁴⁶ Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két háború között I–II*. Valóság, 19. évf. (1976) 4. sz. 23–53., 5. sz. 36–58.

⁴⁷ Erdei a könyv különböző pontjain eltérő hangsúllyal határozza meg az egyes dimenziók jelentőségét. Többségében a településhierarchiában elfoglalt helyet tekintti fő strukturáló elvnek, más helyeken viszont az osztályrétegződés meghatározó szerepét emeli ki. Erdei: *Magyar falu*, 201.

lomszerkezet változásának a dinamikáját. Fontos hangsúlyozni, hogy miközben politikai elemzése miatt Erdei ebben a művében is egy kettős struktúra (falusi és városi társadalom) sémájával igyekszik leírni a társadalmat, a *Magyar falu* többdimenziós szempontrendszeréből árnyaltabb társadalomszerkezeti elemzés is kibontható. Hiszen Erdei utal arra is, hogy a falusi és a városi társadalom szembenállása sem alapvető strukturáló elv, hanem egyike a lényeges szerkezetet formáló dimenzióknak.⁴⁸ A falu és a város érzékelhető ellentéte kapcsán pedig megállapítja: „A nyílt szembehelyezkedésnek sem a tudatokban, sem pedig az objektív társadalmi helyzetben nincsenek meg sem a föltételei, sem a lehetőségei.”⁴⁹ Az egyes hatóterületek és az egyéb dimenziók így nem rendeződnek egymást elváltató struktúrákba.

A *Magyar faluból* kiolvasható előremutató tartalmak ellenére a kötet társadalomszemléletét írójának sajátos értéktételezése és abból következő politikai elemzése határozza meg. A kötet céljaként sem a magyar társadalom jellemzését fogalmazza meg, hanem politikai szándékok érdekében íródott. Ez az elképzelés pedig teljes mértékben az alföldi tanyás mezőváros indokolatlanul idealizált társadalomfejlődése köré szerveződik, főbb tartalmi jegyeiben tehát teljes mértékben a népi szociográfia „hőskorszaka” társadalomértelmezésének folytonossága mutatható ki. Vagyis a már sokszor megírt tanyás mezőváros-utópia újabb változatát jelenti a *Magyar falu* kötete.⁵⁰ A sokszor hangoztatott társadalomtudományos felkészültség nagyon kevésbé sajátja a munkának. Mindezek alapján a korábbi értelmezésekkel és Erdei kinyilvánított szociológiai törekvéseivel szemben a megelőző munkákkal való folytonosságot és a szociografikus leírást tartom a *Magyar falu* legfőbb jellemzőjének. Ugyanakkor Erdei társadalomszerkezeti elemzését nem csupán saját társadalompolitikai ambíciói formálják, hanem társadalomrajza határozottan illeszkedik az 1940-es évek elejének közéleti diskurzusához is. Itt nem csak a társadalomképre és a politikai rendszer határain belüli, de mégis radikális településpolitikai reformokra gondolok, hanem a zsidóság értékelésére is. Amilyen megengedő Erdei a „hatóterületek” kérdésében,⁵¹ olyan elutasító a zsidósággal szemben. Efféle ítéletre addigi munkáiban még nem volt példa, e véleménye egy időben jelent meg a politikai antiszemitizmus kiterjedésével. A *Magyar falut* követő írásokban azonban Erdei szerencsére nem a szélsőjobboldal irányába tolódik el, hanem az ebben a kötetben még csak csíráiban meglévő, érvényesebb társadalomszerkezeti elemzés felé fordul, most már közvetlenül is érvényesítve Hajnal István társadalomelméleti koncepcióját.⁵²

⁴⁸ Már csak azért sem tekinthető a falusi és a városi társadalom a kettős szerkezet két alapvető struktúrájának, mert a falusi társadalom is egyre inkább magán viseli a városinak a jegyeit, a polgári viszonyrendszert.

⁴⁹ Erdei: *Magyar falu*, 201.

⁵⁰ A fentiek alapján állítom, hogy Némédi Dénes megközelítésével szemben Erdei következtetései a magyar parasztság társadalomformáló erejét, lehetőségét illetően ebben az időszakban éppen Illyés Gyula szemléletével párhuzamos irányba vezetnek. Lásd Némédi: *Epilógus*, 237–249.

⁵¹ További adalék Erdei konszenzust kereső társadalomrajzához: a magyar népiséget kifejező alföldi tanyás településrendszer nem csupán a magyarság egyéb (pl. dunántúli) területeire terjeszthető ki, hanem a szerző más nemzetiségeket is alkalmasnak tart arra, hogy elsajátítsák ezt a rendszert. Csak összevetésképpen említjük meg, hogy a *Futóhomok*ban Erdei csak a protestáns alföldi közösséget tartotta alkalmasnak a tanyarendszer fenntartására, és ezt a képességet még az alföldi tanyás települések katolikus lakosságától is elvittatta. Erről lásd Bognár Bulcsu: *Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–38)*. Valóság, 48. évf. (2005) 1. sz. 48–73.

⁵² A Hajnal-hatás folyamányairól Erdei társadalomszerkezeti elemzésére lásd Bognár Bulcsu: „A mérészség a koncepcióban.” *Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében*. Korall, 15–16. kötet (2004) május, 226–247.

BULCSU BOGNÁR

The Duality of National Radical Politics and Social Scientific Argumentation in Ferenc Erdei's Village Sociography

Surveys of Erdei's sociographical activity has so far seen the work "*Magyar falu*" (The Hungarian Village), written after the dissolution of the movement of popular sociography, as one of his most mature and expert works, where the author goes beyond the analysis of the previous era which was based on the ideal of the community of the civilized homestead market town. Arguing with previous interpretations, the paper, through a social structural analysis of the book, makes an attempt to rethink the view of society expressed in this definitely important work and at the same time tries to find its place in Erdei's oeuvre. It demonstrates that while due to his political analysis Erdei makes an attempt to describe society in a model of a twofold structure (village and town society), from the multi-dimensional aspects of *Magyar falu* a more complex social structural analysis can be unfolded. Still the paper calls attention to the fact that despite the forward-looking views doubtlessly discernible in *Magyar falu* the view of society in the book is basically determined by the author's peculiar set of values and his political analysis resulting from that. The aim of the book was not the characterization of Hungarian society, rather it was written for political purposes. And this idea is organized around the unjustifiably idealized social development of the homestead market towns of the Hungarian plain. Consequently, the major content of the book can be seen as a continuation of that interpretation of society that was typical in the heydays of popular sociography. That is, *Magyar falu* is another version of the homestead market town utopia written many times before, while that expertise in social sciences that was regarded as one of its merits is barely manifested in the work.

PALLAGI MÁRIA

XIII. Alfonz – egy semleges uralkodó lehetőségei és kora¹

Spanyolország 1914–1918 közötti történelmének alakulásában meghatározó szerepet játszott a király, XIII. Alfonz politikai hitvallása. Személyére vonatkozóan ugyanakkor meglehetősen kevés a tudományos igénnyel publikált biográfia – a történeti munkák általában Charles Petrie,² illetve Robert Sencourt³ műveire hivatkoznak, melyek értékét elsősorban az adhatja, hogy szerzőiknek – kortársakként – lehetőség kínálkozott személyes konzultációra Alfonz környezetének tagjaival.

Mind ezek ismeretében különös jelentőséget kaphatnak a bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (HHStA) *Zeitungsarchiv* gyűjteményének aktái, melyek – természetesen kiegészítve a HHStA Spanyolország első világháború alatti korszakára vonatkozó egyéb fondjaival – lehetőséget adnak egy „mini-biográfia” keretein belül Alfonz király háború alatti politikájának rekonstruálására.

Néhány oldalas tanulmányban nem vállalkozhatunk az alfonzi életút teljes feltárására – ez nem is célja munkánknak –, azonban a spanyol uralkodó első világháború alatti szerepének, állásfoglalásainak, döntéseinek megértése érdekében szükségesnek érezzük a király uralkodásának 1902 és 1914 közötti szakaszáról is szólni. Nem hagyhatjuk persze figyelmen kívül a spanyol külpolitika általunk vizsgált korszakra jellemző „útkeresését”, irányváltásait sem.

XIII. Alfonz 1902. május 17-én töltötte be tizenhatodik életévét, így a spanyol alkotmány értelmében nagykorúvá lett, és átvehette a királyi hatalom tényleges gyakorlását

¹ Bécsi kutatásainkat a Magyar Ösztöndíj Bizottság CH-ösztöndíja, az osztrák Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr és az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatása tette lehetővé, amit ezúton is köszönünk.

Tanulmányunk egy hosszabb kutatás része, melynek során az első világháború alatti spanyol semlegességet vizsgáljuk az Osztrák–Magyar Monarchia madridi nagykövetének jelentései alapján. A kutatás előzményéről, folyamatáról és a bemutatott dokumentumok lelőhelyeiről részletesen szólnak egyik tanulmányunk bevezetőjében: Pallagi Mária: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*. Szeged, 2003.

² Petrie, Charles: *King Alfonso XIII and his age*. London, 1963.

³ Sencourt, Robert: *King Alfonso*. London, 1942. Petrie és Sencourt is gyakran hivatkozik a király unokatestvérének, Pilar hercegnőnek a művére: Bavaria, Princess Pilar of–Chapman-Huston, Major Desmond: *Don Alfonso XIII. A Study of Monarchy*. London, 1931.; valamint lásd még Valotton, Henry: *Alfons XIII*. Lausanne, 1943., illetve spanyolul: *Alfonso XIII. Rey de España: „Mi reinado ante la Historia”*. In: „ABC.”, Madrid, 1960. február 27.; Calero, Antonio: *El papel político de la Corona en el reinado de Alfonso XIII: criterios para una revisión*. In: *España 1898–1936. Estructuras y cambio*. Madrid, 1984.; Cavanillas, Julian Cortes: *Alfonso XIII*. Barcelona, 1966.; Fernandez-Almagro, Melchor: *Historia del reinado de Alfonso XIII*. Barcelona, 1966.; Espinós Molto, Victor: *Alfonso XIII y la guerra. Espejo de neutrales*. Madrid, 1918.

anyjától, Habsburg Mária Krisztina királynétól, aki XII. Alfonz halálát követően régensként vezette az országot.⁴

XIII. Alfonz hatalomra kerülését követően tartani lehetett attól, hogy az országra jellemző politikai pártszenvedélyek erősödni fognak, mivel ismét férfi ült a trónon. Mint ahogy a Vasárnapi Ujság krónikása is megjegyzi, „amíg Mária Krisztina királyné tartotta kezében az uralom gyeplőjét, a spanyol lovagiasság nem engedte, hogy a pártok teljes ki-méletlenséggel vigyék harcba a politikai szenvedélyt. XII. Alfonzo özvegye viszonylagos nyugalomban kormányozta Spanyolországot, kérdés, hogy ugyanazt élvezheti-e fia is?” A szerző záró gondolataival pedig azokra a feladatokra utal, melyek megvalósítása az alfonsi politika fő mozgatórugójává is válik: „Az ország érdeke – s ez egyúttal a békét óhajtó Európa érdeke is – azt kívánja, hogy az egykor világbíró nagy nemzet kiemelkedhessék múltja romjaiból, és az új fejlődés útjára térhessen.”⁵

A spanyol uralkodó Winston Churchill-lel való 1914-es madridi találkozása alkalmával tett kijelentése is látványosan tükrözi azokat az elveket, melyek Alfonz törekvéseit alapvetően meghatározták az általunk vizsgált korszakban. Beszélgetésük során ugyanis egy alkalommal Alfonz kifejtette, hogy amennyiben a katonai összeütközés mégis bekövetkezne, ő három érvet tartana szem előtt: Spanyolországot tartsa a konfliktuson kívül, mindent elkövessen annak érdekében, hogy az ország kereskedelmét ne érje veszteség a háború miatt, illetve segítse mindazokat, akiket ez érint.⁶

Tanulmányunkban azt kívánjuk bemutatni, hogy a HHStA dokumentumai mennyiben igazolják Alfonz e három területen kifejtett tevékenységének megvalósulását.

Spanyolország és a nagyhatalmak politikája

Mint fentebb jeleztük, a spanyol külpolitika új orientációjának érzékeltetéséhez indokolt-nak látjuk Spanyolországnak a nemzetközi politikában 1914 előtt vállalt – kényszerített – státuszáról szólni. Tekintettel arra, hogy dolgozatunkban az első világháború alatti spanyol semlegesség kérdését az Osztrák–Magyar Monarchia diplomatáinak jelentései, illetve a HHStA vonatkozó egyéb fondjai alapján vizsgáljuk, kiemelt figyelmet szentelünk a Habsburg Birodalom és Spanyolország közötti kapcsolatrendszernek.⁷

Az első világháború alatti spanyol semlegesség kérdésének, illetve a király szerepének megértéséhez logikusnak látjuk a spanyol külpolitika 1814 után kezdődő „pozíciókeresését” bemutatni. A napóleoni háborúkat követően a spanyol külpolitika ugyanis néhány évtizedre az izolacionizmus útját választotta – kényszerült választani – az európai ügyekben. Ebben változás 1848 után történt, amikor – jöllehet továbbra is „csak” másodrangú hatalomként – Hispánia kezdett visszatérni az európai diplomácia forgatagába. A század elejének kaotikus belpolitikai helyzete után – ami 1833 körül, VII. Ferdinánd halálával és az ekkor induló karlista mozgalommal kezdődött –, viszonylagos belső konszolidációját kö-

⁴ A korabeli sajtó – a magyar is – természetesen megemlékezett XIII. Alfonz hatalomra kerüléséről, a Vasárnapi Ujság például többoldalas írást közölt olyan részletekre is kitérve, mint Alfonz neveltetése, napirendje, nyelvekben–művészetekben stb. való jártassága. Vö.: A Vasárnapi Ujság füzetekben. Szerk.: Nagy Miklós. Budapest, 1902. 32. kötet, 231–234., 364–365.

⁵ Vasárnapi Ujság, 32. kötet, 234.

⁶ Petrie: *King Alfonso XIII*, 118.

⁷ A 19. századi Habsburg-spanyol kapcsolatokhoz lásd: Anderle Ádám: *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848–1868*. Szeged, 2002.; uő.: *A carlismo és a bécsi udvar. Századok*, 133. évf. (1999) 6. sz. 1344–1348.; uő.: *Spanyol külügyi instrukciók a bécsi követeknek, 1809–1856*. AETAS, 14. évf. (1999) 1–2. sz. 166–186.; uő.: *A magyar szabadságharc spanyol megítélése, 1849. március–október*. AETAS, 15. évf. (2000) 1–2. sz. 249–276.

vetően Spanyolország 1848-ra ismét értékes szövetségesnek bizonyulhatott. Ezt igazolja az a tény is, hogy több országgal – így Ausztriával is – ismét diplomáciai kapcsolatot létesített.⁸ A bécsi kongresszus (1814–1815) utáni letargiát követően mindenképpen komoly siker ez a spanyol diplomácia számára; Ausztria vonatkozásában pedig különösképpen, hiszen a Habsburgoknak itáliai birtokaik miatt különösen nem állt érdekében Spanyolország megerősítése. 1848 eseményei azonban a Habsburg politika felső köreit is európai státuszuk átgondolására kényszerítették, így külpolitikájukban bizonyos mértékben felértékelődött a pireneusi állam.

A Ballhausplatz⁹ legfőbb dilemmája a 19. század folyamán az volt, hogy fenntartsa a Habsburg Birodalom nagyhatalmi státuszát, vagy annak legalább látszatát. Metternich Ausztriájának erre vonatkozó jogosultsága nem is kérdőjelezhető meg, kényszerű távozásával azonban a birodalom az elszigetelődés felé kezdett sodródni, mely folyamat – a solferinói és a königräzti katasztrófákat követően – a magyarokkal történő kiegyezés előestéjén érte el mélypontját. Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájának irányítói számára éppen az volt a legnagyobb kihívás, hogy a Monarchiát „visszasegítsék” – lehetőleg egyik főszereplőként – az európai nagyhatalmi politikába.

Ez időben Spanyolország természetesen nem lehetett a Ballhausplatz érdeklődésének központi szereplője – az osztrák külpolitikát érdekei 1879-től egyre intenzívebben a német szövetség felé sodorták –, e kapcsolat elsősorban II. Izabella és Spanyolország számára volt fontos. Az elszigeteltségből való kitorés szándéka, az irreális nagyhatalmi ambíciók, a monarchia legitimitása, a franciáktól és angoloktól való politikai függés lazítása, a jobb nemzetközi tájékozódás igénye egyaránt motiválta az Ausztriával való diplomáciai kapcsolatok rendezését. Ugyanakkor volt e kapcsolatnak némi pikantériája is, miközben ugyanis a bécsi birodalmi kormány rendezte kapcsolatait a spanyol állammal, a Habsburg-ház, az udvar továbbra sem titkolta a karlisták iránti szimpátiáját.¹⁰

Spanyolország a 19. század jelentős részében viszonylag passzív maradt a nemzetközi politikában, nyitási szándékát azonban mutatja izolacionista magatartásának semleges státusszá való alakulása. Jól érzékelhető fokozott aktivitása Marokkó esetében, melyre vonatkozóan az ibériai állam – különösen az 1898-as sokk után – egyértelműen hangot adott igényeinek.¹¹

A nagyhatalmak vetélkedésében a hispán állam rendkívül előnyös geostratégiai helyzetének köszönhette felértékelődését, melynek eredményeként az első világháború alatt a legfontosabb semleges állam szerepét tölthette be. Ebbéli státuszában ugyanis kedvező lehetőségeket kínált mind az antant, mind a központi hatalmak számára: egyrészt mint háborús javak (élelmiszer, nyersanyag, katonai felszerelés) szállítója,¹² másrészt mint koordi-

⁸ 1836 októberétől 1848 novemberéig nem volt a két ország között diplomáciai kapcsolat. Erre vonatkozóan lásd: Matsch, Erwin: *Der Auswärtige Dienst von Österreich–Ungarn 1720–1920*. Wien, 1986.

⁹ A Ballhausplatz történetéről lásd: Wien – *Ballhausplatz: Ein Haus und seine Geschichte*. Wien, 1992.

¹⁰ Anderle: *A magyar kérdés*, 21.

¹¹ A marokkói kérdéstről lásd például: Morales Lezcano, V.: *El colonialismo hispano-francés en Marruecos (1898–1927)*. Madrid, 1976.; illetve Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdötteren*. Budapest, 1998. 191–197.

¹² Vö. a Monarchia barcelonai főkonzuljának, Szentmiklós Jenő dr.-nak 1916. november 11-i jelentésével: „Jelenleg az antant egyáltalán nem Spanyolország katonai segítségét akarja, hanem sokkal inkább azon mesterkedik, hogy az ország hadianyag- és muníciókészletével a segítségükre legyen, mivel még mindig ezek hiánya a szövetségesek legfőbb gondja.” HHStA Gesandtschaftsarchiv Madrid, 1916. No. 109/P.

nációs bázis a tengeri háború alatt, a haditengerészet számára pedig ideális „előretolt megfigyelőállás” is volt.

A közös érdekek mellett természetesen minden hatalomnak megvoltak a saját „hátsó szándékai” arra vonatkozóan, hogy milyen előnyökre tehetnek szert, ha Spanyolországot szövetségesként üdvözölhetik. Franciaország a Németország elleni állóháborúban szívesen látta volna a spanyol segítséget, mialatt a központi hatalmak számára is felbecsülhetetlen jelentősége lett volna a spanyol szövetségnek: így ugyanis Franciaországot kétfrontos háborúra kényszeríthették volna.

Három fontos terület volt, melyen a hadviselő felek befolyással lehettek a semleges államokra: a diplomácia, a gazdaság és a propaganda. Így a háború kitérését követően nemcsak az antant – melyhez Spanyolország 1914 előtt mind politikailag, mind gazdaságilag jelentősebb mértékben kötődött –, hanem Németország is intenzívebbé tette madridi kapcsolatait. Németország geográfiai helyzetéből adódóan kétségkívül mind politikai, mind gazdasági tekintetben lényegesen szerényebb eszközök birtokában volt, mint az antant, ugyanakkor – bár ellenfeleihez képest némi fáziskészséssel – komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy befolyását érvényesíthesse az országban. Ennek leglátványosabb megnyilvánulásaként igen gyorsan építette ki széleskörű propagandagépezetét.¹³

A spanyol gazdaság sebezhetősége is lehetőséget adott a nagyhatalmaknak a beavatkozásra. A 19. század az ellentmondások, a polgárháborúk és pártütések, puccskísérletek és „forradalmak” korszaka, ami azonban bizonyos mérvű gazdasági fellendülést is hozott. A félszigeten ugyanis igyekeztek kedvezővé tenni a feltételeket a tőkés fejlődés számára, a századfordulón Spanyolország mégis egy agrárország – illetve egyes régiói iparosodásának köszönhetően egy agrár-ipari ország – fejlettségi szintjén állt. Az ország geográfiai adottságai sajátos kettősséget kölcsönöztek a spanyol gazdaságnak: egyik oldalon az iparosodott perifériával, a másikon pedig az agrárius Hispániával. Az első világháború ehhez az állapothoz képest látványos fellendülést hozott, Spanyolország azonban nem tudta hosszú távon hasznosítani a háborús konjunktúra kínálta lehetőségeket, így a rövid életű „gazdasági virágzást” fájdalmas hanyatlás követte, párosulva az ilyen esetekben jól prognosztizálható politikai konzekvenciákkal. Az európai hadiesemények lezárulta ugyanis „magával rántotta” a spanyol gazdaságot is, mivel megszüntette a korábbi piacokat.¹⁴

Az ország stratégiai fontosságából adódóan mind az antant, mind a központi hatalmak részéről komoly nyomásnak volt kitéve. A spanyol érdekek szemszögéből érdemes röviden áttekinteni, milyen előnyöket jelentett volna az ország számára a két tábor valamelyikéhez való csatlakozás. A leghatásosabb adu a nagyhatalmak tarsolyában Tanger–Marokkó–Gibraltár lehetett, hiszen az 1898-as területi veszteségek óta ezek varázserővel bíró fogalmak voltak a spanyolok számára; aki megszerzésüket garantálni tudta, az megnyerhette magának az országot. E triász birtoklásával ugyanis Spanyolország megnyugtatóan rendezhette volna pozícióját a Nyugat-Mediterráneumban.¹⁵ Franciaország fekvéséből adódóan

¹³ A kérdésről részletesen lásd: Albes, Jens: *Worte wie Waffen: Deutsche Propaganda in Spanien während des ersten Weltkrieges*. Klartext, 1996.

¹⁴ A spanyol gazdaságról lásd: Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a 19. századi Európában*. Budapest, 1979. 243–297. (Nadal, Jorge tanulmánya.); uő: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest, 1987. 421–507.; Anderle Ádám: *Spanyolország története*. Budapest, 1992., 97–108.; Bernecker, Walther L. – Pietschmann, Horst: *Geschichte Spaniens von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. Stuttgart, 1993. 199–274.; García de Cortázar, Fernando–Vesga, González: *Spanyolország története*. Budapest, 2001. 296–388.; Carr, Raymond: *Modern Spain 1875–1980*. Oxford, 1983. 16–30.

¹⁵ A témához lásd: Hallmann, H.: *Spanien und die französisch-englische Mittelmeerrivalität (1898–1907)*. Stuttgart, 1937.

Marokkóra vonatkozóan tehetett engedményeket Spanyolországnak, Anglia pedig – nagyvonalú gesztusként – Gibraltárt ajánlhatta fel szükség esetén, mely a spanyol örökösödési háborúig egyébként is spanyol fennhatóság alá tartozott.¹⁶ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy – a számára legfontosabb – marokkói érdekeltségének fenntartásáért folyamatos kompromisszumokra kényszerült, mivel a terület 1900 és 1914 között a nemzetközi diplomácia érdeklődésének állandó tárgyát képezte.¹⁷ Így Spanyolország megerősödése zavarhatta volna a nagyhatalmak – Anglia, Franciaország, illetve Németország – hatalmi törekvéseit. Miután azonban az is egyértelmű volt, hogy az ország katonai gyengesége nem tett lehetővé egyéni vállalkozásokat Marokkóban, ezért legalább konkurensei egyikével szövetségre kellett törekednie. A nagyhatalmak pedig pillanatnyi érdekük függvényében viszonyultak Spanyolországhoz. Így az ország hol haszonélvezője, hol elszenvedője volt a közöttük folyó rivalizálásnak. Ugyanakkor azt is mérlegelnie kellett, hogy a németekkel való esetleges szövetség – geográfiai helyzetéből adódóan – biztonságát veszélyeztethette volna, mialatt az antanthoz való csatlakozása mind az Atlantikumban, mind a Földközi-tenger térségében e biztonságot garantálhatta volna.

Az antant politikai adui mellett gazdasági téren is befolyást gyakorolhatott Spanyolországra, miután az ibér állam bizonyos nyersanyagok hiánya miatt (például szén, petróleum, gyapot) külföldi forrásokra szorult. A tengeri blokád megbénította a központi hatalmakkal való kereskedelmet, így csak az antant tudott az ország „segítségére sietni”.¹⁸

A spanyol semlegesség elemzésénél kiemelt figyelmet kell szentelnünk a spanyol társadalom reakcióira a háború kitörésétől annak végéig. A kérdés különös fontosságát az adja, hogy mialatt a társadalom jelentős többsége egyértelműen a semlegesség mellett foglalt állást, addig a háború alatt – természetesen a hadiesemények aktuális állásának függvényében – szimpátiájával hol az egyik, hol a másik hadviselő felet tüntette ki. Hogy Spanyolország semleges maradt, annak legfőbb magyarázatát belső megosztottságában kell keresni. 1913 és 1917 között nehezen áttekinthetővé és koordinálhatóvá vált a különböző politikai erők „térképe”; a nacionalista, szeparatista mozgalmak pedig még tovább színesítették a palettát.¹⁹

A spanyol nemzet a háború előestéjén két nagy táborra szakadt: a *germanófilos* (németbarát) és az *aliadófilos* (antant szimpatizáns) csoportjára, melyek közül utóbbi példaképének a francia III. Köztársaságot és az angol alkotmányos monarchiát tekintette, és gyűlölte az antidemokratikus, autoriter Német Birodalmat.²⁰ E kettősség kialakulásában

¹⁶ Vö.: Fürstenberg jelentésének továbbítása Bécsből Berlinbe, Hohenlohe hercegnek 1915. június 16-án.

HHStA Politisches Archiv (a továbbiakban: P. A.) I 895. Nr. 3474. „A spanyol pap, Don Diego jelentése”. (Gottfried Prinz zu Hohenlohe-Schillingsfürst a Monarchia berlini nagykövete volt 1914. augusztus 4. és 1918. november 11. között.)

¹⁷ A kérdéstről értékes információkat tartalmaz a HHStA P. A. I 895. 1915: Besetzung Tangers kartonja.

¹⁸ Vö.: Hans von Gagern jelentése Berchtold grófnak 1913. október 3-án, HHStA P. A. XX 66 Berichte Spanien 1913. Vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 20–23. (Hans von Gagern a Monarchia madridi követségének titkára volt. Vö.: *Jahrbuch des k. u. k. Auswärtigen Dienstes*. Wien, 1913. Leopold Graf Berchtold von und zu Ungarschitz 1912. február 17. és 1915. január 13. között volt a Monarchia külügyminisztere.)

¹⁹ Vö.: Carr: *Modern Spain*, 62–70.; Salvadó, Francisco J. Romero: *Twentieth-Century Spain. Politics and Society in Spain, 1898–1998*. New York, 1999. 20–29.; Carr, Raymond: *Spain 1808–1975*. Oxford, 1982. 430–472., 24–558.

²⁰ Basurto, Román: *La Primera Guerra Mundial, España y el País Vasco*. In: Tussel, Javier–Avilés, Juan–Pardo, Rosa–Casanova, Marina–Mateos, Abdón–Sepúlveda, Isidro–Soto, Álvaro (Eds): *La política exterior de España en el siglo XX*. Madrid, 1997. 17–37.

persze meghatározó szerepe volt a történelmi előzményeknek. A Német Birodalom ugyanis élvezhette annak előnyét, hogy Spanyolországban a róluk kialakult kép – legalábbis a franciákhoz, angolokhoz képest – viszonylag „makulátn” volt. A németbarát hangulat dominanciáját segítette a spanyol társadalom privilégizált helyzetben lévő rétegeinek – a hadseregnek, a klérusnak és az arisztokrácia számottevő hányadának – szimpátiája. A hadsereg csodálta a német haderőt a franciák felett aratott 1870–1871-es győzelme miatt, a franciáknak viszont nem tudta megbocsátani a napóleoni invázió alatti megaláztatásait.²¹ Ennek ellenére a spanyol hadsereg tábornoki karában voltak franciaszimpatizánsok is.²²

A klérus a vilmosi Németországban látta ideálisan megtestesülni a rendet és erkölcsi elvet, de emellett elítélte a porosz protestantizmus invázióját a katolikus Belgiumban, valamint a jezsuita rend működésének betiltását. A spanyol klérus vezető rétege jelentős részben arisztokrata származású volt, akik szintén a *germanófilos* táborát támogatták. Miután Ausztria–Magyarország döntő mértékben katolikus állam volt, így a spanyol egyház magatartása ez esetben nyilvánvaló volt, mint ahogyan az antiklerikális Franciaországgal szemben tanúsított ellenszenvé is.²³

A *germanófil* táborhoz tartoztak a jobboldali pártok is: a konzervatívok, a karlisták²⁴ és a mauristák,²⁵ akik úgy vélték, hogy a német győzelem garanciát jelent olyan értékek konszolidálására, mint a monarchizmus, vallás és konzervativizmus.²⁶

Az értelmiség többsége viszont antantpárti volt, miután sokan közülük az ún. 1914-es generációhoz tartoztak. Tagjai főleg külföldön folytatták tanulmányaikat, majd hazatérve aktív szerepet vállaltak a közéletben is. Egyik legismertebb reprezentánsuk Salvador de Madariaga volt.²⁷ A spanyol orvosok, mérnökök, természettudósok jelentős hányada ugyanakkor a németeket támogatta – mivel Németországban tanultak, illetve képzésüket alapvetően befolyásolta a német orvos-, valamint természettudomány.²⁸

Általában megállapítható, hogy a spanyol középosztály, a liberálisok, a republikánusok, a szocialisták, a regionalisták franciapártiak voltak; az antant győzelmétől a demokrácia és a politikai szabadság megvalósulását remélték.²⁹ *Frankófil* érzelmű volt a spanyol üzlet-

²¹ Hans von Gagern, az Osztrák–Magyar Monarchia madridi követségi titkárának jelentése San Sebastianból Berchtoldnak 1913. október 3-án, HHStA P. A. XX 66. No. 39 A–C., illetve Fürstenberg jelentése 1914. szeptember 3-án. Vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 23–27. (Karl Emil Fürstenberg herceg 1913. október 8-tól 1918. november 11-ig volt a Monarchia spanyol nagykövete.)

²² Carr: *Spain 1808–1975*, 558–563.

²³ Carr: *Spain 1808–1975*, 73–75.; illetve Fürstenberg herceg jelentése 1915. december 20-án: „Sympathien und Haltung des spanischen Klerus betreffend”. HHStA P. A. XX 66. Z. 44/P. A–B.

²⁴ A karlista pártról részletes jelentést küldött Fürstenberg 1914. november 18-án. HHStA P. A. XX 66. No. 38/P. Vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 27–31.

²⁵ Antonio Maura Montaner (1903–1904, 1907–1909, 1918, 1919, 1921–1922 során kormányfő) hívei.

²⁶ Vö.: Salvadó: *Twentieth-Century Spain*, 30.; illetve Alfonz és a pártok állásfoglalásáról lásd még Carr: *Spain 1808–1975*, 474–497.

²⁷ Madariaga az első világháború alatt az „El Imparcial” és a „La Publicidad” londoni tudósítója volt.

²⁸ Vö.: Espadas Burgos, Manuel: *Alemania y España: De la época bismarckiana a la Gran Guerra*. In: Walther L. Bernecker (ed.): *España y Alemania en la Edad Contemporánea*. Frankfurt am Main, 1992. 63–89. (Hivatkozott rész: 78–79.)

²⁹ A pártok állásfoglalásáról szemléletes képet adnak a következő dokumentumok: Wydenbruck jelentése 1913. május 6-án, Gagern jelentése 1913. október 3-án, Fürstenberg jelentése a karlista párttól 1914. november 18-án, valamint Fürstenberg jelentése 1914. november 13-án, vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 17–18., 20–23., 25–33. (Christoph Graf Wydenbruck 1911. január 23-tól 1913. június 18-ig volt a Monarchia madridi nagykövete.)

emberek nagy része is, mivel Franciaország Spanyolország legfontosabb külkereskedelmi partnereként „megélhetésük forrását biztosította”.

A parasztság, a munkásság és szervezetei számára leginkább a semlegesség megőrzése és a béke fenntartása tűnt fontosnak.

Említésre méltó az a tény is, hogy a spanyol közvélemény megosztottsága geográfiai hovatartozásuknak is megfelelt: Madrid lakossága főleg németbarát volt, mialatt Barcelona elsősorban franciaszimpatizáns,³⁰ a bigott katolikusokat és gazdag földbirtokosokat tömörítő Andalúzia pedig természetesen a központi hatalmakat favorizálta, Navarrához és Baszkföldhöz hasonlóan.³¹

A spanyol politikai csoportok szimpátiájának miniatűr képe volt a királyi család. Az anyakirálynő, Mária Krisztina született Habsburgként természetesen a központi hatalmak pártján állt, Alfonz felesége, Viktória Eugénia viszont angol származású és antantbarát volt.³² Az állandó viszályokat elkerülendő Alfonz megtiltotta, hogy a családi asztalnál a háború kérdése szóba kerüljön.³³

XIII. Alfonz vitathatatlanul meghatározója volt az első világháború alatti spanyol politikának, valódi elkötelezettségéről ugyanakkor nehéz egyértelmű képet kapnunk. Annyi bizonyos, hogy a háború előestéjén próbálta szorosabbra fűzni kapcsolatait az antanttal (ezt az Osztrák–Magyar Monarchia madridi diplomatái is megerősítették jelentéseikben).³⁴ A spa-

³⁰ A barcelonai főkonzul, Szentmiklós Jenő dr. jelentése szerint ugyanakkor: „Barcelona kormányzóságának vezető politikusai a központi hatalmak barátai, beleértve a kormányzót is.” Szentmiklós jelentése 1916. szeptember 4-én. Zl. 85/P. „Politische Lage in Spanien”. HHStA Gesandtschaftsarchiv Madrid 1914–1918.

³¹ Albes: *Worte wie waffen*, 83.

³² Az angol király, V. György unokatestvére volt. Lásd: Heiszler Vilmos–Szakács Margit–Vörös Károly: *Photo Habsburg*. Budapest, 1989. A kötet a rokonai kapcsolatok ápolására vonatkozóan érdekes adalékokat tartalmaz. Lásd még Opll, Ferdinand–Rudolf, Karl: *España y Austria*. Madrid, 1997. 200–216. A mű többek között Alfonz bécsi tanulmányairól is beszámol.

³³ Vö.: Fürstenberg jelentésének továbbítása Bécsből Berlinbe, Hohenlohe hercegnek 1915. június 16-án: „A király és az anyakirálynő irántunk táplált baráti érzelve közismert, viszont a királyné, Éna szélsőségesen anglofil, ami gyakran vezet vitához közte és az anyakirálynő között, emiatt a király megtiltotta, hogy a családban a háborúról szó essék.” HHStA P. A. I 895: Liasse Krieg 7. Spanien 1915. Nr. 3474.

³⁴ Erre utalt Wydenbruck gróf is Berchtold grófnak 1913. március 1-én küldött jelentésében. HHStA P. A. XX 66. No. 11 A-B. „A tegnapi, a diplomáciai testületek tagjai részére rendezett fogadáson alkalmam nyílt az államminiszter úrral találkozni, melynek során beszélgetésünket a spanyol külpolitika esetleges új orientáltságára irányíthattam. Az utóbbi időben keringő hírek szerint ugyanis várható, hogy Spanyolország szorosabbra fűzi kapcsolatait Franciaországgal és Angliával, valamint közeledni próbál Itália felé is. Navarra Reverter úr állítása szerint mindez csak tréfa, majd hosszasan kifejtette, hogy Spanyolország részéről szóba sem került akár a hármas antant felé való nyitás, akár a központi hatalmakkal való szövetség.

Másfelől eddig itt nem is találtak okot arra, hogy bármelyik hatalmi tömbhöz csatlakozzanak. Spanyolország csekély katonai ereje és főleg az Amerika elleni háború során elszenvedett flottavesztése miatt nincs is abban a helyzetben, hogy bármely államnak vagy államcsoportnak felajánlja szövetségét. Amennyiben azonban a német–angol vagy a német–francia ellentét háborúhoz vezetne – amit ő nem gondol –, akkor ez esetben az ország geográfiai helyzete miatt is arra kényszerülne, hogy állást foglaljon, és nem is titkolja, hogy ezáltal nagyon nehéz helyzetbe kerülne; jelen pillanatban ugyanis csak azt konstatálhatja, hogy kapcsolata Angliával nagyon jó, hasonlóan, mint a Monarchiával; jelenleg Franciaországgal is baráti a viszonya, habár Marokkó ebből a szempontból »lidércnyomás« a két ország között.

Itáliával előbb vagy utóbb szorosabb kapcsolat jöhet létre, mégpedig kereskedelmi szintű, de eddig még ez ügyben nem történt konkrét lépés. Ami a Németországgal való kapcsolatot illeti, az nagyon szívélyesnek, sőt még többnek is nevezhető.

Az elmondottak alapján az államminiszter úr úgy vélte, teljesen világos, hogy Spanyolország a közeljövőben arra törekszik, hogy megőrizze teljes cselekvési és mozgásszabadságát.

nyol külpolitika új orientációjának első jeleiről már 1912. augusztus 23-án beszámolt a Monarchia akkori nagykövete, Christoph von Wydenbruck gróf, amikor utalt arra, hogy eddig mind a sajtó, mind a közvélemény Németország pártján állt. Különösen aktuális volt mind ez a Marokkó-vita folytán, és a kormány is szorosabb kapcsolat kialakítására törekedett Németországgal. Most azonban úgy tűnik – írta a nagykövet –, hogy pálfordulás következett be magatartásában, és Franciaország felé próbál közeledni.³⁵ Különösen figyelemreméltó e kérdésben Wydenbruck gróf 1912. szeptember 12-i jelentése, mely szerint „Anglia két hónappal ezelőtt tudatta itt, hogy adott esetben Spanyolországnak szabad kezet adna Portugáliával szemben ...”.³⁶ Miután Alfonz egyik fő célkitűzése a háború alatt az volt, hogy az Ibériai-félszigetet uralma alatt egyesítse,³⁷ így ez a hír különösen veszélyesnek bizonyulhatott a központi hatalmak számára.

Szintén az antant orientáció erősödésével magyarázható, hogy 1913 májusában Alfonz immár harmadszorra tett hivatalos látogatást Franciaországban, hogy tárgyaljon Poincaré elnökkel. Wydenbruck gróf több jelentésében részletesen beszámolt a spanyol uralkodó párizsi útjairól, illetve azok várható következményeiről. Első távirata május 6-i keltezésű. A nagykövet kiemeli, hogy Spanyolországban senki nem kételkedik abban, hogy a lovagias gesztusnak, melyet Alfonz az újonnan megválasztott elnökkel szemben tanúsít, komoly politikai oka van. Hasonlóan világos a spanyolok számára az is, hogy ez az út – amit már az előző nyár óta terveztek – direkt vagy indirekt módon szorosan összefügg Spanyolország-nak a hármassal való csatlakozásával. A továbbiakban Wydenbruck elemzi a spanyol külpolitika esetleges új orientáltságának előnyeit, illetve a spanyol sajtó esélylatogatásait arra vonatkozóan, hogy a létrejövő szövetség védelmi szövetség lesz-e, vagy egyszerű antant. Szóba kerül továbbá, hogy amennyiben Spanyolország kilép eddigi elszigeteltségéből, számos területen tudja szövetségeseit segíteni.³⁸

A nagykövet május 14-i táviratában hírt adott a királyi látogatás spanyolországi visszhangjáról. A távirat szerint az út elsődleges sikerét a spanyolok abban látják, hogy végre megszűnni látszik az az előítélet, ami az utóbbi években kialakult Franciaországban Spanyolországról és a királyról; s hogy Spanyolország kilépett elszigeteltségéből, és visszatér az európai politika körforgásába, ismét olyan hatalommá válva ezáltal, amellyel számolni kell.

A spanyol külpolitika új orientációjának kérdése szempontjából érdekes a jelentés folytatása is: „Amennyiben elmondhatom személyes benyomásaimat, úgy meg kell jegyez-nem, hogy érzéseim szerint nem is arról van igazán szó, hogy a közeljövőben Spanyolország hivatalosan is szövetségre lép-e Franciaországgal– amit bizonyára titokban fognak tartani –, sokkal inkább úgy tűnik, hogy a spanyol kormány eltökélt szándéka, hogy a két nyugati hatalom mellett kötelezze el magát – szerződéssel vagy anélkül. Mind geográfiai helyzete, mind a nagy volumenű flottaépítési terveihez szükséges pénzügyi és technikai igényei erre kényszerítik. Az is megfontolandó persze, hogy milyen konzekvenciákat von maga után ez a szövetség egy jövőbeni német–francia összeütközés esetén. [...] Véleményem szerint Spanyolország ebben az esetben is rákényszerülne a nyugati hatalmakkal való együttműkö-

Ugyanakkor mégis megjegyezném, hogy a szövetség kérdéséről szóló vita a sajtóban folytatódik, és az itteni egyik legbefolyásosabb és legelismertebb újság, a liberális »Imparcial« ma ismét az egyik vagy másik hatalmi csoport melletti szövetség érdekében szól, anélkül azonban, hogy bármelyiket előnyben részesítette volna.”

³⁵ HHStA P. A. XX 66. Berichte Spanien 1912. No. 4613.

³⁶ HHStA P. A. XX 66. Berichte Spanien 1912. No. 49.

³⁷ Vö.: Fürstenberg herceg jelentése 1915. április 7-én. HHStA P. A. XX 66. Berichte Spanien. No. 13/P. „Das Verhältnis Spaniens zu Portugal betreffend.”

³⁸ Wydenbruck jelentése Berchtoldnak 1913. május 6-án. No. 17. HHStA P. A. XX 66.

désre, többek között azért is, mivel a flottaépítési program megvalósításához nem nélkülözheti Anglia támogatását sem.”³⁹

A spanyol lapok híradásai közül a *La Época* értékelésében kiemelte, hogy „a konzervatívok rendkívül elégedetlenek a kialakult helyzet miatt, mivel komolyan tartanak attól, hogy szorosabb szövetség jöhet létre a két ország között, amit ők minden eszközzel próbálnak megakadályozni.”⁴⁰

Egészen más hangvételűek a liberális lapok írásai. Ők üdvözlik Alfonz párizsi útját, amelyben elsősorban Spanyolország gazdasági fellendülésének kezdetét látják. Remélik, hogy legalább egy Spanyolország számára kedvező kereskedelmi szerződés megkötésére sor kerülhet. De nem lenne ellenükre egy szövetség létrejötte sem a két ország között, azzal a kikötéssel, hogy előbb mindenképpen kereskedelmi megállapodásokat kellene kötni.⁴¹ A *Liberal* pedig egyenesen arról írt, hogy ez az út egy új éra kezdetét jelenti Spanyolország számára.⁴²

A *Pester Lloyd* utalást tett a Marokkóban kialakult érdekközösség jelentőségére, valamint a francia és angol tőke spanyolországi jelenlétére.⁴³ Mindez Spanyolországot az angol–francia antant vonzáskörébe sodorja, véli a szerző, hangsúlyozva azt is, hogy Franciaország számára a Spanyolországgal létrejött szövetség csupán a kétfrontos háború elkerülésének biztonságát jelentené.⁴⁴

Gesztusértékű volt spanyol részről a királyi pár 1913 nyarán Párizsban tett villámlátogatása is. Ez alkalommal a Monarchia párizsi követe, Hans von Wagner tájékoztatta Bécset. Beszámolójából kiderül, hogy a spanyol királyi pár – mint minden évben – Angliában tett rövid látogatást, de lényeges különbséget jelentett a korábbi évekhez képest, hogy ezúttal mind oda, mind visszafelé megszakították útjukat Párizsban, hogy az ottani vezetőknél udvariassági látogatást tegyenek, mely a spanyol sajtó értesülései szerint meglehetősen kellemes légkörben zajlott. A követ arra vonatkozóan nem tudott hírekkel szolgálni, hogy a spanyol politika új irányultsága konkrét megállapodásokat is eredményezett-e; feltételezései szerint nem, különben arról Spanyolországban már mindenki tudna. Wagner inkább „ésszerű házasságról” beszélt, ami mellett Spanyolországban az ország finánciális függőségének felismerése miatt döntöttek.⁴⁵

A spanyol–francia közeledést lehetett sejteni a francia miniszterelnök, Louis Barthou 1913 őszi Spanyolországban tett látogatása mögött is. A tárgyalások során ismét felvetődött a két állam közötti antantszerződés lehetősége. Az ürügyet Barthou látogatására egy helyi francia iskola átadása, illetve egy „Avenida de Francia” névre keresztelt új utca fel-

³⁹ HHStA P. A. XX 66. No. 19.

⁴⁰ HHStA Zeitungsarchiv (a továbbiakban: Z. A.) 180, Spanien, König Alfons XIII. La Epoca, 1913. május 5. „Die Pariser Reise des Königs von Spanien”.

⁴¹ HHStA Z. A. Az Imparcial cikke.

⁴² HHStA Z. A. Az Imparcial cikke.

⁴³ Ugyanerre hívta fel a figyelmet Fürstenberg herceg is 1914. július 6-i, „Die Frankophilie Seiner Majestät des Königs” című jelentésében: „Már többször utaltam jelentéseimben arra, hogy Ófelsége az utóbbi hónapokban az eddigieknél látványosabban juttatja kifejezésre franciák iránti szimpátiáját. [...] Ennek egyik oka a spanyol uralkodók tradicionális Marokkó politikájában keresendő, de az ifjú, minden kétséget kizáróan igen tehetséges király elsősorban hazája presztízsének helyreállítását tartja szem előtt. Azonban ahhoz, hogy Spanyolország ismét rangos helyet foglalhasson el a nagyhatalmak táborában, erős hadsereg és flottára van szüksége, amit Franciaország és Anglia támogatása nélkül nem tud biztosítani.” HHStA P. A. XX 66. Z. 17/P B.

⁴⁴ HHStA Z. A. 180. „Der Besuch des Königs Alfonso in Paris”. *Pester Lloyd*, 1913. május 9.

⁴⁵ HHStA P. A. XX 66. Wagner jelentése Berchtoldnak 1913. augusztus 12-én San Sebastianból. No. 28.

(Hans von Wagner 1913 júniusa és októbere között volt a Monarchia madridi követe.)

avatása szolgáltatta. Az Osztrák–Magyar Monarchia madridi követségének titkára, Hans von Gagern beszámolt arról is, hogy a látogatás zárásaként a király fogadta a vendégeket, ami szokatlanul sokáig, egy és egynegyed óráig tartott.⁴⁶ A távirat folytatásából további részletek is kiderülnek az esetleges spanyol–francia megállapodás háttéréről, illetve annak reális esélyeiről. Ahogy Gagern írja, „Franciaország nagy intenzitással folytatja fáradozásait annak érdekében, hogy megnyerje déli »testvére« jóindulatát, mely törekvése eddig – eltekintve a hivatalos körök részrehajlásától – nem sok sikerrel járt. A spanyolok nagy része ugyanis meglehetősen bizalmatlansággal figyeli Franciaország ilyen irányú lépéseit. A Francia Köztársaság azon kísérlete is kudarcot vallott – elsősorban a katalán ipari körök ellenállása miatt –, melyben egy kereskedelmi szerződés megkötésére tettek javaslatot. A katalánok ugyanis attól tartanak – és nem alaptalanul –, hogy a jelenleg uralmon lévő spanyol kormány egy ilyen megállapodásnál az ország gazdasági érdekeit alárendelné a politikai érdekeknek, és ezáltal a spanyol exportőröket kiszolgáltatná a franciáknak. Ezért a franciák jelenleg más eszközöket keresnek annak érdekében, hogy pireneusi szomszédjukkal politikai–baráti megállapodás jöhessen létre.” A titkár szerint ebből a nézőpontból kell megítélni a francia kabinetfőnök múlt vasárnapi, igen feltűnő, szinte meteorit gyorsaságú látogatását. Barthou néhány napos spanyolországi tartózkodása során jó néhány beszédet tartott, melyek mindegyike tulajdonképpen ugyanazt a célt szolgálta: Spanyolország csatlakozzon Franciaországhoz olyan szoroson, amennyire csak lehet. Barthou szerint a két ország között egyáltalán nem léteznek nézeteltérések, ezért az lenne a legmegfelelőbb, ha Franciaország és Spanyolország konkrét szerződéssel koronázná meg szoros összetartozását. A Franciaországot a spanyolokkal való együttműködésre motiváló legfontosabb ok az, hogy csapatai számára átvonulási útvonalat biztosítson Afrika felé. Gagern ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a spanyol–francia szövetség realizálásánál nehézséget jelenthet az, hogy a spanyol társadalom jelentős része nem felejt el és nem bocsátja meg, hogy az elmúlt évszázadokban hazájuknak Franciaország mennyi szenvedést okozott. Mint ahogy fogalmaz: „A büszke nép ma is tudatában van annak, hogy Spanyolország európai hatalmi státuszát XIV. Lajosnak köszönhetően veszítette el, és mind gazdaságilag, mind politikailag – beleértve a legutóbb megkötött Marokkó-szerződést is – viszályok, elnyomás, károk sorát kellett elszenvednie.”⁴⁷

Érdekes módon a történeti munkákban többnyire meg sem említik, hogy Alfonz feleségével 1913 novemberében Bécsben is látogatást tett, habár ennek – mint ahogy erről a *Neue Freie Presse* is beszámolt – „nem volt politikai jelentősége, Alfonz – lelkes sportember lévén – csupán vadászatra érkezett Selowitzba.”⁴⁸

E helyen szükséges ismételtel utalnunk a spanyol király rokoni kapcsolataira. A dinasztikus kötelék fontosságát hangsúlyozta maga a király is, abban az interjúban, amit 1913. szeptember 24-én adott a *New York Herald* riportérének San Sebastianban a Miramar kastélyban: „Az elmúlt 11 év alatt, mióta uralkodó vagyok, úgy vélem, mindvégig nyilvánvalóvá tettem, mely oldallal szimpatizálok. Soha nem felejtettem el, hogy a Bourbon név francia. Abban a kényes helyzetben, ami Marokkóban kialakult, elengedhetetlen a két

⁴⁶ Gagern jelentése San Sebastianból Berchtoldnak 1913. október 3-án. No. 39 A-C., HHStA P. A. XX 66.

⁴⁷ Gagern jelentése Berchtoldnak. No. 39. B. HHStA P. A. XX 66.

⁴⁸ HHStA Z. A. 180. Spanien. „Zum Besuche des spanischen Königspaares in Wien”. Deutsches Volksblatt, 1913. október 8.; „König Alfonso in Wien”. Neue Freie Presse, illetve Fremdenblatt, 1913. november 23.

ország szoros együttműködése. Franciaország és Spanyolország a jövőben kéz a kézben kell, hogy támogassa egymást.”⁴⁹

A német sajtó ugyanakkor mélyebb jelentőséget tulajdonított Alfonz bécsi látogatásának. A *Tägliche Rundschau* november 25-én úgy értékelte a király bécsi tartózkodását, mint „utalást arra, hogy a francia–spanyol antant nem irányul az Osztrák–Magyar Monarchia és szövetségesei ellen, azonban Bécsben élnek a lehetőséggel, hogy világossá tegyék a Földközi-tengeri hatalmi viszonyokat ...” A cikk szerzője azt is hangsúlyozza, hogy Franciaország esetlegesen féltékenységgel nézheti Spanyolország és Ausztria–Magyarország közeledését, ami maga után vonhatja Párizs hasonló lépéseit a Monarchia felé, mint ahogy erről már hallani lehet. Felvetődött ugyanis Poincaré látogatási szándéka Bécsbe, amit azonban ott cáfoltak.⁵⁰

Habár az 1913-as év fent említett eseményei valószínűsítették, hogy a háború előtt létrejön egy szorosabb spanyol–francia megállapodás, Spanyolország a háború kirobbanását követően – meglepő módon – már július 30-án hivatalosan deklarálta semlegességét a Cortes jóváhagyása nélkül. A spanyol parlament ugyanis csak november elején ült össze először a háború kitörése óta, tehát a semlegességi nyilatkozat ratifikálására a két kamara által csak ekkor kerülhetett sor – november 5-én a kongresszus, majd három nappal később a szenátus is aláírta a semlegességi okmányt.⁵¹ Ezzel a spanyol politikai életben kezdetét vette a négy és fél évig tartó – helyenként meglehetősen heves és látványos – küzdelem,⁵² melynek során Alfonzra hárult a feladat, hogy fenntartsa a politikai erők közötti egyensúlyt.⁵³ Az Osztrák–Magyar Monarchia madridi nagykövetének, Fürstenberg hercegnek a jelentései

⁴⁹ HHStA Z. A. 180. „König Alfons über die Beziehungen zu Frankreich”.

⁵⁰ HHStA Z. A. 180. „Der Besuch des Königs von Spanien in Wien”

⁵¹ Fürstenberg herceg szeptember 3-án számolt be hosszabb jelentésben a spanyol semlegesség deklarálásáról, valamint ennek spanyolországi fogadtatásáról: „Őfelsége, a spanyol király kihallgatáson fogadott, ahol tudtomra adta, hogy Spanyolország semmilyen körülmények között sem adja fel semlegességét. Utolsó bécsi látogatása alkalmával Excellenciádat is biztosította arról, hogy kormánya semmi esetre sem hagyja megkötni kezét Anglia vagy Franciaország által, és a legcsekélyebb kötelezettséget sem vállalja egy konfliktusban való részvételre. A király ugyanakkor megbízott, hogy jelentsem Bécsnek, miszerint a továbbiakban is tartja magát fenti álláspontjához. Ugyanakkor az itteni sajtóból kiderül – és ezt megerősítik azok a beszélgetések is, melyeket az udvarhoz közeli magas rangú személyekkel folytathattam –, hogy a királynak nagyon nehéz tartani magát ehhez a szándékához, habár kormánya is teljességgel támogatja álláspontját, és minden alkalmat kihasznál, hogy ennek hangot is adjon.” Lásd: Fürstenberg jelentése Berchtoldnak 1914. szeptember 3-án. Z. 20/P., HHStA P. A. I 895. „Die Neutralität Spaniens”.

⁵² A spanyol politikai elit megosztottságáról hiteles képet ad Fürstenberg 1914. november 13-i jelentése, melynek tárgya „A királyi spanyol miniszterelnök és pártvezér nyilatkozata Spanyolország semlegességéről”.

HHStA P. A. I 895. No. 35/P. Vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 31–33.

⁵³ A konzervatív és liberális tábor küzdelmének szemléletes megnyilvánulása a liberálisok vezérének, Romanones grófnak 1914. szeptemberi cikke, valamint politikai ellenfele, a karlista vezér, Vásquez de Mella beszéde. Vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 26–29. Minderről a Monarchia madridi katonai attaséja, Alexander Dzieduszycki gróf a következőket jelentette: „A háború kirobbanásakor táviratoztam, hogy Spanyolország eltökélt szándéka a háborúban semlegesnek maradni. A mai kamarai ülésen mindez parlamenti megerősítést nyert ... Miután az eseményen magam is részt vettem, saját szememmel meggyőződhettem arról, hogy nemesak a képviselők, hanem a jelenlévők többsége és a sajtó képviselői is meglehetősen elégedettek voltak az eredménnyel. A Spanyolország jövője szempontjából igen kockázatos kérdéseket felvető tárgyalás gördülékeny lebonyolítása nem kis mértékben a király tapintatos befolyásának köszönhető.” Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Präs. 47–12/10, Akten des Kriegsministeriums, Militärtattaché Madrid, 1914. nov. 25. No. 161.

folyamatosan tájékoztatnak a *germanófil* és az *aliadófil* tábor hatalmi harcának aktuális állásáról.⁵⁴

A háború kitörésekor deklarált spanyol semlegességi nyilatkozat semmiképpen sem volt meglepő, hiszen megfelelt annak a független magatartásnak, amit Spanyolország a 20. század kezdete óta tanúsított a nemzetközi politikában. Ennek gyökerei abban az izolacionista tradícióban keresendők, ami egészen a 19. századig visszavezethető. Az imperializmus korszakának nemzetközi konfliktusaiban Spanyolország mindvégig semleges maradt, elsősorban külpolitikai gyengesége miatt. Az a körülmény sem elhanyagolható, hogy Spanyolország hadászatiilag nem tűnt fontosnak – hadserege és haditengerészete gyengesége nyilvánvaló volt.⁵⁵ Spanyolország és Alfonz magatartását ugyanakkor mindvégig meghatározta az uralkodó ambíciója, miszerint a későbbi békekonferenciának Spanyolország adhatson otthont, növelve ezzel az ország nemzetközi tekintélyét. A semleges státusz feladásától azért is ódzkodott Alfonz, mert ez veszélyeztethette volna érdekeit a Baleárok, illetve a Kanári-szigetek megtartását illetően. Ennek ténye is említést érdemel – s ez Alfonz politikai állásfoglalását nyilvánvalóan alapvetően befolyásolta –, hogy az ország szakítása a központi hatalmakkal, illetve közeledése a liberális és demokratikus nyugati hatalmakhoz a spanyol monarchia belpolitikai megrendüléséhez – sőt egyes értelmezések szerint a cárizmushoz hasonló, teljes összeomlásához – vezethetett volna.⁵⁶

A király érdeme vitathatatlan abban, hogy Spanyolország mindvégig fenntartotta semlegességét. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az ország, habár politikailag hű maradt semlegességi nyilatkozatához, gazdaságilag hasznot próbált húzni a háborús konjunktúra kínálta lehetőségekből. Ratibor herceg, a Német Birodalom madridi nagykövete, úgy tűnik, nagyon jó érzékkel tapintott rá a spanyol magatartás lényegére, amit 1913 februárjában a következőképpen fogalmazott meg: „... A spanyol politikusok nagy többsége azon a véleményen van a közelgő háború kérdését illetően, hogy Spanyolország számára az lenne a legelőnyösebb, ha pillanatnyilag egyik oldal mellett sem kötelezné el magát, hanem kívárná, hogyan alakulnak az események Európában, és ennek megfelelően csatlakozna ahhoz a táborhoz, ahol a legtöbb előnyre tehet szert.”⁵⁷ A spanyol politikai elit megosztottsága ugyanakkor kedvező feltételt biztosított a hadviselő felek számára a spanyol közvélemény megnyeréséért folytatott törekvéseik során.

A spanyol semlegesség fenntartása a háború alatt nem került komoly veszélybe, bár voltak időszakok – mint például 1917 tavasza –, amikor a belpolitikai válság kísérőjeként az antanthoz való csatlakozás majdnem bekövetkezett – elsősorban a központi hatalmak szemében *enfant terrible*-nek számító Romanones⁵⁸ miniszterelnök politizálásának eredményeként.

⁵⁴ Vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 23., 25., 29., 31.

⁵⁵ Vö.: Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 17–19.; Wydenbruck jelentése 1913. május 6-án, és 1913. május 14-én Berchtold grófnak, No. 17., illetve No. 19., HHStA P. A. XX 66, Berichte Spanien 1913.

⁵⁶ Schmitt, Hans A.: *Neutral Europe between War and Revolution 1917–1923*. Charlottesville (Virginia, USA), 1988.

⁵⁷ Ratibor jelentését vö.: Albes: *Worte wie waffen*, 64. A Monarchia barcelonai főkonzulja, Szentmiklósy Jenő dr. igen találóan jellemezte 1916. november 11-i jelentésében a spanyol magatartást: „A háború kitörése óta a spanyol kormány magatartása leginkább „cikk-cakk út”-ként jellemezhető, amely azonban jelen pillanatban inkább az antant felé vezet, akik kiváló érzékkel képesek megtalálni a közös hangot az itteni kormánnyal.” HHStA Gesandtschaftsarchiv Madrid, 1916. No. 109/P.

⁵⁸ Álvaro de Figueroa y Torres, Romanones grófja: liberális politikus és író, aki többször is volt kormányfó: 1912–1913, 1915–1917, 1918–1919. között

Salvador de Madariaga is hangsúlyozza Alfonz szerepét abban, hogy az ország – sokszor e tekintetben előnytelen fekvésének ellenére is – kívül tudott maradni a katonai konfliktuson, fenntartva a viszonylagos egyensúlyt a spanyol közéletet megosztó két szimpatizáns tábor (*germanófil, aliadófil*) között.⁵⁹ S hogy ez nem volt könnyű, azt jelzi Alfonz király interjúja is, amit *Az Est* madridi tudósítójának, dr. Révész Andornak adott a lap 1916. június 26-i számában. Ekkor ismételten megerősítette, hogy Spanyolország a legszigorúbb értelemben vett semlegességi politikát minden áron fenn kívánja tartani, habár adódnak pillanatok, amikor ez az ország számára nagyon nehéz: „Minden valószínűség szerint a hadviselő felek egyike-másika sokszor kételkedik a semleges államok – így Spanyolország – kitaratásában. Nekem azonban soha nem voltak kétségeim afelől, milyen álláspontot kell Spanyolorzágnak képviselni. A háború után reményeim szerint Spanyolország összekötő kapocs lesz a jelenleg még harcban álló nemzetek között. Ausztria–Magyarországgal most is baráti a viszonyunk, és ami az osztrák–magyar hadifoglyokat illeti, kész vagyok mindent megtenni annak érdekében, hogy minél közelebb kerüljünk a békéhez.”⁶⁰

XIII. Alfonz a semlegesség játékterében

Semleges ország királyaként Alfonz vállalhatott – és vállalt is – humanitárius feladatokat. E tevékenysége annyira sikeresnek bizonyult, hogy több fórumon – mint például 1917-ben Genovában a Vöröskereszt konferenciáján – elismerték és megköszönték eredményes fáradozásait, sőt neve még a Nobel-díj odaítélésekor is szóba került.⁶¹

A humanitárius feladatok ellátására Alfonz létrehozott egy rendkívül eredményesen működő „kereső- és segélyszolgálatot”, mely az eltűntek hozzátartozóinak nyújtott támogatást.⁶² A spanyol diplomácia sikerét és elismertségét bizonyítja, hogy idővel nagykövetségeinek és konzulátusainak jelentős része vette át a hadviselő országokban jó néhány állam képviselőjét, sőt volt olyan időszak, amikor a berlini spanyol nagykövet szinte valamennyi nemzet érdekét képviselte.

A spanyol király eltűntek felkutatásáért tett fáradozásairól a nemzetközi sajtó is rendszeresen megemlékezett, mint például a *Current History Magazine* 1917. januári száma, amely részletesen beszámolt több konkrét esetről, amikor Alfonz francia, angol, belga és olasz kéréseknek próbált eleget tenni, illetve idéz jó néhány levélből, melyek a *Palacio Real*ba érkeztek nap mint nap. A cikkből az is kiderül, hogy Alfonz király munkáját az eltűntek felkutatásában Don Emilio Torres, Mendoza márkija, a király személyi titkára és meghatalmazott miniszter segítette.⁶³ Nem egy esetben a király személyesen vette fel a kapcsolatot uralkodókkal célja elérése érdekében, így például Ferenc József császárral is, amikor egy halálraítélt fogoly megmentéséért tett lépéseket.⁶⁴

A *Neue Freie Presse* 1915. augusztus 6-i számában tájékoztat arról, hogy eddig 7000 hadifogoly felkutatása és azonosítása volt sikeres, köszönhetően annak az ügynökségnek, amit Alfonz király személyesen irányít. A szerző beszámol ezen szervezet működéséről is,

⁵⁹ Madariaga, Salvador de: *Spanien*. Stuttgart–Berlin, 1930. 121–126.

⁶⁰ HHStA Z. A. 180. Blätter aus Ungarn. 1916. június 26. Spanien

⁶¹ Vö.: Petrie: *King Alfonso XIII*, 127.; illetve HHStA Z. A. 180. 1916. június 15. A Neues Wiener Tagblatt közleménye a Frankfurter Zeitung híryanaga alapján.

⁶² Vö.: Petrie: *King Alfonso XIII*, 126.; Sencourt: *King Alfonso*, 153.; Madariaga: *Spanien*, 277.

⁶³ *Current History Magazine*, New York, 1917. január, 686–689., illetve HHStA Z. A. 180, 1915. augusztus 17. Az *Epoca* cikke július 29-én a király közbenjárásáról a hadifoglyok és családtagjaik közötti levélváltás érdekében.

⁶⁴ Vö.: Sencourt: *King Alfonso*, 153.

miszerint ahogy beérkezik a királyi palotába egy kérés – melyek száma naponta több ezer –, a „megbízót” ő azonnal értesíti, hogy megkezdték a keresett személy felkutatását. Ezzel a feladattal a király általában azon ország spanyol konzulját vagy követét bizza meg, ahol az eltűnt személy feltételezhetően fogságban van. Az eredményről a király – gyakran személyes levélben – értesítette a családot.⁶⁵

A kérelmezők és érintettek nemzeti és társadalmi hovatartozásukat illetően meglehetősen széles réteget reprezentáltak. Némely levél egészen megható, mint például azé a nyolc-éves francia kislányé, aki 1917 áprilisában a következőket írta: „Felség! A mamám folyton sír, mert a testvére fogságban van. Tegnap kapott egy levelet, mely szerint a testvére éhen halhat a táborban. Felség, tudna kérem segíteni, hogy Svájcba kerülhessen, mert a mama biztosan belebetegszik ebbe ... Előre is köszönöm! Sylviane Sartor, 14 Avenue d'Antin, Paris: 8 éves vagyok.”

A király saját kezűleg válaszolt: „Kedves Kisasszony! Mindent elkövetek annak érdekében, hogy a mamádnak ne kelljen sírnia, de légy kedves, küldj pontosabb információkat a nagybácsidról annak érdekében, hogy híreket szerezhessenek egészségi állapotáról, és ha mód van rá, Svájcba vitethessem. A legjobbakat kívánva: Alfonz. 1917. április 20.”⁶⁶

A *Korrespondenz-Bureau* 1915. szeptember 17-én osztrák és magyar állampolgárok esetéről tudósított, akik szintén a spanyol király segítségét kérték orosz és szerb hadifogságban lévő rokonaik felkutatására, ami azonban eredménytelen maradt.⁶⁷

Hasonlóan próbált Alfonz közbenjárni néhány elítélt orosz állampolgár érdekében 1916 elején, amikor Fürstenberget arra kérte, folyamodjon kegyelemért számukra Ófelségénél, a császárnál.⁶⁸

Fürstenberg herceg 1916. március 11-én Mária Krisztina humanitárius tetteről táviratozott. A jelentés szerint az anyakirálynő, megtudván, hogy az osztrák katolikus pap-profeszor, Karl Drexel orosz fogságba került 1914 őszén, majd 1915 augusztusában kémkedés vádjával Irkutzkba vitték és halálra ítélték, a madridi orosz nagykövetségen keresztül közvetlenül Miklós cárhoz fordult kegyelemért. Közbenjárása eredményeként az osztrák tudós papnak nemcsak megkegyelmezték, de szabadon is engedték.⁶⁹

1916 áprilisában Alfonz arra tett javaslatot, hogy a hadviselő országok vezetői vizsgálják felül, nem lenne-e lehetőség egy olyan megállapodásra, mely szerint a katonai ambulanciák, illetve a Vöröskereszt képviselői a hadszíntéren maradt sebesülteket elszállíthatnák. Valamennyi állam vezetője jelezte, hogy megfontolja a felvetést.⁷⁰ Hasonló tartalmú volt Alfonz azon előterjesztése is, mely szerint a harcvonalak között biztosítani kell, hogy a sérülteket ne hagyják sorsukra.⁷¹ Magyar lapértésülés szerint – nevezetesen *Az Est* híradásá-

⁶⁵ HHStA Z. A. 180. „König Alfons von Spanien und die Kriegsgefangenen”

⁶⁶ Vö.: Petrie: *King Alfonso XIII*, 126–127.

⁶⁷ HHStA Z. A. 180. „Zwecklose Erkundigungen in Madrid nach Kriegsgefangenen”

⁶⁸ HHStA Administrative Registratur, F7 54, Staaten S 1880–1918.

⁶⁹ HHStA P. A. XX 66 Berichte Spanien 1916. No. 122.

⁷⁰ HHStA Z. A. 180. A Korrespondenz-Bureau jelentése a Temps alapján. 1916. április 15.

⁷¹ HHStA Z. A. 180. „Der König von Spanien für die Verwundeten”. Neues Wiener Tagblatt, 1916. május 3.

1916. március 7-i jelentésében Fürstenberg herceg is erre utalt: „A napokban látogatást tett nálam Torres úr, Ófelsége magántitkára, és átnyújtotta nekem Alfonz király megbízásának másolatát, amit március 4-én elküldött Ófelségének, az osztrák császárnak is. Nevezett dokumentum Ófelsége, a spanyol király javaslatát tartalmazza arra vonatkozóan, hogy a hadviselők kössenek egyezséget a harcvonalak között rekedt sebesültek megsegítésére. Torres úr ugyanakkor azt is elmondta nekem, hogy habár a király nincs igazán meggyőződve arról, hogy kezdeményezése eredményes

ról van szó – 1917 májusában a spanyol király javaslatot tett az 1914-ben hadifogságba került katonák cseréjére.⁷²

Ugyanakkor Alfonz felkérést kapott egy számára különösen nagy jelentőséggel bíró ügyben: A Monarchia külügyminisztere, Ottokar Czernin gróf 1917. május 16-i levelében arra utasította Fürstenberget, hogy a következőket vitassa meg a spanyol királlyal: miután Oroszországban a februári forradalom megdöntötte a cár hatalmát, nagy a valószínűsége annak, hogy a görög király, Konstantin is hasonló sorsra jut. Azonban a „koronák szolidaritása” elve szerint kívánatos lenne a görög monarchiát megmenteni. Ennek érdekében Alfonz felvehetné a kapcsolatot a brit uralkodóval, V. Györggyel.⁷³ Fürstenberg május 22-én beszámolt a beszélgetés eredményéről: „A király azonnal késznek mutatkozott megtenni a kívánt lépéseket. Én azonban hangsúlyoztam, hogy a terv csak akkor lehet sikeres, ha eredetére nem derül fény.”⁷⁴ Hogy a levelet Alfonz valóban megírta-e a brit uralkodónak, nem derül ki a HHStA aktáiból, annyi azonban bizonyos, hogy ha meg is tette, eredménytelenül, mivel június 11-én a görög királyt lemondásra kényszerítették, és Svájcba emigrált.⁷⁵

A sort hosszasan lehetne folytatni, e helyen – zárásképpen – a HHStA *Politisches Archiv* egyik gyűjteményére szeretnénk még utalni, melynek címe sokat sejtet: „A pápa és Spanyolország királyának közbenjárása a banjalukai halálraítéltek ügyében”, tényleges tartalma azonban – legalábbis a spanyol vonatkozású akták tekintetében – meglehetősen szerény, mely nem teszi lehetővé az esemény pontos rekonstruálását.⁷⁶ Annyi mindenesetre kiderül, hogy a közös beavatkozás eredményeként a tizenhat szerb fogolytárs – akiket Ausztria kémkedéssel vádolt, és 1916 tavaszán ítélt halálra Banjalukában – megkegyelmeztek.⁷⁷

A pápa és Alfonz király együttműködéséről adott hírt a *Die Zeit* is 1917. szeptember 26-án, mely szerint a katolikus egyházfő állítólag a spanyol királyt javasolta döntőbíróknak a hadviselők közötti konfliktusoknál. A spanyol lapok remélték, hogy a király elutasítja a felkérést.⁷⁸

Alfonz fentiekben kifejtett tevékenysége nyomán elismerésben részesült Európa szerte, sőt mindennek még a háború után is volt visszhangja. A francia lapok 1919. október végén Alfonz ismételt párizsi látogatása kapcsán beszámoltak arról, hogy Franciaország mennyire hálás a spanyol királynak mindazért, amit a francia hadifoglyokért tett a háború alatt.⁷⁹

Sencourt becslései szerint az Alfonz kezdeményezésére létrejött és általa irányított szervezet munkájának eredményeként mintegy 700 000 civil és 21 000 katona repatriálása vált lehetővé, 122 000 francia és belga, 8000 brit és 6000 olasz hadifogoly érdekében járt közben, valamint több mint 4000 esetben kezdeményezett ellenőri szemlélt hadifogoly táborokban.⁸⁰

lesz, mégis előállt javaslatával, miután ezt többen sugallták neki, így például a belga királynő is.” HHStA P. A. XX 66 Berichte Spanien 1916. No. 120.

⁷² HHStA Z. A. 180. „Der König von Spanien für den Austausch der im Jahre 1914 in Gefangenschaft geratenen Soldaten” Blätter aus Ungarn. 1917. május 15.

⁷³ HHStA P. A. XX 67 Berichte Spanien 1917. No. 352.

⁷⁴ Uo. No. 334.

⁷⁵ Vö.: Just, Harald: *Neutralität im ersten Weltkrieg. Spanien, Schweden und Holland*. Phil. Diss., Wien, 1966. 65.

⁷⁶ HHStA P. A. I 814. Intervention des Papstes und des Königs von Spanien zu Gunsten der in Banjaluka verurteilten Hochverräter.

⁷⁷ HHStA P. A. I 814. 1917. március 29-i jelentés. Vö.: Just: *Neutralität im ersten Weltkrieg*, 64. illetve Engel-Jánosi, Friedrich: *Österreich und der Vatikan 1846–1918*. Graz, 1960. Bd. 2., 283.

⁷⁸ HHStA Z. A. 180. „König Alfons als Schiedsrichter. Ein angeblicher Plan des Papstes”

⁷⁹ HHStA Z. A. 180. „Besuch des Königs von Spanien in Paris.” Französische Blätter. 1919. október 25.

⁸⁰ Sencourt: *King Alfonso*, 153.

Fentebb már említettük, hogy a spanyol diplomáciai testület tagjai hogyan működtek közre ezekben a feladatoknál, e téma zárásaként álljon itt három reprezentatív példa mindezek igazolására: 1914. szeptember 3-án a *Neue Freie Presse* számolt be a bécsi spanyol nagykövet, Don Antonio de Castro y Casaléiznek az Osztrák–Magyar Monarchia területén tartózkodó orosz és belga állampolgárok érdekében tett vállalkozásáról. A nagykövet kérte a következő közlemény nyilvánosságra hozatalát: „A bécsi spanyol nagykövetség kéri az Osztrák–Magyar Monarchiában élő orosz állampolgárokat, hogy tájékoztassák a nagykövetséget tartózkodási helyükről annak érdekében, hogy ők az érdekeltek oroszországi családjainak felvilágosítást tudjanak adni.” A cikk szerzője mindehhez hozzáfűzi, hogy értesülései szerint a spanyol nagykövet az Osztrák–Magyar Monarchiában tartózkodó belga állampolgárok védelmét is átvette.⁸¹

A *Fremdenblatt* 1918. október 4-i számában egy kisebb cikkben emlékezett meg Casaléizről – halála kapcsán –, amelyből kiderül, hogy 1914 márciusában küldték Bécsbe, a háború alatt feladatuk kapták az orosz, angol szerb, belga és amerikai állampolgárok érdekeinek védelmét, valamint hasonlóan képviselte az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeit is az ellenséges országokban.⁸²

Casaléiz bécsi kiküldetési ideje alatt⁸³ többször tett látogatást a Monarchia hadifogoly táboraiiban, így Magyarországon is. A *Das Neue Pester Journal* tudósított 1918. április 29-i látogatásáról, melynek során a nagykövet orosz, szerb, angol, francia internáltakat keresett fel, és a látottakkal meglehetősen elégedett volt.⁸⁴

A *HHStA Zeitungsarchiv 124-es kartonja (Polen–Spanien)* a spanyol király egyéb karitatív tevékenységéről is tartalmaz információkat, többek között Alfonz részvételéről a Monarchia közös külügyminisztériumának kezdeményezésére létrejött akcióról, amikor a madridi osztrák–magyar nagykövetség rendezett gyűjtést a háborús károkat elszenvedett lengyelek részére. A pénzt a madridi „Pro Polonia” szervezet gyűjtötte össze; Ófelsége, a spanyol király 10 000 pesetát adományozott.⁸⁵

E helyen látjuk szükségesnek tárgyalni a kórházhajók kérdését is, habár tulajdonképpen ez a téma a korlátlan tengeralattjáró háború spanyolországi hatásait elemző önálló tanulmányhoz kötődik szorosán, tekintettel azonban Alfonz király e területen játszott szerepére, úgy ítéltük meg, itt foglalkozunk vele részletesebben.

1917 februárjától – a korlátlan tengeralattjáró háború Németország általi meghirdetésétől kezdve – a kórházhajókat is gyakran érte torpedótámadás, miután nem egy esetben

⁸¹ HHStA Z. A. 71. Spanien 1910–22.

⁸² HHStA Z. A. 71. Spanien 1910–22. „Der Schutz der russischen und belgischen Untertanen durch den spanischen Botschafter”

⁸³ Fürstenberg herceg jelentéseiben ugyanakkor többször adott hangot kételyeinek Casaléiz megbízhatóságát illetően. Így 1915. január 11-én a következőket írta: „Csak röviden szeretnék említést tenni arról, hogy Spanyolország bécsi nagykövetének magatartása nekem meglehetősen gyanús-nak tűnik. Egész viselkedése, és az a mód, ahogyan a hadieseményekről tudósít is, bizonyítják, hogy irányunkban látványosan demonstrált szimpátiája ellenére frankofil külügyminiszterét támogatja annak érdekében, hogy az itteni udvarnál kormányunkat és Excellenciádat befeketítse.” HHStA P. A. XX 66. Berichte Spanien 1915.

Az AOK (Armee-Oberkommando) 1917. február 24-i jelentése mindezt megerősíti: „A bécsi spanyol nagykövetség vitathatatlanul antantbarát, és számunkra megbízhatatlan. A bécsi katonai attasé viszont jóindulatú velünk szemben.” HHStA P. A. I. 896. Liasse Krieg Spanien 1917. No. 17.297. Ugyanitt Casaléiz feleségéről is hasonlókat tudhatunk meg: „A bécsi spanyol nagykövet felesége spanyolországi látogatásai során rendkívül elítélően nyilatkozott Monarchiánkról.”

⁸⁴ HHStA P. A. I. 896. Liasse Krieg Spanien 1917. No. 17.297. „Unsere Gefangenenlager”. Der Bericht des spanischen Botschafters.

⁸⁵ HHStA Z. A. 124. A Korrespondenz-Bureau jelentése, 1915. október 17.

ezeket fegyver- és csapatszállításra is használták.⁸⁶ 1917 áprilisában Alfonz király felajánlotta, hogy spanyol tiszteket küld a kórházhajókra garanciául arra, hogy azok valóban csak sebesülteket szállítanak.⁸⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchia berlini nagykövete, Hohenlohe herceg jelentette Bécsnek, hogy a javaslatot a német kormány is támogatja.⁸⁸ Május 22-én Fürstenberg herceg arról tájékoztatta Czernint, hogy Alfonz fogadta magánkihallgatáson, ahol közölte vele: javaslatot tett Németország, Franciaország és Anglia kormányainak, mely szerint a spanyol kormány vállalná a felelősséget az angol és francia kórházhajók szállítmányát illetően. Anglia már jelezte egyetértését, Franciaország és Németország választ még várja a király. Alfonz arra kérte Fürstenberget, hogy járjon közben Őfelségénél, a császárnál annak érdekében, hogy javaslatát Berlinben is támogassák.⁸⁹ Május 26-án Hohenlohe tájékoztatta Bécset, hogy a német kormány egyetért azzal, hogy a spanyol delegáltak a kórházhajókat átkutassák, és garanciaképpen az utazás alatt is a hajó fedélzetén maradjanak.⁹⁰

Mindez természetesen nem lehetett akadálya a kórházhajókkal való folyamatos visszaéléseknek. A Monarchia diplomatai is beszámoltak jó néhány esetről jelentéseikben. Így például Hohenlohe 1917. december 8-án a következőket írta: „Három spanyol tengerésztiszt, akik egy angol kórházhajón teljesítettek ellenőri feladatot, vissza akarnak térni Spanyolországba, mivel az angol kórházhajókat nem csak rendeltetésük szerint használják, így a spanyol tisztek nem tudnak felelősséget vállalni értük.”⁹¹ Egy másik jelentés szerint, amit a madridi katonai attasé, Dzieduszycki küldött Bécsbe, „egy szavahihető bizalmasunk a következőkről tájékoztattott: a párizsi spanyol katonai attasé egy barcelonai barátjával levél útján tudatta, hogy az antant kórházhajói gyakran szállítanak muníciót fedélzetükön, és a közelmúltban amerikai csapatokat is egy ilyen gőzösön juttattak Angliába. Bevallása szerint mindezt ő a saját szemével látta.”⁹²

Egy 1917. decemberi jelentésből kiderül, hogy 1917 nyarán 25 spanyol tengerésztiszt teljesített szolgálatot ellenőrként az antant kórházhajóin. A dokumentum utal egy perdöntő részletre is, miszerint a többségük ezt a megbízatást anyagi okokból vállalta, éppen ezért nem zárható ki, hogy szemet hunynak a visszaélések felett. Különösképpen a Szaloniki és Itália közötti csapatszállításoknál feltételezhető, hogy kórházhajókat használnak erre a célra. Állítólag egy lelkiismeretes spanyol tiszt ezért kérte visszahívását.⁹³

Ez a momentum persze megkérdőjelezheti a spanyol tisztek munkájának hatékonyságát és a vállalkozás tulajdonképpeni eredményességét – számos eset alapján tudjuk, hogy nagyon gyakran történt visszaélés a kórházhajók esetében –, mégis vitathatatlan tény, hogy a fentebb taglalt, különböző területeken való részvétel a nemzetközi politikában nagymértékben emelte a spanyolok – és elsősorban Alfonz király – presztízsét az első világháború alatt.

A harmadik fontos érv, amit a spanyol király megnevezett Churchillnek 1914 tavaszán politikája meghatározójaként, a spanyol gazdaságra és kereskedelemre vonatkozott. Tekintettel arra, hogy a spanyol gazdaság első világháború alatti helyzetének részletes elem-

⁸⁶ HHStA P. A. I 1049. Liasse Krieg 61 b-e /61 c/ U-Boot-Krieg. 1917. április 1. No. 1705.

⁸⁷ HHStA P. A. I 1049. Hohenlohe távirata Berlinből. 1917. április 22. No. 292.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ HHStA P. A. I 1049. 1917. május 22. No. 334.

⁹⁰ Uo. No. 374.

⁹¹ Uo. Jelzet nélkül

⁹² HHStA P. A. I 1049. Militärattaché Madrid. 1918. január 31. No. 47.

⁹³ HHStA P. A. I 896. Liasse Krieg 7a Spanien 1917–18. Nachrichtenabteilung. „Auszug aus den vertraulichen Nachrichten über Spanien bis zum 29. Dez. 1917. Nr. 25.721.

zése nem témája tanulmányunknak,⁹⁴ így e helyen csupán néhány adattal szeretnénk igazolni a XIII. Alfonz által meghirdetett cél megvalósulását.

E kérdés kapcsán ismételten fontos hangsúlyoznunk, miként értékelendő a Spanyolország által a háború kirobbanásakor deklarált semlegesség. Spanyolország ugyanis csak politikai értelemben vélte és tartotta magát semlegesnek, gazdaságilag azonban próbálta kihasználni geostratégiai helyzetéből is adódó kedvező lehetőségeit. Az első világháború a 19. századi állapothoz képest – amikor egy sajátos kettősség jellemezte a spanyol gazdaságot: egyik oldalon az iparosodott perifériával, a másikon pedig az agrárius Hispániával⁹⁵ – látványos, de rövid életű fellendülést hozott, amit fájdalmas hanyatlás követett, párosulva az ilyen esetekben jól prognosztizálható politikai konzekvenciákkal. Az európai hadiesemények lezárulta ugyanis „magával rántotta” a spanyol gazdaságot is, mivel megszüntette a korábbi piacokat.⁹⁶

A háborús években az antant volt kedvezőbb helyzetben, hiszen politikai adui mellett gazdasági téren is befolyást gyakorolhatott Spanyolországra, miután az ibér állam bizonyos nyersanyagok hiánya miatt (például szén, petróleum, gyapot) külföldi segítségre szorult, illetve maga is háborús javak (élelmiszer, nyersanyag, katonai felszerelések) szállítója volt. A tengeri blokád megbénította a központi hatalmakkal való kereskedelmet, így csak az antant tudott az ország „segítségére sietni”.⁹⁷ Spanyolország a korlátlan tengeralattjáró háború következtében 1918 végéig 65 hajót veszített, mintegy 140 000 tonnával.⁹⁸

A spanyol kereskedelemről származó tőkebevétel jelentősen nőtt a háború alatt. 1914-ben az ország mintegy 567 millió peseta aranykészlet felett rendelkezett, 1918-ban ez 2223 millió volt.⁹⁹ Spanyolország 1914–1916 között csak a fegyverszállítások terén meghatszorozta kivitelét.¹⁰⁰ Pénzügyi helyzetének stabilizálódását mutatja a spanyol valuta 1916-os, már régen nem tapasztalt kedvező árfolyama. Ezekben az években mintegy 217 új részvénytársaság alakult, körülbelül 220 milliós – és ami a legfontosabb, már nem külföldi – tőkével.¹⁰¹ Mindennek azonban megvolt az árnyoldala is, az egyik legtragikusabb ezek közül az, hogy mialatt jelentős mennyiségű élelmiszert exportált, az országban lassan élelmiszerhiány alakult ki, illetve az egekbe szökött az élelmiszer ára, elindítva ezzel azt az elégedetlenségi hullámot, mely 1917 tavaszán érte el tetőpontját.

A fentebb vázolt mutatók alapján többen biztató jövőt jósoltak a spanyol gazdaságnak a háború utáni évekre is, ez a prófécia azonban tévesnek bizonyult.

⁹⁴ A spanyol gazdasági helyzet alakulásáról az első világháború alatt a HHStA is tartalmaz bőven anyagot, itt szeretnénk utalni az *Administrative Registratur* néhány fondjára: A.R. F17 36: Spanien: Aus- Ein- und Durchlieferungen. Staaten 1880–1918., F23 58: Finanzwesen Spanien, F36 103: Krieg 1914–18. Spanien. Wirtschaftliche Bestimmungen, Massnahmen, F36 242: Wirtschaftsangelegenheiten, Dep. 9 Abt. 50– Spanien

⁹⁵ Anderle: *Spanyolország története*, 97–108.

⁹⁶ Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 7.

⁹⁷ Pallagi: *Az első világháború és a spanyol semlegesség*, 8.

⁹⁸ Madariaga: *Spanien*, 274.

⁹⁹ Madariaga: *Spanien*, 275.

¹⁰⁰ Quelle, Otto: *Spaniens Wirtschaftsleben und seine Beeinflussung durch den Weltkrieg*. Süd-deutsche Monatshefte, München, 1917. június, 445–454.

¹⁰¹ Quelle: *Spaniens Wirtschaftsleben*, 452.

Alfonz erőfeszítései a béke érdekében

Ha teljessé kívánjuk tenni XIII. Alfonz – vizsgált korszakra vonatkozó – politikai portréját, mindenképpen említést kell tennünk a béke érdekében tett fáradozásairól.¹⁰²

A békeközvetítési folyamatban komoly érdemeket szerezni – tulajdonképpen ez volt az a szerepkör, amit Alfonz leginkább ambicionált. Joggal remélhette, hogy a hadviselők komolyan számolnak vele a béketárgyalások során, mint ahogy erről az *Esti Újság* 1916. május 29-i számában tudósított: „A párizsi »Gaulois« [nevű lap] örömmel üdvözlí a spanyol király trónbeszédének passzusát, melyben Alfonz király azon szándékának ad hangot, hogy adódó alkalommal békeközvetítőként fellépjen. Senki nem lenne erre a szerepre annyira alkalmas, mint ő, mivel valamennyi hadviselő szimpátiáját magáénak tudhatja.”¹⁰³

Hogy a király ebbéli tervében a meghatározó spanyol körök támogatását is élvezte, ezt támasztja alá a *8 órai Újság* híradása is néhány nappal később: „Madridi értesülések szerint a napokban Granadában véget ért Püspöki Konferencia is megerősítette, hogy XIII. Alfonz király a központi hatalmak és az antant között vállalja a békeközvetítést.”¹⁰⁴

Ez év szeptemberében Alfonz egy meglehetősen patetikus beszédben, amit Bilbaóban egy banketten tartott, összegezte elképzelése hátterét: „Miután a spanyol zászló nem lobog a csatatereken, de minden spanyol érzi annak fontosságát, hogy mit jelent szeretni és tisztelni hazájának eme jelképét, így én magam nemzetünk zászlaját a béke és szeretet szolgálatába ajánlom. Nem azért teszem ezt, hogy dicshimnuszokat zengjenek rólam, hiszen Spanyolország királyaként lépek fel egy nemes cél érdekében, amely valamennyi spanyol támogatását élvezi.”¹⁰⁵

¹⁰² A kérdést korábban már részletesen vizsgáltuk, vö.: Pallagi Mária: *Spanyol békeközvetítési kísérletek az első világháború alatt*. AETAS, 19. évf. (2004) 3–4. sz. 190–210. E helyen az ebben leírtak kiegészítéseként és igazolásaként mindenek sajtóvisszhangját vázoljuk.

¹⁰³ HHStA Z. A. 180. „König Alfons als Friedensvermittler”. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy XIII. Alfonz már 1915 elején jelezte, hogy hajlandó lenne közvetíteni Oroszország és Ausztria–Magyarország, illetve Németország között a különbéke reményében. Felajánlotta, hogy amennyiben igényt tartanak rá, információkat szerez Pétervárról, és kérte, hogy e célból a Monarchia tájékoztassa álláspontjáról e kérdésben. A Monarchia madridi nagykövetének, Karl Emil Fürstenberg hercegnek táviratából ugyanakkor az is kiderül, hogy Alfonz szolgálatai ellenében igényt tart a központi hatalmak támogatására a jövőbeni béketárgyalásoknál. Vö.: HHStA P. A. I 952. Liasse Krieg 25 b-i: Friedensverhandlungen, jelentés Berlinből Larisch gróftól, 1915. január 25-én, No. 2852.; illetve jelentés Madridból Fürstenberg hercegtől Burián külügyminiszternek 1915. január 25-én, No. 3/P.; Pallagi: *Spanyol békeközvetítési kísérletek*, 192–193.

Hogy Alfonz törekvései még túl koraiak voltak ekkor, bizonyítja az az utasítás is, melyet Gottfried Prinz zu Hohenlohe-Schillingsfürst herceg, a Monarchia berlini nagykövete kapott Bécsből egy táviratvezetetre vonatkozóan, melyben Alfonznak köszönetet mondanának fáradozásaiért, de úgy ítélik meg, még nem jött el a béketárgyalások ideje. Ennek ellenére február elején Alfonz arról tájékoztatta Fürstenberg herceget, hogy meg fogja bízni pétervári követét, kezdjen el puhatolózni a béke ügyében, és tájékoztassa az eredményekről. A központi hatalmak azonban ekkor már lezártak tekintették a kérdést. Vö.: Hohenlohenak Berlinbe 1915. január 30-án, No. 71. uo.; Fürstenberg jelentése Madridból 1915. február 10-én, No. 8057.

Egy évvel később, 1916 januárjában Alfonz ismét próbálkozott, Fürstenberg feltételezte, hogy valójában arról van szó, hogy a fiatal, impulzív uralkodó nem szeretne egyetlen alkalmat sem elszalasztani a közvetítésre. Vö.: Fürstenberg jelentése Madridból Bécsbe Buriánnak 1916. január 19-én, No. 31.; HHStA P. A. I 978: Liasse Krieg. Krieg 33–37. Krieg 33.

Ez év nyarán Alfonz további hasonló lépéseiről számolt be Fürstenberg, de ezek különösebb visszhang nélkül maradtak. Vö.: Fürstenberg jelentése 1916. június 11-én, No. 6173.

¹⁰⁴ HHStA P. A. I 978: Liasse Krieg. Krieg 33–37. Krieg 33. Blätter aus Ungarn. 1916. június 3.

¹⁰⁵ HHStA P. A. I 978: Liasse Krieg. Krieg 33–37. Krieg 33. „Der König von Spanien für den Frieden”. Neues Wiener Tagblatt, 1916. szeptember 8.

Hogy az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere, Czernin gróf már ez évben számolt egy semleges közvetítő bevonásával, azt bizonyítja a következő, 1916 októberében tett megjegyzése: „... Ami a spanyol királyt illeti, a következő javaslatot kellene tennie: javasolnia kellene egy békekonferencia összehívását a következő bázison: valamennyi hadban álló nagyhatalom lemond területi hódításairól és a háborús kártalanításról. Anglia számára nyomatékosítani kell a győztesek és legyőzöttek nélküli béke fontosságát. De ügyelnünk kell arra, hogy mindezt csak úgy szuggeráljuk a spanyol királynak, hogy a javaslat tulajdonképpen tőle induljon, és ne a központi hatalmaktól. Éppen ezért mindezt ne Fürstenberg kezdeményezze.”¹⁰⁶

A következő említett érdemlő esemény Spanyolország reagálása a központi hatalmak decemberi békeajánlására, illetve Wilson kezdeményezésére, amelyről Fürstenberg herceg december 31-én küldött jelentést Madridból Bécsbe. A nagykövet beszámolójából kiderül, hogy a spanyol kormány minden valószínűség szerint elutasítja a békeajánlást, azzal az indoklással, hogy elvárták volna, hogy Wilson, mielőtt javaslatát nyilvánosságra hozza, bizalmas úton kapcsolatba lép Spanyolországgal, miután az jelenleg Európa legelismertebb semleges hatalma. A spanyol kormány ugyanis ez esetben indítványozta volna a wilsoni szöveg néhány ponton történő radikális módosítását, ami valószínűleg elfogadásra alkalmassá tette volna az egyébként meglehetősen szerény diplomáciai „rátermettséggel” megfogalmazott jegyzéket. Jelenlegi formájában azonban a spanyol kormány nem kíván csatlakozni ehhez a „szerencsétlen próbálkozáshoz”, arra is gondolva, hogy „néhány hónap múlva számolni lehet egy ügyesebb, méltányolhatóbb javaslattal, mely ezáltal sikereesebb lehet” – indokolta döntésüket a külügyminiszter.¹⁰⁷

A nagykövet jelentése utalt Wilson december 22-i üzenetére, melyben az amerikai elnök – egyedülként a semlegesek közül – felkérte a spanyol kormányt, támogassa közvetítőprogramját. Spanyolország elutasító választ adott a kérésre, legfőbb érvként azt hangsúlyozva, hogy beavatkozása nem hozhatna sikert. Persze volt ennek spanyol részről egy sokkal praktikusabb oka is: a király tájékozódott az USA külügyminiszterénél, Robert Lansingnál, hogy amennyiben Spanyolország teljesíti a kérést, számolhat-e azzal, hogy az USA leállítja élelmiszer- és hadianyag szállítását Angliának. Mivel Lansing válasza elutasító volt, így Alfonz sem gondolkodott tovább Spanyolország állásfoglalásán.¹⁰⁸

A híradások a békekezdeményezésekről 1917-ben is folyamatosak voltak. Ez az év a béke kérdése szempontjából különös jelentőséggel bírt, miután a háború végső kimenetelét alapvetően befolyásoló események sora kísérte.¹⁰⁹ Január végén Czernin a korlátlan tengeralattjáró háború közelgő beindításáról értesítette Fürstenberget, hangsúlyozva a Monarchia további békeszándékát. Ebben a táviratban már konkrét utalás történt Alfonz – mint a Monarchia által akceptált békeközvetítő – szerepére: „Meggyőződésem, hogy előbb vagy utóbb eljön az az idő, amikor az antant belátja, nem tud bennünket megsemmisíteni, és ez lehet az a pszichológiai pillanat, amikor semleges oldalról a békeakciót sikeresen kezdeményezni lehet. Ófelsége, a császár ebben az esetben sokkal szívesebben üdvözlölné Ófelségét, a spanyol királyt békeközvetítőként, mint Wilson elnököt, mivel a császár a spanyol királytól

¹⁰⁶ Baernreither, Joseph Maria: *Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches.* (Hrsg.: Oskar Mitis.) Wien, 1939. 264.; illetve Just: *Neutralität im ersten Weltkrieg*, 51–52.

¹⁰⁷ HHStA P. A. I. 895. Liasse Krieg. Spanien. Fürstenberg jelentése Madridból, 1916. december 31.

¹⁰⁸ Insenser-Brufau, Maria Teresa: *Die Neutralität Spaniens im ersten Weltkrieg mit besonderer Rücksicht auf die öffentliche Meinung und auf die Friedensbestrebungen Alfons XIII.*, phil. Diss., Wien, 1987. 72.

¹⁰⁹ Vö.: Pallagi: *Spanyol békeközvetítési kísérletek*, 194.

– ellentétben az amerikai elnökkel – valóban semleges, objektív magatartást vár el.”¹¹⁰ Ugyanakkor a nagykövet táviratából az is kiderül, hogy IV. Károly a lehető legnagyobb hangsúlyt fektette arra, hogy a spanyol király maga jelölje meg a béketárgyalások megindításához számára legkedvezőbb pillanatot, és a Ballhausplatz akkor azonnal közölni fogja ennek bécsi fogadtatását.¹¹¹

1917 elején – tehát nem sokkal trónra kerülését követően – Károly táviratot küldött Alfonznak, melyben a király tudomására hozta, hogy a jövőben számol vele mint békeközvetítővel.¹¹²

Április 26-án a *Wiener Mittags-Zeitung* közzétette Alfonz király – eddig ily formában kevésbé deklarált – szándékát, miszerint a békeszerződés aláírására Madridban kerülne sor az ő elnöke alatt.¹¹³ Jóllehet Alfonz eme ambíciója megvalósulatlan maradt, 1917 során még legalább három alkalommal próbált közvetíteni a nagyhatalmak között. 1917 augusztusában XV. Benedek pápa békeajegyzékére elutasítóan reagált. Július–augusztusban azonban a spanyolok is bekapcsolódtak – jobbra az anyakirálynő, Mária Krisztina révén – egy angol – feltehetően privát – békekezdeményezésbe. Végül, az ősz folyamán Richard von Kühlmann német külügyminiszter a brüsszeli spanyol követet, Villalobar márkit szemelte ki közvetítőnek az Angliával kapcsolatos különbéke terveire.¹¹⁴

Alfonz 1917-es békeközvetítési kísérletei végső soron nem hoztak érdemleges eredményeket, aminek oka nemcsak a külpolitikai „bonyodalmakkal” magyarázható, hanem azzal a belpolitikai „nyomással” is, mely jelentősen szűkítette a király mozgásterét. A válság mélypontja 1917 nyarára datálható, amikor – augusztus 13–20. között – Spanyolország több városában általános sztrájkhullám kezdődött. Ennek során mind gazdasági, mind politikai célok megfogalmazódtak. Utóbbiak között például szerepelt a monarchia megdöntése, illetve a konzervatív és a semlegességet szigorúan szem előtt tartó Eduardo Dato¹¹⁵ kormányzatának leváltása. A folyamat elindításában szocialista és republikánus szervezetek játszottak döntő szerepet, amelyeket Franciaország anyagilag és „erkölcsileg” is támogatott.¹¹⁶ Hogy a helyzet tulajdonképpen az év végére sem konszolidálódott teljesen, kiderül Fürstenberg 1917 decemberében küldött táviratából is: „A király szándéka, hogy a béketár-

¹¹⁰ Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. január 31. No. 49. HHStA P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungversuche des Königs von Spanien. Vö.: Pallagi: *Spanyol békeközvetítési kísérletek*, 194–195.

¹¹¹ Czernin Fürstenbergnek, Bécs, 1917. január 31. No. 49. HHStA P. A. I 952 Liasse Krieg 25 /e/: Friedensvermittlungversuche des Königs von Spanien.

¹¹² Ennek részleteiről lásd Pallagi: *Spanyol békeközvetítési kísérletek*, 196–197.

¹¹³ HHStA Z. A. 180. „Die Friedenshoffnungen des Königs von Spanien”

¹¹⁴ Ennek részleteiről lásd Pallagi: *Spanyol békeközvetítési kísérletek*, 201–206. A Villalobar akció spanyol, illetve angol levéltári dokumentumaihoz lásd: Steglich, Wolfgang: *Die Friedensversuche der kriegführenden Mächte im Sommer und Herbst 1917. Quellenkritische Untersuchungen, Akten und Vernehmungsprotokolle*. Stuttgart, 1984. LIX-XCIII., illetve 528–607.

¹¹⁵ Eduardo Dato: konzervatív politikus, kormányfő 1913–1915 között, 1917. júniustól novemberig; 1921-es újabb miniszterelnöksége alatt meggyilkolták.

¹¹⁶ 1917 nyarának eseményeiről, azok előzményeiről, illetve következményeiről lásd többek között: Meaker, Gerald H.: *A Civil War of Words. The Ideological Impact of the First World War on Spain 1914–1918*. In: Schmitt: *Neutral Europe*, 1–66.; úő: *The Revolutionary Left in Spain 1914–1923*. Stanford, 1974.; Carr: *Modern Spain*, 81–98.; úő: *Spain 1808–1975*, 430–564.; Salvadó: *Twentieth-Century Spain*, 29–47. A HHStA dokumentumaiból az is kiderül, hogy a mozgalmak során a spanyolországi brit nagykövet, Hardinge is kompromittálódott. Vö.: Fürstenberg jelentése 1917. április 11-én: „A spanyol kormány birtokában van csalhatatlan bizonyítékoknak, melyek szerint Hardinge az itteni forradalmi megmozdulásokat jelentős összeggel támogatta.” P. A. XX 66. No. 258., illetve P. A. I 896. Resumé der vertraulichen Nachrichten aus Spanien bis 16. 04. 1917. Nr. 20/34. Res. Storck jelentése Badenből Czerninnek.

gyalásokon meghatározó szerepet játsszon – és ebben népe támogatását is élvezi –, úgy tűnik, az antant megfélemlítésének hatására meghíúsul, és Romanones és Dato is szabotálták a király ezirányú terveit. A jelenlegi körülmények között a király már azt is sikerként könyvelheti el, ha Spanyolországnak és a dinasztíának sikerül »ép bórrel« megúsznia a háborút.¹¹⁷

Alfonz uralmának ez a bizonytalansága is minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a király a háború utolsó évében már óvatosabban reagált a hozzá érkezett közvetítői felkérésekre. 1918 tavaszán ugyanis az Osztrák–Magyar Monarchia vezetése – nevezetesen maga Károly császár – komoly kéréssel fordult Alfonzhoz. Elképzelése szerint a Monarchia spanyol közvetítéssel vette volna fel a kapcsolatot Wilson elnökkel, és tárgyalta volna a béke megkötésének lehetőségeiről.¹¹⁸ E közvetítés eredményességét azonban több tényező is gátolta. Nem elhanyagolható ezek közül az a szerencsétlen körülmény, hogy februárban az antant hatalmak is értesültek Károly tervéről. Február 27-én az amerikai francia nagykövet tolmácsolta kormány kívánságát, miszerint tájékoztatást kérnek minden további tárgyalásról. A brit külügyminiszter, Arthur James Balfour pedig még egyértelműbb volt: a londoni amerikai nagykövettel való találkozója alkalmával kifejezésre juttatta gyanúját, miszerint az osztrák kezdeményezést Németország inspirálta annak érdekében, hogy megossza az antantot, főleg Olaszországra vonatkozóan. A Monarchia madridi nagykövetének, Fürstenberg hercegnek a jelentései azonban arra is következtetni engednek, hogy valójában Alfonz – részben okulva korábbi kísérleteinek kudarcából – ekkor már eldöntötte, nem játssza tovább a „hírnök” szerepét.

*

Habár az első világháború kirobbanása előtt úgy tűnt, Spanyolország a közeledő konfliktusban az antant mellett kötelezi el magát,¹¹⁹ 1914. július 30-án az ország mégis semlegeségét deklarálta. Mérlegelve lehetőségeit, illetve esetleges hadba lépésének kockázatát, az adott pillanatban ez tűnt a legösszerűbb lépésnek. Amikor a hadviselők számára egyértelművé vált, hogy az országot nem tudják bevonni a fegyveres konfliktusba, próbálták kihasználni a semleges státusza kínálta lehetőségeket. Miután Spanyolország mindvégig hangsúlyozta, hogy magát csak politikai értelemben tartja semlegesnek, gazdaságilag nem,¹²⁰

¹¹⁷ HHStA P. A. I 896. Liasse Krieg. Spanien. Fürstenberg Czerninnek. 1917. december 19. No. 683. Vö.: Pallagi: *Spanyol békeközvetítési kísérletek*, 206.

¹¹⁸ Wilson béketervéhez lásd: Lammasch, Heinrich: *Woodrow Wilsons Friedensplan*. Leipzig–Wien, 1919., illetve Bailey, Thomas: *The Policy of the United States toward the Neutrals 1917–1918*. Baltimore, 1942.

¹¹⁹ Ennek lényegi okáról beszámolt a Monarchia madridi nagykövete, Fürstenberg herceg 1914. július 6-i jelentésében: „Spanyolország politikai és geográfiai helyzetéből adódóan kényszerítve érzi magát, hogy az antanttal egy csónakban evezzen.” HHStA P. A. XX 66. Berichte Spanien, Z. 17/P.B

¹²⁰ Ezt a mindenkori spanyol kormány többször deklarálta, hivatkozással a Hágai Szerződés vonatkozó pontjait említve, melyek értelmében a semleges kormányok nem kötelezték magukat arra, hogy háború idején megakadályozzák a magán fegyverszállításokat. Fürstenberg herceg is több alkalommal jelentett spanyol szállításokról, illetve a központi hatalmak ezek miatti tiltakozásáról. 1915. szeptember 23-i távirata szerint „a spanyol kormány szemet huny a szállítások felett, azzal érvelve, hogy minden, amit a Hágai Konvenció közvetlenül nem tilt a nemzetközi kereskedelemre vonatkozóan, megengedett.” Az okokat tekintve fontos a távirat folytatása is: „A külügyminiszter úr nyilatkozataiból azt a következtetést vonhattam le, hogy a kormány e téren tanúsított toleranciája kevésbé külpolitikai természetű, sokkal inkább belpolitikai okai vannak, tudniillik a kormány állásfoglalásában saját pozíciójának biztosítása a meghatározó.” HHStA P. A. I 895. Fürstenberg jelentése Zarauzból Buriánnak 1915. szeptember 23-án. Z. 37/P. „Ausfuhr von Kriegsmaterial aus Spanien betreffend.” (A nagykövet 1914. december 9-i jelentéséből kiderül, hogy az 1907. október

így – különösen az antant számára – értékes kereskedelmi partner lehetett.¹²¹ A központi hatalmak számára Spanyolország ebbéli státuszában kevésbé volt – lehetett – érdekes. Nem véletlen, hogy propagandatevékenységük is mindvégig arra irányult elsősorban, hogy az antant „jelenlétét” ellensúlyozzák.¹²² A spanyol konzervatív körök és a központi hatalmak érzékenysége pedig kedvező együttműködést tett lehetővé.¹²³ Különösen fontos szereplője volt ennek a kapcsolatrendszernek a spanyol uralkodó, XIII. Alfonz, mivel a labilis spanyol politikában ő teremthette meg a viszonylagos egyensúlyt. Előnyt jelenthetett a központi hatalmak és Alfonz viszonyában a spanyol uralkodó Habsburg származása édesanyja, Mária Krisztina révén. Nem véletlen, hogy a németek többször felhívták az Osztrák–Magyar Monarchia vezetésének figyelmét arra, hogy tegyenek lépéseket a spanyol király szimpátiájának, támogatásának megnyerése érdekében.¹²⁴

Érdeemes azonban megemlíteni, hogy Alfonz presztízse saját országában komoly veszteséget szenvedett a háború során – elsősorban 1917 nyarán –, melynek – mint ahogy ez a Monarchia bilbaói alkonzuljának jelentéseiből kiderül – nem csak politikai okai voltak: „A spanyol király és a monarchia tekintélye oly mértékben sérült, ahogy azt itt senki nem várta. Különösen veszélyes következményekkel járhat, hogy még azok a körök is elbizonytalanodtak, akik eddig feltétel nélkül az uralkodó mellett álltak. [...] Leginkább a király és a kormányzat fejvesztett lépéseit éri bíráló, amiért nem értették meg annak szükségességét, hogy a tisztikar jogos, őszinte patriotizmus diktálta kéréseinek eleget tegyenek. Mindez azt eredményezte, hogy a királyt nyilvánosan frivólnak titulálják, aki csak a szórakozásnak él, ahelyett, hogy ebben a kritikus időben, amikor minden igaz spanyol hazafinak az ország jövőbeli hatalma érdekében kellene cselekedni, példát mutatna. A spanyolok mélyen elítélik, hogy éppen az elmúlt héten, amikor az események a legsúlyosabb stádiumba jutottak, a királynak még arra is volt ideje, hogy egy bikaviadalon részt vegyen, ahol a közönség szeme láttára nyilvánosan szidalmazta és kifütyülte a torreadort, mert az nem kellő hozzáértéssel vágott áldozatával. A legutóbbi madridi »virágkorzó«-n [fiesta de la flor] pedig a király az-

18-án aláírt V. és XIII. Hágai Szerződés hetedik passzusáról van szó, amely meghatározta a semleges országok jogait és kötelezéseit háború esetén. HHStA P. A. I 895. Nr. 43/Pol.)

¹²¹ A Franciaországba irányuló spanyol export 1914–1917 között 150 százalékkal nőtt, az Angliába irányuló pedig mintegy 60 százalékkal. Vö.: Albes: *Worte wie waffen*, 125.; illetve Ertel, Holm: *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklung Spaniens während des Ersten Weltkrieges unter besonderer Berücksichtigung von Landwirtschaft, Bergbau und Verkehrswesen*. Wirtschafts- und sozialwiss. Diss., Leipzig, 1926. 17.

Fürstenberg herceg 1918. január 12-i jelentése igazolja, hogy az antant mindvégig igényt tartott Spanyolország gazdasági, kereskedelmi szolgáltatásaira: „Az angolok és az amerikaiak mindent elkövetnek annak érdekében, hogy Spanyolországot gazdaságilag bekerítsék, és teljes mértékben kiszákmányolják. Ennek eléréseért a portugál határon és Gibraltárnál az angolok felügyelik a spanyol külkereskedelmet, a francia határon pedig az amerikaiak.” HHStA P. A. I 896. Auszug aus den vertraulichen Nachrichten aus Spanien bis zum 12. Januar 1918. Evb. Nr. 20/3 res.

¹²² Vö. Fürstenberg herceg 1918. február 7-i jelentésével: „Spanyolország kapcsolata az antanttal annak pénzügyi és gazdasági követelése miatt egyre feszültebb, és mint ahogy megbízható forrásokból értesülhettem, a spanyol kormány már azt fontolgatja, hogy mindezt nyilvánosságra hozza, hogy ezáltal védje magát az antant növekvő titkos presszióival szemben.” HHStA P. A. I 896. No. 57.

¹²³ Vö.: HHStA P. A. I 896. Resumé der vertraulichen Nachrichten aus Spanien bis 28. 3. 1917. Evb. Nr. 20/28 res.: „Ami az országban uralkodó hangulatot illeti, megállapítható, hogy a klérus, a hadsereg és a konzervatívok szimpátiája mellettünk van.”

¹²⁴ Vö.: HHStA P. A. I 1046. Hohenlohe távirata Berlinből Bécsbe 1916. szeptember 28-án. No. 288.: „Von Jagow véleménye szerint rendkívül hatásos lenne, ha Őfelsége, a spanyol király a vele rokoni kapcsolatban álló osztrák császártól rendszeresen kaphatna leveleket, melyekben említésre kerülne, mennyire bíznak abban mind Németországban, mind Ausztria–Magyarországon, hogy a király soha nem lép hadba Németország és leginkább az Osztrák–Magyar Monarchia ellen.”

zal szórakozott, hogy a fiatal lányoknak, akik virággal kínálták, pénzerméket dobott a dekoltázsába. Az ilyen esetek mindig napvilágra kerülnek, hogy az uralkodó frivolitását bizonyítsák.

Itt az a vélemény alakult ki, hogy a királynak egyetlen szerencséje, hogy a republikánus párt Spanyolországban jelenleg nem rendelkezik megbízható, befolyásos vezetővel, és nyíltan arról beszélnek, hogy ha mindez Pi y Margall és Salmerón korában történt volna, a király nem maradhatott volna hatalmon.¹²⁵

Wakonigg 1917. június végén küldött jelentéséből az is kiderül, mi alapján ítélték a spanyolok uralkodójuk felett: „Éppen úgy, mint ahogy az arénában tomboló tapsviharral köszöntik a torreadort, ha úgy vélik, kitartóan küzdött, hogy aztán néhány perccel később egy helytelen mozdulatánál kifütyüljék és minden elképzelhető a fejéhez vágjanak, alkotnak ítéletet a spanyolok királyukról. [...] Azonban véleményem szerint éppen ez az ingadozó hangulatuk mentheti meg a királyt, ha leszámol eddigi életmódjával, és legalább a háború alatt többet foglalkozik a kormányzással, de mindenekelőtt változtat környezetén, miután az szálla mind a katonai, mind a civil körök szemében.”¹²⁶

Az alkonzul idézett két jelentése mindenestre éles ellentétben áll azokkal a tényekkel, melyek igazolják XIII. Alfonz király első világháború alatti érdemeit. A történeti munkák és a feltárt levéltári források jelentős része is kiemeli szerepét abban, hogy Spanyolország az első világháború alatt – ha némi túlzással is – régi dicsfényében tündökölt. Salvador de Madariaga egészen odáig merészkedik, hogy a spanyolok világpolitikai szerepét ebben a periódusban a 16–17. századi megbecsültséghez hasonlítja, amikor az ország tábornokainak, egyházi vezetőinek és diplomatáinak döntő szava volt Európa ügyeiben.¹²⁷

XIII. Alfonznak – mint ahogy fentebb utaltunk erre – vitathatatlanul nem volt könnyű feladata Spanyolországot kívül tartani a katonai konfliktuson. A Monarchia madridi nagykövete, Fürstenberg herceg 1914. július 6-i jelentésében részletesen felfedte azokat a nehézségeket, amelyek behatárolták a spanyol király mozgásterét már a háború előestéjén is. A nagykövet kiemelte az általa is különösen tehetségesnek titulált fiatal uralkodó szándékai közül hazája presztízsének visszanyerését, illetve ambícióját, hogy érdemben beleszóljon a világpolitika alakításába.¹²⁸ Végül Alfonz tehetségének, uralkodói rátermettségének is köszönhetette, hogy a háború alatt sikerült trónja biztonságát megóvnia, mely különösen 1917 tavaszán–nyarán komoly veszélybe került.¹²⁹ A *Pester Lloyd* madridi tudósítója 1917.

¹²⁵ Wakonigg jelentése Bilbaóból 1917. június 8-án. Zl. 1295. HHStA Gesandtschaftsarchiv Madrid 1914–1918.

¹²⁶ Wakonigg jelentése Bilbaóból 1917. június 30-án. Zl. 1320. HHStA Gesandtschaftsarchiv Madrid 1914–1918.

¹²⁷ Vö.: Madariaga: *Spanien*, 277.

¹²⁸ HHStA P. A. XX 66. Berichte Spanien 1914. Z 17/P.B

¹²⁹ Vö.: Schmitt: *Neutral Europe*, id. mű; valamint HHStA P. A. I 896. Musulin báró jelentése Bernből 1917. június 17-én, No. 554.: „Ellenőrizhetetlen hírek szerint egy dinasztia-ellenes mozgalom kitörése Spanyolországban egyre valószínűbb.” Lásd még HHStA P. A. I 896. Militärrattaché bei der k. u. k. Botschaft in Madrid. Res. No. 170. vom 24. Juni 1917.: „A most már hosszú ideje egész Spanyolországot uraló elégedetlenség a jelenlegi rendszerrel szemben az utóbbi hetekben aggasztó méreteket öltött. [...] Tartani lehet attól, hogy a király is áldozatul esik a mozgalomnak. A baloldali pártok és velük együtt Romanones gróf megpróbálják megosztani az eddig a királyt mindenben támogató hadsereget, és ehhez jelentős amerikai anyagi támogatást kapnak.” A konzulátus dokumentumai között pedig a következő jelentés található: Bilbao alkonzulja, Wakonigg hírt adott a király és környezete elleni feszült hangulatról. A konzul beszámolója szerint a királyt ellenfelei egyszerűen „trónoló majomként” emlegetik, de kritikájuk leginkább Alfonz környezete ellen irányul. Wakonigg ezért úgy látja, a király úgy állíthatná helyre tekintélyét, ha változtatna eddigi környezetén, és olyan őszinte patriótákkal venné körül magát, akik maguk is elismertségnek örvende-

novemberi cikkében hosszasan elemezve a spanyol belpolitikai válságot, záró soraiban méltatta a királyt mint az ország külpolitikájának legjobb, legbölcsebb irányítóját, kinek legnemesebb szándéka, hogy a spanyol népet békében tartsa.¹³⁰

Diplomáciai érzékét kortársai is csodálták és elismerték. Unokatestvére, Pilar hercegnő sorai is igazolják politikai tehetségét: „A legnagyobb élő diplomataként a király személyes kötődései, bármik legyenek is, rejtve vannak. Ami azonban nyilvánvaló, hogy mint mindig, most is szigorúan alárendeltek Spanyolország érdekeinek. Alfonz impulzív, nagyon érzékeny uralkodó, aki hajlamos arra, hogy akkor reagáljon, ha érzelmei érintve vannak; azaz tipikus spanyol. Szoros szálak fűzik Franciaországhoz, de leginkább Angliához és Ausztriához. És mindezek ellenére is kétséges, hogy akár Ena királynő, akár Mária Krisztina anyakirálynő tudhatná, kit részesít a király előnyben.”¹³¹ S hogy sikere – többek között – miben rejlett, e rejtélyre Salvador de Madariaga adja meg a választ: „A király páratlan tehetséggel tudta érzéseit mindvégig elrejteti, és nagyon okos ember lenne, aki akár manapság bizonyosan meg tudná mondani, hogy melyik oldallal szimpatizált valójában.”¹³²

De vajon mennyire sikerült célkitűzéseit megvalósítania a háború végére? A király politizálását mindvégig meghatározta személyes ambíciója, hogy a békefolyamatban közvetítőként érdemi szerephez jusson, illetve esetlegesen a későbbi békekonferenciának Spanyolország adhasson otthont, növelve ezzel az ország nemzetközi tekintélyét.¹³³ A háború végén azonban csalódnia kellett, hiszen a szövetséges hatalmak – miután Spanyolország ekkorra elveszítette jelentőségét számukra – meg sem hívták az országot a franciaországi békekonferenciára.¹³⁴

Fontos szerepet kaptak persze a háború kirobbanásakor a spanyol – Marokkóra, Tangerre, Gibraltárra, Portugáliára vonatkozó – külpolitikai ambíciók is, melyek realizálásának azonban határt szabott az ország belpolitikai megosztottsága, illetve a spanyol közvéleményt továbbra is meghatározó semlegességi státusz fenntartásának igénye.¹³⁵

A Monarchia madridi nagykövetének, Fürstenberg hercegnek 1914. október 27-i jelentése pedig a spanyol semlegesség egy igen lényeges, a spanyol mentalitást – nemzeti büszkeséget – jellemző komponensét emeli ki: „Már többször beszámoltam Spanyolország há-

nek Spanyolországban, és nem csak reprezentálnak, illetve a királlyal együtt sportszenvédélyüknek hódolnak. „Ellenkező esetben a király hamarosan elveszíti trónját, és ezzel a mi itteni sorsunk is megpecsétlődik, mivel egy trónváltás a jelen helyzetben egyet jelent az intervencióval.” Wakonigg jelentése Bilbaóból 1917. június 30-án. Zl. 1320. HHStA Gesandtschaftsarchiv Madrid 1914–1918.

¹³⁰ HHStA Z. A. 180. Blätter aus Ungarn. 1917. november 29. „Die innenpolitischen Schwierigkeiten in Spanien”

¹³¹ Vö.: Petrie: *King Alfonso XIII*, 121–122.

¹³² Petrie: *King Alfonso XIII*, 121–122.

¹³³ Vö.: HHStA P. A. I 896. Resumé der vertraulichen Nachrichten aus Spanien bis 28. 3. 1917. Evb. Nr. 20/28 res.: „A király, annak ellenére, hogy felesége angol származású, az osztrák–magyar–német érdekeket képviseli, és miután a békétárgyalásoknál szeretne »szóhoz jutni«, szigorúan tartja magát semlegességi elkötelezettségéhez.”

¹³⁴ Érdemes azonban megjegyezni, hogy az 1919–1920-as békekonferencián az is nyilvánvalóvá vált, hogy az adott erőviszonyok között nemcsak egy semleges, hanem némely szövetséges országnak sem termett sok babér: hiába ült ott Alfonso Costa portugál miniszterelnök Párizsban, jelentős háborús teljesítményeik és érzékeny veszteségeik dacára a sem tudta érvényesíteni – a spanyolokénál sokkal szerényebb – portugál hadi célokat.

¹³⁵ A Monarchia berlini nagykövetének, Hohenlohe hercegnek jelentése arra is utal, hogy mindez a király mozgásterét is behatárolta: „Itt is mindenki meg van győződve arról, hogy a király, kinek szimpátiája kétségkívül a központi hatalmak oldalán áll, semmi esetre sem adja fel az ország semlegességét az antant javára. Az azonban, hogy ahhoz is elég erős lenne, hogy szimpátiáját más módon is kifejezésre juttassa, mint a semlegesség fenntartása, szinte teljességgel kizárt.” HHStA P. A. I 895. Hohenlohe jelentése Berlinből 1915. június 21-én.

borúhoz való viszonyulásáról, és arról, hogy előreláthatóan nem adja fel semleges státuszát, amiben szerepet játszik a spanyol nemzeti érzés is, amely tiltakozik az ellen, hogy az országot Anglia csatlósaként Portugáliával egy lapon említsék, és angol kolóniaként tartsák számon.”¹³⁶ Az első világháború alatt azonban Spanyolországnak jobbára már csak e nemzeti büszkesége maradt; az ország nagyhatalmi ambícióinak – tulajdonképpen a 19. század óta – nem volt realitása.

MÁRIA PALLAGI

Alfonso XIII of Spain – the Possibilities and the Constraints of a Neutral Ruler

The paper is part of a longer research project which focuses on Spain's neutrality in the First World War as seen in Viennese diplomacy. Sources discovered in archives in Vienna show that the king, Alfonso XIII played a significant role in forming the history of Spain between 1914 and 1918. On the basis of these sources we could reconstruct in a brief biography the wartime politics of king Alfonso. To better understand his role in World War I, we briefly outline his rule between 1902 and 1914 as well, paying special attention to the quest for and changes in orientation of Spanish foreign policy at the time. It is definitely due to him that Spain remained neutral all the way during the war. His aims were to keep the country out of the conflict, to do everything possible to avoid losses for the economy, and to help those who were affected by the war. To provide a complete wartime political portrait of Alfonso XIII, we also analyze his efforts to establish peace. With a little exaggeration we can say that during the First World War Spain shone in its old glory. Salvador de Madariaga goes so far as to compare the country's role in world politics during these years to its influence in the 16th and 17th centuries. The relations of Spain and Viennese diplomacy, however, make it clear that both Spain and Austria–Hungary were on the periphery of European politics during the First World War, none of them could seriously influence the war. But Alfonso XIII was at least successful in saving his throne while the rule of the Habsburgs came to an end.

¹³⁶ HHStA P. A. I 906 Liasse Krieg 9: Diverse Kriegs- und Zeitungsnachrichten aus Spanien 1914–1918. Fürstenberg jelentése Berchtoldnak 1914. október 27-én. No. 29/P. B

FARKAS CSABA

Hatalomváltás Csongrád megyében 1956-ban

Az országos események hatására Csongrád megyében is megrendült a kommunista politikai hatalom, és kénytelen volt átengedni a helyét a forradalom erőinek. Ez a folyamat azonban nem mindenütt ugyanakkor és ugyanúgy zajlott le. Tanulmányunk célja, hogy ezekre a különbségekre rámutasson, s bemutassa a forradalmi erők hatalomátvételének sokszínűségét, amely végül lehetővé tette, hogy a megyében vérontás nélkül alakuljanak ki a forradalmi struktúrák.

A megyében egyes településeken októberben kettős hatalom alakult ki: léteztek még a régi rendszer irányító szervezetei, de már szerveződtek a forradalmi erők hatalmi intézményei is. Ez viszont oda vezetett, hogy igazából egyik sem volt képes hatékony működésre, ez a kettős hatalom egyben egyfajta hatalmi-politikai vákuumot is eredményezett. Ilyen helyzet alakult ki Szegeden, és ez két-három napig is eltartott, Hódmezővásárhelyen szintén közel két napig tartott, ahogy Makón is, míg Szentesen rövidebb ideig maradt fenn, Csongrádon pedig nem alakult ki ez az állapot. A községekben általában nem jött létre ilyen átmeneti helyzet, de természetesen voltak kivételek: Kiszomborban október 26-án már megalkult az új forradalmi szervezetet előkészítő bizottság az intézmények és társadalmi szervek képviselőiből, amely a községgel kapcsolatban követeléseket dolgozott ki, de a hatalom csak október 29-én került a Nemzeti Bizottság kezébe.¹

Ugyancsak jelentős eltérések mutatkoztak a megye települései között abban a tekintetben is, hogy milyen módon került a hatalom a forradalmi erők kezébe. A hatalom átadásának metodikája, illetve a kommunista párt erre irányuló készsége a megyében egy megyei pártbizottsági utasításon alapult, amely arra vonatkozott, hogy a pártszervek mindenütt arra törekedjenek, hogy olyan munkástanácsok és szervezetek jöjjenek létre, amelyekben a párt szava a döntő, és az akaratát keresztül tudja vinni. Ezen utasítás alapján a települések irányító- és pártszervei általában hajlandónak mutatkoztak az új szervezetek létrejöttének elfogadására. Nem mindenütt alakult ki azonban együttműködés a forradalmi erők és a pártiktatúra képviselői között a hatalom átadásakor. Így például Nagymágocson október 26-án a teljes községi párt- és tanácsi vezetés lemondott, és tőlük függetlenül alakultak meg ezután az új hatalmi szervek.

Nem alakult ki együttműködés azokban a helységekben, ahol a kommunista politikai hatalom túlságosan erőszakosan lépett fel a forradalom első napjaiban, s a lakosság hangulata nem tette lehetővé a megegyezést. Ezekben a helyeken egyszerűen elmenekült a politikai vezetés. Csupán néhány településen történt kisebb atrocitás, de ezek sem jártak az emberi élet komolyabb veszélyeztetésével, általában csak az anyagi javakban történt kisebb

¹ Csongrád Megyei Levéltár (a továbbiakban: CsML) Makói Fióklevektár (a továbbiakban: Mf) XXIII. 210. Makói Járási Tanács VB. elnöki bizalmas iratai. 006/1957. Kiszombor község jelentése.

károkozás. Így például Domaszéken október 28-án felgyújtották a tanácsházát, aminek közvetkeztében a község irattára megsemmisült.² Hasonló esemény történt Sándorfalván is: október 30-án a forradalmi bizottságot megválasztó népgyűlésre tartó tömeg a tanácsházánál megállt, behatolt, a begyűjtési iratokat kihordta és elégette. Ezután a pártház épületébe hatoltak be. A községi rendőr, ezt megakadályozandó, riasztólövéseket adott le, ami a tömeget felháborította, és annak ellenére, hogy egy kisebb katonai egység érkezett a faluba, az intézkedő rendőrt megverték. Amikor a párttitkára került volna a sor, a katonaság megakadályozta annak bántalmazását. Az összetűzés után a felvonuló tömeg továbbment, és megválasztotta a forradalmi bizottságot.³

Sok település volt azonban, amelyekben a régi hatalom és a forradalmi erők között kompromisszum alakult ki a hatalom átadására vonatkozóan, még ha ezt nem is deklarálták hivatalosan. Mindazonáltal ebben az esetben is jelentős eltérések mutatkoznak. A megye kisebb településeiben általában közvetlenül a tanácsi és pártapparátus tartotta a kapcsolatot a forradalmi erőkkel és a tömeggel. Tömörkényben például a községi tanácsi szervek hirdették meg azt a falugyűlést, amely aztán új hatalmi szervet választott. A nagyobb helységekben általában más szervek látták el a kapcsolattartás feladatát. Szegeden a régi vezetés által létrehozott Katonai Közigazgatás tárgyalta a forradalom erőivel, és kompromisszum is jött létre közöttük. Hódmezővásárhelyen a Hazafias Népfront városi elnökét kérték fel közvetítésre és az események befolyásolására. Ez az eljárási szisztéma aztán alapvetően meghatározta a forradalom további menetét. Ezekben az esetekben ugyanis a közvetítők kapcsolati struktúrája vált meghatározóvá, a hatalom azon csoportok kezébe került, amelyek a közvetítőkkel valamilyen módon szorosabb kapcsolatban álltak.

Szegeden az október 26-i sortűz annyira felkorbácsolta a lakosság hangulatát, hogy másnap a Katonai Közigazgatás irányítói között megosztottság alakult ki. Egyfelől kiéleződtek a kommunista pártvezetésen belüli ellentétek, egyesek eltávolodtak a párttól, a Katonai Közigazgatás munkáját a kommunisták közül pedig csak mintegy 20–25 fő merte ezután is támogatni. Sokkal súlyosabb problémát jelentett ugyanakkor a rendvédelmi egységek bomlása. Egyrészt a Kiskunmajsárról Szegedre vezényelt honvédek közül kellett mintegy 30–40 elégedetlenkedő katonát visszavezényelni eredeti körletébe, másrészt a rendőr- és az államvédelem vezetői között keletkezett ellentét.⁴

Ez a folyamat aztán a katonai közigazgatást engedményekre készítette. Halász Gyula főhadnagy, a Katonai Közigazgatás parancsnoka a déli órákban egyezett bele egy gyűlés összehívásába, amelyen a résztvevők előadhatták kívánságaikat és követeléseiket. A résztvevők összetételét alapvetően meghatározta a Katonai Közigazgatás irányítási szisztémája, a hatalomnak ugyanis október 26-ig az volt a célja, hogy a lakosságot a lakásokban vagy a munkahelyeken tartsa, hogy ne tüntessenek. Ezért a vállalatokkal és intézményekkel épített ki kapcsolatokat megbízottai útján. A gyűlésen éppen ezért ezeknek az üzemeknek és intézményeknek két-két főnyi delegáltjai vettek részt. A feszült hangulatú összejöveten a katonai közigazgatási parancsnok beleegyezett a kompromisszumba, és hajlandó volt a tárgyalásra a delegáltakkal. Kérte azonban, hogy a gyűlés válasszon egy kisebb létszámú testületet, amely a kapcsolatot tartja vele. A városházán lezajlott gyűlés résztvevői ezután

² CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. B. I. 772/1957. Bozsó József és társai.

³ CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. B. I. 5/1958. Almási István és társai. Soltész Mihály és Jakab József tanúvallomásai.

⁴ Ábrahám Antal feljegyzése a forradalom szegedi lefolyásáról. CsML MSZMP Csongrád megyei Bizottságának Archivuma 2. f. 21. óe., 21–25.

megválasztottak egy elnökséget, amely az Ideiglenes Városi Munkástanács nevet vette fel. Ez az elnökség, amely körülbelül 12-13 tagból állt, s amely ideiglenes intéző bizottságként tárgyalt a katonai parancsnokkal, Perbíró Józsefet, a Szegedi Tudományegyetem Jogi Karának dékánhelyettesét választotta elnökének. Legfontosabb feladatuk a követelések továbbbítése volt a katonai közigazgatási parancsnokhoz.⁵ A Halász főhadnaggal folytatott tárgyalásokon szorgalmazták a Szegeden átvonuló szovjet alakulatok mozgásának a leállítását, s fellépésük eredményeképpen a szovjet csapatmozgás megszűnt a városban. Ez az ideiglenes intéző bizottság kiáltvánnyal fordult a város lakosságához, amelyben tudatta, hogy az Ideiglenes Városi Munkástanács a Katonai Közigazgatás alá rendelt intézmények (vasút, posta stb.) kivételével átvette a város irányítását, szabályozta a Katonai Közigazgatás parancsnokának a hatáskörét, a kijárási tilalom új rendjét, és tájékoztatott közellátási kérdésekről. Meg kell azonban jegyezni, hogy ekkor valójában még nem történt meg a tényleges hatalomátvétel a városban, az ideiglenes munkástanács október 28-án – mivel vasárnap volt – nem fejtett ki érdemleges tevékenységet.

A Katonai Közigazgatás október 27–28-i tevékenységét kettősség jellemezte. Egyrészt engedményeket tett Szegeden, és tárgyalt a forradalmi erőekkel, másrészt alárendelt alakulatai a Szeged környéki községekben épp ekkor léptek fel a legdrasztikusabban (Mórahalmon október 27-én, Ásotthalmon október 28-án, Kisteleken október 28-án), s a karhatalmi egységek ezekben a napokban még Szegeden is oszlattak fel kisebb csoportokat.

Október 28-án azonban két olyan esemény történt, amely alapvetően megváltoztatta az erőviszonyokat. Egyrészt az ÁVH feloszlása miatt a Katonai Közigazgatás jelentős erőket veszített. Az államvédelmi alkalmazottak október 28-án előre felvették három hónapnyi fizetésüket, és eltávoztak körleteikből.⁶ Egy részük Jugoszláviába, egy nagyobb csoportjuk pedig a katonasággal Kiskunfélegyháza felé menekült. Az ÁVH megszüntetésén kívül még az is csökkentette a Katonai Közigazgatás erejét, hogy ezen a napon a Botond Gábor őrnagy által vezetett katonákat Budapestre vezényelték. Éppen ezért a katonai közigazgatási parancsnokságnak nem maradt értékelhető bázisa a hatalom megtartására. Október 29-én tagjainak egy része már eltávozott a városból, a szervezet döntésképtelenné vált, és ezen a napon gyakorlatilag már nem funkcionált. Az Ideiglenes Munkástanács a délelőtt folyamán átalakult Városi Néptanáccsá, az átalakulást követően pedig békés úton, tárgyalásos meg egyezéssel átvette a hatalmat a katonai közigazgatási parancsnokságtól.

Másképp alakultak a feltételek és az események Hódmezővásárhelyen, az akkori megyeszékhelyen. Október 27-én alakult meg a kormány felhívására egy katonai közigazgatási szervezet, amely a Hódmezővásárhely Katonatanácsa elnevezést viselte. Tagjai voltak többek között Németh Károly, a megyei pártbizottság első titkára; Lövvő Ferenc másodtitkár; Forgó László, a városi pártbizottság első titkára; Papp Sándor, a megyei tanács vb-elnöke; Török István, a városi tanács vb-elnöke; Király József őrnagy, helyőrség-parancsnok és három tiszt a laktanyából. Tagja lett még a katonatanácsnak Buruzs János ÁVH-s főhadnagy, városi államvédelmi irányító, és néhány üzemi munkást és parasztot is behívtak a szervezetbe. Tag volt még a MEFESZ képviselőjeként Vízy Béla gyakorló orvos is. Ez a katonatanács, ámbár megyei funkcionáriusok is tagjai voltak, kizárólag Hódmezővásárhely területén bírt illetékességgel. Kihirdette a kijárási tilalmat, és engedélyt adott a Nemzeti Újság nevű forradalmi lap megjelentetésére. Más érdemi tevékenysége a Katonatanácsnak nem volt, mivel október 28-a vasárnap volt, másrészt az országos politikai háttér időközben je-

⁵ CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. 1074/1957. Komócsin Mihály és társai. Feljegyzés a városházi gyűlésről.

⁶ *A forradalom kronológiája*. Összeállította: Marosvári Attila. Szeged, 6. évf. (1993) 10. sz. 5.

lentősen megváltozott. Október 29-én így Hódmezővásárhelyen is megérett a helyzet a forradalmi erők hatalomátvételére.

A megyeszékhelyen közvetlenül nem a városvezetés (a Katonatanács) intézte a hatalom átadását, hanem a Hazafias Népfront képviselőjét, a Nemzeti Parasztpárt egykori vezető személyiségét, Gyáni Imre iskolaigazgatót kérték fel közreműködésre. Éppen ezért a városban az új forradalmi szervezetek a Hazafias Népfront égisze alatt szerveződtek, és így kialakulásuknál a Népfront kapcsolatrendszere volt döntő jelentőségű. Mivel a Népfront a kommunista diktatúra által háttérbe szorított volt politikai pártok képviselőivel és más társadalmi szervezetekkel alakította ki kapcsolatait, ezért az új forradalmi szervezetek tagjai is jobbára ebből a körből kerültek ki. Két új forradalmi szervezet alakult meg a városban, az első a Hódmezővásárhelyi Nemzeti Bizottság, amely október 29-én tartotta alakuló ülését és vette át a város irányítását. A városi Nemzeti Bizottság tagjai voltak többek között Erdei István szociáldemokrata pártvezető, Kiss Pál volt szociáldemokrata városi polgármester, Karácsonyi Ferenc volt kommunista városi főispán, Kormány Lajos, Dékány József városi kiszagdpárti vezető személyiségek és Dóda Sándor. Ugyancsak bevonták a munkába a Népfronttal szintén kapcsolatban álló egyházi szervezetek képviselőit, így a Nemzeti Bizottság ülésén Nagy György Sándor református lelkész is részt vett. Ezen központi népfrontos mag köré további személyeket is beválasztottak a Nemzeti Bizottságba, például a munkás-tanácsok képviselőit, Rácz Ferencet és Gyertyás Sándort. Természetesen részt vettek az alakuló ülésen a régi politikai hatalom egyes képviselői is, de érdemi beleszólásuk már nem volt az ügyekbe. A városi Nemzeti Bizottság elnöke ekkor Gyáni Imre lett.⁷

Ebben az időszakban egy másik új forradalmi szerv is alakult Hódmezővásárhelyen, amely szintén népfrontos jellegű volt. A városi Nemzeti Bizottság prominens személyiségeiből és egyes városok és megyei járásek képviselőiből október 31-én megalakult a Csongrád megyei Nemzeti Bizottság, amely Szegedet kivéve a megye területére rendelkezett bizonyos jogkörrel, és a megszüntetett megyei tanács funkcióit próbálta átvenni. A megyei Nemzeti Bizottság elnöke Erdei István lett, de tagja volt még a szervezetnek többek között Gyáni Imre, Karácsonyi Ferenc és Kiss Pál, sőt Németh Károly MSZMP megyei titkár is. Az alakulóülésen vita támadt a szervezet elnevezésével kapcsolatban. Szeged járás és Csongrád képviselői a forradalmi bizottság elnevezést tartották megfelelőnek, míg a hódmezővásárhelyiek kardoskodtak a nemzeti bizottság elnevezés mellett, amelyet végül el is fogadtak.

Ugyancsak másként történt a hatalomátvétel Szentesen. A járási székhelyen október 27-én indultak meg a tárgyalások a városi párt- és tanácsi szervek képviselői és egyes városi kapcsolataik között. Ezek a kapcsolatok olyan személyeket jelentettek, akik a forradalom ideje alatt kerültek a pártvezetők látókörébe. Így tárgyaltak például Hering Béla gimnáziumi tanárral és Móczár Pál MESZÖV⁸-előadó-újságíróval, akik a korábbi napok eseményeinél közvetítő szerepet játszottak a városi vezetés és a tömeg között. Ezeknek a személyeknek azonban nem volt értékelhető kapcsolati rendszere, ezért az új forradalmi szervezet kialakulásánál más tényezőket kellett figyelembe venni. Egy másik jellemzője a szentesi forradalmi folyamatnak az, hogy a tárgyaló felek között nem alakult ki kompromisszum, a politikai hatalom képviselői nem támogatták az új forradalmi szervezet, a Forradalmi Bizottság megalakítását, ámbár a tárgyalások egyes időszakában elfogadták ezt a felvetést. Október 28-án a tárgyalások ezért zsákutcába jutottak, csak annyit értek el, hogy a munkás-tanácsok küldöttei részére október 30-ra egy küldöttgyűlést hirdettek. Október 28-án

⁷ CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. NB. 1350/1957. Erdei István és társai. Gyáni Imre vallomásai.

⁸ Mezőgazdasági Szövetkezeti Vállalat.

azonban jelentős dolog történt. Ismeretlen személyek „Szentés város ifjúsága” nevében gyűlést hirdettek aznapra a munkástanácsok küldöttei részére. Nem volt mit tenni, ezen a gyűlésen részt vettek az eddigi tárgyalófelek is, s a hatalom akarata ellenére megválasztottak egy tizenegy tagú bizottságot. Ez a bizottság, megtartván első ülését, az Ideiglenes Forradalmi Bizottság nevet vette fel. A bizottság, amelynek vezetője Hering Béla lett, október 30-án alakult át végleges Forradalmi Bizottsággá, egy újabb, teljesebb választással legitimizálva hatalmát, és átvette a város irányítását.⁹

A hőmezővásárhelyihez hasonló, de attól némiképp eltérő volt a hatalomváltás Makón, ahol szintén „népfrontos” jellegű új forradalmi szervezet került hatalomra. A városban október 28-tól folytak előkészítő tárgyalások a bizottság megalakításáról. (A városi Népfront bevonásáról azonban nincs tudomásunk.) A tárgyalások eredményeképp október 29-én nagygyűlést tartottak a Kossuth-szobornál, ahol a tárgyalásokon listára vett neveket felolvasták, és megpróbálták megválasztatni őket a tömeggel. Azonban a bizottsági jelöltek nem mindegyikét fogadta el a tömeg. Ezért a gyűlés a tárgyalásokon elért kompromisszum ellenére elhatározta, hogy a következő napon újabb népgyűlést tartanak, ahol az egész városi lakosság fogja megválasztani a Nemzeti Bizottságot. Felhívták a megjelenteket, hogy minden üzem, hivatal vagy szervezet juttassa el jelöltjeinek nevét az előkészítő bizottsághoz. Október 30-án délután az előző napi elhatározás alapján nagy tömeg gyűlt össze a Járási Tanács épülete előtt. A javasolt személyeket ekkor már elfogadták, s így megalakult a körülbelül hetventagú Nemzeti Bizottság. A vezetésre ez a szervezet egy intéző bizottságot választott, melynek magja a háttérbe szorított pártok tagjaiból állt. A Nemzeti Bizottság elnökének id. Zombori Lajos volt Csanád megyei SZDP-vezetőt választották meg, alelnöknek Kiss Ernőt, volt Csanád megyei SZDP-titkárt, egy másik alelnöknek Szőnyi Imre volt FKGP városi titkárt. A népgyűlésen a Nemzeti Bizottság tagjaivá választották a munkástanácsok és a parasztság néhány képviselőjét is.¹⁰

Egészen más hatalomváltási mechanizmus jellemezte Csongrád város forradalmi eseményeit. Itt ugyanis semmiféle kompromisszum nem alakult ki a politikai hatalom és a forradalmi erők között. Az országos helyzet és a hatalom e napon történt Csongrád városi közbelépése folytán (ezen a napon kísérelte meg egy vadászrepülő, Istenes Elemér főhadnagy hideg rácsapással a tüntető tömeget széteszlatni, technikai okokból azonban lezuhant és meghalt) este az üzemek és az intézmények képviselői határozott fellépéssel lemondásra kényszerítették a tanácsi vezetőket. A lemondás után a jelenlevők Ideiglenes Nemzeti Bizottságot választottak, amely azonnal átvette a város vezetését. A hatalomváltást csupán annyiban előzte meg szervezés, hogy az új szervezet vezetőjeként kiszemelt dr. Piroska Jánost, aki a Horthy-korszakban a város legjelentősebb polgármestere volt, átszállították Kiskunfélegyházáról, ahol lakott. A körülbelül tizenöt tagú forradalmi szervezetnek tagjai lettek többek között a munkástanácsok képviselői, a diákság delegáltja, a parasztság küldöttei, egy gimnáziumi tanár és egy református lelkész. A Nemzeti Bizottság alakuló értekezletén egy három tagú intéző bizottságot választott az ügyek vitelére, amelynek vezetője dr. Piroska János lett (ő egyben az egész Nemzeti Bizottság feje is), tagjai Fülöp Mihály és Nemes István közigazgatási szakemberek voltak. Október 28-án Piroska lemondott elnöki

⁹ Barta László: *1956-os forradalom Szentésen*. Szentés, 2000. 35–41.

¹⁰ Makó Városi Tanács VB. Elnök 1763/1957. sz. jelentése. In: Tóth Ferenc: *Az 1956-os forradalom Makón a dokumentumok tükrében*. Makó, 1996. 33–34.

funkciójáról, s helyette Fülöp Mihály lett a városi vezető. Az intéző bizottságba bevonták még Náfrádi Györgyöt, aki a pénzügyeket intézte.¹¹

A hatalom megragadása után a településeken kialakult új forradalmi–közigazgatási struktúra nem törölte el teljes egészében a kommunista hatalom közigazgatásának minden elemét. A kialakult új forradalmi szervek általában a volt irányítási testületek, a tanácsok és végrehajtó bizottságok szerepét vették át, a végrehajtó apparátust, némi átszervezéssel ugyan, de meghagyták funkciójukban. Személyi változások szinte minden településen történtek, elbocsátották a kompromittálódott vezetőket s a tanácsi dolgozókat. A végrehajtó-struktúrát csak kis mértékben alakították át, általában megszüntették a begyűjtési apparátust, a helyzetnek megfelelően új feladatokat is elláttak, például sok helyen a rendészeti közigazgatást is ezeknek az új szerveknek és apparátusaiknak kellett ellátni, a nemzetőrségek is a forradalmi bizottságok irányítása alá tartoztak.

A forradalom irányító szervezetei struktúrájukban a tanácsi irányító szervezetekre hasonlítottak. A végrehajtó közigazgatási apparátust még a városokban is általában a forradalmi bizottságok elnökei és helyettesei irányították, a többi forradalmi bizottsági tagnak gyakorlatilag operatív végrehajtó feladata nem volt. Kivételt képezett ez alól Szeged városa, amelynek forradalmi vezető szervezete erősen strukturált és specializált lett. Ebben az irányítási szisztémában a Szegedi Néptanács, majd október 31-től Szegedi Forradalmi Nemzeti Bizottságon belül egy elnökség működött, és ennek majdnem minden tagja operatív végrehajtó feladatokat is ellátott, mégpedig úgy, hogy a közigazgatás egyes területeit ellenőrizte és irányította. Dr. Perbír József elnökön, Joszt István és Királyházi Sándor elnökhelyetteseken kívül Kovács József röszei gépállomási főkönyvelő felügyelte a mezőgazdasági és pénzügyi osztályt és a rendészeti ügyeket; Szegedi István AKÖV¹²-dolgozó és küldött az ipari osztályt; az oktatási és népművelési osztályokat Áts Vilmos egyetemi hallgató, MEFESZ küldött; a kereskedelmi osztályt Takács Ferenc, a Szegedi Kiskereskedelmi Vállalat dolgozója és képviselője; a város- és községgazdálkodási osztályt dr. Tóth Ágoston, a Szegedi Építőipari Vállalat jogásza és Lukács Sándorné kendergyári küldött. A forradalmi szervezet a reszortok szétosztásánál figyelembe vette tagjainak szakképzettségét, munkakörét és kapcsolatait. Kovács József régi szegedi rendőrtiszt családból származott, így volt némi áttekintése a rendészeti munkáról (az apját ki is nevezte rendőrségi tanácsadónak), ezen kívül főkönyvelői képzettséget szerzett, és mint egykori traktoros, majd gépállomási dolgozó tisztában volt a mezőgazdasági problémákkal. A rá kiszabott komplex felügyeleti jogkört tehát képes volt ellátni. Szegedi István a szegedi autójavító vállalat dolgozójaként a szállítási–közlekedési gondokkal, Takács Ferenc kiskereskedelmi dolgozó a kereskedelmi–ellátási problémákkal volt tisztában.

A Szegedi Forradalmi Nemzeti Bizottság a végrehajtó apparátus felügyeletén kívül az újfajta és különleges feladatok ellátására egy referatúra-tanácsadói struktúrát is működtetett, s a személyek kiválasztásánál is figyelembe vették a szakképzettséget. A forradalmi helyzet, valamint az országos és nemzetközi körülmények miatt a forradalmi szervek katonai kérdésekkel is foglalkoznia kellett. Arday Lajos volt katonatisztet ezért kinevezték katonai szakértőnek a forradalmi organizáció mellé. Arday az AKÖV munkástanácsának küldöttként tagja volt ugyan a szervezetnek, de az elnökségben nem kapott helyet. Ugyancsak foglalkozott a szervezet a tömegkommunikációs lehetőségekkel is. Az írott sajtó felügyeletét Fábrián Ferencre, elnökségi tag újságíróra bízták. A Délmagyarország című napi-

¹¹ CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság Büntetőperes iratai. B. I. 922/1957. Fülöp Mihály és társai. Fülöp Mihály vallomása.

¹² Autóbusz-közlekedési Vállalat.

lap élére, amelyet Szeged Népe címmel indítottak újra a hatalomátvételkor, egy héttagú ideiglenes szerkesztőséget választottak október 29-én. A szegedi forradalmi szervezet már csak azért is különleges, mert lehetősége nyílt más tömegkommunikációs lehetőségekkel is élni: a szervezet november 2-ától egy önálló rádióadót is működtetett, az ún. Széchenyi-rádiót. Ennek megalapítását elősegítette, hogy a forradalmi erők kezébe kerültek az államvédelem kommunikációs berendezései (például a kiskundorozsmai zavaróállomásról és az öthalmi laktanyából), valamint a Szegedi Vasút-Igazgatóság is tudott segíteni rádiós berendezésekkel. A Széchenyi-rádió felügyeletével és irányításával a szegedi forradalmi nemzeti bizottság Horváth Jenőt, az elnökség titkárát bízta meg, aki a Szegedi Nemzeti Színház főrendezőjeként és küldöttként a szegedi színészekkel együtt szerkesztette a rádióadásokat.

Ugyancsak foglalkozott a forradalmi szervezet bérpolitikai és termelés-politikai kérdésekkel is. Ezen feladatok koordinálását dr. Futó József elnökségi tag, a Pick-szalámigyar küldötte végezte. Különleges feladat jutott Földesi Tibor elnökségi tagnak, akit a szövetségi kisiparosok jelöltek a Szegedi Vas- és Fémipari KTSZ villanyszerelő részlegéből. Képzettsége nem tette lehetővé, hogy irányítási-felügyeleti funkciókat bízzanak rá, ezért a nemzeti bizottságon belül dr. Perbíró professzor alárendeltségében egyedi ügyeket intézett. Így ő koordinálta az ÁVH intézményeinek (öthalmi laktanya) felszámolását. Tevékenysége közben lefoglalta az ÁVH gazdasági jellegű iratait, bankszámla-kivonatát stb., azok tartalmáról és tapasztalatairól beszámolt az elnökségnek.

Más gazdasági jellegű kérdések, például a sztrájkok is szerepeltek a megvitatott ügyek között. A forradalmi nemzeti bizottságon belül október 29-én egy ún. sztrájkbizottság alakult az elnökségtől függetlenül. A körülbelül tizenöt tagú testület elnöke Bálint Ferenc, a Szegedi Sütőipari Vállalat küldötte lett. A testület foglalkozott a munkafelvétel részleteivel, és határozata szerint csak a közszolgáltatást végző üzemek és intézmények mentesülhettek a sztrájkok alól.¹³

A szegedi forradalmi irányító szervezet struktúrája tehát nem hasonlított a többi megyei település forradalmi organizációjához. Ebben a szisztémában a nemzeti bizottsági elnök csupán „*primus inter pares*” volt a többi elnökségi taghoz képest. A szegedi forradalom szervezeti fejlődése sajátos, egyedi módon zajlott, ami egyékként Csongrád megye, valamint Szeged város között feszültségeket is okozott. Ezt a feszültséget Erdei István november 3-i szegedi látogatása próbálta feloldani, amikor a szociáldemokrata megyei nemzeti bizottsági vezető találkozott dr. Perbíró Józseffel. A megbeszélésen a szegedi professzor azzal indokolta a szegediek sajátos elkülönülését, hogy a település egy diákváros, és az egyetemisták kevesebb gondot fordítanak a pártalapításokra, ezért nem koalíciós jellegű a szegedi nemzeti bizottság. Erdei ezzel nem értett egyet, de abban állapodtak meg, hogy a megyei nemzeti bizottság nem avatkozik Szeged ügyeibe, és Erdei is csak annyiban, hogy a helyi Szociáldemokrata Párt miképpen szerveződik.¹⁴

Szeged város forradalmi hatóságainak az illetékessége csak a város területére terjedt ki. Voltak azonban olyan államhatalmi feladatok, amelyeknél Szeged forradalmi erői a város

¹³ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-150367, I. kötet. *Monográfia az 1956. október 23-án kirobbant ellenforradalom következtében Csongrád megyében létrejött „forradalmi nemzeti bizottságok” és a „munkástanácsok” tagjairól, valamint azok tevékenységéről.* 3–11. A szegedi forradalmi nemzeti bizottság működésére lásd leginkább: CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. NB. 1103/1957. Perbíró József és társai.

¹⁴ CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. NB. 1350/1957. Erdei István és társai. Erdei István gyanúsítottai vallomásai.

területén kívül is tevékenykedtek. A város területén kívüli működést lehetővé tette, hogy a szegedi forradalmi erők rendelkeztek megfelelő nagyságú rendészeti erőkkel, és léteztek a városban ezek munkáját segítő háttérintézmények, például a Szegedi Fegyház és Börtön. A városon kívüli feladatokat a szegedi nemzetőrség végezte. Már október 30-án akcióztak vidéken: Sándorfalván tartóztattak le egy ÁVH törzsőrmestert.¹⁵ November 1-jén Gyálaréten gyűjtöttek be fegyvereket, november 2-án pedig Kübekházán a határőrségi objektumban fegyverezték le az alakulatot, és tartóztattak le államvédelemmel kapcsolatban álló személyeket, akiket a Csillag-börtönbe szállítottak. Még ugyanaznap Makón is működésbe lépett a szegedi nemzetőrök egy csoportja, ott a makói járási pártbizottság, majd a városi pártbizottság fegyvereit szedték össze, és három államvédelmi tisztet hoztak Szegedre. Hódmezővásárhelyen külön akció nem volt, de a vásárhelyiek kérésére államvédelmistákat befogadtak a szegedi börtönbe.¹⁶

Végezetül érdemes megvizsgálni a forradalmi szervezetek összetételét. A települések egy részénél ezt meghatározta az a kompromisszum, amellyel a kommunista diktatúra átadta a hatalmát. Azokon a településeken, ahol nem sikerült békésen megegyezni, megfigyelhetők bizonyos törvényszerűségek. Így a forradalmi bizottságok tagjainak választásánál nagy szerepet játszott az adott személyek helyi vagy országos ismertsége, tekintélye. Ezért kerültek gyakran ezekbe a bizottságokba régi közigazgatási szakemberek, orvosok, ügyvédek. Kisteleken például egy országos hírű labdarúgó edzőt választottak be a bizottságba.¹⁷

A hatalom átvétele után a forradalmi szerveknek többféle feladatot kellett megoldaniuk. Egyrészt a szállítási és termelési nehézségek ellenére biztosították a települések ellátását. A felvásárlási láz miatt ez sok problémát okozott. Ezen egyes határ menti, makói járási községek (például Apátfalva, Kiszombor, Magyarcsanád és Nagylak) úgy próbáltak segíteni, hogy a román hatóságokkal vették fel a kapcsolatot, és onnan sót, petróleumot és élesztőt szereztek be.¹⁸ Több településen előfordult, hogy részben politikai okokból, de a község lakosságának ellátása érdekében is támogatták a kisipart (például a pékek számára biztosítottak lisztet).

A másik legfontosabb feladat a rend és a vagyonbiztonság biztosítása volt. Ennek érdekében a megye sok helységében nemzetőrség alakult. Egyes települések azonban nem szerveztek nemzetőrséget. Egyrészt a helyi rendőri állományt alkalmasnak tartották ezen feladat ellátására, másrészt pedig ha a politikai akarat meg is volt a nemzetőrségek szervezéséhez, fegyvert nem sikerült szerezni a működésükhöz. Ahol megalakult a nemzetőrség, ott az rendszerint a forradalmi bizottságnak alárendelt, de független szervezetként működött. Voltak azonban kivételek, így Pitvaroson a helyi rendőrség mellé és alárendeltségébe osztották be a helyi rendészeti alakulatot; Királyhegyesen pedig a helyi körzeti megbízott irányította a helyi kis rendészeti egységet. A nemzetőrségeknek a községi forradalmi szervek a városokból szereztek fegyvert. Szeged biztosított fegyvereket Ferencszállásnak és Maros-

¹⁵ CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. B. I. 1112/1957. Hajda László és társai. Hajda László vallomása.

¹⁶ ÁBTL 3.1.9. V-150367, II. kötet. *Monográfia az 1956-os októberi ellenforradalom fegyveres szerveiről, a nemzetőrségről és egyéb fegyveres csoportokról*, 28. (A továbbiakban: Fegyveres monográfia).

¹⁷ A forradalmi bizottságba beválasztott személy Wéber Lajos akkori ismert labdarúgó szakember volt. Tevékenységére lásd CsML XXV. 9/b. Szegedi Megyei Bíróság büntetőperes iratai. B. I. 1155/1957. Sugár Béla és társai.

¹⁸ CsML Mf XXIII. 210. Makói Járási Tanács VB. elnöki bizalmas iratai. 006/1957. Az említett községek jelentései.

lelének, míg Hódmezővásárhely többek között Földeákot látta el.¹⁹ A legnagyobb aktivitást a már október 27-én megalakult szegedi nemzetőrség fejtette ki, amelynek élére a Szegedi Néptanács október 29-én Palotás Józsefet választotta. Október 30-án a nemzetőrség vezetésében változás történt: a főparancsnoki teendőket Lazúr Barna, a tudományegyetem katonai tanszékének oktatója vette át, míg Palotás a helyettese lett. Ily módon a nemzetőrség az egyetlen olyan végrehajtó szervezetté vált a forradalmi nemzeti bizottság alárendeltségében, amelyet nem a bizottság elnökségi tagja vezetett.

A nemzetőrséget eredetileg azzal a cézzal hozták létre, hogy a rendőrséggel együttműködve a közbiztonságot és a középületeket védje. A későbbiekben azonban a rendőrség parancsnokának az utasítására államvédelmi alkalmazottak őrizetbe vételére is felhasználták a nemzetőröket. Ilyen módon egy komplex rendészeti struktúra végezte az államvédelmi apparátus felszámolását, amely egyrészt a katonatanács operatív csoportjából, másrészt a rendőrségből és a nemzetőrségből állt. Ez a komplexitás azonban néha feszültségeket is okozott, az operatív csoport és a nemzetőrség tevékenysége többször ütközött egymással.²⁰

Szervezettségüknek és a viszonylag békés hatalomátvételnek köszönhetően a Csongrád megyei forradalmi erők képesek voltak az irányításra, és tevékenységük nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a hatalomátvétel után halállal végződő erőszakos cselekmény nem történt, a kommunista hatalom és erőszakszervezetek tagjai nem szenvedtek komolyabb bántódást. A forradalmi erők vezetőit ennek ellenére a megtorlás során súlyos börtönbüntetésekkal sújtották.

¹⁹ *Fegyveres monográfia*, 38–94.

²⁰ *Fegyveres monográfia*, 9–13., 23–33., A szegedi nemzetőrség és más rendészeti szervek működésére lásd leginkább: Hadtörténelmi Levéltár XI. 26/a. Szegedi Katonai Bíróság büntetőperes iratai. Kb. 367/1957. Lazúr Barna és társai.

GULYÁS LÁSZLÓ – TÓTH ISTVÁN

Milan Hodža első Közép-Európa tervének magyarországi fogadtatása

Bevezetés

Közép-Európában a „rövid 20. században” négy nagy államszerkezeti váltás történt: 1918–1920-ban a versailles-i békerendszer megalkotása, az 1930–1940-es években a náci Németország „Új Rend”-jének kierőszkolása, 1945–1948-ban az úgynevezett szocialista tömb létrehozása és 1989-től e tömb dezintegrálódása. E négy államszerkezeti váltás mindegyikében fontos szerepet játszott a csehszlovák állam, mely kétszer született meg (1918, 1945), és kétszer bomlott fel (1938–1939, 1993). Emiatt úgy véljük, rendkívül tanulságos, ha bemutatjuk, hogy a csehszlovák állam vezető politikusai hogyan vélekedtek Közép-Európáról, és milyen elképzeléseket dolgoztak ki e térség sorsának alakítására.¹

Jelen tanulmányunkban az első csehszlovák állam egyik legfontosabb szlovák politikusának, Milan Hodžának Közép-Európára vonatkozó „első tervét” vizsgáljuk meg. A címben található „első” jelző arra utal, hogy Hodža esetében valójában két Közép-Európa tervről beszélhetünk: miniszterelnökként 1936 januárjában állt elő egy tervvel, majd emigránsként 1942-ben újrafogalmazta azt. Terjedelmi kereteink miatt a jelen írásban csak az első tervvel foglalkozunk.²

Hodža útja a miniszterelnöki szélig

Az 1878-ban született Milan Hodža politikai pályája 1897-ben indult, amikor alig tizenkilenc évesen budapesti diákként a szlovák, a szerb és a román egyetemi hallgatók értekezlete elé határozatot terjesztett az „elnyomott nemzetiségek” aktív együttműködéséről.³ Poli-

¹ Jelen tanulmány az OTKA tsz. 040695 „Közép-Európa és a Közép-Európa fogalom változásai a XX. század folyamán” elnevezésű kutatási program keretei között készült.

² Kutatásunk arra irányult, hogy megvizsgáljuk, a magyar külpolitika hogyan fogadta a Hodža-tervet. Ehhez két nagy forráscsoportot használtunk fel: I. Átvizsgáltuk a Magyar Külügyminisztérium 1936. évi iratanyagát, ennek során különös figyelmet fordítottunk a prágai magyar követ jelentéseire. II. Átvizsgáltuk a publikált forrásokat, olyan további dokumentumokat keresve, amelyek segíthetnek a képet árnyalni. Ehhez az alábbi publikált források álltak rendelkezésünkre: Frank Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Magyarországon. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941.* Budapest, 2003.; Kerekes Lajos (szerk.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához.* I. kötet: *A Berlin–Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936–1938.* Budapest, 1962. (a továbbiakban: DIMK); Réti György (szerk.): *A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról a Gömbös-kormány időszakában 1932–1936.* Budapest, 2003. (a továbbiakban: PMODM)

³ Magyar nyelven az alábbi Hodža életrajzok olvashatók: Sebestyén Zoltán: *Hodža Milán útja.* Bratislava, 1938. Ez egy propagandisztikus munka, a szerző kimondottan az ún. aktivista magyar politika és Milan Hodža közeledésének elősegítésére írta a könyvet. Borsody István: *Milan Hodža, a közép-európai federalista politikus.* In: Borsody István: *Amerikai évek.* Budapest, 2000. 301–319.; Szarka Laszló: *Turóctól Chicagóig. Milan Hodža közép-európai útja.* Európai Utas, 13. évf.

tikai pályáját három szakaszra oszthatjuk: 1. Az Osztrák–Magyar Monarchiában 1897 és 1918 között folytatott tevékenysége; 2. Az első Csehszlovák Köztársaság keretei között végzett munkája (1918–1938); 3. Az emigráns évek (1938–1944) alatti tevékenysége.

Politikai pályájának első szakaszában az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között politizált, különféle szlovák politikai újságok szerkesztője és újságírója volt. De kipróbálta a gyakorlati politizálást is, 1905-ben és 1906-ban a képviselőházi választásokon mandátumot szerzett. A magyar országgyűlésben a Parlamenti Nemzetiségi Klub titkáráként a „nem magyar” tábor integrálójaként személyiségként próbálta egységbe szervezni a nemzetiségi képviselőket. Az 1918. őszi államfordulatban is fontos szerepet játszott: 1918. október 30-án az ő kérésére változtatták meg a turócszentmártoni deklaráció szövegét,⁴ majd 1918 novemberében és decemberében ő tárgyalta Budapesten a szlovák–magyar demarkációs vonalról.⁵

Politikai pályájának húsz évig tartó második szakasza a csehszlovák állam keretei között telt el. Ez idő alatt fontos pozíciókat töltött be: 1919–1920 között a Csehszlovákiához került területek egységesítésére szervezett minisztérium vezetője, 1922–1926 között mezőgazdasági miniszter, 1926–1929 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd 1932–1935 között ismét mezőgazdasági miniszter volt.⁶ Masaryknak és Benešnek óriási szerepe volt az első világháború utáni új közép-európai államteremtésben. A „nemzeti államok” Közép-Európáját azonban Hitler vezetésével a náci Németország a 30-as évek második felében néhány év alatt elsöpörte. E végkifejletben Masaryk már csak passzív szereplőként vett részt, 1935 decemberében rohamosan romló egészségi állapota miatt lemondott a köztársasági elnöki posztról, majd 1937. szeptember 14-én, 87 éves korában meghalt.⁷ 1935. november 5-én Masaryk egyik utolsó hivatalos államférfiúi ténykedéseként még kinevezte Hodžát csehszlovák miniszterelnöknek. Így Hodža lett az első szlovák, aki kormányfői pozíciót ért el. Ezután néhány héttel – 1935. december 18-án – Edvard Beneš választották a Csehszlovák Köztársaság elnökévé.⁸ Hodžára és Benešre hárult a csehszlovák állam stabilitása és területi integritása megőrzésének terhe.⁹

A terv megszületése

Az 1935 decemberétől kezdődő időszakban Hodža miniszterelnökként megkísérelte a lehetetlent: megóvni a csehszlovák állam stabilitását és területi integritását. E törekvés jegyében állt elő a róla elnevezett tervvel. A Hodža-terv első – meglehetősen homályos – említését Schuschnigg osztrák kancellár 1936. január 16–17-i prágai látogatása alkalmával

(2002) 10. sz. 63–70.; A szlovák történészek 1992. szeptember 14–16-án egy nagy Hodža-konferenciát rendeztek, ahol számos dimenzió mentén tekintették át működését. A konferencia anyagát lásd Mathé, Svätoslav (óá.): *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava, 1992.

⁴ A turócszentmártoni deklaráció megszületéséről és a végleges szöveg kialakításáról lásd: Gyönyör József: *Határok születtek*. Pozsony, 1992. 93–108.; Kovač, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001. 171–172.

⁵ Hodža budapesti tárgyalásairól lásd: Ormos Mária: *Padovától Trianonig*. Budapest, 1984. 103–111.; Fogarassy László: *Hodža Milán és a Károlyi-kormány*. Palócföld, 24. évf. (1990) 5. sz. 72–87.

⁶ Az e pozícióban kifejtett munkájáról idealizált képet fest Sebestyén: *Hodža Milán útja*, 96–129.

⁷ A csehszlovák belpolitikai élet harmincas évekbeli alakulásáról, Masaryk visszavonulásáról lásd: Mamatey, V. S.: *The Development of Czechoslovak Democracy 1920–1938*. In: Mamatey, Victor S. –Luza, Radomir (Eds.): *History of the Czechoslovak Republic 1918–1948*. Princeton (New Jersey, USA), 1973. 152–156.

⁸ Beneš elnökké választásáról lásd: Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 199–202.

⁹ Erről az időszakról lásd: Gulyás László: *Beneš külpolitikájának csődje (1938–1939)*. LIMES, 14. évf. (2001) 3. sz. 139–158.

rögzíthetjük. Schuschnigg prágai útjára osztrák kezdeményezésre kerül sor.¹⁰ Ausztria ugyanis a korábbi években Németországgal szemben Olaszországra támaszkodott, de a harmincas évek közepétől irányváltás történt az olasz külpolitikában. Mussolini elkezdett közeledni Németországhoz, azaz Ausztria korábbi védnöke Ausztria legnagyobb ellenségével, Németországgal tárgyalt. Ezek után érthető, hogy Ausztria új szövetséges után nézett, és Schuschnigg januári prágai látogatása egyértelműen puhatolódzásnak minősíthető. A kancellár megpróbált tájékozódni, milyen előnyökkel járna, ha Ausztria a római paktum helyett a kisantantot választaná.

A Schuschnigg–Hodža–Beneš megbeszélések két téma körül forogtak.¹¹ Egyrészt Schuschnigg az osztrák–csehszlovák gazdasági együttműködés elmélyítésének kérdésében szeretett volna eredményeket elérni, másrészt Hodža és Beneš arra törekedett, hogy az 1936. május 31-én lejáró csehszlovák–osztrák békéltetési és döntőbíróági egyezmény helyett egy barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kössenek. Konkrét megállapodás azonban egyik kérdésben sem született.

A hivatalos megbeszélések mellett az osztrák kancellár Prágában előadást tartott, melyben a Közép-Európában mutakozó autarchikus törekvések ellen foglalt állást.¹² „Nem különös és áldatlan állapot-e ez – mondotta a kancellár –, ha Ausztria, amely gabonatermelő államokkal van körülveve, kénytelen argentinai búzát importálni?” A kancellár kifejtette, hogy a szomszédos kis népeknek szorosabb kapcsolatba kell lépniük egymással. Schuschnigg ilyen szorosabb kapcsolatnak, regionális együttműködésnek tekintette a kisantanthoz tartozó államok közötti gazdasági megállapodásokat, illetve a római olasz–osztrák–magyar gazdasági egyezményt. Az egymással szomszédos dunai államok gazdasági együttműködése a térség gazdasági fellendülésének előfeltétele. Ezért ebben az irányban kell munkálkodni, miközben a politikai kérdéseket figyelmen kívül kell hagyni. Az e cél elérésére alkalmas eszköznek a preferenciális vámok rendszerét nevezte meg.

Hodža az osztrák kancellár előadását igyekezett saját külpolitikai céljai érdekében felhasználni, kijelentve, hogy a Schuschnigg által javasolt gazdasági közeledésnek kell minden közép-európai „akcióprogram” előterében állni. Ami tehát Schuschnignál végcélként szerepel, az Hodža értelmezésében már egy „akcióprogram”. Úgy véljük, hogy ez az „akcióprogram” a Hodža-terv első említése. Ezen „akcióprogram” mibenlétét Wettstein János prágai magyar követ¹³ január 24-i jelentéséből rekonstruálhatjuk.¹⁴

Wettstein bemutatkozó látogatást tett Hodžánál, melynek során a miniszterelnök hosszasan beszélt Közép-Európa gazdasági problémáiról. Erről Wettstein az alábbiakat jelentette: „Közölte velem, hogy legközelebb konkrét lépéseket fog tenni egy régi terve megvaló-

¹⁰ Ausztria 30-as évek első felében folytatott külpolitikájáról a régebbi feldolgozások közül lásd Kerekes Lajos: *Ausztria története*. Budapest, 1966. 61–114.; Kerekes Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918–1978*. Budapest, 1984. 84–230. Az újabb feldolgozások közül lásd Zöllner, Erich: *Ausztria története*. Budapest, 2000. 381–394.; Mussolini külpolitikájáról lásd Ormos Mária: *Mussolini*. Budapest, 1987. 282–293.

¹¹ A Schuschnigg–Hodža–Beneš megbeszélések tartalmáról lásd a „Prágai magyar követ 1936. január 18-i jelentése a külügyminiszternek”, nyomtatásban közli *DIMK* I. kötet 77–81.; De Facendis január 18-i jelentését közli *PMODM*, 604. sz. dokumentum. 360.

¹² Schuschnigg előadását ismerteti Gratz Gusztáv: *Közép-Európa problémája*. Külügyi Szemle, 13. évf. (1936) 114–118.

¹³ Wettstein János 1933 és 1939 között töltötte be a prágai magyar követ posztját, lásd: Pritz Pál: *A külügyi szolgálat története a 30-as évek első felében*. In: Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két világháború között*. Budapest, 1995. 103.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 63 (a Külügyminisztérium Levéltára, 1867–1944.) Politikai Osztály, 57. csomó, a prágai magyar követ 1936. január 24-i jelentése.

sítására és a dunai államok részére egy közös gabonaközpont felállítását fogja kezdeményezni, melynek feladata lenne a gabonafelesleg tervszerű elhelyezését irányítani és az azokkal kapcsolatban felmerülő kompenzációs ügyeket központilag lebonyolítani. Ezen központ lebonyolítására Bécs tartaná a legalkalmasabbnak, egyrészt ezen város centrális fekvésére való tekintettel, másrészt, mert osztrák részről a szóban forgó terv iránt nagy érdeklődés mutatkozik.”¹⁵

A zárt ajtók mögött folyó diplomáciai megbeszélések után január utolsó hetében Hodža a nyilvánosság elé lépett, és a sajtó előtt ismertette a róla elnevezett tervet.¹⁶ A terv a hat dunai államnak (Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia és Bulgária) az alábbi hét pontból álló programot kínálta:

1. A vámok fokozatos csökkentése teljes megszűnésükig
2. A szállítási kvóták emelése
3. A hitel és a kompenzáció könnyítése, kiterjesztése
4. Az agrártermelés közös irányítása
5. A közlekedési, posta- és távíróügyek egyszerűsítése és összehangolása
6. A fizetési rendszerek egyszerűsítése
7. Mezőgazdasági hivatal felállítása a gazdasági érdekek összeegyeztetésére és a gabonafelesleg elhelyezése érdekében.

Mint látható, a Hodža-terv az egykori Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak – kibővítve a kört Bulgáriával – gazdasági együttműködését célozta.

A terv fogadtatása

A terv nyilvánosságra kerülése után 1936 februárjában Hodža előtt három fontos feladat állt: 1. biztosítani a nagyhatalmak támogatását; 2. megszerezni a kisantant partnerek hozzájárulását; 3. bevonni Ausztriát és Magyarországot a terv végrehajtásába.

Hodža az első körben Franciaország és Anglia támogatását szerette volna megszerezni.¹⁷ A Hodža-terv első megmértetésére február elején került sor, ugyanis V. György angol király londoni temetésén számos ország képviseltette magát, így mód nyílt arra, hogy a temetésre összesereglett diplomaták megbeszéléseket folytassanak a tervről.¹⁸ Ezekon a Duna-medence jövőjéről szóló tárgyalásokon az angol diplomácia egyértelműen kinyilvánította, hogy a Hodža-tervvel szemben közömbös. Sir Robert Vansittart brit külügyi államtitkár a londoni magyar ügyvivő előtt úgy összegezte az angol álláspontot, hogy Anglia örömmel üdvözlölné a közép-európai államok közeledését, különösen ha ez a politikai légkör megnyugvását és a vámhatárok leépítését vonná maga után. De az angol tőke számára a Duna-medence nem nyújt számottevő gazdasági kilátásokat, és nem kívánnak a térségben a jövőben se befektetni. Mindezek miatt az angol kormány nem vállal semmiféle köte-

¹⁵ MOL K 63, Politikai Osztály, 57. csomó, a prágai magyar követ 1936. január 24-i jelentése.

¹⁶ Levéltári kutatásaink során nem sikerült a Hodža-terv szövegére bukkanunk a prágai magyar követ napi jelentéseiben, így azt Borsody alapján ismertetjük. Borsody: *Milan Hodža*, 312.

¹⁷ A Hodža-terv fogadtatásáról lásd: Ádám Magda: *Tervek a dunai államok együttműködésére*. In: Szarka László (szerk.): *Békétlen évtizedek 1918–1938*. Budapest, 1988. 19–23.; Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Budapest, 2002. 19–20.; Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Budapest, 1982. 241–253.

¹⁸ Anglia álláspontjáról lásd: Kerekes: *Ausztria története*, 130–131.; Pritz: *Magyarország külpolitikája*, 244–245.

lezettségét a Duna-medence problémáinak megoldására. Anglia részéről a Hodža-terv jóindulatú megértésnél többre nem számíthat.¹⁹

A Londonban megkezdett megbeszélések Párizsban folytatódtak, ezért Hodža 1936. február 12-én oda utazott. Tárgyalásai során kijelentette, hogy szerinte először gazdasági megállapodást kell létesíteni a „dunai államok” között. Ez a megállapodás először a kisantant három országát és Ausztriát foglalná magába, és „Magyarország is beléphetne”. Ez a gazdasági tömb helyreállítaná a dunai államok gazdaságát – állította Hodža –, és az így megszülető gazdasági prosperitás csökkentené a köztük fennálló súrlódási lehetőségeket. Azt is leszögezte, hogy nem tud elképzelni semmiféle területi revíziót.²⁰ Ádám Magda szerint a francia diplomaták megértéssel fogadták Hodža tervét, de gyorsan tudomására hozták, hogy jókívánásokon kívül mással nem tudják támogatni.²¹

Érdekes adalék a francia magatartáshoz az a jelentés, amelyet levéltári kutatásaink során találtunk.²² 1936. április 4-én Rosty-Forgách (a prágai magyar követség tanácsosa) jelenti a Külügyminisztériumban, hogy április 2-án Louis Monicault (a prágai francia követség tanácsosa) egy diplomáciai fogadáson azt fejtegette, hogy véleménye szerint Csehszlovákiának mind politikailag, mind gazdaságilag a római blokk államai – Ausztria, Olaszország és Magyarország – felé kellene orientálódnia. Franciaország tisztában van azzal, hogy ezen politikai közeledés kizárólag a Csehszlovákia által Magyarországnak teendő területi koncessziók útján lehetséges. Ezen álláspont kifejtése után Monicault a szobájába invitálta Rosty-Forgáchot, és arra kérte, hogy egy térképen jelölje meg azokat a minimális területi igényeket, melyek árán Magyarország hajlandó volna Csehszlovákiával megegyezni. A magyar tanácsos ez elől azzal tért ki, hogy ebben a kérdésben a magyar külügyminisztérium az illetékes, a francia diplomaták oda forduljanak ezzel a kéréssel.

Visszatérve az események fővonulatához, Hodža, párizsi és londoni kudarca után, 1936. február 23–24-én Belgrádban tett látogatást. A Stojadinović jugoszláv miniszterelnökkel folytatott megbeszélések során Hodža tervének két elemét hangsúlyozta.²³ Egyrészt gazdasági téren szükségesnek látta, hogy a dunai államok hozzanak létre egy bécsi központú kartellt a gabonaügyek intézésére. Másrészt politikai téren szorgalmazta, hogy a dunai államok egy megnemtámadási, esetleg kölcsönös segítségnyújtási szerződést hozzanak tető alá. A látogatás után kiadott hivatalos közlemény azt hangoztatta, hogy a két államférfi egyetértett abban, hogy az összes dunai állam hasznot húzna a szoros gazdasági együttműködésből, s hogy ezeket a törekvéseket bátorítani kell, továbbá szükségesnek tartják a kollektív biztonság megszervezését. Ha csupán a közlemény szövegét nézzük, úgy láthatjuk, hogy Hodža sikerrel járt Belgrádban, valójában azonban inkább kudarcról beszélhetünk, hiszen nem sikerült konkrét megállapodást tető alá hozni. Ráadásul a tényleges helyzet ennél sokkal rosszabbul alakult Hodža számára. Belgrád a Hodža tárgyalásai miatt aggódó magyar kormánnyal diplomáciai úton közölte, hogy „... amíg Stojadinović Jugoszlávia élén áll, [Hodža] elképzelései realizálására nem sok kilátás van. Jugoszlávia a leghatározottab-

¹⁹ Erről lásd *DIMK* I. kötet 111–112.

²⁰ Hodža párizsi tárgyalásairól lásd Gratz: *Közép-Európa problémája*, 114–118.

²¹ Ádám: *Tervek*, 20.

²² MOL K 63. Politikai Osztály 57. csomó, Rosty-Forgách (a prágai magyar követség tanácsosa) 1936. április 4-i jelentése a Magyar Külügyminisztériumnak

²³ A Hodža–Stojadinović megbeszélések tartalmáról lásd a varsói Magyar Királyi Követség 1936. február 26-i jelentését. Ebben Hory András varsói magyar nagykövet a lengyel külügyminisztériumból származó információi alapján számolt be a Belgrádban elhangzottakról. MOL K 63. Politikai Osztály 58. csomó

ban visszautasít minden olyan rendezést, amely Németország és Olaszország kikapcsolásával történne, s amelyet Németország, akár közvetve is, maga ellen irányulónak tekint”.²⁴

Stojadinović Hodža-tervvel szembeni elutasító álláspontja mögött nagyon komoly gazdasági érdekek húzódtak meg. A német és a jugoszláv gazdaság az 1930-as években egyre jobban összefonódott.²⁵ Jól mutatja ezt, hogy 1935-ben Jugoszlávia behozatala Németországból 15%-ról 19%-ra növekedett, míg Csehszlovákia esetében 13%-ról 11%-ra csökkent. A jugoszláv állam külkereskedelmi forgalmában Németország az első helyre került, míg Csehszlovákia csak a 4. helyen állt. Ráadásul Belgrád arra az álláspontra helyezkedett, hogy importszükségeit a jövőben azokból az országokból fedezi, amelyekbe exportálhat. Nézzünk erre egy konkrét példát: Jugoszlávia megállapodott Németországgal, hogy textilipari szükségleteit Németországból fogja fedezni. Ez eddig Csehszlovákiából történt, azaz a német–jugoszláv textilipari megállapodás súlyos csapást mért a csehszlovák textiliparra. A Hodža-terv nyilvánosságra kerülése után Németország Jugoszlávia felé jelezte, hogy nem ad gazdasági koncessziókat a vele szemben ellenséges külpolitikát folytató országoknak, azaz vagy elfogadják Németország bizonyos politikai feltételeit, vagy termékeik előtt bezárul a német piac.²⁶

A másik kisantant partner, Románia, február elején érdeklődéssel fordult a Hodža-terv felé. Titulescu román külügyminiszter Londonban (az V. György temetése ürügyén kibontakozó diplomácia tárgyalásokon, illetve ezek folytatásán Párizsban) aktívan támogatta Hodža törekvéseit. Berlin azonban figyelmeztette a román kormányt, hogy ha részt vesz a Hodža-terv megvalósításában, Németország felülvizsgálja gazdasági kapcsolatait Romániával. Ezek után Románia visszatáncolt, február 24-én Commen berlini román követ arról biztosította a német külügyminisztert, hogy Németország részvétele nélkül a román kormány semmiféle dunai megegyezést nem hajlandó kötni.²⁷

Itt kell a figyelmet felhívni arra, hogy a harmincas évek elején már születtek a Hodža-tervhez hasonló integrációs tervek – Briand páneurópa memoranduma, a Brocchi-terv, az angol külügyminisztérium 1932-es javaslata, a Tardieu-terv –, de ezeket vagy Németország vagy Olaszország megbuktatta.²⁸ Hodža a korábbi tervek kudarcából okulva Németországot és Olaszországot nem akarta teljesen kizárni a gazdasági együttműködésből, a velük való kompromisszumra törekedett. Németország Romániára és Jugoszláviára gyakorolt nyomásából egyértelművé vált, hogy Németország erősen ellenzi a dunai államokra korlátozódó vámunió vagy preferenciális rendszer létrehozását. Ennek oka egyszerű: féltette gazdasági pozícióit. Olaszországot ebben az időszakban elsősorban az abesszin háború foglalta le, de jelezte, hogy a Hodža-tervvel szemben elutasító álláspontra helyezkedik.

Hodža még februárban lépéseket tett Németország és Olaszország negatív álláspontjának ellensúlyozására, amit jól mutat két levéltári forrásunk is. Egyrészt 1936. február 17-én Milan Korb budapesti csehszlovák követ a magyar külügyminisztériumban azt fejtegette, hogy a Hodža-terv nem irányul Németország ellen, de Prága úgy véli, hogy Németországgal csak akkor lehet gazdasági kérdésekben sikeresen tárgyalásokat folytatni, ha előtte a „dunai országok” egymással megegyeznek, és ezek után egységesen tárgyalnak Németország-

²⁴ A jugoszláv álláspontot idézi Ádám Magda: *A kisantant 1920–1938*. Budapest, 1981. 192–193.

²⁵ A két világháború közötti Jugoszlávia gazdasági életéről lásd: Lampe, John R. – Jackson, Marvin J.: *Balkan economic history. 1505–1950*. Cambridge, 1976.

²⁶ A náci Németország gazdaságpolitikájáról bővebben lásd: Erbe, R.: *Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933–1939*. In: *Lichte der modernen Theorie*. Zürich, 1958.

²⁷ Ádám: *A kisantant*, 193.

²⁸ A harmincas évek első felében született tervekről lásd: Ormos Mária: *Franciaország és a keleti biztonság 1931–1936*. Budapest, 1969. 43–80.

gal.²⁹ Másrészt 1936. február 19-én Hodža De Facendis prágai olasz követet arról biztosította, hogy a közép-európai problémákat Olaszország közreműködésével kívánja megoldani.³⁰

Az eddigiekből látható, hogy a január végén nyilvánosságra került Hodža-terv február végére szinte teljesen megbukott. Mind a nagyhatalmak (Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország), mind a kisantant partnerek (Jugoszlávia és Románia) elutasították. A gondolatmenet befejezéseképpen meg kell még vizsgálnunk, hogyan vélekedett a terv által leginkább érintett két ország, Ausztria és Magyarország, kormányaik hogyan reagáltak Hodža kezdeményezésére.

Hodža bizakodó volt a magyar féllel folytatandó tárgyalásokkal kapcsolatban. De Facendis 1935. december 23-i jelentésében azt írja, hogy Hodža az alábbiakat jelentette ki: „Nem ismerem személyesen Gömböst és Kányát, és nem tudom pontosan, hogyan látják a dolgokat, de nagyon jól ismerem a magyarokat, mivel aktív szlovák képviselő voltam a magyar parlamentben, és nem tartom lehetetlennek a két ország gazdasági alapon történő közeledését.”³¹

Ezzel szemben forrásaink alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a magyar külpolitika eleve előítélettel tekintett Hodžára. Azaz: még alig foglalta el a miniszterelnöki széket, és még tervével sem állt elő, de a magyar fél máris eleve elutasító álláspontra helyezkedett. Jól mutatja ezt Collona budapesti olasz követ 1935. november 18-i jelentése, melyben beszámol a magyar miniszterelnökkel, Gömbös Gyulával folytatott beszélgetéséről.³² Az 1935. november 5-én miniszterelnökké kinevezett Hodžáról és kabinetjéről Gömbös azt fejtegette az olasz követnek, hogy akárki kezében is legyen a hatalom Prágában, úgyse fogja megadni azokat a területi engedményeket – körülbelül Szlovákia felének visszaadását Magyarországnak –, amelyek elengedhetetlenek a végleges megállapodáshoz.

Ezen előzmény ismeretében nem meglepő, hogy a Hodža-terv 1936. január végi nyilvánosságra kerülése után a magyar kormány szinte azonnal elutasító álláspontra helyezkedett.³³ A magyar fél álláspontját jól megvilágítja Kánya Kálmán külügyminiszter februári 11-i beszélgetése John F. Montgomeryvel, a budapesti amerikai követtel, akinek az alábbiakat mondta: „Bizalmas forrásból úgy tudja, Hodža javaslatai nem komolyak, és csak azt a célt szolgálják, hogy magára irányítsa a reflektorfényt, mert úgy érzi, Beneš nyomdokaiba kell lépnie. Hodža semmit se kockáztat, hogy efféle gondolatokat szellőztet, mert tudja jól, semmi esélyük a megvalósulásra, és ezért bizvást Magyarországot okolhatják majd.”³⁴

A magyar külpolitika formálói meg voltak arról győződve, hogy a Hodža-terv egy olyan léggömb, amely hamarosan ki fog pukkadni. Ebből fakadóan a tervvel kapcsolatos magyar retorika három elemből épült fel: 1. Magyarország kész arra, hogy minden gazdasági kérdésre vonatkozó konkrét javaslatot megfontolás tárgyává tegyen. 2. Magyarország úgy véli, hogy a Duna-medence újjászervezése Olaszország nélkül nem oldható meg. 3. Politikai tekintetben Magyarországnak a kisantanttal szemben követelései vannak, és ezek nem választhatók el a gazdasági kérdésektől.

Kánya ezt a magyar álláspontot több nyilatkozatában és diplomáciai beszélgetések során is kifejtette. 1936 márciusában a budapesti angol követtel közölte, hogy a gazdasági

²⁹ MOL K 63. Politikai Osztály 57. csomó. 1936. február 16-i napi jelentés.

³⁰ MOL K 63. Politikai Osztály 57. csomó, a prágai magyar követ jelentése.

³¹ *PMODM*, 595. sz. dokumentum. 355.

³² *PMODM*, 587. sz. dokumentum. 348.

³³ A magyar külpolitikának az 1936-os év első felében megtett lépéseiről lásd: Pritz: *Magyarország külpolitikája*, 241–253.

³⁴ Frank: *Roosevelt követe Magyarországon*, 105.

kapcsolatok szorosabbra fűzését el tudja képzelni, de „a politikai közeledést a dunai államok között nem tartom lehetségesnek. Nem lehet egy országtól, mely a békeszerződés alapján közel háromnegyed részét veszítette el, követelni, hogy a feledés fátylát borítsa a múltra, és egyes szomszédaival őszintén együttműködjék.”³⁵

Kánya február 17-én ismertette Korb budapesti csehszlovák követtel a hivatalos magyar álláspontot: Magyarország vezetőiben mindig megvolt a jóindulat a Duna-medence népei helyzetének javítására. A rossz csehszlovák–magyar viszonyért nem Budapestet, hanem Prágát terheli a felelősség. Jól mutatja ezt, hogy Prága mondta fel 1929-ben a csehszlovák–magyar kereskedelmi egyezményt, így arra kényszerítve Magyarországot, hogy más piacokat – Németország, Olaszország – keressen. Ezek után Magyarország most csak úgy tud tárgyalásokat folytatni Csehszlovákiával, ha közben figyelembe veszi Németország és Olaszország érdekeit. Ráadásul – egészítette ki gondolatmenetét Kánya – a kisantant államok és Magyarország közötti kapcsolat olyan rossz, hogy politikai együttműködésre „még sokáig gondolni se lehet”.³⁶

Gömbös Gyula miniszterelnök a budapesti olasz követtel folytatott február 14-i beszélgetése során még keményebben fogalmazott. Elmondta, hogy Antall József igazságügy-miniszter-helyettesen keresztül Prágából azt az üzenetet kapta, hogy amennyiben elhatározná magát egy prágai tárgyalásra, impozáns fogadtatásban lenne része, ez azonban nem áll szándékában. „Ha odamegyek, akkor ezt magyar katonákkal együtt teszem” – mondta Gömbös.³⁷

Egyedül Ausztriában talált kedvező visszhangra a Hodža-terv, a Németország részéről fenyegető Anschluss miatt. Ez azonnal aktivizálta a magyar külpolitikát. Amikor a budapesti osztrák követ 1936. február 10-én látogatást tett Kánya külügyminiszternél, komoly szemrehányást kapott a prágai tárgyalások miatt, mondván, ez Ausztria kisantanthoz való közeledését eredményezi.³⁸ A magyar–osztrák viszony még feszültebbé vált, amikor Hodža, viszonzva Schuschnigg januári prágai látogatását, 1936. március 8-án Bécsbe látogatott. A tárgyalásokról kiadott hivatalos közlemény szerint e megbeszéléseken elsősorban egy új osztrák–csehszlovák kereskedelmi szerződés megkötése szerepelt, azon kívül elhatározták a május végével lejáró választott bírósági szerződésnek egy új, a kölcsönös baráti viszonyt kiemelő szerződéssel való pótlását és egy kulturális egyezmény megkötéséről való tárgyalás megindítását. Ezen kívül – a közlemény szerint – „a Duna-völgye megszervezésének, valamint a kisantant országai és a római paktum országai közötti gazdasági együttműködésnek kérdései” is szerepet kaptak a tárgyalásokon.³⁹ Ez a megfogalmazás valójában azt jelentette, hogy Ausztria nem volt hajlandó a Hodža által szorgalmazott tervet és annak első lépcsőjét, az osztrák–csehszlovák kölcsönös segítségnyújtási szerződést megkötni Csehszlovákiával, illetve a kisantanttal.

Úgy véljük, Schuschnigg óvatos magatartása egyértelműen abból fakadt, hogy a Hodžával való tárgyalásra egy nappal azután került sor, hogy Hitler megszállta a Rajna-vidéket (1936. március 7.). Azaz, bár Ausztria próbált Csehszlovákiához és a kisantanthoz közeledni, a fokozódó német veszély miatt nem volt hajlandó a római egyezménytől elszakadni. Ezért a Schuschnigg–Hodža tárgyalást azzal a formulával zárták le, hogy Csehszlovákia

³⁵ Erről lásd: Auer Pál: *Fél évszázad*. Washington, 1981. 160–161.

³⁶ MOL. K 63. Politikai Osztály 57. csomó. 1936. február 16-i napi jelentés.

³⁷ *PMODM*, 616. sz. dokumentum. 367.

³⁸ Lásd: Tilkovszky Lóránt: *Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemzése 1933–1938. évi politikai jelentéseiben*. Budapest, 2002. 137.

³⁹ A közleményről beszámol a *Külügyi Szemle*, 13. évf. (1936) 295.

közvetíteni fog Ausztria és Jugoszlávia között, míg Ausztria ugyanezt teszi Olaszország és Csehszlovákia, illetve Csehszlovákia és Magyarország között. Ez a bonyolult formula azonban azt jelentette, hogy a bécsi Schuschnigg–Hodža tárgyalások eredmény nélkül zárultak.

A prágai magyar követ 1936. március 16-án nagy örömmel számolt be arról, hogy „Marek [prágai osztrák követ – G. L.–T. I.] a csehszlovák miniszterelnököt Bécsből történő visszaérkezése alkalmával az itteni pályaudvaron fogadta. Hodža úr azonban nagyon rosszkedvű volt ... A nála jelentkező állomásfőnököknek pedig kilátásba helyezte, hogy az urakat most hosszabb ideig nem fogja fárasztani, amiből arra lehet következtetni, hogy külföldi utazásai egyelőre véget értek.”⁴⁰

Amikor néhány nappal később, 1936. március 13–14-én Schuschnigg Budapestre látogatott, Kánya erőteljesen bírálta minden osztrák letéresi kísérletet a római hármas paktum alapjáról, elutasította a kisantanthoz való közeledés gondolatát, és az egész Hodža-tervet kivihetetlennek minősítette. Kijelentette, hogy azt Magyarország semmiféleképpen sem támogatja.⁴¹ Kánya a budapesti tárgyalásokon elfogadtatta az osztrákokkal, hogy nem vesznek részt semmiféle német-ellenes blokkban, sőt megpróbálják az osztrák–német viszonyt rendezni. Ilyen előzmények után ültek össze Rómában 1936. március 21–23-án a római jegyzőkönyv országainak (Olaszország, Ausztria és Magyarország) képviselői.⁴² Tanácskozásuk megerősítették az 1934-es jegyzőkönyv határozatait, és elfogadták a II. és III. számú kiegészítő jegyzőkönyvet.⁴³

A Hodža-terv további sorsának szempontjából a legnagyobb jelentősége a II. számú kiegészítő jegyzőkönyvnek van, mely kimondta, hogy a három kormány „nem fog harmadik államok kormányával semmiféle dunai kérdésre vonatkozó fontosabb politikai tárgyalásokat folytatni anélkül, hogy a két másik kormánnyal [...] előzetes érintkezésbe ne lépett volna”. Szintén kimondta a jegyzőkönyv, hogy az áruforgalom kibővítésére csak kétoldalú szerződések formájában köthetnek megállapodásokat a kisantant államokkal. Ezen rendelkezések gyakorlatilag a Hodža-terv halálát jelentették. Ausztria, amely egyetlen országgént fantáziát látott a Hodža-tervben, és erről komoly tárgyalásokat folytatott a csehszlovákokkal, visszatért a római paktum vonalára, azaz a januárban meghirdetett Hodža-tervet két hónappal meghirdetése után egyetlen ország sem támogatta.

Sőt, Hodžának Csehszlovákián belül is vereséget kellett elkönyvelnie. 1935 decemberétől Hodža a miniszterelnöki pozícióval párhuzamosan a külügyminiszeri posztot is betöltötte. Ez azért fontos momentum, mert a csehszlovák állam 1918-as megalakulásától kezdve annak „örökös külügyminisztere” Beneš volt.⁴⁴ Mivel Beneš köztársasági elnök lett, fel kellett adnia ezt a posztot. Az egyik korabeli magyar külpolitikai elemző rögtön felhívta a figyelmet arra, hogy Hodža külpolitikai vonala négy ponton is élesen eltér a beneši vonaltól: 1. Míg Beneš a nagyhatalmak közül elsősorban Franciaországot tekintette szövetségeseinek, addig Hodža inkább Angliát; 2. Hodžának rendkívül jó lengyel kapcsolatai voltak, így Benešsel ellentétben neki reménye volt arra, hogy a feszült csehszlovák–lengyel viszonyban változást érjen el; 3. Hodža szovjetellenes volt, nem támogatta a Beneš által szor-

⁴⁰ Erről lásd: MOL K 63. Politikai Osztály 57. csomó. A prágai magyar követ 1936. március 16-i jelentése.

⁴¹ Tilkovszky: *Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában*, 139.

⁴² A római tanácskozásról a feldolgozások közül lásd: Pritz: *Magyarország külpolitikája*, 247–250.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1988. 158–159.

⁴³ A római tanácskozás jegyzőkönyveit közli: *PMODM*, 631–633. sz. dokumentumok. 373–374.

⁴⁴ Edvard Beneš külpolitikájáról lásd: Wandycz, P. S.: *Foreign policy of Edvard Benes 1918–1938*. In: Mamatey–Luza (Eds.): *History of the Czechoslovak Republic 1918–1948.*, 216–218.

galmazott szovjet–csehszlovák közeledést; 4. Hodža a szomszédokkal – Lengyelország mellett Ausztriával és Magyarországgal – való megegyezés híve volt.⁴⁵

A Hodža-tervben a fentebb felsorolt négy elemből három ténylegesen szerepet is kapott. Mit tett eközben Beneš? Látszólag – azaz szavakkal – támogatta Hodžát, például egyik beszédében azt fejtegette, hogy Anglia milyen fontos partnere a csehszlovák külpolitikának.⁴⁶ Rudnay Lajos, Magyarország bécsi követe 1936 februárjában így jellemezte Beneš és Hodža viszonyát: „Beneš a nemzetközi parketten gyakorlatlan ellenfelét, Hodžát addig hagyja [...] tervével próbálkozni, amíg a realitásokról megfelelő és magát túl exponáló Hodža megbotlik, mely esetben Csehszlovákia vezetése kétségtelenül Beneš kezébe kerülne.”⁴⁷

Rudnay jó jósna bizonyult. 1936 februárjának végén Beneš felmentette Hodžát a külügyminiszeri poszt alól, és helyére saját emberét, dr. Kamil Kroftát nevezte ki, s ezzel visszaszerezte a külügyek irányítását Hodžától.⁴⁸ Azaz Beneš „hagyta kifutni” Hodžát, és amikor világossá vált, hogy a Hodža-terv bukásra van ítélve, lecsapott rá.

Hodža 1935 és 1938 közötti további kül- és belpolitikai kezdeményezései – pacifikálni a csehszlovák állam radikalizálódó kisebbségeit egy nemzetiségi statutum elfogadásával, megegyezni a Hlinka-féle Szlovák Néppárttal, aktivizálni a kisantantot – szintén elbuktak. E kudarcok, kiegészülve a hitleri Németország egyre agresszívebb fellépésével, egyenesen vezettek a müncheni döntéshez, majd a csehszlovák állam megszűnéséhez. Hodža kormánya a müncheni döntés előtt egy héttel, 1938. szeptember 22-én lemondott, Hodža pedig rövidesen Svájcba emigrált.⁴⁹

Konklúziók

Befejezésképpen tegyük fel a kérdést: Alig két hónap alatt miért bukott meg a Hodža-terv? Úgy véljük, a kérdésre összetett válasz adható.

Egyrészt Csehszlovákián kívül csupán Ausztria mutatott érdeklődést a terv megvalósítása iránt. Ausztria azonban Magyarország és Olaszország együttes nyomására meghátrált a terv támogatásától. Ezzel párhuzamosan a Csehszlovákia szövetségesének tekinthető nagyhatalmak – Anglia és Franciaország – közömbös magatartást tanúsítottak, ezzel elősegítették Közép-Európa német érdekszférába történő átcsúszását.

Csehszlovákia kisantant szövetségesei – Románia és Jugoszlávia – a határozott német nyomás miatt nem támogatták a tervet. Ráadásul az egyre nagyobb befolyásra szert tevő Németország egy feloldhatatlan ellentmondást jelentett a terv számára. Hodža tisztában volt azzal, hogy Németországot nem lehet egy ilyen rendezésből kihagyni, ugyanakkor a tervnek határozottan németellenes éle is volt. Közép-Európa németellenes összefogását pedig nem lehetett német részvétellel megvalósítani. Ez az ellentmondás feloldhatatlanná vált.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a Hodža-terv bukását az okozta, hogy Csehszlovákián kívül egyetlen egy államnak se állt érdekében a megvalósítása. Ha a magyar elutasító magatartás mozgatórugóit szeretnénk megérteni, akkor három motívumot kell meg-

⁴⁵ Lásd: Szvatkó Pál: *Hodža Milán a csehszlovák politika élén*. Magyar Szemle, XXV. kötet (1936) 4. (100.) sz. 349–358.

⁴⁶ Szvatkó: *Hodža Milán*, 358.

⁴⁷ Rudnay 1936. február 15-i jelentését közli: *DIMK* I. kötet 123–124.

⁴⁸ Beneš 1936 és 1938 közötti külpolitikai lépéseiről lásd: Lukes, Igor: *Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The Diplomacy of Edvard Benes in the 1930s*. Oxford, 1996. 79–126.

⁴⁹ Lukes: *Czechoslovakia between Stalin and Hitler*, 231–232.

világítanunk: a Felvidékkel kapcsolatos revíziós igényeket, a magyar gazdasági érdekeket, valamint a magyar fél bizalmatlanságát Hodža iránt.

A magyar politikai elit reálisan nem remélhette azt, hogy a csehszlovák állam egy gazdasági együttműködésben való magyar részvételért cserébe önként lemond a Felvidék azon területeiről, ahol magyar többség mutatható ki (pedig ez a magyar revízió minimális területi célja volt a Felvidékkel kapcsolatban). Ezen megállapításunk helyességét az 1938. évi komáromi szlovák–magyar tárgyalások eredménytelensége tökéletesen alátámasztja.

A Hodža-terv gazdasági alapja a gabonaértékesítés biztosítása volt. Csakhogy a Hodža-terv felbukkanásakor a gabonaértékesítés problémája megoldódott. A német piac nemcsak a magyar, hanem az összes közép-európai gabonát felszívta. Pritz Pál mutat rá, hogy a gabonaértékesítés az 1930-as évek első felének problémája volt. 1936-ra a korábbi évek gabonaértékesítési gondjai megszűntek. Ha például a magyar–német gazdasági kapcsolatokat vesszük szemügyre, a magyar félnek már nem az a gondja, hogy hol adja el gabonáját, hanem az, hogy hogyan térjen ki az egyre nagyobb német felvásárlási igények elől.⁵⁰

Végezetül: a Külügyminisztérium iratanyagának áttekintése után kijelenthetjük, hogy a magyar külpolitika formálói az első perctől fogva nem hittek a terv komolyságában. Úgy gondolták, hogy Hodža úgy kívánja felülmúlni Beneš, hogy előáll egy nagyszabású tervvel. Azaz a terv mögött a magyar vezetés csupán a Hodža–Beneš vetélkedés egy megnyilvánulási formáját látta.

Úgy véljük, a fenti három motívum – természetesen eltérő súllyal – együtt eredményezte a tervet mereven elutasító magyar magatartást.

⁵⁰ Pritz: *Magyarország külpolitikája*, 242.

KECSKEMÉTI KÁROLY

Homályzónák: a zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése

(Vázlat)

Háttér

A 19. századi Haszkaláig az askenázi zsidóság etno-vallási tömbjét Hamburgtól Velencéig és Elzásztól Ukrajnáig a közös nyelv és rabbihálózat fogta össze. A tömbön belül azonban a zsidók története sajátos utat követett a területhez tartozó valamennyi országban, illetve országrészben: Alsó-Ausztriában, a többi osztrák örökös tartományban, a cseh korona országában, Lengyelországban (majd a felosztott Lengyelország korában: a Poroszországhoz tartozó területen, a Királyságban és Galiciában), Bukovinában, Magyarországon, Erdélyben és a Fejedelemségekben.

A Habsburg Birodalom zsidópolitikáját II. József térítette új irányba. Ő terjesztette ki a zsidóságra az állami toleranciát, és az ő uralkodása indította útjára a majd 1867-ben megvalósuló emancipációt. A 19. században fennmaradt az Amerikával kiegészülő askenázi világon belül a hagyományos kapcsolatrendszer, ezt bizonyítja nem egy rabbi pályája¹ (Hildesheimer Kismartonból Berlinbe, Kayserling Aargauból Pestre, Hirsch több magyar város után Prágába, majd Hamburgba kerül) és a *Zsidó Tudomány* terjedése. Közös volt az askenázi múlt, közősek voltak a rabbinikus hagyományok és a politikai problémák (antiszemitizmus, cionizmus), és mégis, az egyazon Habsburg államhoz tartozó zsidó közösségek 19. századi története saját múltjuktól és a befogadó társadalom magatartásától függően más-más módon alakult.

A Lengyelország és a Habsburg Birodalom zsidóságának történetéről szóló irodalom hallatlanul gazdag. E gazdagság ellenére ismereteink hézagosak, így a zsidók és nem-zsidók közötti viszony, a mindennapi együttélés története az emancipáció gondolatának felmerülésétől a vészkorszakig kevésbé feldolgozott terület.

Bármennyire paradoxnak tűnik, ez a hiány a zsidó történelmi kutatás logikájának a következménye. Az elmúlt százötven év során a prioritásokat a mindenkori politikai helyzet mellett a tudományos irányzatok (esetenként divatok) és a zsidó társadalom belső problémái jelölték ki. Mind a monográfiák, mind az összefoglaló művek lényegében öt témakörrel foglalkoznak :

- a) zsidógyűlölet, antiszemitizmus, pogromok és kraválok, vérvád és a Shoa;
- b) asszimiláció és a zsidók részvétele a befogadó országok gazdasági, kulturális és politikai életében;

¹ Wilke, Carsten – Brocke, Michael – Carlebach, Julius: *Die Rabbiner der Emanzipationszeit in den deutschen, böhmischen und großpolnischen Ländern 1781–1871*. München, 2004. 965. Elszomoritó, hogy a kutatás nem terjedt ki Magyarországra.

- c) belső konfliktusok, szakadás az ortodoxok és a haladók között;
- d) az asszimilált zsidóság teljesítményének mérlege, majd e mérleg kritikája;
- e) előbb Németországban, majd a többi országban zsidó helytörténet (lásd Katzburg *Fejezetek ...* című művében a magyarországi zsidó helytörténet bibliográfiáját²).

Az 1989-es fordulat után új lendületet kapott az együttélés működésének megértéséhez nélkülözhetetlen helytörténeti kutatás. Kövér György úttörő mikrotörténeti munkája Tiszaeszlárról egyben új módszertant nyújt a zsidó falusi társadalom összetételének, struktúrájának, mobilitásának, belső feszültségeinek és a keresztény környezethez való viszonyának kutatásához.³ A Békés, Zala és Nógrád megyei levéltárak dokumentumgyűjteményt adtak ki,⁴ *A gyöngyösi zsidóság története* a Mátra Múzeum kiadásában jelent meg⁵ stb.

A homályzónák létezésének azonban más okai is vannak. Így a zsidó történelem sem mentes olyan soha kétségbe nem vont ideológiai, esetleg publicisztikai eredetű közhelyektől, amelyek, miután történésznezmedékek sora vette át őket – egyébként teljes jóhiszeműséggel –, az igazság szintjére emelkedtek.

Migrációs áramlatok

A közép-európai zsidó történelem legpregnansabb, minden munkában szinte kötelezően jelenlévő kliséje szerint a magyarországi neológok nyugati (német-, cseh- és morvaországi), az ortodoxok keleti (oroszországi, galíciai és bukovinai) eredetűek. A közhely kétszeresen félrevezető. Szófer Mózes pozsonyi rabbi, a reform elleni küzdelem európai tekintélyű vezéralakja nyugatról, Majna-Frankfurtból került Magyarországra, és az ő irányítása alatt épült fel az ország nyugati szélén, az osztrák és morva határnál a rabbinikus ortodoxia 19. századi fellegrája. Az ország középső részén, az alföldi és dél-dunántúli városokban a zsidó községek csak II. József uralkodása és az 1840-es évek között alakultak meg, hogy azután szédületes iramban fejlődjenek. Ezeknek a keleti és nyugati bevándorlókat, illetve utódait egyaránt befogadó községeknek a többsége állt a neológia mellé.

A zsidó történelmet több mint háromezer év óta kísérik kiűzetések és önkéntes vándorlások. Az 1780 és 1918 közötti Közép-Európában mintegy tíz, statisztikailag számbavehető migrációs áramlat⁶ követhető, jóllehet pontos adatok nem mindig állnak rendelkezésre.

² Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest, 1999. 244.

³ Kövér György: *Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*. Korall 17. sz. 5–42.

⁴ Németh László – Paksy Zoltán: *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Zalaegerszeg, 2004.; K. Cseh Edit (szerk.): *A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból*. Gyula, 2002.; Pásztor Cecília: *Salgótarjáni zsidótörténet. Általános és középiskolások számára*. Salgótarján, 2004. (2. kiadás).

⁵ Horváth László: *A gyöngyösi zsidóság története*. Gyöngyös, 1999.

⁶ i) Cseh- és Morvaországból Magyarország felé a 18. sz. elejétől az 1810-es évekig;
 ii) Cseh- és Morvaországból, valamint a török birodalomból Bécs és (jóval szerényebb mértékben) Linz, Graz és Trieszt felé 1850 után;
 iii) Orosz-Lengyelországból és az orosz „letelepedési zónából” Galícia felé az 1820-as, Amerika felé az 1880-as évektől kezdve;
 iv) Lengyelországból (majd Galiciából és Bukovinából) Magyarország felé a 18. sz. elejétől kezdve. Az északkeleti „haszid” vidékre (Unterland) a bevándorlás a Monarchia összeomlásáig folytatódott. Az utolsó menekülthullám az I. világháború alatt érkezett Magyarországra;
 v) Galiciából és Bukovinából Bécs (és néhány más osztrák város) felé az 1850-es évektől kezdve;
 vi) Porosz-Lengyelországból Berlin, Breslau, Frankfurt és más német városok felé 1815-től kezdve;
 vii) Oroszországból Romániába a 19. sz. második felében;
 viii) Galiciából, Bukovinából és Magyarországról (és kisebb mértékben Bécsből, Cseh- és Morvaországból) Amerikába az 1880-as évektől;

zésre. Az áramlatok a nagymúltú zsidó vidékekről (Cseh- és Morvaország, Lengyel–Litván *Rzeczpospolita*) rajzanak új közép-európai befogadó területek, Berlin és más német városok, Bécs, Magyarország és Románia felé. Hosszú ideig Galícia mellett Magyarország a legfőbb befogadó ország. Ezt a szerepet Amerika veszi át az 1880-as években, elsősorban New York, majd egy sor nagyobb város: Philadelphia, Chicago, Cleveland stb.

Az amerikai immigráció kivételével nem nagyon lehet a ki- és bevándorlásokat számszerűen követni. Az itt következő táblázat azt mutatja be, hogyan változott meg 1780 és 1910 között a Monarchia zsidó népességének megoszlása a négy nagyobb letelepedési zóna között (zárójelben a Monarchia teljes zsidóságán belüli százalékarány szerepel):⁷

	1776		1857		1910	
Alsó-Ausztria	337	(0,01%)	6999	(0,7%)	184 847	(8%)
Cseh- és Morvaország	55 084	(18%)	127 868	(12%)	126 984	(5%)
Galícia és Bukovina	160 000	(53%)	478 160	(46%)	974 814	(42%)
Magyarország és Erdély ⁸	82 896	(28%)	407 798	(39%)	911 227	(39%)

Ezek a számok szemléletesen illusztrálják az első öt, fentebb említett migrációs áramlatot. A 19. század közepéig a cseh- és morvaországi zsidó népesség növekedése ugyanolyan ütemű, mint az összlakosságé, ami azt jelenti, hogy vagy kevésbé volt tömeges a Magyarországra település II. József uralkodása után, mint ahogy gondoljuk, vagy (és ez a valószínűbb) a veszteséget kompenzálta a bevándorlás Galíciából. A Monarchia utolsó évtizedeiben a zsidó népesség megmaradt a mintegy 125 000 főnyi szinten, a növekedés megszűnt a Bécsbe költözés és az amerikai kivándorlás következtében.

Galíciában és Bukovinában a zsidó népesség növekedése 500%-os, míg az összlakosságé nem haladja meg a 150%-ot. Tekintettel arra, hogy legalább 200 000 (feltehetően még ennél is több) zsidó települt át Galíciából és Bukovinából Magyarországra és Bécsbe, és hogy Amerika vonzása egyre erősebben hatott a 19. század végétől kezdve, ez a növekedési ütem azt valószínűsíti, hogy a kivándorlást évi 2000–3000 vagy még több oroszországi (ukrajnai és fehér-oroszországi) zsidó bevándorlása kompenzálta.

Zsidó lakosság Bécsben II. József uralkodása előtt nem létezett, és a neoabszolutizmus idején sem haladta meg létszámuk a 10 000–12 000 főt, hogy azután az alkotmányos korszakban szédületes iramban nőjön. Az I. világháború kitörésekor a 190 000 főnyi bécsi zsidó község a negyedik volt a világon, New York, Varsó és Budapest után. Bécsben lakott az osztrák örökös és tengeremléki tartományok zsidó népességének 90%-a. Bécsen kívül

ix) Belső migráció a Kárpát-medencében:

- a nyugati (Oberland) és keleti (Unterland) peremvidékről Belső-Magyarországra; III. Károly és Mária Terézia korában lassú és szerény méretű, II. József uralkodásától kezdve a migráció felgyorsul és arányaiban megnő;
- a falvakból Budapest és a nagyobb közép- és dél-magyarországi városok felé; 1840-ig nem túl jelentős, attól kezdve lendületes;
- Magyarországról Erdélybe 1850-től;

x) Belső migráció Romániában Bukarest és a többi város felé 1920 után.

⁷ Az adatokat közli Adamczyk, Mieczysław-Jerzy: *L'éducation et les transformations de la société juive dans la Monarchie des Habsbourg, 1774 à 1914*. Paris, 1999. 200.

⁸ Az alábbi táblázat a teljes magyarországi népesség és a zsidó közösség növekedési arányait hasonlítja össze a dualizmus fél évszázada alatt:

	1869	1910	növekedés
Össznépesség:	12 586 690	18 214 727	44%
Zsidó népesség:	525 545	909 531	73%

csak Triesztben (ahol a 18. század közepe óta élt zsidó közösség), Grazban és Linzben haladta meg a zsidóság létszáma az ezer lelket a Habsburg Európa megszűnésekor.

A magyarországi bevándorlás más keretek között folyt, más sémát követett. A cseh országokban 1726-tól az 1860-as évekig a kormány maximalta a zsidó népességszámot, Bécsben pedig hosszú ideig csak végtelenül óvatosan lazították a lakhatási tilalmat. Ezzel szemben Magyarországon a bevándorlás elé semmilyen akadályt nem gördítettek, de egészen az 1840-ben született, már az emancipáció felé mutató törvény elfogadásáig, amely kimondta, hogy a bányavárosok kivételével „az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak”, a bevándorlók zöme falvakban és mezővárosokban telepedett le, ahol a földesúri hatalom kedvezményekkel (ingyen telek a temetőnek és a zsinagógának stb.) könnyítette meg a zsidó község megalakulását. László Ernő 1966-ban megjelent tanulmánya 1700-tól 1910-ig követi a megyei és helyi statisztikai adatokat.⁹ Szöges ellentétben Ausztriával, 1880-ban a magyar királyság területén fekvő 12 560 községből 10 156-ban laktak zsidók.

A beáramlás a nyugati határvidékre (Oberland – Sopron, Moson, Pozsony, Nyitra, Trencsén és Liptó megyék) a cseh országokból és az észak-keletre (Unterland – Sáros, Ung, Bereg, Zemplén, Máramaros, Ugocsa és Szatmár megyék) Lengyelországból I. Lipót korában indult meg. Az ország belső vidékeire költözés III. Károly uralkodásától kezdve mérhető, az 1780-as évektől felgyorsult, és az 1840-es törvény után a városi és falusi zsidóság közötti arány megfordult.

AZ ORSZÁG ZSIDÓ ÖSSZNEPESÉGÉN BELÜLI SZÁZALÉKARÁNY

	1735	1786	1835	1880	1910
<i>Oberland</i>	61	33	24	15	10
<i>Unterland</i>	15	22	22	22	23
Az ország középső és déli része	23	43	46	56	58
<i>ebből Budapest</i>	-	2	5	11	22
Erdély	-	1,8	6,8	4,7	6,9
Horvátország	-	-	0,7	1,7	2,4

A zsidók mindennapi életére az országon belüli migráció hatott döntő módon, ez vezetett az új zsidó centrumok látványos felemelkedéséhez.

ZSIDÓ LAKOSSÁG SZÁMA A VÁROSOKBAN (KEREKÍTETT SZÁMOKBAN)

	1850 körül	1869	1910
Budapest	15 000	45 000	203 000
Nagyvárad	1 500	6 400	15 100
Miskolc	400	4 000	10 300
Debrecen	120	2 000	8 400
Kolozsvár	200	3 000	7 000
Szeged	1 900	3 600	6 900
Győr	1 000	1 700	5 600
Szabadka	400	1 300	3 500

Az egész magyar nyelvterületen ez a trend érvényesült. 1910-ben a zsidó lakosok száma meghaladta a háromezretet Nagykanizsán, Kaposvárott, Pápán, Nyíregyházán és Székesfehérvárott, a kétezret Sopronban, Kecskeméten, Szolnokon, Baján, Egerben, Gyöngyösön stb.¹⁰

⁹ László Ernő: *Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735–38 to 1910*. In: Braham, Randolph L. (ed.): *Hungarian–Jewish Studies I*. New York, 1966. 61–133.

¹⁰ László Ernő: *Hungarian Jewry*, id. mű; Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, 1922.

Az ortodoxia és a modernizmus közötti hasadás földrajzi magyarázata (nyugati, illetve keleti eredet) nem tartható ezeknek az adatoknak a fényében. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy ellentétben a Magyarországon hallgatólagosan elfogadott klisével, a galíciai, bukovinai és oroszországi zsidók körében is terjedt a Haszkala. Valószínűnek tűnik, hogy 1910-ben a magyarországi neológoknak több mint fele galíciai eredetű, az ortodoxoknak pedig mintegy 15–20%-a nyugati eredetű volt.

A tömeges bevándorlás ugyan legkésőbb az 1870-es években véget ért, a haszid vidék (Máramaros, Szatmár, Ugocsa és Szolnok-Doboka) továbbra is fogadott be keleti zsidókat. A növekvő tendenciájú kivándorlás Bécs és még nagyobb méretekben Amerika felé a Monarchia utolsó évtizedeiben azonban véget vetett a „zsidó terjeszkedés”-nek. Ezt a következtetést vonta le adatsoraiból 1922-ben kiadott művében a meggyőződéses antiszemita statisztikus, Kovács Alajos.

Reformizmus és ortodoxia

Az emancipációs gondolat megjelenése előtt az európai zsidó közösségek (a balkáni, franciaországi és hollandiai szefárdok kivételével) kétfajta rétegződést ismertek: a gazdaságit és a kulturálist. A gazdagság jogi előnyökkel járt, a tudás pedig a közösségen belül adott tekintélyt. Vallási és nyelvi szempontból az askenáz tömb homogén volt, a 18. századi haszidikus újítás nem érintette sem a nyelvet, sem a vallási szabályokat és szokásokat. Az emancipációs program új hasadásokat hozott, s ezek alakították át a közép-európai zsidó közösségek struktúráját.

A Németországból kiinduló reformmozgalom terjedése jól ismert, de a számok bizonytalanok: vagy azért, mert formális szakadás nem történt,¹¹ vagy mert a szakadás nem torkollott számháborúba. Ortodoxokat és haladókat a Monarchia mindkét részében találunk a zsidóság soraiban a ferenjózsefi korszakban, de a viszony a két irányzat között nem ugyanazt az utat követte. Ciszlajtániában az 1890. évi törvény a hitközségek autonómiájának elvét mondta ki. A hatóságok eltekintettek mind az állami, mind a tartományi képviselők létrehozásától. Mivel minden hitközség teljes autonómiát élvezett, a haladók és konzervatívok közötti konfliktus nem mérgesedett el, s még a számokra épülő reprezentációs vitát is el lehetett kerülni.

Az összeütközés Magyarországon hevesebb volt, mint máshol. A reformizmus elleni küzdelem egységfrontba tömörítette az oberlandi rabbinikus ortodoxiát és az unterlandi haszid ortodoxiát, amelyet annak idején a rabbinikus rendszer elleni lázadás hozott létre. A Kongresszust követő hasadás után kialakult és azóta hagyományossá vált elképzelés szerint a magyarországi zsidóság fele-fele arányban oszlott meg az ortodox és a haladó irányzat között. Zeke Gyula számításai szerint viszont a Monarchia összeomlásáig, noha csökkenő arányban, de mindvégig az ortodoxiához tartozott a zsidóság többsége.¹² A hagyományos elképzelés talán hívebben tükrözi a valóságot, mint a hitközségi statisztikák, illetve a hitközségekre vetített és értelmezett népszámlálási adatok. Egyfelől, a „haladók” nem váltak ki

¹¹ Németországban, ahol a neo-ortodoxok hajlandók voltak a liberálisokkal nem vallási ügyekben együttműködni, 1872-ben sikerült megalakítani a valamennyi hitközséget összefogó *Deutsch-Israeleitische Gemeindebund*ot. A magyarországi ortodoxok ilyen megegyezésre önszántukból nem voltak hajlandók, a liberális magyar állam pedig, a hasonló problémákat erőszakosan megoldó I. Napóleon példájától eltérően, tartózkodott mindenfajta kényszer alkalmazásától.

¹² Zeke Gyula: *Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949)*. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében I.* Budapest, 1990. 145–161. Zeke Gyula becslésének legmeglepőbb adatai az 1880-as évre vonatkoznak: 56,3 %-os ortodox többség mellett 38,2% tartozott a neológ és 5,7% a status quo hitközségekhez.

szisztematikusan az ortodoxiához tartozó hitközségekből, illetve néhány év után visszatértek (például Miskolc, Pápa, Balassagyarmat stb.); másfelől, és ez talán még fontosabb, a Budapestre és Pestkörnyékre költöző ortodoxok többsége automatikusan a kongresszusi hitközségekhez csatlakozott. A szakadás végül három hitközségi hálózat kiépítéséhez vezetett, mivel néhány jelentősebb város, például Debrecen, Eger vagy Sopron zsidósága a szétválás helyett úgynevezett *status quo ante* hitközséget alakított.

Az ortodoxok törést okozó hajthatatlanságának¹³ ma divatos apológiája remélhetőleg hamarosan kiegyensúlyozottabb szemléletnek adja át a helyét. Ezt segíthetné elő például Löw Lipót *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn* című, 1874-ben megjelent művének magyar kiadása. Löw Lipót tisztában volt a szakadás veszélyével, és ezért nem is vett részt a Kongresszuson. Az volt a meggyőződése, hogy ortodoxok és reformer zsidók békében élhetnek egymás mellett, amennyiben önálló hitközségeket tarthatnak fenn.

Asszimiláció

A babiloni fogság óta a zsidó történelem két párhuzamos pályán folyik. Az egyik út a nyitás a Népek felé, a másik a befeléfordulásé. Mivel mindkét magatartás 2500 év óta, száz generáción át kíséri a zsidóság történetét, sem a nyitás, sem az elzárkózás nem igényelheti az autenticitás bélyegét a másik kizárásával. A zsidó autenticitás maga a kettősség. Izgalmas áttekintést ad a kérdés hosszú távú történetéről a 20. század végi Amerikáig és Izraelig Werner J. Cahnman utolsó, az 1970-es években írt, de csak 2004-ben megjelent könyve.¹⁴ Nem egészen 2300 évvel ezelőtt készült el a *Septuaginta* Alexandriában, mert az ott élő zsidók már nem tudtak se héberül, se arameusul. A *Septuaginta* azután tovább gazdagodott részint fordításokkal, részint olyan könyvekkel, amelyek hiányoztak a héber Ó-testamentumból. A jeruzsálemi rabbinátus nem fogadta el autentikusan zsidónak az alexandriai kompilációt. Mai szemmel nézve mind a fordítás, mind a fordítás elítélése egyaránt a zsidó történelemhez tartozik. Mivel a dualitás a zsidó történelem állandó vonása, félre kell tenni mindkét globalizáló álláspontot, azt, amelyik a diaszpóra zsidóságát homogén tömbnek tekint, ugyanúgy, mint azt, amelyik a zsidók történetét a befogadó országokkal való kapcsolatra szűkíti.

Fentebb idézett cikkében László Ernő keményen bírálja az asszimilációpárti történetírást, amely az ezeréves zsidó–magyar történelem tévútját választotta, holott a középkori zsidó közösség a török korban felszámolódott, s így az újkori magyar zsidóság története I. Lipót uralkodása alatt kezdődött. Az álláspont védhető, hiszen a 18. század elején meginduló folyamat nem a szerény középkori jelenlétet állította helyre, hanem a lengyelországihoz hasonló országos közösséget épített fel, de figyelmen kívül hagyja az elítélt irányzat szellemi hátterét, a német–zsidó historicizmust.¹⁵ Ez az iskola vezette be a történelmi racio-

¹³ Stein Mayer Miksa nagyszombati ortodox főrabbi 1905-től 1909-ig szerkesztette a *Magyar Rabbik* című havi folyóiratot, összesen 42 szám jelent meg. Történelmi és vallási tárgyú cikkek mellett a folyóirat szinte minden számában olvasható neológok elleni támadás, például a *Szabolcsi babérvai* című cikk (III. évf. 117–118). Báró Barkóczy Sándor, közoktatásügyi miniszteri tanácsos a zsidó vallásra a „tétéles torzvallás” kifejezést alkalmazta. Szabolcsi Miksa feljelentette vallás elleni izgatásért. A cikk szerint Barkóczy kifejezésénél sokkal súlyosabb Goldziher Ignác *Der Mythos bei den Hebräern* című műve, a Rabbiszeminárium a tagadás melegágya, a neológia a vallásnélküliség vallása.

¹⁴ Cahnman, Werner J.: *Jews and Gentiles. A Historical Sociology of their Relations*. New Brunswick (USA) – London, 2004. XVI–253.

¹⁵ Ehrenfreud, Jacques: *Les usages juifs de l'historicisme allemand. Naissance et professionnalisation d'une discipline judéo-allemande, 1871–1914*. In: Bourel, Dominique – Motzkin, Gabriel (dir.):

nalitás igényét a zsidó kultúrába. A neológ történetírás ezt a látásmódot vette át és alkalmazta Magyarországra. Az átvételt megkönnyítette a honfoglalás előtti kazár–magyar kapcsolat, és a meglehetősen bő középkori forrásanyag a zsidók magyarországi jelenlétéről. A magyarországi középkori zsidó kiváltságokat nem a török hódítás szüntette meg, hanem az 1492 utáni kontinentális fordulat. Zsidók 1526 (kiűzetés Pozsonyból, nagyszombati és bazini vérvád stb.) után is éltek a királyi Magyarországon, nem a zsidó egyedek tűntek el, hanem a királyi védettség.

A Leopold von Ranke és Wilhelm von Humboldt nevéhez fűződő német historicizmus állította a történezmunka középpontjába a levéltári primer források felhasználását és kritikáját. A zsidó történelmet a racionális filozófia alapjára helyező *Zsidó Tudomány* az 1820-as években indult útjára. Első tartósan fennmaradó intézményéből, a breslauer rabbiszemináriumból került ki a német–zsidó történészek több nemzedéke (így Moritz Güdemann,¹⁶ Markus Brann¹⁷ és Isidor Kracauer¹⁸). A breslauer rabbiszeminárium szerkesztette és adta ki 1851-től kezdve a zsidó történetírás legtekintélyesebb orgánumát, a *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*ot. Breslauban tanult Kohn Sámuel, a magyarországi zsidóság középkori történetének mindmáig egyetlen monográfusa¹⁹ és Bacher Vilmos, a pesti rabbiszeminárium első igazgatója.²⁰

II. József korában jelenik meg valamennyi közép-európai irodalomban a befogadó társadalom (német, lengyel, magyar, orosz) nyelvét mulatságos kiejtéssel beszélő, jiddis anyanyelvű zsidó, így Salamon, a jószívű és becsületes hitelező Simai Kristóf *Váratlan vendég* című Plautus adaptációjában (*Kassai Magyar Museum*, 1789).

A mendelssohni²¹ mozgalom a nyelvi asszimilációt tette a zsidóság körében terjesztendő Felvilágosodás, a Haszkala *par excellence* eszközévé, és ennek révén remélte megvalósítani a kettős célt: az emancipációt és a zsidóság bekapcsolását az európai kultúrába. Ebben a megvilágításban, amelyet ugyanúgy magukévá tettek a haladó zsidók, mint a befogadó társadalmak, a jiddis nem egyenrangú a környező nemzeti nyelvekkel (német, lengyel, cseh, orosz, magyar), hanem romlott zsargon, a gettó szimbóluma, amelyet elenyészésre ítél a haladás.

Cseh- és Morvaországban az irodalmi német az 1780-as években kezdett a jiddis helyére lépni, és két nemzedéknyi idő alatt meghódította a zsidóságot. Noha a cseh anyanyelvűség erősen terjedt az alkotmányos korszakban (Otto Bauer adatai szerint 1910-ben a csehországi zsidók 55,2%-a vallotta a csehet érintkezési nyelvének²²), Prága ezután is a zsidó–német kultúra egyik központja maradt. A csehországi, galíciai, bukovinai és magyarországi eredetű bécsi zsidók német kultúráját fölösleges kommentálni, elég megemlíteni Sigmund Freud, Hugo von Hofmannsthal, Stefan Zweig és Arthur Schnitzler nevét. Bukovinában a zsidók spontán áttérése a német nyelvre Csernovicból kis Bécsset csinált.

Les voyages de l'intelligence. Passages des idées et des hommes, Europe, Palestine, Israël. Paris, 2002. 203–227.

¹⁶ *Geschichte der Juden in Magdeburg*, 1865.

¹⁷ *Geschichte des Landesrabbinats in Schlesien*, 1887.

¹⁸ *Urkundenbuch zur Geschichte der Juden in Frankfurt a. M.*, 1914 és *Geschichte der Juden in Frankfurt a. M.*, 1925–1927.

¹⁹ *A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig*, 1884.

²⁰ Bacher Vilmos: *Szentírás és zsidó tudomány*. Gyoma, 1998. (Múlt és Jövő könyvek)

²¹ A mozgalom Moses Mendelssohn (1729–1786) Tóra fordításával és *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című rópiratával indult el.

²² Bauer, Otto: *La question des nationalités et la socialdémocratie*. Paris–Montréal, 1987. 381.

Jóval bonyolultabb volt a helyzet Galíciában, ahol, mint mindenütt másutt a Monarchiában, a statisztikák 1867 után nem ismertek többé zsidó nemzetiséget, csak zsidó vallást. A jiddis („zsargon”, „elrontott német”) hiába volt anyanyelve többszázezer zsidónak, nem szerepelt a hivatalosan elismert nyelvek között. A zsidók tehát, függetlenül anyanyelvüktől, a nemzetiségi statisztikában vagy a német, vagy a lengyel rubrikába kerültek. Ez utóbbi választás politikai hitvallást jelentett a történelmi Lengyelország mellett. A galíciai Haszkala nem járt automatikusan nyelvcserevel, a németre vagy a lengyelre való áttéréssel. Oroszországhoz hasonlóan számos, az ortodoxiától, sőt a vallástól is eltávolodott zsidó megtartotta a jiddist mint a zsidó nemzet nyelvét.

A román fejedelemségekben, illetve királyságban a ladinót beszélő szefárdok a 19. század második felében kisebbségbe kerültek az askenáz bevándorlás következtében. Mivel a zsidók nem kapták meg az állampolgárságot, a román csak lassan terjedt, és a folyamatot tovább lassította, egészen az 1920-as évekig, a jiddisül beszélő közösséget gyarapító bevándorlás Oroszországból.

Magyarország a mendelsohni modellt követte, de a modernitásba vezető német nyelv fokozatosan átadta a helyét a magyarnak. A váltás spontánul történt, és a dolog már eldőlt, amikor az 1840-es évek magyarosítási programja megindult. A jiddis a kárpátjai Unterlandban élt tovább, és a zsidó városi polgárok egy része megtartotta a mendelsohni folyamat első szakaszában felvett németet. A Dohány utcai zsinagógában Mayer Kayserling harmincöt évig töltötte be a német hitszónoki posztot. 1810 után három nemzedék leforgása alatt magyar anyanyelvűvé vált a zsidók 75%-a, s ehhez a 75%-hoz tartozott a nyugati és keleti eredetű ortodoxoknak nagyobbik fele. A folyamatról, noha egyszerűen a zsidó hagyományban gyökerezik, számtalan bonyolult feltételezés és áltudományos magyarázat készült.

Az 1960-as évek óta az elmagyarosodott (és „magyarosító”) zsidókat csak megrovás, kigúnyolás és zsidalom éri,²³ holott a jiddisről németre váltás még csak homlokráncolást sem kelt, és az évszázados szefárd hűség a spanyolhoz a török birodalomban mindmáig meghatott rokonszenvre számíthat. Márpedig ugyanarról a jelenségről van szó, arról az érzelmi paktumról, amely a zsidókat ahhoz a nyelvhez köti, amelyen kifejezik magukat. Mindhárom esetben a zsidókat kirekesztették, elűzték és megölték azok, akiknek a nyelvével érzelmileg azonosultak. Mivel a kötődés az adoptált nyelvhez a zsidó kultúra, erkölcs és érzelmi világ szerves része, annak a magyarázatát, hogy miért csak a „magyarosítókat” pelengérezik ki (McCagg szerint az áttérés a magyar nyelvre személyiségcserét jelent), Magyarország történetében kell keresni. Úgy tűnik, hogy ez az 1960 utáni divat négy forrásból táplálkozik: a neológ „hitehagyás” elleni ortodox haragból, a hajdani magyar rezsím elleni nemzetiségi indulatokból, a magyar barbárságot lenéző osztrák–cseh felsőbbrendűségi tudatból és, jóllehet nem tudatosan, abból a zsidókat kirekesztő ideológiából, amely százhusz éve mérgezi a magyar közszellemet.²⁴

²³ Például: McCagg, Jr. William O.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, 1986. 254.; Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2000. 503.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Budapest, 2001. 787.

²⁴ A témát két cikkben érintem: *La Hongrie, un nouveau Sefarad ?* In: *Politica e religione nell'Europa centro-orientale (sec. XVI-XX.)*, a cura di Gaetano Platania. Viterbo, 2002. 77–109. (Atti del 3° Colloquio internazionale, Viterbo, 7–9 giugno 2001.) és *„Judapest” et Vienne*. *Austriaca*, n° 57, 2004. 35–52.

Névmagyarosítás

Noha hatvan év telt el a „fajvédő” korszak vége óta, sok szó esik ma is a zsidók névmagyarosításáról. Ideje volna a témát megszabadítani a pejoratív konnotációtól és a rátapadt szenvedélyektől. Az eufónikus meggondolásból vagy asszimilációs célból történő névváltoztatás nem a magyar neológ (és ortodox) zsidók sajátos opportunizmusának terméke. Az Amerikába bevándorló, kimondhatatlan nevű Ivanovicsból így lesz wales-i eredetre utaló Evans, hála *Ellis Island* beolvasztásban hívó tisztviselőinek. Amikor egy emigráns megkapja a befogadó ország állampolgárságát, jogában áll személy- és vezetéknevét megváltoztatni. Számatalan emigráns élt ezzel a lehetőséggel Franciaországban ugyanúgy, mint Svédországban vagy Angliában.

A zsidó névmagyarosítás, jóllehet végigkísérte a 20. századot is, az antiszemita állam két és fél évtizedét kivéve, lényegében a soknemzetiségű Magyarország 19. századi történetéhez tartozik. A magyar nacionalizmus, programszerűen az 1830-as évektől kezdve, az országban lakó nemzetiségek nyelvi asszimilációját tűzte ki célul – nem is teljesen sikertelenül, legalábbis a nemzetiségi elitek körében. Borsi-Kálmán Béla ragyogó leírást ad arról, hogyan magyarosodtak el a bánásági szerb, görög, román és német új-nemesek a 19. század első felében.²⁵ A nemeslévéllel járó névváltoztatás I. Ferenc uralkodásának elején, a szélesebb körű névmagyarosítási divat az 1830-as években kezdődött. Az 1848-as népképviseleti országgyűlés jó néhány szlovák, német, szerb és rutén képviselője vett fel magyar hangzású nevet évekkkel a forradalom előtt. Rengey Ferdinánd szegedi képviselő eredetileg Aigner volt, a máramarosi Desatnik a Tizedy nevet választotta, a mosoni Heinrich Imrédyre, a nyitrai Chrenek Tormayra, a bácskai Allaga Agaffira, a bánáti Oexel Rónayra magyarosított.²⁶ A szepességi első vonalbeli politikusok szintén a magyarosítók közé tartoztak. Zsedényi Ede, 1832-től 1844-ig az alsótáblai kormánypárt vezére követsége elején még a Pfannschmidt nevet használta. 1848–1849-ben két szepességi származású képviselő játszott prominens szerepet, a baloldali republikánus Irányi Dániel és a békepárti Hunfalvy Pál. Irányi családja a Halbschuh nevet viselte, Hunfalvy pedig a Hunsdorfer nevet hagyta el.

A zsidók körében a névmagyarosítási hullám szintén az 1830–1840-es években indult el. Az első időkben választott nevek nem voltak mindig szerencsések (Rózsay, Zerffi, Ludassi stb.), igaz, hasonlóan nehézkesnek hallunk nemesi névfordításokat is, például a német Freillerből Szabadfyra vagy az örmény Andenről Másvilágira. Később, a tömeges névmagyarosítások idején a feltűnést nem keltő nevek (Kiss, Nagy, Halász, Molnár stb.) lesznek a leggyakoribbak.

Az itt érintett nemzetközi és magyar háttér azt jelzi, hogy a zsidók névmagyarosítása természetesen érdekes és tudományos megközelítést igénylő jelenség, de végső soron a hétköznapi banalitások közé tartozik. Amint ezt Karády Viktor kutatásai kimutatták, a névmagyarosítási kérelmek többségét zsidók nyújtották be. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül fel: 1) Miért változtatott nevet oly sok zsidó Magyarországon? 2) Miért akartak a 19. századi Magyarországon mind a két-három generáció óta meggyökeresedett, mind a frissen bevándorolt zsidók a magyar nemzethez tartozni, úgy tűnik többségükben?

A válasz az első kérdésre főleg negatív elemekre épül. A német vezetéknevet II. József normalizáló racionalizmusa tette kötelezővé. Ezzel a szimbolikus intézkedéssel a császár bevette a zsidókat birodalmának német nemzetiségébe. A felvilágosult Európa a zsidóságot

²⁵ *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgáriasodás” témaköréből.* Pécs, 2002. 301.

²⁶ Pálmány Béla (szerk.): *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja.* Budapest, 2002. 1369.

a befogadó nemzethez tartozó vallási közösségnek tekintette. Mivel a jiddist úgy is fel lehetett fogni, mint egyet a sok német dialektus közül, II. József nem vétett a felvilágosult logika ellen. De egy 1785-ben hatóságilag, igaz, hogy fejedelmi jóindulatból, oktrojált név nem jelent olyan családi ereklyét, mint a honfoglaló ősök emlékét idéző Szemere de genere Huba, a költői hangzású Ghyczy és Assa s Ablánczkürti Ghyczy vagy a sok száz éves Weiss, Bergleiter stb. szász polgári nevek.

A másik negatív elem inkább a 20., mint a 19. század sajátja. A magyar anyanyelvűvé vált zsidók egy-két generáció elmúltával már csak a pesti szubkultúrába átment jiddis szavakat és kifejezéseket ismerték, és németül a gazdagok a *Fräuleintól*, a többiek az iskolában tanultak meg, amennyiben megtanultak. A jiddisül nem tudó és a németet legfeljebb idegen nyelvként ismerő zsidók joggal érezhették anakronizmusnak a német vezetéknevet. E két negatív elem ellenére a vészorszak előtti ortodox és neológ zsidók többsége megtartotta német hangzású nevét mint a zsidósághoz tartozás mindenki számára érthető jelét.

A második kérdésre sokféle választ adtak zsidó és nem-zsidó történészek, szociológusok és írók az elmúlt százharminc év során. Válaszom a kérdésre Gyurgyák János könyvéről írt cikkemben olvasható.²⁷ Lényege az, hogy nem kell körmönfont stratégiákat, alkut, vásárt és beteges lelki jelenségeket keresni. A magyar politikai osztály hangadó szárnya 1790-től kezdve foglalta programjába a zsidóság bevételeát a nemzetbe, a zsidóság mendelssohni elveket elfogadó része pedig ismételten kérte e program megvalósítását. A „Három nemzedék” (Deák és Eötvös, Tisza Kálmán és Szilágyi Dezső, Wekerle Sándor és Tisza István) mindvégig tartotta magát Haller József 1791-ben megfogalmazott elvéhez: „Érezzék a zsidók Magyarországot hazájuknak”. A Monarchia összeomlása, a Kommün és Trianon elsöpörte a liberális örökséget. A hatalomra jutott nacionalista jobboldal átvette a közvélemény irányítását, és a magyar államot az 1870-es évek óta egész Európában (beleértve a Monarchia két részét) terjedő antiszemita ideológia alapjára helyezte.

Kitérés és kitértek

Bár számtalan könyv és cikk foglalkozik a kitérés jelenségével, valamint a kitért zsidók magatartásával, bizonytalan státusával és sorsával, a *Taufjudentum* (más nyelven nincs rá műszó) témáját sűrű homály borítja. Magyarországot illetően a legtöbb szerző úgy látja, hogy az 1869. évi szakadás után a kitérés a neológ szárnyra korlátozódott, akár vallási meggyőződés, akár érdek, akár félelem motiválta az egyéni döntést. Ugyan tudtommal mind-egyik nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok a kitértek vallási háttéréről, a kitérések (1890 és 1910 között évi átlagban kb. 500) és vegyes házasságok területi megoszlása valóban oda mutat, hogy ezt a két menekülési formát főként neológok választották. A szabály persze nem általános érvényű. Mind Báró Hazay Samu vezérezredes, honvédelmi miniszter, mind a Kommunisták Magyarországi Pártját megalapító Kun Béla ortodox családból származott.

Egész Közép- és Kelet-Európában sokan menekültek a zsidóságból, kitérés mellett vagy helyett,²⁸ a forradalmi mozgalmakba. A magyar szociáldemokrácia nem egy vezetője volt kitért vagy származott kitért szülőktől, mint a később kommunistává lett Lukács György, Varga Jenő vagy Pogány József. A munkásmozgalomhoz csatlakozó kitért ugyanúgy szakít a zsidósággal, mint a kitért képviselő, tábornok vagy gyáros, de nem az egyéni társadalmi emelkedés reménye vezeti. A foglalkozásuknál fogva agnosztikus intellektuelek viszont,

²⁷ Kecskeméti Károly: *A zsidókérdés Magyarországon*. Valóság, 45. évf. (2002) 12. sz.

²⁸ Reformer és ortodox zsidók egyaránt, s ez az európai zsidóság 19–20. századi történetének egyik legizgalmasabb és legbővebben tárgyalt kérdése.

mint Farkas Pál szociológus, Somló Bódog jogász vagy Pikler Gyula jogász és pszichológus nyilvánvalóan számítottak egyetemi vagy más közéleti érvényesülésre, amikor kitértek.

A felsőbb körökhez tartozó kitértek helyzete már az antiszemita kurzusok előtt is felemás volt. Az ortodox zsidók szemében kitértek, neológok és ateisták között különbség nincs, egyaránt hitehagyottak. A valóságban persze a kitért nem tartozik többé a zsidó községhez (a neológhoz sem), de – és ez a kitértek drámája – nem olvad be a keresztény társadalomba sem. A Monarchiában, mint a többi európai országban, a kitérteket tétozás, sőt antiszemita hátsó gondolatok nélkül is spontánul a zsidók közé sorolták. Hiába keresztelték meg Marxot, Heinét, Eduard Gansot vagy Disraelit, koruk és az utókor a zsidó szellemi nagyságok között tartotta és tartja őket számon. Az 1929-ben kiadott *Zsidó Lexikon* csillaggal jelzi az első és második kitért nemzedékhez tartozó művészeket, bankárokat, sportolókat, tudósokat, orvosokat, írókat, ügyvédeket, újságírókat és politikusokat, akik nevet szerreztek maguknak. A McCagg: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* című művében említett személyiségeknek legalább a fele kitért. A viszony a zsidó múlthoz egyénenként változik. Sokan vállalják a zsidó eredetet, de nyomtalan eltüntetésének igényére is van példa.²⁹

A *Taufjudentum* témája nem önállósodott se Magyarországon, se másutt, feltehetően azért, mert az antiszemita ideológiák, a nürnbergi törvények, sőt még a zsidókkal szimpatizáló közvélemény is a zsidóságba utalják vissza a kitérteket. Sok tehát a tisztázandó kérdés, de egy módszertani anomáliát további kutatások nélkül is fel lehetne számolni. Nevezetesen azt a szokást, hogy kitért személyiségek megnyilatkozásai szolgáljanak forrásul a zsidóság belső problémáinak elemzésénél.

A homályzónák felszámolása

A zsidóknak azokban az országokban, ahonnan nem voltak kitiltva, az emancipáció előtt letelepedési engedélyért kellett folyamodniuk a helyi városi vagy földesúri hatósághoz. A zsidók befogadását ellenző lakosok a kedvező, az elutasító döntések ellen pedig a kérelmezők adhattak be fellebbezést. Az ilyen ügyekről (lakhatási és ingatlanszerzési jog, zsinagógaépítés stb.) akár közigazgatási, akár bírói útra kerültek, iratok készültek, s így a helyi, területi és központi levéltárak jelentős forrásanyagot őriznek az egyenjogúsítás előtti zsidóság problémáiról.

A liberális Európában már nem volt helyük rendeletileg kijelölt zsidó utcáknak, negyedeknek és fallal körülvett gettóknak. Ennek ellenére az alkotmányos évtizedek alatt, úgy tűnik, spontánul nőttek ki a földből a dinamikusan fejlődő városokban a zsidó többségű úri és kispolgári negyedek. Nem lehet egyszerűen a rituális szükségletekkel (zsinagóga, mézsárszék stb.) magyarázni a jelenséget egy olyan világban, amelyben állam és város többé nem szólt bele a polgárok lakóhely-választásába. Talán úgy lehet fogalmazni, hogy az immár egyenjogúságot élvező zsidók önként alkalmazkodtak a többvallású városokban hallgatólagosan elfogadott szociabilitási kódexhez. (Megjegyzendő, hogy Észak-Írországon ma is érvényes a kódex, protestánsok és katolikusok nem lanknak vegyesen.)

Erre a kódexre épültek a liberális zsidóság magatartási szabályai Párizsban és Berlinben, Prágában és Krakkóban, Bécsben és Budapesten.³⁰ Keresztények és zsidók vegyes szociabilitási mezőnynek tekintették az iskola, a munkahely, a sport, a szórakozás stb. mellett a helyi és országos politikai életet, beleértve a párbajozást és, legalábbis részben,

²⁹ Lorant, André: *Le Perroquet de Budapest*. Paris, 2002. 288.

³⁰ Párizsra lásd például: Vidal-Naquet, Pierre: *Mémoires I–II*. Paris, 1998. Varsóra pedig: Olczak-Ronikier, Joanna: *Le jardin de la mémoire*. Montricher, 2005.

a társadalmi egyesületeket. E mezőnyökön belül persze megmaradtak, illetve kialakultak szegregált vagy a vegyességet inkább elvileg helyeslő, mint gyakorlatilag alkalmazó szigetek. A Monarchián belül csak Magyarországon engedélyezett szabadkőművesség elvi síkon a vallási, nemzeti és faji megkülönböztetés következetes ellenfele volt. Ennek ellenére működtek, legalábbis Budapesten, hangsúlyosan nem-zsidó (Hungaria, Nemzeti) és hangsúlyosan zsidó (Könyves Kálmán, Demokrácia) összetételű páholyok. Kitért tagjai mindkét típusú páholyoknak voltak. A szabadkőművességen belüli szociabilitás témájának kutatását ki lehetne terjeszteni az osztrák és cseh testvérek számára létesített tizenöt pozsonyi és határmenti németnyelvű páholyra.³¹

A vegyes szociabilitás mezőnyeinek kívüli keresztény–zsidó kapcsolatról – ide tartozik a magán-, családi és társasági élet – persze vannak közlevéltárban őrzött (pl. rendőrségi és bírósági) érdekes iratok, de az igazán informatív források, a naplók, levelezések, emlékiratok, fényképek, újsághírek stb. magángyűjteményekben és könyvtárakban találhatók.

Az elviselhetetlenül sznob pesti terminológiában „galiciáner”-ként emlegetett keleti zsidók úgy élnek a kollektív emlékezetben, mint a kraválok, vérvádak és egyéb testi és szóbeli agressziók állandó célpontjai. A meg nem szűnő bevándorlás Oroszországból azonban annak a jele, hogy mindennapi életük a Habsburg-világ utolsó öt évtizedében minden anyagi nehézség ellenére inkább derűs és békés volt Bécsben, Bukovinában, Galiciában, Magyarországon és Erdélyben. Az ilyenfajta „nem-eseményekről” azonban nem esik szó a hatósági iratokban, a sajtóban és az ezeket idéző történeti munkákban. A források alapján inkább a politikai és népi antiszemitizmus többé-kevésbé súlyos kitöréseit lehet nyomon követni.

Európa valamennyi keresztény országában az antijudaizmus beleépült a népi kultúrába. Hiába tartanak hosszú ideig a békés korszakok, a zsidók soha nem érezhetik magukat és nincsenek is biztonságban a bármely pillanatban kirobbanható, pontosabban kirobbantatható hisztériával szemben. Ugyanis az a lángoló gyűlölet, amely mintha a néplélek mélyéről törne föl, mindig és mindenütt a vallási vagy világi elit szervezőmunkájának az eredménye: az „istenölő nemzetet”-et megbélyegző templomi prédikáció és ikonográfia, az „uzsorás zsidók” kifosztását igazoló királyi propaganda, a járványokért és egyéb katasztrófákért felelős „bűnösök” leleplezése, kereskedő céhek tiltakozása a „tisztességtelen konkurencia” ellen – a zsidógyűlölet mindenütt ezzel az évszázadok során kialakult és kipróbált érvrendszerrel dolgozott.³²

Félelmetesen hatékony eszközre tettek szert a könyvnyomtatással a zsidógyűlölet írástudó terjesztői. Daniel Tollet mutatta ki a 17. és 18. századi Lengyelország adatai alapján, hogy a zsidóellenes röpiratok termelésének és a vérvádaknak s egyéb hajszáknak grafikonra vitt görbéi fedik egymást.³³ Magyarországon, ahol ebben a korszakban zsidóellenes incidensekről (a török megszállásnak véget vető hadjáraton kívül) nem tudunk, judeofób irodalom sincs.

A 19. és 20. századi politikai antiszemitizmus továbbra is használja a hagyományos érveket, de propagandáját a zsidók eltörölhetetlen faji jellegzetességére alapozza, s ezzel hatékonyságát az egykori templomi prédikációkhoz képest megsokszorozza.³⁴

³¹ Lásd a *Kelet* című szabadkőműves folyóiratot és a Magyar Országos Levéltárban a P 1095 és P 1096 jelzetű fondokat.

³² Lásd Tollet, Daniel (dir.): *Les textes judéophobes et judéophiles dans l'Europe chrétienne à l'époque moderne*. Paris, 2000. 246.

³³ Tollet, Daniel: *Accuser pour convertir. Du bon usage de l'accusation de crime rituel dans la Pologne catholique à l'époque moderne*. Paris, 2000. 304.

³⁴ Az érv a spanyol inkvizíció szellemi tárházából származik, lásd Escamilla-Colin, Michèle: *Recherches sur les traités judéophobes espagnols des XVIe et XVIIe siècles*. In: Tollet: *Les textes*, 27–49.

Mint erre fentebb utaltunk, az antiszemita hadjárat 1870 és 1880 között indult el Közép-Európában a győzelem felé. Első hírnökei, pl. Istóczy Győző és Karl Lueger ugyan elérték ijesztő, a jövőndő iszonyt sejtető közönségsikereket, de a Habsburg hatalom és a magyar liberálisok utolsó nemzedéke meg tudta gátolni a kór elhatalmasodását. Oroszországban ezzel egyidőben tört ki a hatóságok bátorításával, sőt diszkrét segédletével a népi antiszemita hisztéria.³⁵ A 'pogrom' bekerült az európai szókincsbe. A zsidók ellen hatósági bátorítás nélkül is lehet sikerrel uszítani, de a pogromot az állam nyílt vagy titkolt részvétele teszi pogrommá.³⁶

Sok tollforgató szegi meg a terminológiai fegyelmet, áldozza fel a szabatossgot a hatásvadászat kedvéért. Így lett bizonyos sajtótermékekben De Gaulle-ból negyvenegynéhány évvel ezelőtt fasiszta, és ennél otrombább példákat is bőven lehetne idézni. A 'pogrom' szóval is valami hasonló történt. Nem egy újságcikk és szakkönyv nevez (talán megfelelő *terminus technicus* híján) pogromnak olyan zavargásokat, amelyek ellen a hatóságok késlekedés nélkül karhatalmat vetettek be. A fogalmak összemosása lehet jóhiszemű, de mindenképpen nehezíti a történelem megértését.

Közép-Európát a Monarchia összeomlása után fokozatosan elborította az állami antiszemitizmus. A folyamat Magyarországon kezdődött. A két háború közötti antiszemita pártokról és rezsimekről könyvtárnyi irodalom jelent meg. Mégsem tudunk eleget arról, hogy milyen módszerek és technikák mozgósításával sikerült sokmillió embert a jogtiprás és szavakkal ki sem fejezhető borzalmak néma tanúivá vagy bűnrészeseivé tenni, s arról sem, hogy milyen tünetek, megalkuvások és cinkosságok kísérték a kontaminált népek erkölcsi süllyedését. A népi antiszemitizmusok összehasonlító történetének kutatása világíthatná meg a szimptomákat és mechanizmusokat. A jövőről van szó, nem a múlttól.

Zárszó

Tisztában vagyok azzal, hogy az itt megfogalmazott tételek vitathatók. Az is valószínű, hogy sokak számára nem tűnik elfogadhatónak az, amit például a nyelvi asszimilációról vagy a kettős zsidó hagyományról írok. De abban biztos vagyok, hogy a kérdéseket, amelyeket felvettem, fel kellett vetni, és abban is, hogy a homályzónák felszámolása lehetséges a könyvtárakban és levéltárakban őrzött forrásanyagra támaszkodva. A zsidóság történetének irodalma 1990 óta szüntelenül és lendületesen gazdagodik a közép-európai országokban. A homályzónák felszámolásához persze közös kezdeményezésekre, tanulmánykötetekre, forráskiadványokra és konferenciákra is szükség van, mert bármennyire egyéni és sokszínű volt a zsidó közösségek útja az e vázlatban érintett mintegy százötven éves korszakban, a problémák és kihívások közösek voltak, és közös volt a korszakot lezáró katasztrófa.

³⁵ Részletesen foglalkozik az oroszországi pogromszítások technikájával: Leroy-Beaulieu, Anatole: *L'Empire des Tsars et les Russes*. Robert Laffont kiadás, 1990. 1323. et passim.

³⁶ A Révai Lexikon 1922-ben kiadott Ottó-Racine kötete szerint „*e névvel jelölik Oroszországban az 1905 óta [helyesen: 1881 óta] rendszeresen ismétlődő zsidóüldözéseket, melyeket a hatóság elnéz, sőt néha támogat is*”. Hasonló, az állami cinkosságot említő meghatározásokat ad az angol Webster és a francia Quillet értelmező szótár, a francia Robert pedig kifejezetten a hatóságok szerepére teszi a hangsúlyt. Kihagyja ezt az elemet a francia Larousse, valamint a Magyar Értelmező Szótár 1999-es kiadásában még ki nem javított, groteszk indítású szócikk: „*Kizsákmányoló társadalmakban: valamely nemzetiség, küll. a zsidóság ellen szervezett tömeges terrorcselekmény*”. A pogrom szót az angol nyelv 1882, a francia 1903 óta használja.

KISANTAL TAMÁS

Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis

Freud és Certeau szövegei elé

Az alábbi összeállítás némiképp meglepetést kelthet az olvasókban, hiszen megszokhatták, hogy az *Aetas* „Elmélet és módszer” című rovatában általában olyan tanulmányok és fordítások találhatók, melyek az újabb – de legalábbis a nem túl régi –, a historiográfiával kapcsolatos teóriákat, metodológiai problémákat járják körül. A mostani két szöveg egyike, Sigmund Freud „történelmi esettanulmánya” azonban finoman fogalmazva nem éppen „*up-to-date*”, hiszen több mint nyolcvan éve, 1922-ben íródott. Másfelől már maga az a kérdés is a mai napig erősen vitatott, hogy a pszichoanalízis módszere alkalmazható-e egyáltalán a történettudományban – bár valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk: Freud és a pszichoanalitikus elmélet nem túlságosan népszerű a történészek körében. Még az olyan történészek között sem feltétlenül, akik egyébként bizonyos (szociál- vagy individuál)pszichológiai irányzatokat a historiográfiai kutatások terén használhatónak tartanak. A pszichohistóriát tárgyaló, összefoglaló jellegű tanulmányában például Botond Ágnes a diszciplína történetét ismertetve meglehetősen röviden tárgyalja Freud nézeteit, megemlíti antropológiai, történelmi jellegű szövegeit (a *Totem és tabu*, a *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke*, valamint a *Mózes, az ember és az egyistenhit* címűeket¹), majd megjegyzi: „Freudnak e társadalomtudományok felé kacsingató művei nem épülnek valós történeti tényekre, sterilek és erősen spekulatívak. A történelem a legjobb esetben is csak illusztráció a pszichológiai elmélethez. [...] Freud terapeutaként és botcsinálta történészként is az interpretációs szabadság híve volt. Freud történelemszemlélete a mának a múltba, az ontogenezisnek (egyedfejlődés) a filogenezisre (törzsfajlódás) való projekcióján alapul.”²

Kétségtelen, hogy Freud történelmi jellegű írásai erősen támadhatók, persze csak annyiban, amennyiben maga a pszichoanalízis elmélete is megkérdőjelezhető – hiszen a szerző hitt abban, hogy az általa alapított tudomány lényegében a humaniorák bármely területén alkalmazható, sőt a lélekelemzés módszere képezi a humántudományok alapját. Szerinte ugyanis voltaképpen két fajta tudomány létjogosult: a lélektan – melyen belül megkülönböztethető a tiszta és az alkalmazott lélektan (az előbbibe tartozna a pszichoanalízis, az utóbbiba pedig a pszichoanalitikus alapokon nyugvó szociológia, történettudomány

¹ Freud, Sigmund: *Totem és tabu*. Fordította: Ferenczi Sándor. In: Uő: Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások. Budapest, 1995. 25–158.; Freud: *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke*. Ford.: Vikár György. In: uő: Művészeti írások. Budapest, 2001. 115–200.; Freud: *Mózes – Michelangelo Mózes*. Két tanulmány. Ford.: F. Ozorai Gizella és Kertész Imre. Budapest, 1987.

² Botond Ágnes: *Pszichohistória*. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 2003. 541.

stb.) –, valamint a természettudomány. Emellett atekintetben mindenesetre fenntartással kezelendők a freudi történelmi elemzések, hogy a szerző olyan tudományos és elméleti apparátussal dolgozott, amely akkoriban kurrensnek számított, mára azonban nagyrészt már meghaladott (például a *Totem és tabu* fejtegetéseit nagyrészt Frazer antropológiájára építette).

Az alább közölt Freud-írás annyiban mindenképp különleges, hogy nem egy, az emberiség megformálódásával kapcsolatos metaelméletet generál (mint a *Totem és tabu*), és nem is homályos történelmi spekulációk segítségével próbálja ezt egy bizonyos korszakra alkalmazni (mint a *Mózes-tanulmány*), hanem egyetlen 17. századi esetet, egy „fausti” eseményt (egy festő ördöggel kötött paktumának történetét) próbál történelmi források alapján értelmezni. Interpretációja persze jellegzetesen freudi értelmezés: nagyjából úgy viszonyul Christoph Haitzmann különös históriájához, mint saját, korabeli, a „díványon fekvő” pácienseihez, hasonló tudattalan elfojtásokat, neurózisokat vél felfedezni a festő történetében, mint hisztériával kezelt betegeinél.

A freudi „esettanulmány” és Michel de Certeau szövegének egymás mellé helyezése kettős célt szolgál. Egyrészt egy eddig nálunk ki nem adott történeti esettanulmány közlésével a klasszikus, freudi pszichoanalízisnek a történelem területére tett kirándulását kívánjuk bemutatni, egy vitatott, ám tudománytörténetileg mindenképpen jelentős irányzat módszerét, értelmezésmódját illusztrálni. Másrészt egy olyan gondolkodó, Certeau kommentárját közöljük, aki a 17. század társadalom-, egyház- és kultúrtörténészeként Freud értelmezését értelmezi, illetve Freud-interpretációján keresztül fogalmazza meg véleményét a történetírás és a pszichoanalízis viszonyával kapcsolatban (mert Certeau szerint a két diszciplína között sokkal mélyebb és alapvetőbb az összefüggés, mint azt a történettudomány – vagy akár a pszichoanalízis – gondolná).

Ha Freudról azt mondtuk, hogy történész körökben ismert, de ellentmondásos, nem egyértelműen közkedvelt gondolkodó, Certeau-t – legalábbis nálunk – alig ismerik. Néhány elméleti írás olvasható ugyan már tőle magyar nyelven,³ s életművét érintőlegesen tárgyalja egy, éppen itt, az *Aetas*-ban két éve megjelent szöveg,⁴ a szerző egyelőre mégsem igazán került bele a hazai történelmi köztudatba. Persze ennek oka lehet az is, hogy Certeau meglehetősen sokrétű, bonyolult és enigmatikus figura: vallás- és társadalomtörténész, történetfilozófus, kultúrszociológus, a 16–17. századi misztika kutatója, a mindennapi élet, a „mindennapiság” teoretikusa. Ahogy egy, a munkásságáról kiadott tanulmánykötetről írott recenziójában Jerrold Seigel megfogalmazza, Certeau volt „a ’60-as évek vége és a ’80-as évek közepe közötti francia szellemi élet egyik legkülönösebb és legmisztikusabb alakja”.⁵ Certeau nem tartozott a francia intellektuális élet „sztárjai” közé, ám mindamellett nagy megbecsülésnek örvendő, nagy hatású gondolkodó volt, nem csak – sőt, talán azt sem mérészség kijelenteni, hogy egy idő után már nem elsősorban – a francia közegben: egyik

³ Certeau, Michel de: *Az írás és a történelem*. Ford.: Rajacic Ágnes. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 99–111.; Certeau, Michel de: *Történelem és struktúra*. Ford.: Szekeres András. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Budapest, 2004. 137–144.

⁴ Pieters, Jürgen: *Új historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között*. Ford: Bereck Annamária és Lábadai Zsombor. *AETAS* 18. évf. (2003) 3–4. sz. 215–229. (különösen: 226–227.)

⁵ Seigel, Jerrold: *Mysticism and Epistemology: The Historical and Cultural Theory of Michel de Certeau*. *History & Theory* 43 (2004 october) 400.

legfőbb forrása és inspirálója lett olyan angolszász irányzatoknak, mint az újhistorizmus vagy a kritikai kultúrakutatás (cultural studies).⁶

Certeau sokrétűségét jelzi meglehetősen különleges tudományos pályája is: jezsuita szerzetesként kezdte, a 16–17. századi katolikus misztikát kutatta, és sajtó alá rendezte a 17. század egyik legfontosabb misztikusának, Jean-Joseph Surinnek néhány művét, később, a '80-as évek elején pedig könyvet is írt a misztikáról.⁷ Emellett Jacques Lacan a pszichoanalízis legjelentősebb francia posztstrukturalista képviselője által alapított *Ecole Freudienne* tagja volt,⁸ történészberkekben pedig leginkább az *Annales*-körhöz kapcsolható: tanulmányt írt például az *Annales*-iskola 1974-es, az újabb történelemelmélet problémáit tárgyaló kötetébe, a *Faire de l'histoire*-ba,⁹ a '70-es években pedig két önálló, történelemelméleti könyve jelent meg.¹⁰

Egy ilyen bevezető nem vállalkozhat Certeau gondolatvilágának átfogó ismertetésére,¹¹ mindössze néhány, a certeau-i történelemelmélet és módszertan szempontjából fontos fogalom rövid felvázolását kísérhetjük meg. Talán két, egymással összefüggő tengely mentén lehet a certeau-i történelemfelfogást megközelíteni.

Az egyik Certeau azon nézete, miszerint a történelem és a történetírás sohasem a múlt önmagában vett szemléletére irányul, hanem egy olyan diszkurzív közegnek tekinthető, mely különböző társadalmi eljárások eredményeként jön létre. A szerző szerint a múlt alapvetően idegen, megismerhetetlen, a történész tulajdonképpen csak egy „önmagán átszűr” múltat tárhat fel. Amint önnön munkájával kapcsolatosan írja: „Saját magamat, vagy inkább magunkat akartam megtalálni a múltban. Ezt hívjuk nagy ájtatosan a történelem rekonstrukciójának. A múlt »feltámasztása« valójában vágyainkhoz igazítását jelenti. Márpedig ez ebben az esetben lehetetlennek bizonyult. A XVII. századi keresztények nem amiatt váltak idegenné számomra, amit tudtam róluk, hanem azért, mert észrevettem saját tudatlanságomat és az ő ellenállásukat.”¹² Ez azonban nem azt jelenti, hogy a történelem egyszerűen fikció lenne, hanem inkább azt, hogy a történetírás egy olyan sajátos diskurzust képez, mely a múlt „termelésére”, „előállítására”, „létrehozására” irányul. A történésznek figyelembe kell vennie azokat a technikai, társadalmi eljárásokat, amelyekén keresztül a „történelmet műveli”, a múltat megkonstruálja. Szerinte „egyes diskurzusok azért történe-

⁶ Például Certeau egyik könyvének, mely az 1634-es híres louduni esetet, az ördögtől megszállt apácázarda történetét tárgyaló tanulmányának angol fordításához az újhistorizmus legjelentősebb (irodalom)történésze, Stephen Greenblatt írt előszót. Vö.: Greenblatt, Stephen: *Foreword*. In: Certeau, Michel de: *The Possession at Loudun*. Transl.: Michael B. Smith. Chicago & London, 1996. IX–XI. (A könyv eredeti megjelenése: Certeau, Michel de: *La possession de Loudun*. Paris, 1970.) Greenblatt már tíz évvel korábban is írt egy, a louduni eset, az angliai ördögűzések és a reneszánsz színház kapcsolatát vizsgáló szöveget, melynek gondolatmenete nagyban támaszkodott Certeau könyvére. Vö.: Greenblatt, Stephen: *Loudun and London*. *Critical Inquiry*, 1986/winter 326–346.

⁷ Surin, Jean-Joseph: *Guide spirituel pour la perfection*. Ed.: Michel de Certeau. Paris, 1963.; Surin, Jean-Joseph: *Correspondance*. Ed.: Michel de Certeau. Paris, 1966.; Certeau, Michel de: *La fable mystique: XVIe-XVIIe siècle*. Paris, 1982.

⁸ Lacan pszichoanalízisének Certeau külön tanulmányt is szentelt. Vö.: Certeau, Michel de: *Lacan: une éthique de la parole*. Le débat, 1982/novembre 54–69.

⁹ Certeau, Michel de: *L'opération historique*. In: Le Goff, Jacques–Nora, Pierre (eds.): *Faire de l'histoire*. Nouveaux problèmes. Paris, 1974. 3–41.

¹⁰ Certeau, Michel de: *L'absent de l'histoire*. Paris, 1973.; Certeau, Michel de: *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1975.

¹¹ Certeau átfogó ismertetését és elemzését, valamint az egyes könyveknek a certeau-i történelemfelfogásban elfoglalt helyének vizsgálatát végzi el Jeremy Aherne monográfiája. Vö.: Aherne, Jeremy: *Michel de Certeau. Interpretation and its Other*. Stanford (California), 1995.

¹² Certeau: *Történelem és struktúra*, 138.

tiék, mert bizonyos eljárásokhoz kötődnek, és bizonyos funkciók határozzák meg őket. Nem érthetjük meg, miről beszélnek e diskurzusok, anélkül, hogy figyelembe vennénk a gyakorlatot, melynek segítségével céljukat elérik. Különböző módokon lehetséges a kortárs történetírás megfelelő meghatározásához jutnunk [...]. Minden esemény, az egyik vagy a másik, egy »tartalom« és egy eljárás összekapcsolódásával ragadható meg. Ráadásul egy ilyen perspektíva jellemzi a bevett tudományos módszert: például – »modellek« funkcióiként vagy »szabályszerűségek« fogalmaiban – azáltal lehet jelenségeket, dokumentumokat megmagyarázni, hogy megvilágítjuk a termelés szabályait és az átalakítás lehetőségeit. Pontosabban minden ilyen jelentéssel terhelt kifejezést – »a történelem csinálása«, »a teológia csinálása« – komolyan kell vennünk; mivel rendszerint túl könnyen kitöröljük az ígét (vagyis a létrehozó aktust), hogy ezzel nagyobb súlyt helyezünk a főnévre (a munka gyümölcésére).¹³

Másrészt, az előbbiekkal összefüggésben, Certeau (némiképp Michel Foucault és Lacan nyomán) hangsúlyozza, hogy a történetírás olyan – az egész modern kultúránkra jellemző – eljárásmodként fogható fel, ami a „másiknak”, a halottnak, a felismerhetetlennek a feltárását és ezzel együtt ismerőssé tételét, beolvasztását kísérli meg. Ahogy a *L'écriture de l'histoire* bevezetőjében írja: „Kétségkívül, a nyugati kultúra sajátos struktúrája mutatkozik meg a történetírásban: az érthetőség a másikkal való viszonyban képződik; amikor továbblép (vagy »fejlődik«), megváltoztatja azt, amiből a »másikját« alakítja ki – a vadat, a múltat, a népet, az őrültet, a gyermeket, a harmadik világot. E heteronóm változatokon keresztül – etnológia, történelem, pszichiátria, pedagógia stb. – egy olyan problematika bontakozik ki, mely tud már arról beszélni, amiről a másik hallgat, és biztosítja a (»humán«)tudományok értelmező munkáját – azzal a határral, amely őt a megismerés tárgyától elválasztja. [...] A historiográfia mindenekelőtt elválasztja a jelen a múlttól, és mindenütt megismétli a felosztás eme gesztusát. A múltban – amelyetől elkülönül – választ a »megérthető« és a feledésre szánt között: így kapja meg a jelen érthetőségét”.¹⁴ (Kiemelés az eredetiben.) Vagyis a történelem a másikkal (múlttal) való szembesülés hatására jön létre, ám amint egy historiográfiai aktus eredményeként történet íródik, ezen művelet éppen a másságnak az azonosba való beolvasztását szolgálja, amennyiben megérthetővé, megismerhetővé teszi a múlt fenyegető különbözőségét.¹⁵ Maga Certeau történetírói tevékenysége is az ilyen, másikról szóló diskurzusoknak (ahogy ő nevezte: heterológiaiáknak) az elemzésére irányult: a misztikus és a racionális vallás viszonyára, a koraújkori utazók és a „vad” bennszülöttek kapcsolatára, a megszállott beszéde és a politikai, vallási diskurzus konfrontációjára.

A pszichoanalízis Certeau-nak elsősorban nem is mint teoretikus irányzat fontos, nem is annyira a freudi előfeltevéseket, elméleti rendszert használja fel, hanem a freudi (és lacani) gondolkodás- és elemzésmódot. Mint több írásában is kifejti, a pszichoanalízis és a történetírás látszólag különbözőképp viszonyul a múlthoz: az előző a múltnak a jelenbeli megnyilvánulásából (az „elfojtott visszatéréséből”) kiindulva próbálja meg feltárni a koráb-

¹³ Certeau, Michel de: *Making History. Problems of Method and Problems of Meaning*. In: Certeau: *Writing of History*. Transl.: Tom Conley. New York, 1988. 20.

¹⁴ Certeau: *Az írás és a történelem*, 101.

¹⁵ Ahogy Certeau egy másik szövegében rendkívül plasztikusan megfogalmazza: „Mint Robinson Crusoe szigete partján, mielőtt »egy csupasz lányom rajzolódott ki a homokban«, a történész jelenének határai körül bolyong; felkeresi a partokat, ahol a másik csupán *elhagyott nyomként* jelenik meg. Itt szervezi munkáját. Azon lenyomatok alapján, melyek most kétségkívül némák (ami elment, nem jön vissza többé, hangja örökre elveszett), irodalmat fabrikál”. Idézi: Aherne: *Michel de Certeau*, 10.

biákat, a historiográfia pedig önmagát jelenként meghatározva mintegy elkülöníti, eltávolítja magától a történelmet, hogy aztán megmunkálja, koherens elbeszélésbe helyezze. Ahogy azt egy, a pszichoanalízis történetét ismertető tanulmányában a szerző a két diszciplína különbségével és hasonlóságával kapcsolatban megfogalmazza: „A pszichoanalízis és a történetírás így az *emlékezet tere* felosztásának két különböző módja. Máshogy fogalmazzák meg a múlt és a jelen kapcsolatát. A pszichoanalízis a *jelenben* ismeri fel a múltat; a történetírás *egymás mellé* helyezi őket. A pszichoanalízis a két terület kapcsolatával mint egymáshoz kapcsolódással (az egyik jelen van a másikban), mint ismétléssel (az egyik más formában ismétlődik meg a másikban), mint a homályossággal és a *quidproquo*val foglalkozik. (Mi minek »foglalja el a helyét«? Mindenütt az álcázás, megfordítás, kétértelműség játéka folynak.) A történetírás pedig úgy fogja fel a kapcsolatot mint egymásra következőt (az egyik a másik után), korrelációt (kisebb vagy nagyobb mértékű kapcsolatokat), ok-okozat viszonyt (az egyik követi a másikat) és szétválasztást (az egyik vagy a másik, de sosem mindkettő egyszerre).

Így az *idő* két stratégiája összeütközésben áll. Azonban mindeközben hasonló problémák mutatkoznak meg: olyan alapelveket, kritériumokat próbálnak találni, melyek a jelen elrendeződése és a múltbeli képződmények különbségének megértéséhez vagy a köztük lévő folytonosságok biztosításához vezérfonalat biztosítanak; magyarázóértékkel próbálják ellátni a múltat és/vagy a múlt magyarázatára alkalmassá tenni a jelent; összefüggésbe próbálják hozni a múlt vagy a jelen ábrázolásait azokkal a körülményekkel, melyek eljárásukat meghatározzák; különböző gondolkodásmódokat próbálnak kidolgozni (hogyan? hol?), s ezekkel legyőzni az erőszakot (a történelem konfliktusait és esetlegességeit), magát a gondolkodás erőszakát is; megpróbálnak leírni és létrehozni egy elbeszélést, mely mindkét diszciplína számára egy diskurzus értelmezésének alapvető formája.”¹⁶ (Kiemelések az eredetiben.)

Ám a történész, akárcsak a pszichoanalitikus, úgy is viszonyulhat az eseményhez, a dokumentumhoz, a szöveghez, hogy mintegy mögé kérdez, nem csak arra irányul vizsgálata, amit a *textus* mond, hanem amit elrejt, elhallgat, valamint vizsgálata a jelenből, az „elfojtott visszatéréséből” kiindulva próbálja a múlt fragmentumait elemezni. Így a certeau-i módszer valamiféle (nem a hagyományos értelemben vett) „történelmi pszichoanalízis”: azon kulturális eseményekre, jelenségekre kérdez rá, melyek a felszín alatt húzódnak, a kultúra fenyegető „másságának” megnyilvánulásait kutatja, melyek tulajdonképpen elfojtódtak ugyan, de mégis nagyban meghatározzák a jelent, a jelen formálódását, illetve azokat a kérdésirányokat, melyek a mai kultúrát és történettudományt meghatározzák.

Az alább közölt szöveg, Certeau Freud-interpretációja nem azt vizsgálja, hogy mi releváns az osztrák lélekbúvár elemzésében, mennyiben felel meg a történettudomány számára; ahogy azt sem, hogy mi Freud történelemelmélete. Ehelyett Certeau a Freud-elemzés analízisét végzi el, kimutatja, hogy milyen (jelenbeli, kulturális) problémákból indul ki a freudi megközelítés, hogyan viszonyul tárgyához, milyen ambivalens kapcsolat működik a pszichoanalitikus gyakorlat (tett, „megvilágítás”) és a pszichoanalízis mint tudomány (magyarázat) között; hogyan képez folytonosságot jelen és múlt között, mely folytonosság a szerző szerint nem valamilyen állandó, egységes struktúra meglétében van, de nem is valamiféle haladás eredményeképp írható le, hanem éppen a konfliktusok, törések állandó, ám más és más formában való visszatérése. Vagyis Certeau a Freud-szöveget történeti tárgyként kezeli – vagy a francia történész gondolkodása szempontjából talán pontosabb,

¹⁶ Certeau, Michel de: *Psychoanalysis and Its History*. Transl.: Brian Massumi. In: Certeau, Michel de: *Heterologies. Discourse on the Other*. Minneapolis, 1986. 4–5.

ha azt mondjuk, történelmi dokumentumot *csinál* belőle –, s ebből próbálja meg kimutatni a pszichoanalízis elemzési metódusát s a két diszciplína (pszichoanalízis és történelem) összefüggéseit.

Így a két szöveg egymás utáni olvasása és egymással való összehasonlítása több dologról árulkodhat. Láthatjuk, hogy Freud miként viszonyul egy 17. századi történelmi esethez, milyen metódusokat alkalmaz elemzésénél. Emellett az is megmutatkozik, Freud „mit csinál” a történelemmel, hogyan állít elő egy történelmi problémát, s e kérdés megoldásában milyen eszközökhöz folyamodik. Valamint feltárható, hogy Certeau „mit csinál” Freuddal, „hogyan kezeli” Freudot mint történelmi dokumentumot. Persze még tovább mehetnénk, kimutathatnánk, hogy Certeau szövege mennyiben lesz történelmivé, mit állít, és mit hallgat el, mennyiben keresi saját és kultúrája kérdéseire a választ Freud szövegében (és persze a 17. század ördöngöseiben, misztikusaiban, „másikjaiban”). Ám e továbblépés, Certeau tanulmányának történelmi dokumentummá alakítása már nem lehet e rövid előszó feladata, tegye meg inkább az olvasó, akinek reményeink szerint e két szöveg közlése némi bevezetést nyújt a freudi történelem-megközelítésbe és a posztstrukturalizmus pszichoanalitikus történetírásába.

SIGMUND FREUD

Ördögi neurózis a 17. században

(Bevezetés)*

A gyermekkori neurózisok vizsgálatánál tapasztaltuk, hogy számos olyan dolog, amely ezeknél még leplezetlenül megmutatkozik, idősebb korban már csak alapos kutatással ismerhető fel. Hasonló várakozással tekinthetünk a korábbi évszázadok neurózisaira, ha ezeket többek közt a mai neurózisaink átiratainak tekintjük. Nem csoda, ha ezen korai idők neurózisai démoni köntösben jelennek meg, míg a lelki folyamatokra csekély hangsúlyt fektető jelenünkben ugyanezek hipochondrikusan, szervi betegségeknek álcázva tűnnek fel. Mint ismeretes, több szerző – mindenekelőtt Charchot – a megszállottság és önkívület művészi ábrázolásaiban a hisztéria megnyilvánulási formáit ismerte fel. Nem lett volna nehéz megtalálni ezeknek a betegeknek a történeteiben a neurotikus tartalmat, ha akkoriban több figyelmet szenteltek volna azoknak.

A sötét középkor démonológiai teóriáját az „egzakt” tudomány korszakának szomatikus értelmezései ellenére továbbra is igaznak tartották. A megszállott állapotok megfelelnek a mai neurózisoknak, amelyek magyarázatához újfent pszichológiai erőket hívunk segítségül. A démonok számunkra rosszindulatú, elutasított kívánságok, elnyomott, elhárított ösztönökrekvések származékai. Egyszerűen csak elutasítjuk a mentális létezők külvilágba vetítésének középkori módszerét, s helyette a beteg belső világából eredő jelenségeknek tekintjük őket.

I. Christoph Haitzmann, a festő története

Dr. R. Payer-Thurn udvari tanácsos úr, az egykori bécsi Császári Hitbizományi Könyvtár¹ igazgatója szíves érdeklődésének köszönhetem, hogy betekintést nyerhettem egy ilyen 17. századi démoni neurózisba. Payer-Thurn e könyvtárban talált egy, a mariazelli kegyhelyről² származó kéziratot. A szöveg részletesen beszámol egy, az ördöggel kötött szerződéstől való csodálatos megváltásról, mely a Szent Szűz kegyelméből ment végbe. Érdeklődését az esetnek a Faust-legendával való összefüggése keltette fel, és ennek hatására vállalkozott az anyag teljes közzétételére és szerkesztésére. Mivel úgy találta, hogy a személy, akinek

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Freud, Sigmund: *Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert*. In: Studienausgabe, Bd. VII.: Zwang, Paranoia und Perversion. Hg. von Alexander Mitscherlich – Angela Richards – James Strachey. Frankfurt am Main, 1989. 287–319. A kiadók, Alexander Mitscherlich, Angela Richards és James Strachey jegyzeteit szögletes zárójelben közöljük. – a ford. [A tanulmány 1925-ben megjelent angol fordításában ezen a következő lábjegyzet áll: „A szerző két lábjegyzetet kíván csatolni az angol fordításhoz (amelyek szögletes zárójelben jelennek meg), és sajnálatát kívánja kifejezni, hogy ezek kimaradtak a német változatból.” Tulajdonképpen *kiegészítésekről* van szó két, már meglévő jegyzethez, a 39. és a 40. jegyzethez. Ezek itt jelennek meg először német kiadásban, az eredeti angol változat alapján.]

¹ [Hitbizományi iratgyűjtemény. Jelenleg az Osztrák Nemzeti Könyvtár része.]

² [Híres zarándokhely Bécstől mintegy 140 kilométerre délre.]

a megszabadulását leírják, görcsrohamoktól és vízióktól szenvedett, hozzám fordult az eset orvosi megítélése végett. Megállapodtunk, hogy munkáinkat egymástól függetlenül, külön hozzuk nyilvánosságra.³ Köszönetet mondok kezdeményezéséért csakúgy, mint a kézirat tanulmányozásánál nyújtott segítségéért.

Ez a démonikus esettörténet valóban értékes leletet szolgáltat, amely különösebb értelmezés nélkül hever a felszínen, mint egy tiszta fémet rejtő lelőhely, amely fémet más-különben fáradtságos munkával kell kiolvasztani az ércből.

A kézirat, amelyről pontos másolat áll rendelkezésemre, két teljesen különböző részre oszlik: a szerzetes író vagy kompilátor latinul megfogalmazott beszámolójára és a beteg németül írt naplótöredékére. Az első rész tartalmazza az előljáró beszédet és a tulajdonképpeni csodálatos gyógyulást. A második rész nem bírhatott jelentőséggel az egyházi férfiak számára, annál értékesebb azonban a mi számunkra. Nagyban hozzájárul ugyanis ahhoz, hogy megerősítsük ítéletünket az esetről, mely enélkül igencsak tapogatózó lenne. Így okkal mondhatunk köszönetet az egyháziaknak, amiért megőrizték ezt a dokumentumot, jöllehet céljaikat ez nem szolgálta, sőt inkább csak zavaró lehetett.

Mielőtt azonban jobban belemélyednénk a kis kéziratossúra szerkezetébe, amely a „*Trophaeum Mariano – Cellense*” címet viseli, el kell mesélnem tartalmának egy részét, melyet az előljáró beszéd beszámolójából meríték.

1677. szeptember 5-én került Christoph Haitzmann,⁴ a bajor festő a pottenbrunni (Alsó-Ausztria) plébános ajánlólevelével a közeli Mariazellbe.⁵ A levél szerint több hónapot töltött Pottenbrunnban művészetének gyakorlásával, majd augusztus 29-én a templomban szörnyű görcsökbe esett, és amikor ezek a következő napokban megisméltődtek, a *Praefectus Domini Pottenbrunnensis*⁶ megvizsgálta. A plébános arra kereste a választ, vajon a festő nem bocsátkozott-e megengedhetetlen kapcsolatba a gonosz lélekkel,⁷ mire ő a következőket vallotta: kilenc évvel azelőtt, amikor a művészete miatt csüggedt állapotban volt, és önfenntartási kétségek gyötörték, valóban engedett az öt kilencszer megkísértő ördögnek, és írásban kötelezte magát, hogy ez idő leteltével teste és lelke az övé lesz. A folyó hónap 24-ével közeledett a határidő lejártá.⁸ A szerencsétlen megbánta tettét, és meg volt győződve, hogy csak a mariazei Szűzanya kegyelme mentheti meg, ha kényszeríti a gonoszt a vérrrel írott kötelezvény visszaadására. Ezért ajánlotta „*miserum hunc hominem omni auxilio destitutum*”⁹ a mariazei férfiak jóindulatába.

Eddig tart a pottenbrunni plébános, Leopoldus Braun 1677. szeptember 1-jén keletkezett levelének elbeszélése.

Most már folytathatjuk a kézirat elemzését, amely tehát három részből áll:

³ [Payer-Thurn tanulmánya egy évvel Freudé után jelent meg. Payer-Thurn, R.: *Faust in Mariazell*. In: *Chronik des Wiener Goethe-Vereins*, Vol. 3. (1924) – a ford.]

⁴ [Az eredeti kéziratban a név – talán egy kivételtől eltekintve – mindenhol „Haizmann”-ként szerepel.]

⁵ A festő kora sehol nincs megadva. Az összefüggésekből egy 30–40 év közötti emberre következtethetünk, valószínűleg közelebb állt az alsó határhoz. Ahogy majd megtudjuk, 1700-ban halt meg.

⁶ [A pottenbrunni plébánosra gondol.]

⁷ Annak lehetőségét, hogy ez a kérdésfeltevés sugalmazta, úgymond „szuggerálta” a szenvedőnek fantáziáját az ördöggel kötött paktumról, itt csupán érintjük.

⁸ *quorum et finis 24 mensis hujus futurus appropinquat* [„... melynek vége ezen hónap 24-vel közeleg.” Ez szeptemberre vonatkozik; e hónap elején íródott az ajánlólevél.]

⁹ [„ezt a nyomorult, minden segítségtől elhagyott embert”]

1. Egy színes címlapból, amely a szerződés és a mariazeili kápolnában történt megváltás jelenetét ábrázolja, a következő lapon¹⁰ pedig nyolc, szintén színes rajz található az ördög későbbi megjelenéseiről, rövid német nyelvű kommentárokkal. Ezek a képek nem eredetiek, hanem – ahogy arról ünnepélyesen biztosítanak bennünket – Christoph Haitzmann eredeti festményei alapján készült másolatok.
2. A tulajdonképpeni *Trophaeum Mariano-Cellense*ből (latinul), amely egy magát P. A. E.-nek nevező egyházi kompilátor műve, aki ezekhez a kezdetbetűkhöz négy verssort csatol, amelyek életrajzát tartalmazzák. A *Trophaeum*ot a St. Lamberti¹¹ Kilian apát 1729. szeptember 9-i¹² tanúsítványa zárja le, a kompilátorétól eltérő kézírással. Ez igazolja, hogy a kézirat és a képek pontosan megegyeznek a levéltárban megőrzött eredetivel. A *Trophaeum* keletkezési évét nem említik. Akár azt is elfogadhatjuk, hogy ez az időpont egybeesik Kilian apát tanúsítványának kiállításának évével, tehát a keletkezés éve 1729 lenne, vagy pedig – mivel a szövegben az utolsó megnevezett évszám 1714 – a kompilátor művét valahova 1714 és 1729 közé helyezhetjük. A csoda, amelyet ez az írás a feledéstől megőrizni hivatott, 1677-ben történt, tehát valamikor 37–52 évvel azelőtt.
3. A festő német nyelvű naplójából, amely a kápolnában bekövetkezett megváltásától a következő év, 1678. január 13-ig tartó időszakot foglalja magában. Ez az írás röviddel a *Trophaeum* szövegének befejezése elé ékelődik.

A tulajdonképpeni *Trophaeum* magját két írás alkotja: a már említett 1677. szeptember 1-jei ajánlólevél a pottenbrunni Leopold Braun plébánostól és a mariazeili St. lamberti Franciscus apát 1677. szeptember 12-i (tehát csak néhány nappal későbbi) beszámolója, mely a csodálatos gyógyulást ismerteti. A kompilátor vagy szerkesztő P. A. E. bevezetést írt a szövegekhez, amely mintegy egybeforrasztja a két iratot. Emellett csatolt még néhány kevésbé jelentős részletet, és a végére egy, a festő későbbi sorsáról szóló beszámolót, melynek egy 1714-es értesülés szolgált alapjául.¹³

A festő előtörténetét tehát háromszor mesélik el a *Trophaeum*ban:

1. a pottenbrunni plébános ajánlólevelében,
2. Franciscus apát ünnepélyes beszámolójában és
3. a szerkesztő bevezetésében. A három forrás összehasonlításánál bizonyos eltérésekre derül fény, melyeknek fontos, hogy utánajárjunk.

Most pedig folytathatom a festő történetét. Miután Mariazellben hosszan vezekelt és imádkozott, szeptember 8-án, Mária születése napján éjjel 12 órakor visszakapta a vérrel írott paktumot a szent kápolnában szárnyas sárkányként megjelenő ördögtől. Később meglepetésünkre arról értesülünk majd, hogy Christoph Haitzmann történetében két ördöggel kötött paktum is van, egy korábbi fekete tintával és egy későbbi vérrel írott. A leírásban szereplő ördögűző jelenet, ahogy az a címlapon lévő képen is látható, a vérrel írottra, tehát a későbbire vonatkozik.

E ponton kételkedhetnénk az egyházi beszámoló szavainak hitelében, s ez arra ösztönkélhetne minket, hogy ne fecsereljük az időt a szerzetesek babonás képzelgésére. Elmesélik

¹⁰ [Valójában a nyolc rajzolat és a triptichon (Freud „címlapja”) a kézirat öt ívét teszik ki. (Malcalpine, I. – Hunter, R. A.: *Schizophrenia 1677*. London, 1956.)]

¹¹ [A st. lambert-i kolostor szerzeteseinek kellett gondoznia a kegyhelyet.]

¹² [Így áll a kéziratban. Freud tévesen 12-ét ad meg, ahogy Vandendriessche kimutatta.] [Vandendriessche, G.: *The Parapraxis in the Haizmann Case of Sigmund Freud*. Louvain und Paris, 1965. – a ford.]

¹³ Ez arra utal, hogy a *Trophaeum* keletkezésének dátuma szintén 1714.

ugyanis, hogy több, név szerint említett egyházi személy is segédkezett az ördögűzés ideje alatt, és az ördög megjelenésekor is a kápolnában voltak. Ha az a megállapítás következne, hogy ők is látták a sárkány alakjában megmutatkozó ördögöt, amint átadja a festőnek a vörös betűkkel írott papírt (*Schedam sibi porrigentem conspexisset*¹⁴), akkor több kellemetlen lehetőség előtt állnánk, amelyek közül a kollektív hallucináció még a legenyhébb lenne. Ám Franciscus apát tanúsítványának szavai eloszlatják e kétséget. Ebben egyáltalán nincs arról szó, hogy az egyházi segítők is látták volna az ördögöt, hanem higgadtan és tárgyilagosan elmondja, hogy a festő, hirtelen elszabadulva az őt tartó atyáktól, elviharzott a kápolna sarkába, ahol a jelenést látta, majd a papírral a kezében tért vissza.¹⁵

A nagy csodához és a Szűzanya Sátán felett aratott győzelméhez nem férhetett kétség, a gyógyulás azonban sajnos nem volt tartós. Megint csak az egyháziak becsületességét kell hangsúlyoznunk, amiért nem hallgatták el ezt aényt. A festő kis idővel később a legjobb egészségben hagyta el Mariazellt, és Bécsbe ment, ahol egy férjzett nővérénél lakott. Itt kezdődtek el október 11-én az újabb, részben nagyon súlyos rohamok, amelyekről a napló január 13-ig (1678) tudósít. Ezek látomások, „távollétek” voltak, amelyek során a legkülönbözőbb dolgokat látott és élt meg, fájdalommal kísért görcsös állapotok, sőt egy alkalommal lábai is lebénultak, és így tovább. Ez alkalommal azonban nem az ördög zaklatta, hanem szent személyek: Krisztus és maga a Szent Szűz. Figyelemreméltó, hogy ezektől az égi jelenésektől és a rá kirótt büntetésektől éppúgy szenvedett, mint korábban az ördöggel való kapcsolatától. Naplójában ezeket az új élményeket is az ördög jelenéseiként foglalta össze, és „*maligni Spiritus manifestationes*”¹⁶ panaszkodott, amikor 1678 májusában vizsztatért Mariazellbe.

Az egyházi előjáróknak azt mondta, hogy azért jött vissza, mert egy korábbi, tintával írott paktumot is vissza kell szereznie az ördögtől.¹⁷ Szűz Mária és a kegyes atyák ezúttal is hozzásegítették kérésének teljesüléséhez. De hogy ez hogyan történt, arról hallgat a beszámoló. Csupán ennyit mond: *qua iuxta votum reddita*.¹⁸ Újra imádkozott, és visszakarta a szerződést. Ezután aztán teljesen szabadnak érezte magát, és belépett az Irgalmas Testvérek Rendjébe.

Újra el kell ismernünk, hogy fáradozásának nyilvánvaló szándéka nem vezette arra a kompilátort, hogy eltérjen egy betegségleírástól követelhető valóságshűségtől. Nem hallgatja ugyanis el, hogy amikor 1714-ben az Irgalmas Testvérek Kolostorának bécsi előjáróságánál a festő további sorsa felől érdeklődött, milyen eredményre jutott. A R. Pr. provinciális arról számolt be, hogy Chrysostomus testvér még többször is tapasztalta a gonosz szellem támadásait, aki egy új szerződés megkötésére akarta csábítani őt, de csak akkor, „*amikor kicsivel több bort ivott a kelleténél*”,¹⁹ Isten kegyelméből azonban mindig képes volt elutasítani a gonoszt. Chrisostomus testvér a rend Neustatt an der Moldau-i kolostorában 1700-ban halt meg „békésen és nyugodtan”,²⁰ hektikában.

¹⁴ [„... látta, ahogy átadta neki az iratot.” – Lásd a következő jegyzetet.]

¹⁵ „... [*poenitens*] *ipsumque Daemonem ad Aram Sac. Cellae per fenestrellam in cornu Epistolae, Schedam sibi porrigentem conspexisset, eo advolans e Religiosorum manibus, qui eum tenebant, ipsam Schedam ad manum obtinuit, ...*” [„... (a vezeklő) magát az ördögöt látta a leckeoldal kis ablakán keresztül Mariazell szent oltáránál, amint nyújtja neki az iratot; mire kitépve magát az őt tartó atyák kezéből, odarohant, és megszerezte az iratot ...”]

¹⁶ [„a gonosz lélek megtestesüléseiről”. A kéziratban ez így hangzik: „*de [...] maligni Spiritus infestatione*” (a gonosz lélek zaklatásaitól).]

¹⁷ Ez a paktum 1668-ban keletkezhetett, így kilenc és fél évvel később, 1678 májusában már rég lejárt.

¹⁸ [„amint ezt imája szerint visszakarta”]

¹⁹ [„*wenn er etwas mehrers von Wein getrunken*” – a ford.]

²⁰ [„*sanft und trostreich*” – a ford.]

II. Az ördöggel kötött szerződés motivációja

Ha úgy tekintünk erre az ördöggel kötött szerződésre, mint egy neurotikus megbetegedés történetére, akkor érdeklődésünk a következőkben a motiváció kérdésére irányul, amely természetesen mélységesen összefügg a kiváltó okkal. De miért szerződik valaki az ördöggel? Faust ugyan megvetően kérdezi: „Szegény ördög, vajon mit adhatsz?”,²¹ de nincs igaza. Az ördög a halhatatlan lélekért cserébe mindenfélét tud kínálni, amit az emberek nagyra értékelnek: gazdagságot, biztonságot, hatalmat az emberek és a természet erői fölött, sőt akár varázserőt is, és mindenekelőtt: gyönyört – szép nők kínálta gyönyört. Az ördög ezen szolgáltatásait, kötelezettségeit a szerződésben is kifejezetten meg szokás említeni.²² Nos, mi volt Christoph Haitzmann szerződésének motivációja?

Meglepő módon mindezen oly természetes emberi kívánságok közül egyik sem. Hogy efelől minden kétségünk megszűnjön, csak el kell olvasnunk azokat a rövid megjegyzéseket, amelyeket a festő az ördög megjelenéseinek illusztrációihoz csatolt. A harmadik látomás jegyzete például így szól: „*Másfél éven belül harmadszorra e gyűlöletes alakban jelent meg nekem egy könyvvel a kezében, mely tele volt varázslattal és sötét tudománnyal ...*”²³ De egy későbbi jelenés kommentárjából megtudjuk, hogy az ördög heves szemrehányásokat tett neki, amiért „*említett könyvét elégette*”,²⁴ és megfenyegette, hogy darabokra tépi, ha nem adja vissza neki.

A negyedik jelenésnél egy nagy sárga erszényt mutatott neki az ördög, valamint egy nagy dukátot, annyit ígérve belőle mindenkorra, amennyit csak akar. „*Semmit sem fogadtam el belőle*”²⁵ – dicsekedhet a festő. Máskor azt kérte tőle az ördög, hogy mulatozzon és szórakozzon.²⁶ Ehhez a festő a következő megjegyzést fűzi: „*bár három napig a kedvére tettem, azután nem folytattam tovább, s így vége lett*”.²⁷

Nos, mivel a varázstudományokat, pénzt és élvezetet visszautasította, így az ördög nem is tehette őket a szerződés feltételeivé, ezért egyre sürgetőbbé válik, hogy megtudjuk, mit is akart ez az ember az ördögtől, amikor elkötelezte magát neki. Hiszen valaminek motiválnia kellett.

A *Trophaeum* megbízható felvilágosítást ad ezzel kapcsolatban. A festő búskomorrá vált, nem tudott vagy nem akart megfelelően dolgozni, és létfenntartási gondjai voltak, tehát melankolikus depresszióban szenvedett, amelyhez hozzájárult a munkában való gátolt-

²¹ [*Faust*, I. rész, 4. jelenet (Dolgozószoba) – magyarul: Goethe: *Faust*. Budapest, 1992. Ford. Jékely Zoltán, Kálnoky László – a ford.]

²² Lásd *Faust*, I. rész [4. jelenet], dolgozószoba:
„Ich will mich *hier* zu deinem Dienst verbinden,
Auf deinen Wink nicht rasten und nicht ruhn;
Wenn wir uns *drüben* wiederfinden,
So sollst du mir das Gleiche thun.”

[„Én téged, *itt*, hiven szolgálni foglak
csak egyet ints: ugrom, serény leszek,
s ha útjaink, *túl*, újra összefutnak
te nékem ugyanezt teszed!”

(ford. Jékely Zoltán)]

²³ [„*Zum dritten ist er mir in anderthalb Jahren in dieser abscheülichen Gestalt erschienen, mit einen Buuch in der Handt, darin lauter Zauberey und schwarze Kunst war begrüffen...*” – a ford.]

²⁴ [„*... sein vorgemeldtes Buuch verbrennt.*” – a ford.]

²⁵ [„*... aber ich solliches gar nit angenomben.*” – a ford.]

²⁶ [Az eredeti kézírathoz készült illusztrációban utalás található arra, hogy ez szexuális értelemmel bír.]

²⁷ [„*...welliches zwar auch auf sein begehren geschehen aber ich yber drey Tag nit continuirt, und gleich widerumb außgelöst worden.*” – a ford.]

ság és a jövője miatti (jogos) szorongás. Láthatjuk, hogy valóban egy betegség esettörténetével van dolgunk, és azt is megtudjuk, hogy mi volt ennek a megbetegedésnek az oka, amelyet az ördögábrázolásokhoz fűzött megjegyzésekben maga a festő is ténylegesen melankóliának nevez („*fel kellett vidítanom magam, és el kellett úznöm a melankóliát*”²⁸). Igaz, három forrásunk közül az első, a plébános ajánlólevele csak a depressziós állapotot említi meg („*dum artis suae progressum emolumentumque secuturum pusillanimitate perpenderet*”²⁹), de a második, Franciscus apát beszámolója ennek a csüggettségnek vagy kedvetlenségnek a forrását is meg tudja nevezni. A következőképpen szól erről: „*accepta aliqua pusillanimitate ex morte parentis*”,³⁰ a kompilátor bevezetője pedig ugyanígy, csak más szórenddel így hangzik: „*ex morte parentis accepta aliqua pusillanimitate*”. Azaz meghalt az apja, ezért melankóliába esett. Ekkor kereste fel az ördög, és megkérdezte tőle, hogy miért ilyen rémült és szomorú, és megígérte neki, hogy „*ahogy csak lehet, segíti és támogatja*”.³¹

Ez az ember tehát azért szerződött az ördöggel, hogy megszabaduljon depressziójától. Ez bizonyára kitűnő motivációnak tűnik mindenki számára, aki képes beleélni magát egy ilyen állapot kínjaiba, és még azt is tudja, hogy az orvostudomány milyen kevéssé ért ezen szenvedések enyhítéséhez. Mégsem tudná kitalálni senki, aki eddig követte az elbeszélést, hogyan is szólt a szerződés. (Pontosabban a két szerződés: az első, a tintával, és a második, körülbelül egy évvel későbbi, a vérrel írott. Ezek állítólag még hozzáférhetők a mariazelli kincstárban, s közli őket a *Trophaeum*).

A szerződések két nagy meglepetéssel szolgálnak számunkra. Először is nem említik, hogy az ördög bármiféle kötelezettséget vállalna a festő örök üdvösségéért cserébe. Mindössze az ördög egy követelését nevezik meg, melyet a festőnek teljesítenie kell. Teljesen értelmetlennek és abszurdnak tűnik, hogy ez az ember nem olyasvalamiért mond le a lelkéről, amit az ördögtől kap, hanem olyanért, amit neki kell adnia az ördögnek. De még ennél is különösebben hangzik a festő kötelezettsége.

Az első, fekete tintával írt paktum így szól:

„*Én, Christoph Haizmann aláírom ennek az Úrnak, hogy elköteleztem fia leszek a kilencedik évig. 1669.*”³²

A második, vérrel írott szerződés pedig a következő:

„*Anno 1669
Christoph Haizmann. Szerződést kötök e Sátánnal, hogy elköteleztem fia leszek, és a kilencedik évben övé lesz testem és lelkem.*”³³

²⁸ [„... sollte mich darmit belustigen und meläncholey vertreiben.” – a ford.]

²⁹ [„... amikor művészetének előmenetele és jövőbeli bevételei miatt elcsüggedt ...”]

³⁰ [„... mivel eléggé le volt sújtva apja halála miatt..” A „*parens*” kifejezés, amennyiben nincs behatárolva, a szabály szerint a férfi szülőre vonatkozik.]

³¹ [„... auf alle Weiß zu helfen und an die Handt zu gehen.” – a ford.] A címlap első képe és a hozzá tartozó szöveg az ördögöt „tisztos polgár” [„*Ersamen Bürgers*” – a ford.] alakjában ábrázolja. [Az nyolc különálló kép közül az első szintén így jeleníti meg.]

³² [„*Ich Christoph Haizmann undterschreibe mich disen Herrn: sein leibeigent Sohn auff 9. Jahr. 1669 Jahr.*” – a ford.]

³³ [„*Anno 1669
Christoph Haizmann. Ich verschreibe mich disen Satan, ich sein leibeigner Sohn zu sein, und in 9. Jahr ihm mein Leib undt Seel zu zugeheren.*” – a ford.]

Minden csodálkozásunk megszűnik azonban, ha a paktumok szövegét oly módon olvasuk, hogy ami bennük az ördög követeléseként fogalmazódik meg, azt sokkal inkább a szolgáltatásának, tehát a festő követelésének tekintjük. Ezáltal az érthetetlen szerződés világos értelmet kapna, és így lehetne magyarázni: az ördög kötelezi magát, hogy kilenc évig pótolja a festő elvesztett apját, majd ez idő letelte után a festő teste és lelke, ahogy az ilyen ügyleteknél szokás, az ördögé lesz. A festő gondolatmenete, amely a paktumot motiválta, a következő lehetett: apja halála miatt elvesztett jó kedélye és munkaképessége, ha kapna egy pótapát, akkor remélhetné mindezek visszanyerését.

Annak az embernek, aki az apja halála miatt melankolikus lett, szeretnie kellett ezt az apát. Ha ez így van, akkor nagyon különös, hogy ez az ember arra a gondolatra jut, hogy az ördögöt válassza a szeretett apa pótlására.

III. Az ördög mint apapótló

Attól tartok, hogy a higgadt kritikusok nem ismerik el, hogy ezzel az új értelmezéssel feltártuk az ördögi paktum jelentését, és kétféle ellenvetést tesznek. Először is: nem szükséges a paktumot szerződésnek tekinteni, amelyben mindkét fél kötelezettségei helyet kapnak. Ez az irat csak a festő kötelezettségeit tartalmazza, az ördög szolgáltatásai pedig egyszerűen kimaradtak a szövegből, és ugyanúgy „*susentendue*”: a festő kétszeresen kötelezi magát: először arra, hogy az ördög fia lesz kilenc éven át, másodszer pedig, hogy halála után teljessen átadja magát neki. Így következtetésünk egyik alapja megoldólne.

A második ellenvetésük az lesz, hogy alaptalanul hangsúlyozzuk „az ördög elkötelezett fia” kifejezést, hiszen ez csupán egy szokásos szókép, mely úgy értelmezhető, ahogy azt valószínűleg az egyházi férfiak is tették. Ők ugyanis nem a szó szerinti latin megfelelőjére fordították a paktumban megígért „fiúságot”, hanem csak azt mondják, hogy a festő az ördögnek „*mancipavit*” – tulajdonánul adta magát –, azaz magára vállalta, hogy bűnös életet él, megtagadja Istent és a Szentháromságot. Miért is határolódunk el ettől a kézenfekvő és természetes felfogástól?³⁴ Így puztán az lenne a helyzet, hogy egy ember a melankolikus depresszió kínjában és tanácstalanságában elkötelezi magát az ördögnek, akiben gyógyulása legnagyobb esélyét látja. Ebben az esetben lényegtelenne válna, hogy ez a depresszió az apa halálából ered, akár más oka is lehetne. Mindez meggyőzően és ésszerűen hangzik. A pszichoanalízist pedig újra az a szemrehányás éri, hogy egyszerű viszonyokat szörszálhasogató módon bonyolulttá tesz, ott lát titkokat és problémákat, ahol nincsenek is, ugyanis olyan lényegtelen és mellékes vonásokat hangsúlyoz túl, amelyeket az ember mindennél találhat, majd ezeket a legmesszemenőbb és legfurcsább következtetések alapjává teszi. Hiába is próbálnánk ennek ellenében rámutatni, hogy értelmezésünk elutasításával nagyon sok fontos párhuzam elenyészik, a finom összefüggések fonala szétszakad. Ellenfeleink ugyanis azt mondják majd, hogy ezek az analógiák és összefüggések valójában nem is léteznek, csupán mi visszük őket felesleges élelméjűséggel az esetbe.

Nos, a válaszomat nem ezekkel a szavakkal kezdem: „legyünk őszinték” vagy „legyünk elfogulatlanok”, hiszen mindig annak kell lennünk. Egyszerűen csak annyit mondok, jól tudom, ha valaki eddig nem hitt a pszichoanalitikus gondolkodásmód indokoltságában, az Christoph Haitzmann 17. századi esetéből sem fog erre a meggyőződésre jutni. Egyáltalán nem szándékom, hogy az esetet a pszichoanalízis érvényességének bizonyításául használjam fel. Ellenkezőleg: előfeltételezem a pszichoanalízis érvényességét, és a festő démonikus

³⁴ Valójában később, amikor fontolóra vesszük, mikor és kinek íródtak ezek a paktumok, belátjuk, hogy szövegének feltűnésmentesen és közérthetően kellett hangzania. Ez azonban elegendő számunkra, amennyiben kétértelműség rejlik benne, amelyből értelmezésünk is kiindulhat.

megbetegedésének megvilágítására alkalmazom. Ezt a neurózis általános természetének feltárásában elért sikereink igazolják. Minden szerénység mellett kimondhatjuk, hogy manapság kor- és szaktársaink közül még a korlátozottabbak is kezdik belátni, hogy a pszichoanalízis segítsége nélkül nem érthetők meg a neurotikus állapotok.

„Tróját be nem veheti, csak az ő nyíla”,³⁵

ismeri be Odüsszeusz Szophoklész *Philoktétesz*ében.

Ha helyes a feltevés, hogy festőnk ördögi paktuma neurotikus fantázia eredménye, akkor ennek pszichoanalitikus szemlélete nem szorul további indoklásra. Még a kis utalások is értelemmel és fontossággal bírnak, és különösen így van ez a neurózis keletkezési feltételei esetében. Persze túl is értékelhetjük azokat, ahogy alá is becsülhetjük, s hogy milyen messze menjünk a felhasználásukban, megítélés dolga. De ha valaki nem hisz a pszichoanalízisben, és az ördögben sem, akkor rajta múlik, mit kezd a festő esetével. Előfordulhat, hogy saját eszközeivel magyarázatot tud adni rá, ám az is lehet, hogy semmi magyarázatra szoruló nem talál benne.

Így visszatérünk feltevésünkhöz, miszerint az ördög festőnk számára közvetlen helyettesítője apjának. Ezt támasztja alá az is, hogy először tisztos idős polgárember alakjában jelent meg barna körszakállal, piros kabátban, fekete kalapban, jobbával botjára támaszkodva, egy fekete kutyával maga mellett. Később aztán egyre ijesztőbb lesz a kinézete, mondhatni egyre mitologikusabb: szarvak, saskarmok, denevérszárnyak jelennek meg rajta, a kápolnában pedig már repülő sárkányként mutatkozik meg. Alakjának bizonyos részéhez később még vissza kell térnünk.

Valóban szokatlannak tűnik, ha valaki az ördögöt választja a szeretett apa pótlékául, de csak első hallásra, ugyanis több olyan dolgot is tudunk, ami csökkenteni meglepetésünket. Mindenek előtt tisztában vagyunk Isten apapótló szerepével. Pontosabban Isten egy felmagasztalt apa, illetve egy olyan apaképmás, ahogy az egyén saját gyermekkorában, valamint az emberiség őskorában – a primitív őshorda apjaként – megtapasztalta. Később az egyén az apját másként és kisebbnek látta, de a gyermeki képzet megmaradt, és az ósapa áthagyományozott emléknymóval az egyén istenképévé olvadt össze. Az individuum rejtett történetéből, amelyet az analízis fed fel, azt is tudjuk, hogy az apához való viszony talán a kezdetektől fogva ambivalens volt, mindenesetre nemsokára azzá vált. Ez azt jelenti, hogy két, egymással szembenálló érzelmi törekvést foglalt magában: nemcsak egy jámbort és alázatost, hanem egy ellenségest és dacost is. Felfogásunk szerint ugyanez az ambivalencia uralkodik az emberiség és Isten viszonyában. A vallások döntő hányattatásait és fontos jellegzetességeit az apa iránti vágy és az apától való félelem, illetve a fiúi dac feloldatlan konfliktusából világítottuk meg.³⁶

A gonosz démonról tudjuk, hogy Isten ellentétének tekintik, természetében mégis nagyon közel áll hozzá. Az ő története mindenesetre nincs olyan alaposan feltárva, mint Istené, nem is minden vallás olvasztotta magába a gonosz szellemnek, Isten ellenfelének eszméjét, individuális életbeli előképe pedig egyelőre homályban maradt. Egy dolog mindenesetre biztos: az istenek gonosz démonokká válhatnak, ha más istenek kiszorítják őket. Ha egy népet legyőz egy másik, a legyőzöttek bukott istenei nem ritkán démonokká lesznek

³⁵ [Szophoklész: *Philoktétesz*. – magyarul: *Szophoklész drámái*. Budapest, 1983. Ford. Jánosy István – a ford.]

³⁶ Lásd *Totem und Tabu* (1912–1913) és Th. Reik (1919). [*Totem und Tabu (Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker)* Leipzig–Wien, 1913; *Gesammelte Werke*, Bd. IX.; Studienausgabe, Bd. IV. 287–413.; magyarul: *Totem és tabu*. In: *Sigmund Freud Művei V. köt.* Budapest, 1996, 23–157. Ford. Pártos Zoltán; Reik, Th.: *Probleme der Religionspsychologie. 1. Das Ritual*. Leipzig–Wien–Zürich, 1919. – a ford.]

a győztesek szemében. A keresztény vallás gonosz démona, a középkor ördöge a keresztény mitológia szerint maga is egy bukott angyal volt, és isteni természettel rendelkezett. Nem kell nagy analitikus éleselméjűség kitalálni, hogy isten és ördög eredetileg azonosak voltak, egyetlen személy, amelyet később két, ellentétes tulajdonságokkal rendelkező részre bontottak szét.³⁷ A vallás ősi korszakaiban még maga Isten viselte azokat az ijesztő vonásokat, amelyeket később az ellentétévé egyesítettek.

Jól példázza ez az ambivalens tartalmakat magában foglaló képzet két élesen szemben álló ellentétre való felbontásának jól ismert folyamatát. Az Isten eredeti természetében rejlő ellentmondások azonban azt az ambivalenciát tükrözik, amely az egyén saját apjához való viszonyát határozza meg. Ha a jóságos és igazságos Isten egy apától, akkor nem csodálkozhatunk, hogy az apával szembeni ellenséges viszonyulás is – amely gyűlöli őt, fél tőle és panaszkodik rá – kifejezésre jut, méghozzá a Sátán megalkotásában. Úgy tűnik tehát, hogy az apa egyszerre individuális ősképe mind Istennek, mind az ördögnek. A vallások azonban valószínűleg annak a ténynek a hatása alatt állnak, hogy a primitív ősapa korlátlanul gonosz lény volt, és Istenre kevésbé hasonlított, mint az ördögre.

Persze nem olyan egyszerű az apa sátáni felfogásának nyomait az egyén lelki életében szemléltetni. Ha a fiú torzképeket és karikatúrákat rajzol, kétségtelenül kimutathatnánk, hogy az apját gúnyolja bennük, illetve ha bármely nemű ember éjjelente rablóktól és betörőktől fél, akkor ezekben nem nehéz felismerni az apa részekre hasadásait.³⁸ A gyermekek állatfóbiáiban megjelenő állatok is leggyakrabban apátólékok, ahogy az őskorban a totemállat is annak számított. Ilyen kifejezetten azonban, mint a mi 17. századi neurotikus festőknél, máshol nem találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az ördög az apa képmása és pótléka. Munkám elején éppen ezért bocsátottam előre, hogy egy ilyen démonikus betegség történetben tiszta fémként megmutatkozik az, amit egy későbbi (többé már nem babonás, inkább hipochondrikus) kor neurózisában fáradtságos munkával kell kifejteni az aszociációk és tünetek ércéből.³⁹

Valószínűleg erősebbé válik a meggyőződésünk, amint mélyebbre hatolunk festőnk megbetegedésének analizésében. Semmi különös nincs abban, ha egy férfinak melankolikus depressziót okoz apja halála, és gátolja a munkájában. Ebből arra következtethetünk, hogy

³⁷ Lásd Th. Reik (1923) a „*Gott und Teufel*” című [VII.] fejezetet. [Reik, Th.: *Der eigene und der fremde Gott*. Leipzig–Wien–Zürich, 1923. – a ford.] [Ernest Jones-ra (1912) hivatkozik.] [Jones, E.: *Der Alptraum in seiner Beziehung zu gewissen Formen des mittelalterlichen Aberglaubens* (übers. H. Sachs), Leipzig–Wien, 1923. – a ford.]

³⁸ A hét kecskegidáról szóló ismert mesében is betörőként jelenik meg az apafarkas. [Ez a mese fontos szerepet játszik a „Farkasember” esettörténetében. (1918b)] [*Aus der Geschichte einer infantilen Neurose (Der „Wolfsmann”)*] In: Freud, S.: *Sammlung kleiner Schriften zur Neurosenlehre*. Vierte Folge, Leipzig–Wien, 1918; *Gesammelte Werke*, Bd. XII. 27–157.; *Studienausgabe*, Bd. VIII. 125–236.] [magyarul: *Egy kisgyermekkorú neurózis története (A „Farkasember”)*] In: Sigmund Freud Művei, VII. köt. Budapest, 1998. 75–188. Ford. Berényi Gábor – a ford.]

³⁹ Mivel nagyon ritkán ismerjük fel az ördögöt apátólként analizéseink során, arra következtethetünk, hogy a középkori mitológia ezen figurája már rég nem játszik szerepet az analizésünkre jelentkező személyeknél. Az elmúlt évszázadok jámbor keresztényeinek éppannyira volt kötelességük hinni az ördögben, mint Istenben. Valójában szükségük volt az ördögre ahhoz, hogy Istenbe kapaszkodhassanak. A vallásosság visszaszorulása aztán előbb-utóbb az ördög alakját is utolérte. Ha vesszük a bátorságot, hogy az ördög apátólként való elgondolását kultúrtörténetileg is felhasználjuk, más megvilágításban láthatjuk a középkori boszorkánypereket [ahogy azt Ernest Jones a rémálmod tárgyaltó 1912-es könyvének boszorkánnyokkal foglalkozó fejezetében kimutatta].

különösen erős szeretettel kötődött apjához. Emlékszünk, milyen gyakran lép fel súlyos melankólia a gyász neurotikus formájaként.⁴⁰

Bizonyára igazunk van, de tévedünk, ha a továbbiakban arra következtetünk, hogy e viszony szintiszta szeretetből állt. Ellenkezőleg, az apa elvesztése miatti gyász annál nagyobb valószínűséggel alakul melankóliává, minél inkább ambivalens volt a viszony. Ezen ambivalencia hangsúlyozása már előkészít minket az apa leértékelésének lehetőségére, mely a festő ördögi neurózisában kifejezésre jut. Ha Christoph Haitzmanntól megtudhatnánk annyit, mint egy analizált betegről, könnyű lenne ezt az ambivalenciát kifejezni. Emlékeztébe idézhetnénk, mikor és milyen okok szolgáltak alapul, hogy gyűlölje és félje apját, mindenekelett azonban felderíthetnénk azokat a járulékos tényezőket, melyek a természetes apa–fiú kapcsolatban szükségképpen benne rejlő apagyűlölet tipikus motívumaihoz hozzáadódtak. Akkor talán a munkagátoltságra is találnánk egyedi magyarázatot. Talán ellenezte az apa a fiú vágyát, hogy festő legyen. Ebben az esetben az, hogy apja halála után nem képes gyakorolni művészetét, egyrészt az ismert „utólagos engedelmesség” kifejeződési módja lenne, másrészt, mivel a fiút képtelenné teszi az önfenntartásra, fokozná a vágyát az apa iránt, aki a megélhetési gondoktól megóvhatná. Így tehát a munkaképtelenség mint utólagos engedelmesség a megbánás kifejeződése és sikeres önbüntetés lenne.

Mivel az 1700-ban meghalt Christoph Haitzmannon nem végezhetünk ilyen analízist, arra kell korlátozódunk, hogy kiemeljük betegségtörténetének azokat a vonásait, amelyek az apához való negatív hozzáállás tipikus okaira utalhatnak. Ezekből csak kevés van, nem is túl feltűnőek, emellett viszont igazán érdekesek.

Nézzük meg először a kilences szám szerepét. A gonosszal kilenc évre kötött a paktum. A pottenbrunni plébános megbízható beszámolója világosan nyilatkozik erről: „*pro novem annis Syngraphen scriptam tradidit.*”⁴¹ Ez az 1677. szeptember 1-jére datált ajánlólevél arról is tájékoztat, hogy a határidő néhány napon belül lejár: „*quorum et finis 24 mensis hujus futurus appropinquat.*”⁴² A paktum tehát ezek szerint 1668. szeptember 24-én íródott.⁴³ A kilences szám még egy másik szempontból is említésre kerül a beszámolóban: „*nonies*”, azaz kilenceszer állt ellen a festő a gonosz kísértésének, mielőtt megadta volna magát neki. Ezt a részletet a későbbi beszámolók nem említik többet. Az apát tanúsítványa a „*Post annos novem*” [kilenc évvel később] kifejezést használja, és „*ad novem annos*” [kilenc évre rá] – ismétli a kompilátor kivonata. Mindez bizonyítja, hogy nem tekintették közömbösnek a számot.

A neurotikus fantáziákból jól ismerjük a kilences számot. Ez a terhességi hónapok száma, és ahol csak előfordul, terhességi fantáziára hívja fel figyelmünket. Persze erre azt mondhatnánk, hogy festőnkél nem kilenc hónapról, hanem kilenc évről van szó, és a kilenc máskülönben is jelentőségteljes szám. De ki tudja, hogy a kilences nem a terhességben betöltött szerepének köszönheti-e szentségének jó részét? A kilenc hónap kilenc évvé változtatása pedig nem kell, hogy megzavarjon minket. Az álmokból tudjuk, milyen szabadon

⁴⁰ [Ide és a következő bekezdéshez lásd: *Trauer und Melancholie* (1917e) In: Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse, Bd. IV. (1916–1917), 288–301.] [Gesammelte Werke, Bd. X. 428–446. Studienausgabe, Bd. III. 193–210.] [magyarul: *Gyász és melankólia*. In: Sigmund Freud Művei, VI. köt. Budapest, 1997. 129–143., ford. Berényi Gábor – a ford.]

⁴¹ [„*Egy kilenc évre szóló paktumot adott át neki.*”]

⁴² [„... *melynek vége e hónap 24-ével közeleg.*”]

⁴³ Az ellentmondással, hogy mindkét visszaadott szerződés az 1669-es évszámot viseli, később foglalkozunk.

bánik a „tudattalan lelki tevékenység” a számokkal.⁴⁴ Ha például az álomban az ötös számmal találkozunk, akkor ez mindig visszavezethető az éber élet egy jelentős ötösére, de ami a valóságban öt év korkülönbség vagy egy öttagú társaság, az az álomban öt bankjegyként vagy öt gyümölcsként jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a szám megtartatik, de a jelölője tettség szerint, a sűrítés és eltolás követelményeihez igazodva felcserélődik. Tehát kilenc év az álomban egészen könnyen megfelelhet a valóság kilenc hónapjának. Az álommunka még egy módon játszik az ébrenlét számaival, ugyanis önkényes közönnyel bánik a nullákkal, egyáltalán nem is kezeli őket számokként. Öt dollár az álomban képviselheti a valóság ötven, ötszáz vagy ötezer dollárját.

A festő ördöghöz való viszonyának másik részlete szintén a szexualitásra utal. Ahogy azt már említettem, először tisztos polgár képében látta a gonoszt. De az ördög a következő alkalommal már meztelen volt, alakja deformálódott, és két pár női mellel viselt. A mellekből hol egy, hol több pár van, de a következő megjelenéseknél sosem hiányoznak. Csak egy alkalommal mutatkozik az ördög a melleken kívül egy nagy, kígyóban végződő pénisszel. A nőiség nagy lógó mellekkel való hangsúlyozása (soha nem található utalás a női genitáliára) feltűnő ellentmondásnak tűnik azzal a feltevésünkkel szemben, hogy az ördög festőnk számára apapótléket jelent. Az ördög ilyen ábrázolása már önmagában is szokatlan. Ahol az ördög általános értelemben használatos, tehát amikor számos ördög fordul elő, ott nincs is semmi különös a női ördögök ábrázolásában. Azonban ha egyedileg az ördögről, a pokol uráról, Isten ellenfeléről van szó, azt hiszem, sosem fordult még elő, hogy ne férfiként, sőt szarvakat, farkat és nagy, kígyószerű péniszt viselő emberfeletti férfiként lenne ábrázolva.

Ebből a két kis jelzésből kitalálható, mely tipikus momentum határozza meg az apához való viszonyának negatív részét. Az apjához való feminin viszonyulása ellen tiltakozik, amely abban a fantáziában éri el tetőfokát, hogy gyermeket szül neki (vö.: kilenc év). Ezt az ellenállást pontosan ismerjük analíziseinkből, ahol az áttételnél nagyon különös formákat vesz fel, és sok veszélyeséget okoz. Az elvesztett apa gyászolásával és az utána való vágyakozás fokozódásával festőnkél újból működésbe lépett a rég elnyomott terhességi fantázia, amely ellen a neurózis és az apa leértékelése segítségével kellett védekeznie.

De miért viseli magán az ördöggé lealacsonyított apa egy nő testi jegyeit? Kezdetben ez a vonás nehezen értelmezhetőnek tűnik, nemsokára azonban két magyarázatot is találunk rá, melyek egymással versengenek, de egyik sem zárja ki a másikat. Az apához való feminin viszonyulás elfojtás alá került, amint a fiú megértette, hogy a nővel az apa szeretetért folytatott verseny feltétele saját férfi genitáliájának feladása, tehát a kasztráció. A feminin beállítódás elutasítása tehát a kasztrációval szembeni ellenállás következménye, és legerősebb kifejeződését rendszerint az ellentétes fantáziában, az apa kasztrálásában, vagyis az apa nővé tételében találja. Az ördög mellei ebben az esetben a saját nőiesség apapótlékra való projekciójának felelnek meg. Az ördög ezen testi sajátosságának másik magyarázata már nem ellenséges, hanem szeretetteljes jelentéseket tár fel. Ebben az alakban ugyanis megmutatkozik, hogy az infantilis gyengeség az anyáról az apára tolódott át, és így egy erős múltbeli anyafixációra utal, amely megint csak felelős az apa iránti ellenségesség egy részéért. A nagy mellek az anya pozitív nemi ismertetőjegyei egy olyan korban is, amikor a nő negatív karaktere, a péniszhiány a gyermek számára még nem ismert.⁴⁵

⁴⁴ [Lásd: *Die Traumdeutung*. Wien, 1900. 6. fejezet; *Gesammelte Werke*, Bd. II./3.; Studienausgabe, Bd. II. 402–406.] [magyarul: *Álomfejtés* (VI. fejezet). Budapest, 1986. Ford. Hollós István – a ford.]

⁴⁵ Vö.: *Eine Kindheits Erinnerung des Leonardo da Vinci*. [Gesammelte Werke, Bd. VIII. 128.; Studienausgabe, Bd. X. 87.] [magyarul: *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke*. In: Sigmund Freud Művei, IX. köt. Budapest, 2001. 115–199. Ford. Vikár György – a ford.]

Ha a kasztráció elfogadásával szembeni ellenkezés lehetetlenné teszi festőnk számára az apa iránti vágyának kielégülését, úgy nagyon is érthető, hogy az anya képéhez fordul segítségért és megmentésért. Emiatt jelenti ki, hogy csakis a mariazelli Szűzanya tudja őt megszabadítani az ördöggel kötött paktum alól, és ezért épp a Szűzanya születésnapján (szeptember 8.) nyeri vissza újra szabadságát. Azt, hogy szeptember 24., a paktum megkötésének napja hasonlóképpen kitüntetett nap volt-e, természetesen sohasem fogjuk megtudni.

Nincs a pszichoanalízisnek még egy olyan megállapítása a gyermek lelkiéletéről, amely a hétköznapi felnőtt számára annyira megütköztetően és hihetetlenül hangzik, mint a fiúnak apja irányában való női beállítódása és az ebből következő terhelességi fantázia. Csak azóta tudunk ezekről aggodalom és mentegetőzés nélkül beszélni, amióta a szász szenátusi elnök, Daniel Paul Schreber publikálta pszichotikus megbetegedésének és messzemenő gyógyulásának történetét.⁴⁶ Ebből a felbecsülhetetlen értékű kiadványból megtudjuk, hogy a szenátusi elnök úr ötvenéves kora körül arra a biztos meggyőződésre jutott, hogy Isten – aki egyébként az apja, az érdemes orvos, Dr. Schreber tisztán kivehető vonásait viselte – úgy döntött, megfosztja férfiaságától, nőként használja, és „belőle Schreber szelleméből származó új embereket nemz”. (Saját házasságából nem született gyermeke.) Isten e szándékát nagyon igazságtalannak és „a dolgok rendjével ellenkezőnek” tartotta, s ellenkezése paranoiás tüneteket okozott. Ezek aztán az évek során egy kis részüktől eltekintve visszafejlődtek. Saját betegségének avatott lejegyzője nem sejtette, hogy egy tipikus patogén tényezőt tett közzé.

Ezt a kasztráció vagy a feminin attitűd elleni tiltakozást Alfred Adler kiszakította organikus összefüggéseiből, felületes, hibás összefüggésbe hozta a hatalmi törekvással, és „férfi ellenállásként” önállóan tüntette fel. Mivel egy neurózis mindig csak két törekvés konfliktusából alakulhat ki, épp annyira jogos a férfi ellenállásban „minden” neurózis okozóját látni, mint az általa visszautasított feminin viszonyulásban. Igaz, hogy a férfi ellenállás állandó szerepet játszik a személyiségképződésben – bizonyos típusoknál igencsak nagy szerepet –, és ez neurotikus férfiak analízisének élénk ellenállás formájában jelentkezik. A pszichoanalízis méltányolja a férfi ellenállás kasztrációs komplexussal kapcsolatos fontosságát, de nem ismeri el, hogy a neurózisokban állandóan jelen van, és mindenható szerepre tesz szert. A férfi ellenállás minden nyilvánvaló reakciójában és karaktervonásában legkifejezettebb esete, amellyel praxisomban dolgom volt, egy mániás kényszerneurózisban szenvedő páciens volt, akinek tüneteiben a férfi és női attitűd közti megoldatlan konfliktus (kasztrációs félelem és kasztrációs vágy) jutott világos kifejezésre. Ezen kívül a páciens mazochisztikus fantáziákat alakított ki, amelyeket teljességgel a kasztráció elfogadásának vágyára lehetett visszavezetni, és a fantáziákon túllépve már valódi kielégülést is keresett perverz situációkban. Állapotának egésze – ahogy maga Adler teóriája is – a koragyermekori szeretetfixációk elfojtásán és megtagadásán alapult.⁴⁷

Schreber szenátusi elnök megtalálta a gyógyulás útját, amikor úgy döntött, hogy feladja az ellenállást a kasztrációval szemben, és alkalmazkodik az Isten által neki szánt női sze-

⁴⁶ Schreber, D. P.: *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*. Leipzig, 1903. Vö. analízisemmel Schreber esetéről. [*Psychoanalytische Bemerkungen über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia (Dementia paranoides)*]. [Gesammelte Werke, Bd. VIII. 240.] [Studienausgabe, Bd. VII. 133.] [magyarul: *Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoia-esethez (Dementia paranoides)*]. Az úgynevezett „Schreber-eset”. In: Sigmund Freud Művei, II. köt. 277–340. Ford. Paneth Gábor – a ford.]

⁴⁷ [Freud néhány évvel korábban elemezte Adler „férfi ellenállását” az *Ein Kind wird geschlagen* című munkájában In: *Gesammelte Werke*, Bd. XII. 197.] [Studienausgabe, Bd. VII. 229.] [magyarul: *Gyereket vernek* In: Sigmund Freud Művei, VII. köt. 189–217. Ford. Berényi Gábor – a ford.]

rephez. Ekkor világos és nyugodt lett az elméje, és saját maga tudta intézni az elbocsátását a gyógyintézetből. Ezután normális életet élt, annak az egy momentumnak a kivételével, hogy naponta néhány órát áldozott női részének ápolására, amelynek az Isten által kijelölt cél felé való lassú előrehaladása meggyőződése maradt.

IV. A két paktum

Figyelemreméltó részlet festőnk történetében az az adat, hogy két különböző paktumot írt az ördöggel.

Az első, tintával írt paktum szó szerinti szövege: „Én, Christoph Haizmann aláírom ennek az Úrnak, hogy elkötelezett fia leszek a kilencedik évig. 1669.” A második, vérrel írott szerződés pedig a következő: „Christoph Haizmann. Szerződést kötök e Sátánnal, hogy elkötelezett fia leszek, és a kilencedik évben övé lesz testem és lelkem.” A *Trophaeum* keletkezésének idején állítólag mindkettő ott volt eredetiben a mariazelli archívumban, és ugyanúgy az 1669-es évszámot viselték.

Mindkét paktumot már többször említettem, és most tüzetesebben foglalkozom velük, jöllehet a veszély, hogy kicsinysegeket túlbecsülünk, itt különösen fenyegetőnek tűnik.

Szokatlan dolog két paktumot kötni az ördöggel, az elsőt egy másodikra cserélni anélkül, hogy az elveszítené érvényességét. Azokat, akik jártasabbak a démonológia anyagában, talán ez kevésbé lepi meg, én viszont az esetünk egy különös tulajdonságát látom ebben, és gyanakvó lettem, amikor azt találtam, hogy a beszámolók éppen ebben a pontban nem egyeznek. Az ellentmondások nyomon követése váratlan módon a betegségstörténet mélyebb megértéséhez fog vezetni minket.

A pottenbrunni plébános kísérőlevele a legegyszerűbb és legtisztább viszonyokat vázolja fel. Csak egy paktumról van szó benne, amit a festő kilenc évvel azelőtt vérrel írt, és a következő napokban, szeptember 24-én [1677] esedékes lett volna, tehát a festőnek 1668. szeptember 24-én kellett kiállítania. Sajnos ez az évszám, bár biztonsággal levezethető, nincs konkrétan megnevezve.

Franciscus apát néhány nappal későbbre datált (1677. szeptember 12.) tanúsítványa, amint tudjuk, már összetettebb tényállást említ. Valószínűnek tűnik, hogy a festő közben pontosabb közléseket tett. Ebben a tanúsítványban az apát elmeséli, hogy Haizmann két paktumot írt, egyet 1668-ban (ahogy ennek a kísérőlevél alapján is lennie kellett) fekete tintával, egy másikat pedig „*sequenti anno* [a következő évben] 1669” vérrel. A paktum, amelyet Mária születése napján [szeptember 8.] visszakapott, a vérrel írott volt, tehát a későbbi, az 1669-es. Ez nem az apát tanúsítványából derül ki, mivel az a továbbiakban egyszerűen így szól: „*schedam redderet*” [visszaadta az iratot] és „*schedam sibi porrigentem conspexisset*” [látta, ahogy átadja neki az iratot], mintha csak egyetlen iratról lenne szó. Viszont annál inkább következik a történet további alakulásából és a *Trophaeum* színes címlapjából, ahol az iraton, amelyet a démoni sárkány tart, világosan kivehetően piros színű az írás. A történet folytatása, ahogy már említettük: a festő 1678 májusában visszatért Mariazellbe, miután Bécsben újabb támadások érték a gonosz részéről, és kérelmezte, hogy a Szűzanya újabb kegyelmi aktusa által visszakaphassa az első, tintával írott dokumentumot is. Hogy ez milyen módon történt, már nincs úgy részletezve, mint az első alkalommal. Ezúttal csupán ennyit tudunk meg: „*qua iuxta votum reddita*” [amint imáinak megfelelően visszakapta], egy másik helyen pedig a szerkesztő elmeséli, hogy éppen ezt a paktumot

„összegyűrve és négy darabba tépve”⁴⁸ 1678. május 9-én este kilenc órakor az ördög oda-dobta a festőnek.

Azonban mindkét paktum ugyanúgy az 1669-es dátumot viseli. Ez az ellentmondás lehet, semmit sem jelent, de a következő nyomra is vezethet minket: Ha az apát leírásából mint a legrészletesebből indulunk ki, különféle nehézségek adódnak. Amikor Christoph Haitzmann a pottenbrunni plébánosnak megvallotta, hogy az ördögtől szorongatott helyzetben van, és a határidő nemsokára lejár, akkor (1677-ben) csakis az 1668-ban kiállított paktumra gondolhatott, tehát az első, feketével írottra (amelyről a kísérőlevélben mint egyedüli és vérrel írott szerződésről van szó). Néhány nappal később Mariazellben viszont már csak azzal törődik, hogy a későbbi, vérrel írottat visszakapja, amely még nem is lenne esedékes (1669–1677), és hagyja, hogy az első lejárjon. Ezt csak 1678-ban, azaz a tizedik évben kéri vissza. Szintén kérdéses, hogy miért szerepel mindkét iraton az 1669-es dátum, amikor az egyik paktumot világosan a következő évre utalják [„*anno subsequenti*”].⁴⁹

A kompilátor bizonyára észrevette ezeket a problémákat, mivel kísérletet tett kiküszöbölésükre. A bevezetésben az apát leírásához kapcsolódik, de egy ponton módosítja azt. A festő – mondja ő – 1669-ben szerződött az ördöggel tintával, „*deinde vero*”, később pedig vérrel. Ezzel figyelmen kívül hagyja mindkét beszámoló határozott állítását, hogy az egyik irat 1668-as, és elhanyagolja az apát tanúsítványának azt a megjegyzését, miszerint a két paktum különböző évekre esik. Így mindkét dokumentum datálásával összhangban marad.

Az apát tanúsítványában a következő szavak után „*sequenti 1669 vero anno*” [hanem a következő évben, 1669-ben] egy zárójelbe tett szövegrész található, amely így szól: „*sumitur hic alter annus pro nondum completo, uti saepe in loquendo fieri solet, nam eundem annum indicant Syngraphae, quarum atramento scripta ante praesentem attestationem nondum habita fuit.*”⁵⁰ Ez a szöveghely kétségtelenül a kompilátor betoldása, mivel az apát, aki csak egy paktumot látott, nem írhatta, hogy mindkettő ugyanazt a dátumot viseli. A zárójel valószínűleg szintén azt hivatott tanúsítani, hogy idegen hozzátételről van szó,⁵¹ tartalma pedig a kompilátor egy újabb próbálkozása a szóban forgó ellentmondások kibékítésére. Azt gondolhatta, hogy az első paktumnak bizonyára 1668-ban kellett köttetnie, de mivel az év már a vége felé járt (szeptember volt), a festő a következő évre datálta az iratot, így lehetséges, hogy a két paktumon azonos az évszám. Hivatkozása, hogy az ember gyakran teszi ezt szóbeli közléseiben is, a magyarázatra való egész kísérletet „gyenge kifogásnak” tünteti fel.

Nos, nem tudom, az eset ismertetése tett-e valamilyen benyomást az olvasóra, és arra az álláspontra juttatta-e, hogy érdeklődjön ezen apró részletek iránt. Lehetetlennek tartom a valódi tényállás minden kétséget kizáró feltárását, de ennek a zavaros ügynek a tanulmányozása során olyan feltételezés alakult ki bennem, mely azzal az előnnyel jár, hogy a lehető legtermészetesebb képet ad az események lehetséges menetéről, ha az írásos dokumentumok nem is teljesen illeszkednek hozzá.

Azt gondolom, amikor Haitzmann először Mariazellbe ment, csak egy, szabályszerűen vérrel írt szerződésről beszélt, amelynek teljesítése nemsokára esedékes lett volna, tehát 1668-ban keletkezett, épp úgy, ahogy ezt a plébános kísérőlevele állítja. Mariazellben is úgy

⁴⁸ [„... *in globum convolutam et in quatuor partes dilaceratam ...*”]

⁴⁹ [Ez a kifejezés a kompilátor bevezetőjéből származik, a korábban és később is említett „*sequenti anno*” pedig az apát tanúsítványából.]

⁵⁰ [„Itt a még le nem járt év helyett a második (későbbi) van megadva, ahogy az a közbeszédben is elég gyakran (a kéziratban „*saepius*”) történik, mivel a paktumokon azonos az évszám; ezek közül a tintával írott a jelen tanúsítvány idején még nem került vissza (az ördögtől).”]

⁵¹ [Ezen kívül sokkal kisebb betűvel is íródott, mint az apát tanúsítványának többi része.]

mutatta be ezt a paktumot, mint amit a démon Szűz Mária kényszerítésére visszaadott neki. Tudjuk, a továbbiakban mi történt. A festő nem sokkal ezután elhagyta a kegyhelyet, és Bécsbe ment, ahol október közepéig szabadnak érezte magát. Akkor aztán újra elkezdődtek a szenvedések és jelenések, amelyekben a gonosz szellem művét látta. Úgy érezte, újra megváltásra szorul, de tisztáznia kellett azt a problémát, hogy a szent kápolnában lezajlott ördögűzés miért nem hozott számára tartós megváltást. Ha gyógyulatlan visszaesőként tért volna vissza, valószínűleg nem látták volna szívesen Mariazellben. Ebben a szorongatott helyzetben kitalált egy korábbi, első szerződést, amelyről azt kellett állítania, hogy tintával írta, ezáltal elfogadhatónak tűnhetett elmaradása a vérrel írott mögött. Mariazellbe visszatérve aztán ezt az állítólagos első iratot is visszakövetelte, és ettől kezdve már nem zaklatta többé a gonosz. Mindemellett ezzel egy időben még egy másik dolgot is tett, amely rávilágít a neurózis hátterére.

A rajzokat biztosan csak a második mariazelei tartózkodásakor készítette. Az egységessé komponált címlap mindkét szerződésjelenetet ábrázolja. Festőnk valószínűleg kellemetlen helyzetbe került ama próbálkozása során, hogy új állításait összhangba hozza a korábbiakkal. Előnytelen volt ugyanis számára, hogy csak egy korábbi és nem egy későbbi szerződést költhetett hozzá történetéhez. Így nem tudta kikerülni azt az esetlen eredményt, hogy a vérrel írott paktumot túl korán (a nyolcadik évben), a tintával írottat pedig túl későn (a tizedik évben) váltotta ki. A hiba, amit a paktumok dátumozásánál vétett (a korabbit is 1669-re datálta), áruló jele, hogy történetét duplán szerkesztette. Ez a hiba az akaratlan őszinteség jelentőségével bír: kitalálhatjuk belőle, hogy az állítólagosan korábbi irat később készült. A kompilátornak, aki az anyagot 1714 előtt biztosan nem, talán csak 1729-ben vette át feldolgozásra, azon kellett fáradoznia, hogy a nem csekély ellentmondásokat, amilyen jól csak tudja, eltüntesse. Mivel az előtte lévő mindkét szerződés 1669-re volt kiállítva, azon mentség révén segített magán, melyet az apát tanúsítványához kapcsolt.

Könnyen felismerhető, miben rejlik ennek a különben tetszetős konstrukciónak a gyengesége. Már Franciscus apát tanúsítványa is két szerződést említ, egy vérrel és egy tintával írottat. Tehát választhatunk: vagy a kompilátorra fogjuk, hogy saját közbeszólásával összhangba hozva változtatott a tanúsítványon, vagy be kell ismernünk, a zavart nem lehet feloldani.⁵²

⁵² Úgy gondolom, a kompilátor szorult helyzetben találta magát. Egyrészt mind a plébános ajánlólevelében, mind pedig az apát tanúsítványában azt találta, hogy a paktumot (legalább az egyiket) 1668-ban állították ki, másrészt az archívumban őrzött mindkét iraton az 1669-es dátum állt. Mivel két paktum állt rendelkezésére, bizonyos volt számára, hogy kettő is köttetett. Az apát tanúsítványában – véleményem szerint – csak egyről volt szó, így a kompilátornak meg kellett említenie benne a másikat is, majd pedig fel kellett oldania az ellentmondást annak feltételezésével, hogy az elsőt előredatálták. A szöveg általa végrehajtott módosítása közvetlenül beleütközik abba a közbeékelésbe, amely szintén csak tőle származhat. Így arra kényszerült, hogy a közbeékelést és a módosítást a „*sequentis vero anno 1669*” szavakkal kösse össze, mivel a festő a címlapképhez fűzött (erősen megrongálódott) magyarázatában világosan ezt írja:

„Egy évvel azután Ó
..... szörnyű zaklatások a
... második alakban kényszerített
..... vele vérrel szerződjek.”
[„*Nach einem Jahr würdt Er
... schröckliche betrohungen in ab-
..... gestalt Nr. 2 bezwungen sich
.....n Blout zu verschreiben.*” – a ford.]

A festő által elkövetett „elírás” a paktum elkészítésénél, melynek magyarázatát meg kellett kísérelnem, éppoly érdekesnek tűnik számomra, mint maguk a paktumok.

Lehet, hogy az olvasó számára messze fölöslegesnek tűnik az egész elemzés a benne tárgyalt részletekkel együtt, de új érdekességet nyer, ha egy bizonyos irányból szemléljük.

Éppen azt állítottuk festőnkéről, hogy betegsége folyamán kellemetlenül meglepve kitalált egy korábbi (tintával írott) paktumot, amellyel pozícióját akarta megvédeni a mariazei egyházi férfiakkal szemben. Most azoknak az olvasóknak írok, akik a pszichoanalízisben hisznek, de az ördögben nem, s ők a szememre vehetik, hogy ostobaság tőlem ilyen váddal illetni szegény flótást (*hunc miserium*nak nevezi az ajánlólevél), hiszen a vérrel írott szerződés éppúgy fantáziájának szüleménye, mint a másik, valójában egyáltalán nem jelent meg neki az ördög, és a vele kötött egyezés csak a képzeletében létezett. Belátom, nem vitathatjuk el tőle a jogot, hogy az eredeti fantáziáját kiegészítse, ha a megváltozott viszonyok azt megkövetelni látszanak.

A dolog azonban ezzel még nem ér véget. A két szerződés ugyanis nem fantázia, mint az ördög jelenései, hanem dokumentumok, melyeket a másoló biztonsága szerint – amit Kilian apát későbbi tanúsítványa is megerősít – a mariazei archívumban mindenki számára láthatóan és kézzel foghatóan megőriztek. Tehát dilemma előtt állunk. Vagy el kell fogadnunk, hogy a festő mindkét egyezményt (amelyeket állítólag isteni kegyelemből kapott vissza) maga készítette, amikor szüksége volt rá, vagy pedig minden ünnepélyes fogadkozásuk, mellékelt pecsétekkel és tanúkkal való igazolásaik stb. ellenére meg kell tagadnunk a szavahihetőséget a mariazei és a Sankt Lambert-i egyházi férfiaktól. Megvaló, nehezemre esne az egyháziakat gyanúsítani. Ugyan hajlok a feltételezésre, hogy a kompilátor az összhang érdekében meghamisított néhány dolgot az apát eredeti tanúsítványában, de ez a „másodlagos megmunkálás” nem áll messze modern világi történetírók hasonló tevékenységétől, és bizonyára jóhiszeműen történt. Másrészt az egyházi férfiak nem minden alap nélkül tarthatnak számot bizalmunkra. Mint már említettem, semmi akadály nem lett volna, hogy elhallgassák, a gyógyulás nem volt teljes, és a kísértések tovább folytatódtak. Ezen kívül a kápolnában történt ördögűzés leírása is – melynek némi aggodalommal nézhettünk elébe – józan és hitelt érdemlő. Így nem marad más lehetőségünk, mint hogy festőnket vádoljuk. A pirossal írt paktum valószínűleg nála volt, amikor a kápolnába indult vezeklési imára, hogy a démonnal való találkozás után a jelenlévő egyháziakhoz visszatérve előhúzhassa. Ez az irat nem feltétlenül azonos azzal, amelyet később az archívumban megőriztek, hanem elgondolásom alapján viselhette az 1668-as dátumot (kilenc évvel az ördögűzés előtt).

V. A neurózis további menete

Ez azonban csalás lenne, és nem neurózis, a festő pedig szimuláns és hamisító, nem pedig egy beteg megszállott. Nos, mint tudjuk, neurózis és szimuláció között képlekenyek a határok. Könnyen feltehetjük, hogy a festő ezt az iratot, csakúgy mint a későbbit, egy különös, a vízióihoz hasonló állapotban készítette, majd magával vitte. Nem is volt más választása, ha az ördögi paktumról és az attól való megváltásról alkotott fantáziáját meg akarta valósítani.

Bécsi naplójának szavai viszont – melyet második mariazei tartózkodásakor adott át az egyháziaknak – hitelt érdemlőek, s mélyebb betekintést nyújtanak a neurózis motivációjába, illetve rávilágítanak, milyen haszonnal járt az Haitzmann számára.

A feljegyzések a sikeres ördögűzéstől a következő év, 1678. január 13-ig⁵³ tartanak. Október 11-ig igazán jól érezte magát Bécsben, ahol férjezett nővérénél lakott, ekkor azonban

⁵³ [Az első kivételével minden eddigi német kiadásban tévesen „15-e” áll ezen a helyen.]

újrakezdődtek a látomások, görcsök, eszméletvesztés és fájdalmas érzetek kíséretében. Ezek vezettek a festő 1678. májusi mariazelli visszatéréséhez.

Az újabb szenvedéstörténet három fázisra osztható fel. A kísértés először egy szépen öltözött lovag alakjában érkezik, aki rá akarja bírni, hogy dobja el a Szent Rózsakereszt Testvériségbe⁵⁴ való felvételét igazoló iratot. Ő ellenállt, így a következő napon megismétlődött a jelenés, de ezúttal egy pazarul díszített teremben, ahol előkelő urak táncoltak szép hölgyekkel. Ugyanaz a lovag, aki egyszer már megkísértette, egy a festészetre vonatkozó ajánlatot⁵⁵ tett neki, és szép pénzt ígért érte. Miután imádságok segítségével sikerült eltüntetnie a látomást, az néhány nappal később még nyomatékosabb formában tért vissza. A lovag ezúttal az ünnepi asztalnál ülő legszebb nők egyikét küldte hozzá, hogy a társasághoz vigye, s ő csak nehezen tudott ellenállni a csábítónak. A legijesztőbb azonban a kevéssel ezután következő látomás volt egy még pompásabb teremről, melyben egy „*aranyból készült trón*”⁵⁶ magasodott. Körülötte királyuk érkezését váró lovagok álltak. Ekkor odalépett hozzá az a személy, aki eddig már többször is foglalkozott vele, és felszólította, hogy lépjen fel a trónra, mert „*örökké királyukként akarják tisztelni*”.⁵⁷ Ezzel a túlzó fantáziával ért véget a kísértések első, egészen áttetsző fázisa.

Erre ellenhatásnak kellett következnie, mégpedig egy aszketikus reakció formájában. Október 20-án nagy fényesség jelent meg, melyből egy hang tudatta, hogy ő Krisztus, s követelte, hogy hat évig egy sivatagban szolgálja Istent. A festő egyértelműen jobban szenvedett ettől a jelenéstől, mint korábban a démonitól. A rohamból csak két és fél óra elteltével ébredt fel. Következő alkalommal a fényvel körülvett személy sokkal barátságosabb volt. Fenyegette, amiért nem fogadta el az isteni javaslatot, majd a pokolba vezette, hogy megremítse a kárhozottak sorsa. Úgy tűnik azonban, a hatás elmaradt, mivel a fénybe burkolózott, magát Krisztusnak nevező személy jelenései még többször megismétlődtek, és minden alkalommal a festő több órás „távollétével” és önkívületi állapottal jártak. Ezek közül a legkiemelkedőbb az volt, amelynek alkalmával a fényes személy először egy városba vezette, ahol az emberek az utcákon a sötétség mindenféle művét gyakorolták. Majd ennek ellentétéként egy szép ligetbe vitte, melyben a remeték Istennek tetsző életüket éltek, és Isten kegyelmének és gondoskodásának kézzel fogható bizonyítékait kapták. Ezután Krisztus helyén maga a Szűzanya jelent meg, aki korábbi segítségnyújtására hivatkozva intette, hogy kövesse szeretett fia parancsát. „*Mivel nem igazán tudta rászárni magát*”,⁵⁸ Krisztus a következő napon visszajött, és alaposan meggyötörte fenyegetéseivel és ígéreteivel. Így végül engedett, s úgy döntött, kilép ebből az életből, és azt teszi, amit követelnek tőle. E döntéssel ér véget a második fázis. A festő konstatálja, hogy ettől kezdve nem volt több víziója, és kísértés sem érte.

Mindazonáltal döntése nem lehetett túl szilárd, vagy megvalósítását halasztotta túlságosan későre, mert amikor december 26-án a St. Stephan katedrálisban imáját végezte, egy jóra való szízlányt megpillantva, akit egy szépen kicsinosított úr kísért, nem tudott szabadulni a gondolattól, hogy ő maga is lehetne ennek az úrnak a helyében. Bűnös gondolatáért büntetés járt, mely még azon az estén villámcsapásként sújtott le rá: ragyogó lángok közt látta magát, majd elájult. Próbálták felébreszteni, de ő csak hánykódott a szobában, míg nem vér ömlött a szájából és az orrából. Úgy érezte, forróság és bűz veszi körül, és egy han-

⁵⁴ [Vallási rend, melybe Bécsbe érkezésekor vették fel.]

⁵⁵ [Ez a szöveghely érthetetlen számomra.]

⁵⁶ [„... *Goldstuckh aufgerichteter Thron* ...” – a ford.]

⁵⁷ [„... *wollten ihn für ihren König halten und in Ewigkeit verehren.*” – a ford.]

⁵⁸ [„*Da er sich hiezu nicht recht resolviret* ...” – a ford.]

got hallott, mely közölte vele, hogy ezt büntetésül kapja haszontalan és hiú gondolataiért. Később a gonosz szellemek kötelekkel ostorozták, és azzal fenyegették, hogy minden nap így fogják kínozni, míg el nem határozza, hogy belép a remeterendbe. Ezek az élmények egészen a feljegyzések végéig (január 13.) folytatódnak.

Láthatjuk, szegény festőnk kísértés-fantáziáit aszketikus fantáziák, végül pedig büntetés-fantáziák váltják fel. Szenvedése történetének végét már ismerjük. Májusban Mariazellbe megy, ott előhozakodik a korábbi, fekete tintával írt szerződés történetével, ezt okolva az ördög újabb zaklatásaiért, majd ezt is visszakapja, és meggyógyul.

A *Trophaeumba* másolt képeket e második mariazeelli tartózkodása alatt festi. De tesz még valamit ebben az időben, ami egybevág a naplója aszketikus szakaszában megfogalmazott követeléssel. Nem megy ugyan a sivatagba remetének, viszont belép az Irgalmas Testvérek rendjébe: *religiosus factus est*.

A naplót olvasva az összefüggések újabb részletét érthetjük meg. Emlékszünk, hogy a festő azért kötelezte el magát az ördögnek, mert az apja halála után rosszkedvűsége és munkaképtelensége miatt gondjai voltak önmaga fenntartásával. Ezek a tényezők – depresszió, munkaképtelenség és az apa miatti gyász – egyszerűbb vagy bonyolultabb módon mind összefüggnek egymással. Elképzelhető, hogy az ördög azért jelent meg számára nagy mellekkel, mert a tápláló apa szerepét kellett volna betöltenie. Reménye nem teljesült, továbbra is rosszul ment a sora, nem tudott rendszeresen dolgozni, vagy nem talált elég munkát. A plébános ajánlólevele úgy beszél róla, mint „*hunc miserium omni auxilio destitutum*”. Tehát nemcsak morális értelemben szenvedett segítséget, hanem anyagiban is. A későbbi víziók beszámolóiban [a naplóban] itt-ott olyan megjegyzéseket találunk, melyek – csak úgy, mint a látott jelenetek tartalmai – arra utalnak, hogy az első sikeres ördögűzés sem változtatott ezen. Olyan embert ismerünk meg festőnk személyében, aki semmire sem viszi az életben, és emiatt senki sem bízik benne. Az első látomásban azt kérdezi tőle a lovag, hogy mihez is akar tulajdonképpen kezdeni, mivel senki sem törődik vele („*mihez akarok kezdeni, mikor mindenki elhagyott*”⁵⁹). A bécsi víziók első sorozata teljesen megfelelnek a szegény, lecsúszott, élvezetre éhező ember vágyfantáziáinak: pompás termek, jólét, ezüst evőeszköz és szép nők. Itt lelhetünk rá arra, amit az ördöghöz való viszonyból hiányoltunk. Az akkori melankólia ugyanis élvezetképtelenné tette, és arra kényszerítette, hogy a legcsábítóbb ajánlatokról is lemondjon. Úgy tűnik, az ördögűzés után úrrá lett a melankólián, s a világfí minden vágya újraéledt benne.

Aszketikus vízióinak egyikében arra panaszkodik vezetőjének (Krisztusnak), hogy senki sem hisz neki, emiatt nem tudja végrehajtani parancsát. A válasz sajnos homályban marad („*bár nem fognak hinni nekem, mégis jól tudom, mi történt, de kimondani képtelen vagyok*”⁶⁰). A remetéknél átélt jelenet azonban sok mindent megvilágít. Isteni vezetője egy barlangba viszi, ahol egy öregember már hatvan éve ül, s kérdésére megtudja, hogy Isten angyalai etetik minden nap. Ezután ő maga is látja, ahogy egy angyal ételt hoz az öregnek: „*Három tálat étellel, egy kenyeret, egy gombócot és italt.*”⁶¹ Miután a remete evett, az angyal mindent összeszedett és elvitt. Ebből megérthetjük, mivel kísértették a jámbor víziók: olyan életforma választására voltak hivatottak ösztönözni őt, ahol nincs többé gondja önmaga élelmezésére. Ebből a szempontból Krisztus beszédei is figyelemreméltók az utolsó látomásban. Fenyegetése szerint, ha a festő nem engedelmeskedik, történni fog valami, ami kénysze-

⁵⁹ [„... *dieweillen ich von jedermann izt verlassen, waß ich anfangen wurde.*” – a ford.]

⁶⁰ [„... *so fer man mir nit glauben, waiß ich wol, ist mir aber selbes auszusprechen nmöglich.*” – a ford.]

⁶¹ [„*Drei Schüßerl mit Speiß, ein Brot und ein Knödl und Getränk.*” – a ford.]

ríti őt és az embereket, hogy higgyenek [benne],⁶² s kifejezetten inti: „*Ne törődjek az emberekkel, még ha üldöztek is, vagy nem kaptam tőlük segítséget, Isten nem hagyja el.*”⁶³

Christoph Haitzmann volt olyannyira művész és világfi, hogy nem volt könnyű számára lemondani erről a bűnös világról, de elhagyatott helyzetére való tekintettel végül mégis megtette. Belépett egy egyházi rendbe, ezzel véget ért belső harca, és anyagi szükségét sem szenvedett többé. Neurózisában tükröződik ez a végkifejlet abban, hogy amint visszakapta az állítólagosan korábbi paktumot, megszűntek rohamai és víziói. Démonológikus megbetegedése mindkét fejezetének tulajdonképpen ugyanaz az értelme. Haitzmann mindvégig csupán az életét akarta biztosítani: első alkalommal az ördög segítségével üdvözülése árán, majd amikor ez csődöt mondott, és fel kellett adnia, az egyházi rend segítségével a szabadsága és az élet legtöbb élvezeti lehetőségének árán. Talán Christoph Haitzmann maga is csak egy szegény ördög volt, akinek nem volt szerencséje. Talán túl ügyetlen vagy túl tehetégtelen volt, hogy elartsa magát, és ahhoz az embertípushoz tartozott, akiket „örök csecsemőkként” ismerünk. Ők azok, akik nem tudnak elszakadni a boldogító anyai kebeltől, és egész életükön keresztül igénylik, hogy valaki más tartsa el őket. Festőnk tehát ezen a betegség történeten keresztül tette meg az utat az apjától az ördögon keresztül, akit apapótléknak kívánt, a kegyes atyáig.

Felületes vizsgálódás esetén szemfényvesztésnek tűnhet ez a neurózis, mely elfedi a komoly, de banális létért folyó küzdelem egy részét. Bizonyára nem minden esetben ez a helyzet, ám gyakran előfordul. Az analitikusok gyakran szembesülnek azzal, milyen kedvezőtlen olyan üzletembert kezelni, aki „különben egészséges, de egy ideje neurózis jelei mutatkoznak rajta”. A neuróziát az üzleti összeomlástól való fenyegetettség érzése váltja ki mellékhatásként. Ebből az az előnye származik, hogy szimptomái mögé el tudja rejteni tényleges gondjait. Más szempontból szerfölött célszerűtlen, mivel olyan erőforrásokat köt le, amelyet előnyösebb lenne a veszélyes helyzet higgadt megoldására használni.

Jóval gyakrabban fordul elő, hogy a neurózis a létfenntartási és önellátási érdektől önállóbb és függetlenebb. A neuróziát megteremtő konfliktusban csak libidós érdekek játszanak szerepet, vagy pedig libidós érdekek, szoros összeköttetésben a létfenntartási érdekekkel. A neurózis dinamikusa mindhárom esetben azonos. Egy valóban nem kielégíthető libidótorlasz régi fixációkhoz való regresszió segítségével lefolyást teremt magának az elfojtott tudattalanon át. A beteg énje, amíg „hasznot tud húzni” ebből a folyamatból, eltűri a neuróziát, jóllehet ennek ésszerű ártalmasságához nem fér kétség.

Festőnk rossz élethelyzete nem hozott volna létre ördögi neuróziát a szükségéből kinőtt, felerősített apavágy nélkül. Miután pedig a melankóliától és az ördögtől sikeresen megszabadult, még hátravolt a harc a libidinózus életkedv és annak belátása között, hogy a létfenntartás kényszerűen lemondást és aszkézist követel. Érdekes, hogy a festő nagyon is érzi szenvedéstörténete két részének egységét. Egyrészt mindkettőt az ördöggel kötött paktumokra vezet vissza, másrészt nem tesz éles különbséget a gonosz szellem és az isteni hatalmak behatásai között. Mindkettőre azonos megnevezést használ: az ördög megjelenései.

Fordította: DOBOS ELVIRA

⁶² [A közbeszúrás és a szögletes zárójel Freudtól származik.]

⁶³ [„*Ich solle die Leith nit achten, obwollen ich von ihnen verfolgt wurdte, oder von ihnen keine hilfllaistung empfienge, Gott würde mich nit verlassen.*” – a ford.]

MICHEL DE CERTEAU

Hogyan kezeli Freud a történelmet?

„Az ördögi neurózis a 17. században” kapcsán*

Amit elsősorban történelemnek hívunk, az csupán elbeszélés (*récit*). Minden a *legenda* kirakatával kezdődik, amely a „furcsa” dolgokat az *olvasás szükségszerű* rendjében helyezi el. Ahhoz, hogy a *máshol* csupán megismételje az *ittet*, fantáziára van szükségünk. Az elbeszélte dolog értelme előre meghatározott egy tautologikus rendszerben, amely csupán a jelenről tesz kijelentéseket. Már a szöveg befogadása előtt lezajlik egy művelet, amelynek célja, hogy a múltból csupán a jelen kirakósjátékába illeszkedő töredékeket őrizze meg, s ezért kirekeszti a másságot, a másság fenyegetését, amely beleivódott a társadalom elalvása előtt mesélt történeteibe.

Ezek a legendává rendezett jelek egy más típusú analízis céljára is felhasználhatók. Ekkor egy másik történelem kezdődik, amely heteronómiát („ez elmúlt”) akar bevezetni a nyelv homogenitásába („ez elmondható”, „ez elolvasható”), s a történetit egy szöveg anyagából hozza létre. Tulajdonképpen ez a *történelem előállítás* (*faire de l'histoire*).

A *történelem* szó két pólus, az elbeszélte történelem (*Historie*) és a csinált történelem (*Geschichte*) között ingadozik. E sablon érdeme, hogy jelezni tudjuk a különbséget a két jelentés – a munka területe és a változás területe – között. Mert a történész mindig az első jelentésből indul ki és a második felé törekszik, hogy saját kultúrájának szövegében feltárja az olyan dolgok által okozott törést, amelyek máshol és másképpen történtek. Ebben az értelemben ő *állítja elő* (*produit*) a történelmet. Átrendezi a töredékeket, amelyeket társadalmának fantáziája már előre rendszerez; újabb részeket csatol hozzájuk; különbségeket és hasonlóságokat állít fel köztük; jeleiket egy másik dolog nyomaként érzékeli, s ezáltal egy eltűnt konstrukcióra utal. Végül soron tehát hiányokat teremt. Dokumentumaiból – olyan mesterségbeli fogások révén, amelyekre itt nem szükséges utalnunk – egy múltat állít elő, amelyet az ő új diskurzusa hatalmába kerít, de nem olvaszt magába. Munkája tehát maga is egy esemény. Mivel nem ismételt, ezért a történelem-legendát történelem-munkává változtatja. Ugyanilyen műteti eljárás alakítja át a történész viszonyát a már említett múltbeli tárgyhoz, valamint az ezt a tárgyat kijelölő dokumentumok közötti belső összefüggést.

Az utóbbi értelemben merül fel itt a történelem kérdése. Nem az a célunk, hogy a Freudtól kapott tudásból levezessük az ő történelem-„konceptióját”, és nem is az, hogy a freudi interpretáció eredményeit a történeti kutatás aktuális módszerei alapján mérlegeljük; hanem az, hogy felfedezzük, hová vezetnek, mire felelnek Freud saját kultúrájának „történeti” vidékére tett kiruccanásai. Hogyan kezeli saját nyelvezetének ezt a részét, hol kapcsolódik érdeklődése számos más kortársának izléséhez? Mit kezd a történelemmel mint pszicho-

* *Annales E.S.C.*, vol. 25. (1970.) 654–667. A fordítás a következő kiadás alapján készült: Certeau, Michel de: *Ce que Freud fait de l'histoire. A propos de „Une névrose démoniaque au XVIIe siècle”*. In: *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1975. 291–311.

analitikus? Ajánlatosabb tehát az ő munkáját egy egyedi eseten keresztül vizsgálni. Megkockáztatjuk azt, hogy felvetünk néhány kérdést, bár nincsenek meg az eszközeink ahhoz, hogy valódi tudományos státuszt biztosítsunk nekik; és nem rendelkezünk e kérdések lezárhatóságának illuzórikus előfeltevésével sem.

Talán ez a tanulmány maga is egyfajta reakció a pszichoanalízis bizonyos típusú felhasználása ellen. Számos munka mutatja – az etnológiában éppúgy, mint a történelem-tudományban –, hogy a pszichoanalízis fogalmainak használata új retorika kialakulásának kockázatával jár, melynek révén ezek a fogalmak stílusalakzatokká változnak. Az apa halála, Oidipusz vagy az áttétel mindig bevezethető. Ha ezeket a freudi „fogalmakat” minden célra felhasználhatónak tekintik, nem nehéz őket ráaggatni a történelem homályos területeire. Sajnos azokban az esetekben, amikor azért vannak jelen, hogy jelöljék vagy diszkréten elfedjék azt, amit a történész nem ért, csupán dekorációs eszközként szolgálnak. Körülírják a tisztázatlan dolgot, de nem magyarázzák meg. A tudás hiányáról tanúskodnak. Ott alkalmazzák őket, ahol a gazdasági vagy a szociológiai elemzés *fenntartást* (*reste*) hagy maga után. A kihagyás irodalma, a veszteségek kifejtésének művészete, a kérdezés érzélgőssége ez, nem freudi analízis.

A történelmi, a freud-i „Aufklärung” előállítás

„Az ördögi neurózis a 17. században” című tanulmány 1922-ben keletkezett.¹ A diagnózishoz szükséges pontosításokért a szövegre fogok utalni. A benne foglalt történet ismert: egy 17–18. századi kéziratban (*Trophaeum Marianocellense*, Bécs, Bibl. nat., ms. 14084) őrződött meg, amelyről Freud részletes leírást készített.

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy bajor festő, Christoph Haitzmann, aki 1677. szeptember 5-én a pottenbrunni (Alsó-Ausztria) plébános ajánlólevelével ellátva megérkezett a mariazelli apátságba (Zell, Stájerország). A levél, amelyet Leopold Braun szeptember elsején írt a kolostor apátjának, s amelynek másolata megtalálható a *Trophaeumban*, elbeszéli, hogy néhány hónappal a Pottenbrunnba való megérkezése után, augusztus 29-én a festőt a templomban rettenetes görcsök lepték meg, és a következő napokban hasonló tüneteket mutatott. A plébános faggatására bevallotta, hogy 1669-ben elcsábította őt az ördög, és ő írásban kötelezte magát arra, hogy kilenc év múlva testestül-lelkestül az övé lesz. Más szövegekből megtudhatjuk, hogy „melankóliája” az édesapja halálához köthető, amely az ördöggel kötött paktumot megelőző depresszió forrása volt. A szerződés lejárt 1677. szeptember 24-ére esett. A szerencsétlen azt remélte, hogy a zelli Boldogságos Szűz Mária megmentheti őt, arra kényszerítve a Gonoszt, hogy adja vissza a vérrel írt paktumot.

Egy minden valószínűséggel 1677 szeptemberében íródott (és szintén a *Trophaeumban* megtalálható) elbeszélés szerint a Mariazellbe való érkezését követően három napon és három éjszakán át próbálták kiűzni Haitzmannból az ördögöt. Szeptember 8-án, Mária születésének ünnepén megpillantotta az ördögöt, aki szárnyas sárkány alakjában jelent meg neki a Szűznek szentelt oltár bal sarkában. Haitzmann, kiszakítva magát a papok közül, az oltárhoz rohant és visszahozta a paktumot. Néhány nap múlva visszatért Pottenbrunnba, majd Bécsben is felbukkant, ahol nővére és annak férje lakott.

¹ Freud, Sigmund: *Gesammelte Werke*. Imago Publishing, London, Bd. XIII. 315–353.: *Eine Teufelsneurose im siebzehnten Jahrhundert*. [Certeau ezen hivatkozásait a két szöveg párhuzamos megjelenítése miatt elhagytam. – A ford.] A szöveg angol fordítását lásd a *Standard Edition* 19. kötetében, 69–105.; a (nem túl kielégítő) francia fordítás pedig az *Essais de psychanalyse appliquée* című kötetben található, Gallimard, 1952. 213–254.

Október 11-től egészen 1678 májusáig azonban újabb görcsöket, különös jelenéseket kellett elszenvednie, egy alkalommal a lábai is lebénultak. Elkezdte leírni ezeket az állapotokat egy naplóban (másolata a bécsi kéziratban található), amelyet 1678. január 13-ig vezetett, s a vízióit – elsősorban a hol „tisztas idős polgárember”, hol emléket viselő démon képében megjelenő ördögöt – ábrázoló képekkel illusztrált. Visszatért Mariazellbe, ahol a „gonosz lélek támadásairól” panaszkodott. Mindezt egy, az ördöggel kötött másik (de csupán tintával írott) szerződésnek tulajdonította. Az újabb ördögűzés nyomán ezt a paktumot május 9-én este 9 óra körül szerezte vissza. Nem sokkal később Chrisostomus testvér néven belépett a Gyógyító vagy Irgalmas Testvérek rendjébe. 1700. március 14-én halt meg a Moldva folyó mellett Neustadtban. A tartományi rendfőnök által írt, egy 1714-es vizsgálat nyomán keletkező feljegyzés szabályszerű életvitelről és a gonosz időnként fellépő további támadásairól számol be, amelyek az ördöggel kötendő újabb szerződés felé hajszolták; bár igaz – teszi hozzá a jelentés –, hogy ez utóbbiak mindig olyankor jelentkeztek, amikor „egy kicsivel több bort ivott a kelletténél”.

A kézirat gondosan lemásolja a két „*syngraphé*”-t is. Az egyik, vérrel írva: „Anno 1669. Christoph Haitzmann. Szerződést kötök e Sátánnal, hogy elkötelezett fia leszek, és a kilencedik évben övé lesz testem és lelkem.” A másik, tintával írva: „Én, Christoph Haitzmann, aláírom ennek az úrnak, hogy elkötelezett fia leszek a kilencedik évig. 1669.”

Ez tehát a „megszállottság” (*possession*) egyik esete. Több ezer ilyen volt a 17. században. A történelem eme sötét szakasza, a „babonák vad világa” megtorpanjtja és elbűvöli a történészt és a filozófust egyaránt. De ennek a marginális tapasztalatnak a moraja nem szűrődik be a mi diskurzusunkba.

Pedig Freud számára éppen ezek a „korai idők” jelentik a felszíni kincsesbányát. Ami számunkra sötétségbe vész, az ő számára „tisztas ércként” mutatkozik meg. Igaz, épp elég dolog van itt, ami hitetlenkedést vagy gyanút ébreszthet, hiszen a történész, akit írott forrásai determinálnak, a boszorkányságot csupán az írás vagy a saját szövegének *margóján* lévő üres helyként fogja fel;² a filozófus pedig az ördögöt a minden értelem és társadalom létrehozásához nélkülözhetetlen „behatárolt szerkezetből” (*structure de limite*) száműzött fogalomként definiálja (amely kirekesztettsége miatt olvashatatlaná vált).³ De *ebben* a szövegben Freud nem ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Vajon szert tehetünk-e – hála a freudi „megvilágításnak” és annak, hogy ez a történelem terepén megy végbe – egy olyan tudományos „modellre”, amely pontosítaná azt, amit *interdiszciplinaritásnak* nevezünk? Ez a találkozás lehetővé tenné a kifinomult tudományok, jelen esetben a történelem és a pszichoanalízis közötti megkülönböztetés és szembeállítás feltételeinek meghatározását. Ezáltal adódna lehetőség a *puha* (*mou*) interdiszciplinaritás felszámolására, amely manapság a tudományok által kijelölt területek hézagaiba férkőzik; amely üres, bizonytalan és elmondhatatlan köztes térként csupán *kihasználja*

² A megszállottságról és a boszorkányságról szóló információkat valójában a dokumentumok állítják elő (jogi, orvosi, vallási stb. szövegek); nem a boszorkányoktól vagy a megszállottaktól származnak, hacsak nem a véd eljárások vagy az ítélethirdetések hálózatából rajzolódnak ki.

³ Erről a szétválasztó vagy kirekesztő struktúráról lásd Foucault, Michel: *Histoire de la folie à l'âge classique*, Plon, 1961. Előszó V–VI.: „Történelem csupán a történetietlenség talaján lehetséges.” [Mivel a mű 1972-es kiadásából készült magyar fordítás (*A bolondság története a klasszicizmus korában*, Ford. Sujtó László, Budapest, 2004.) nem tartalmazza a Certeau által hivatkozott előszót, az idézetet saját fordításban közlöm. – A ford.] A Foucault által előrevetített értekezés [uo., 45., 81. lábjegyzet – a ford.], melynek témája a „démoniség élménye és a XVI. és XVII. század között bekövetkezett leigázása” lenne, megfeleltethető a „Médecins, juges et sorciers au XVIIe siècle” című tanulmányának, amely a *Médecine de France* folyóirat 200. számában jelent meg 1969-ben. (121–128.)

a tudományok működését; vagy amely megkönnyíti számukra, hogy saját magyarázatukon túl a többiekre is hassanak. Az interdiszciplinaritás, amelyről itt szó lenne, inkább az episztemológiai csillagképek megragadására törekszik, miközben azok egymás tárgyainak új felosztást, eljárásaiknak pedig új státuszt biztosítanak ... De Freud nem ebből a szempontból vizsgálja a dolgot. Azok számára ír, akik *hisznek (glauben)* a pszichoanalízisben, s teszi mindezt egy olyan tudomány nevében, amelynek éppen az ő általános (*überhaupt*) „sikere” biztosította azt a cézári jogot, hogy vizsgálódásait új területekre terjeszthesse ki, miként az önbizalmat is, hogy első hódításait megszilárdíthassa. Elküldte hát a „nyilát” Trójába, bízva abban, hogy a boszorkányokkal körülvevett várost nem csupán ostromló sereggel, hanem ezzel a fegyverrel is meg lehet hódítani.

Freud kezdettől fogva ilyen jellegzetes módon viszonyul a mariazelli kéziratához. Nem azért próbálja ki eszközeit ezen a számára még érintetlen, pszichoanalitikus módszerrel nem „művelt” területen – vagyis a 17. századból származó iratokon –, mert az számára idegen, látszólag távoli és már a múlthoz tartozik. Hanem épp ellenkezőleg, azért, mert az az övé. A dokumentumok, amelyeket olvas, az ő területéhez tartoznak. Az ő jelenének, egy még nem analizált jelennek a részét alkotják. Mindez rávilágít a lényegre. A mariazelli dokumentum egy mesterséges, de valóságos egész töredéke, amelyet olvasmányok, ismeretek, érdekek, vagyis összességében Freud kultúrája alkot, sük és teljes egészében kortárs felszín, ahol már azelőtt adatott számára hely, hogy erre *feljogosítaná önmagát. Benne* van ebben a nyelvben (páciensei, barátai és olvasmányai nyelvében), mielőtt tudósként bármit is kezdene vele. Ebből a szempontból nézve a kézirat sem vet fel számára más problémát, mint nyelvének összes többi töredéke. Pontosabban a rá jellemző módon, saját tudományos eljárásával, amely kultúrájának erre az elemére is kiterjed, *történelmi* dokumentumot csinál belőle.

A jelen (a múlt elsősorban csupán a jelen egyik modalitása) kulturális geográfiájában maradványként fellelhető szóhalmazhoz az analízis vastagságként (*épaisseur*) adódik hozzá. Egyébként ugyanígy jár el a freudi terápia is: feltárja a beteg szavainak szerveződését, amely „elárulja” azok eredetét; s ezáltal a szavakat a bennük rejlő, (hiányzóként és jelenlévőként) múlttá váló eseményekre vezeti vissza. Az interpretáció álszent módon olyasmiből indul ki, amit „az ember bárhol találhat”, mondja Freud, de a jelenhez és a mindennapokhoz viszonyítva „a legfurcsább következtetések” beismerésére készlet. A történelem ennek a „furcsaságnak” (*étrangeté*) az egyik formája. Nem közvetlen adottság, és nem is *a priori*, hanem a tudományos *cselekvés terméke*. Jelen esetben a pszichoanalízis teremti meg. Hogyan? Haitzmann esetéhez kapcsolódva Freud éppen ezt fogja megmutatni *Aufklärungjában*, vagyis megvilágításán keresztül (ez a szöveg egyik szava: *aufklären*). Általánosságban elég tehát annyit mondani, hogy mint egyébként mindig, az analízis a szavak közötti összefüggéseket az idők közötti összefüggések nyomaivá változtatja. A szöveg megmunkálásával a verbális elemek felszínét az azt szervező összefonódások hálózatává alakítja, amelyek a szavakat kitörölt, vagy elvesztett dolgok szerepében artikulálják, s a szöveget múltbeli események csalóka jelévé változtatják.

Azt szeretném kiemelni, hogy egy verbális összefüggés valóban implikálhatja, a freudi vizsgálat pedig létrehozhatja a történelmet. Haitzmann esete első ránézésre történelminek tűnik, hiszen a 17. századra datálható – jó módszer ez arra, hogy beleillesszük a mai kronológiai felosztás rekeszeibe. Valójában onnantól fogva válik történelmivé, amikor beleíródik a történelem valamely problematikájába, amelyet még Freud sem tud nem kimutatni értelmese munkája során.

A 17. század történelméhez

Nem fogok tehát leragadni annál a *heurisztikus* érdeklődésnél, amelyet *Az ördögi neurózis* a történész vagy a filozófus számára nyújthat. Ahhoz épp elég időt töltöttem el a 17. század történelmének eme peremvidékén,⁴ hogy a századot igazán nagyra tartsam. Ebből a szemzőből nézve azok az érvek, amelyeket Ida Macalpine és Richard Hunter hoznak fel a freudi tézissel szemben,⁵ inkább „szcientista”, mint tudományos műveltségéből merítenek ihletet. Abból a keleti bazárra emlékeztető tudásból, amelyhez a „vallásfilozófia” már hosszú ideje oly megtisztelően hasonlítja magát: itt formája szerint egy helyre kerül az összes eredet edénye; ahogy az ugyanazon területen fellelhető összes emlős ördög, vagy akár a különböző civilizációkban felbukkanó számtalan hold is. Ez a fajta analízis a vallások sokféleségéből egyetlen „témát” emel ki, jelen esetben például a női attribútumokkal, emlékekkel, stb. felruházott ördögöt. Bármiből, amihez hozzányúl, kiemel egy elemet, hogy azt pusztán a szemlélő rejtett gondolatain alapuló analógiákból gyűjteményszerűen konstituált *tárgyhoz* csatolja. Egy-egy elem értelme valójában csupán a társadalom belső történelmi viszonyaiban betöltött szerepének elemzése révén megközelíthető, vagyis akkor, ha ez az elem egy nyelv hálózatába beleíródott *terminusként* megragadható. Macalpine-nak és Hunternek szintén igazuk van,⁶ amikor elégtelennek és tévesnek ítélik azt az információt, amelynek alapján Freud kijelenti, hogy Haitzmann festményein⁷ az ördög emlékekkel történő ábrázolása „szokatlan”. De ez a pont nem tölt be lényegi szerepet Freud értelmezésében, aki itt saját fegyvereikkel vág vissza ellenfeleinek. Másat akar mondani.

Historiográfiai perspektívából nézve a klasszikus kor értelmezése két pontot tarthat meg a freudi analízisből, amelyek kétségtelenül számos fejtegetés alapjául szolgálhatnak. Csupán megemlítem őket, mivel nem igazán a jelen kutatás céljához, inkább annak „következményeihez” kapcsolódnak.

⁴ Utalok itt Robert Mandrou mára már klasszikussá vált könyvére (*Magistrats et Sorciers en France au XVIIe siècle*. Plon, 1968.), s ugyanakkor a J.-J. Surin *Correspondances* című művében (dir. M. de Certeau, DDB, 1966.) újra feldolgozott dokumentációra is; valamint az erről a tárgyról írt tanulmányomra: Certeau, Michel de: *L'absent de l'histoire*. Mame, 1973.: „La magistrature devant sorcellerie du XVIIe siècle”, 13–39.

⁵ Macalpine, Ida – Hunter, Richard A.: *Schizophrenia 1677. A Psychiatric Study of an illustrated Autobiographical record of Demoniacal Possession*. London, 1956. 197. Haitzmann festményeinek reprodukcióival.

⁶ Macalpine–Hunter: *Schizophrenia 1677*, 103.

⁷ A pszichoanalitikus és etnológus Róheim Géza átvett egy még freudiánusabb szempontot, amikor ezt az elemet (a női ördögöt) beilleszti a Haitzmann által ráruházott jelek *rendszerébe*. Elfogadja az *Une nerveuse démoniaque* által javasolt értelmezést (*Psychanalyse et anthropologie*. Gallimard, 1967. 523–525.), de jobban preferál egy másikat, amely a feltételes múlt idő értelmében lenne freudiánus (amit Freud mondhatott volna, vagy amit kellett volna mondania): „Meg vagyok győződve arról, hogy ha Freud később írta volna meg ezt a cikkét, akkor az Ördögöt mint felettes ént értelmezte volna. A zavarok a melankóliával, vagyis a felettes énnel szembeni erőszakos támadásaival kezdődnek. Mindez az apa halála után jelentkezik, s az alany vétkesnek érzi magát halálvágya miatt. Mint festő alsóbbrendűnek tartja magát (a bűnösség és az alsóbbrendűség keveréke), és megígéri, hogy az apa-pótlék engedelmes fia lesz, amennyiben ez (az apa-pótlék vagy a felettes én) tompítja a rá nehezítő nyomást, és nem gátolja tovább énjének aktivitását. A harc az én és a felettes én között akkor ér véget, amikor az apátság falai összezárulnak körülötte. Ezen túl biztonságban van...” (uo. 524., kiemelés tőlem). Akármí legyen is ez a „harc a felettes én és az én között”, amely gyakran az istenek háborújára hasonlít, a befejezés ilyen típusú megjelenítése nem felel meg a freudi gondolatnak, amely, mint látni fogjuk, egy kissé abba az irányba tart, hogy a történetet, miként a legendákat, boldog megbékéléssel zárja le. Róheim Géza értelmezése elszalasztja a „helyettesítések” vagy „eltolások” (lásd *lentebb*) lényegi problematikáját, amelyek, Lacan szavaival élve, kizárják „a megoldás ígérét”-t.

Az első az *Ördög–Isten ambivalencia* Freud által kiemelt jelentősége, amelyet szívós-ságának számtalan 17. századi formája is megerősíteni látszik. Például a vallási autoritást felváltva az Állam (és elméleti szinten az „Állam-elv”) az Atya „helyettesítőjévé” (*Ersatz*) válik, akit (hogy átvegyem a szöveg egyik szavát) „szétbontottak” a vallásháborúk. De az Atya kezdeti ambivalenciája nyilvánvalóan fennmarad minden egyes Egyházban, a vallási tapasztalat isteni és ördögi közötti örök ingadozása révén; másrészt újra felbukkan annak a mozgásnak a kétértelműségében, amely ezt az „Állam-elvet” még „isteni jogként” vagy „Pokol-elvként”⁸ tünteti fel. De hozhatnánk más példákat is.

Másodsorban a szöveget elemző Freud számára Haitzman ördöggel kötött paktumai egy olyan szerződés reprezentánsai, amely a halott apjától megfosztott festőnek megszerzi *azt az előnyt*, hogy kilenc évig *másik apja legyen*, cserébe az életéért, a testéért és a lelkéért. Ugyanígy, a fiú-lét érdekében kötelezi el magát később az Irgalmas testvérek rendjének. Ez az értelmezés azt sugallja, hogy a 17. században – a boszorkányszombatok éjjeli diskurzusában éppúgy, mint a polgári élet nappali diskurzusában – a különböző szociokulturális szerveződések hasonló forrásból erednek. Vagyis valójában azért vállalunk különböző „kötelezettségeket”, hogy megszerezzük a védenc, a hívő vagy a „fiú” privilegizált státuszát. A probléma akkor keletkezik, ha *nincsen többé apa* (aki felé elkötelezzük magunkat). Innen származik az is, hogy a szerepet számos formában örökítik tovább, míg végül maga a király fogja betölteni. A fiú-lét és az apa által fiúvá lét szükségletének ilyen típusú lezárásával a társadalom jelenlegi szerveződését állíthatjuk szembe (de vajon meddig?), amelyben a megélhetés vágya továbbra is az apával való újabb találkozásból képződik, ha el is idegenedik tőle, de ezt a vágyat az alapvető mesterkéeltség, a társadalmi nyelv és az *anonim törvény* hordozza.

Itt meg kell állnunk két, első látásra paradox módon társított, de valójában egymást olyannyira kiegészítő kérdésnél, hogy a freudi eljárás is így tagolja őket: az egyik a múlt olvashatóságának, a másik az apa helyettesítésének kérdése.

Az olvasható múlttól a rejtett jelenig

A 17. századi ördögi neurózis Freud szerint „leplezetlenül megmutatkozik”. Egyébként a gyermekkori neurózishoz sorolják, mivel a gyerekeknél jobban kimutatható, mint a felnőtteknél. A 17. században (az emberiség Freud által „sötétnek” tartott, „középkorinak” is nevezett „korszakában”), leplezetlenül (*mit freien Augen*) nyilvánul meg ez a betegség, amelyet később, a 20. században csupán az alapos kutatás tárhat fel. Akkor magától értetődő volt az, ami ma homályos lenne. A tiszta reprezentációk „*Aufklärung*”-ja a 17. század „gyermekei” számára gyerekjáték volt.

Így tehát a *legősibb* lenne a *legvilágosabb*. Ez a helyzet⁹ lehetővé teszi annak a (már a tanulmány elején megjelenő) freudi előfeltevésnek az értelmezését, amely szerint a „különböző (17. századi) szavak mögött” ugyanazokat a neurotikus struktúrákat „ismerjük fel”. Itt tehát egyáltalán nem egy mögöttes, homogén „valóság”-ról van szó, amely a „lényegi”-

⁸ Lásd például Étienne Thuau tanulmányát: *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*. A. Colin, 1966. 478.

⁹ Ennek a helyzetnek csupán az *elméleti* jelentőségét veszem itt figyelembe. Amit Freud a *távolabbi* (és tőle jobban „elszigetelt”) manifesztációknak és ezen keresztül talán a tárgy nem rendeltetészerűen használt és „halott” nyomainak tulajdonít, vagyis ez a hozzáférhetőbb és *tisztább* létjelleg közelebb vihetne az archeológia iránt tanúsított érdeklődéséhez, és utat nyithatna az ő saját pszichológiája felé.

hez vagy a *thumosz*¹⁰ hasonlóan alábástyázná a reprezentációk diszkontinuitását. A profi történész hajlamos lenne inkább átlényegíteni a folytonosságot (egyfajta „haladás” vagy „logika” formájában, amelynek a kifejeződése lenne a történelem; vagy mennyiségi formában, melynek eredeti kódrendszere már előre meghatározza a folytonosságot stb.). Túl gyorsan tulajdonít történelmi valóságot annak, ami csupán az ő történelmi diskurzusának koherenciája, és az egymást követő tények rendjeként kezeli azt, ami valójában az ő gondolkodása által előfeltételezett vagy megkövetelt rend.

Freud itt nem a dolgok különféle leplek alá rejtett állandóságáról beszél. Szerinte ugyanaz az ambivalens és feszült viszony ismétlődhet és „újra felbukkanhat” (mint „tartalom”, *Inhalte* – mondja): erről árulkodnak az ezt a viszonyt hol a „démonologikus köntös” 17. századi formájában, hol a „szervi betegségek” 20. századi nyelvezetében kifejező, egymást követő maszkok. Az állandó „tartalmat” a váltakozó fogalmak közötti összefüggés jelenti, melyek közül az egyik tegnap még *ördögi álca*, ma pedig már migrén, fekély, *szervi betegség*. A múltból legjobban maga az illúzió felismerhető, hiszen többnek tűnik számkra annál, mint ami, vagyis illúzió. A család, melynek révén az elfojtott konfliktus megjelenik és elrejtőzik, ott „tisztább”. Az apa lealacsonyításának „nyoma” a múltban láthatóbb volt, mint ma. Ez a megállapítás egyfajta „történelmi” távolságot vezet be az olvasó és az általa elemzett dokumentum közé. Ez a távolság kifejezhető ugyan: „ez látható *volt*” [*c’était visible*]; de jelen esetben ez a láthatóság a folyamatos múlt időnek kölcsönzi súlyát („*volt*”), és jelzi a különböző idők közötti távolságot.

Ehhez a koncepcióhoz egyébként a szöveg más elemei is kapcsolódnak. Először is Freud a 17. század előtti időket idézi fel. Korábban a „kezdet” („*début*”) mint *Anfang* (kezdet [*commencement*]) vagy mint *Ursprung* (eredet [*origine*]) fogalmazódott meg. Ezekben a „sötét időkben” az apa dualitása (az apához kapcsolódó ambivalens viszony kivetítése) *egyetlen* (*unique*) személyiségen belül reprezentálódott, aki egyszerre Isten és Ördög. Kezdetben vala az *ugyanaz* és az *egyszerű*: egyedül Janus hordozta magában a konfliktusban álló kétértelműséget. Ez az *Urbild*, ösképp lett később „kettészakítva” és „felbontva” – mondja Freud: az „első gyermeki képzet”-ben (amely egyszerre engedelmes és kihívóan dacos) jelenlévő kettősséget két szembenálló személyiségen, Istenen és Ördögön keresztül magyarázzák. A fejlődés tehát megvilágít, és közben feloszt. Ha a múlt olvashatóbb, mint a jelen, akkor ez annak a „törvénynek” (mondjuk freudianusnak, egyelőre anélkül, hogy megkülönböztetnénk, hogy Freud találta-e ki, vagy csupán felélesztette) a nevében lehetséges, amely minden magyarázat eredeti *határaként* és elemi *evidenciájaként* állítja be a legyőzhetetlen kétértelműség pusztá megjelenítését.

Nem ez a megfelelő hely arra, hogy kitegessük az összes bizonyítást vagy cáfolatot, amelyeket az antropológia ebből a szempontból felvonultathat. Voltaképpen Freud soha nem hitte azt, hogy ő a pszichoanalízisnek köszönhetően fel van mentve a pontos társadalomtörténelmi tájékoztatás vagy az egyén és a közösség közötti tagolódás érvényesítése alól. A mariazelli kéziratokhoz kapcsolódó kutatásai arra utalnak, hogy bőséges, ráadásul tudományos forrásanyag állt a rendelkezésére; s ugyanez érvényes azokra a kutatásokra, amelyeket *Leonardo da Vinciről* (1910) vagy *Michelangelo Mózeséről* (1914) stb. szóló tanulmányainak megírása előtt folytatott; és még inkább bizonyítja ezt sajnálkozása, amikor ezekről a művekről szólva azt állítja, hogy „adott mennyiségű elégtelen tényből [volt]

¹⁰ [A *thumos* az ókori görög bölcsélet lélekfelosztásának egyik eleme. Eszerint a lélek részei: Elme (Nous), Élénk Lélek (Thumos), Tápláló vagy Vegetatív Lélek (Epithumia). – A ford.]

kénytelen széleskörű következtetéseket levonni”.¹¹ Számára a jelenségek pontos jegyzéke mindig előfeltétel maradt. Másrészt a *Totem és tabu* (1912) tartotta főművének, ugyanolyan fontosságúnak, mint *Álomfejtés* (1905), amely szembefordul a korábbi művel és ki- teljesíti. A nyelvezet és a keletkezés analízise feltárja e művek szerveződését, áthidalva az „individuálszichológia” (*psychologie individuelle*) és a „tömegpszichológia” (*psychologie collective*) közötti felosztást.¹²

A *Totem és tabu*ban Freud olyan célt tűz maga elé, amely még kevésbé tartja tiszteletben ezt a felosztást. Szándéka szerint „közvetíteni akar az etnológusok, nyelvűvárok, folkloristák stb. és a pszichoanalitikusok között”. Olyan „összetalálkozás” ez, állítja, „amely nem maradhat haszon nélkül”, akkor sem, ha nem „adhatják meg egyik csoportnak sem, amire szüksége van: az előbbieknak a kielégítő bevezetést az új pszichológiai technikába, az utóbbiaknak a feldolgozásra váró anyag kellő ismeretét.”¹³ Ezen a *hiányosságon* keresztül Freud voltaképpen beismeri, hogy *máshonnan meríti a szükséges* alanyanyagot [*matériau*]. Haitzmann esetében például R. Payer-Thurn doktornak és udvari tanácsosnak „köszönheti”, a Bécsi Hitbizottmányi Császári (korábban Birodalmi) Könyvtára igazgatójának, aki önállóan publikálta munkáját.¹⁴ De Bullitt-től is kapott Wilson elnökről szóló feljegyzéseket, vagy Frazer-től és bizonyára másoktól is a totemizmusra vonatkozó „tényeket” stb. Valójában az említett „alanyanyag” azon kutatások terméke, amelyekre a pszichoanalízis támaszkodik. Ezek tehát nem *tények*, hanem *gyártmányok* (*fabrications*). Vagy ugyanezen az alapon még tények ugyan, de *történelmi* tények, a kifinomult (20. század eleji) tudományok eredményei és jelei. Tehát ugyanabban a helyzetben vannak, mint azok a „tények”, amelyekről Freud egyik vagy másik páciense beszél: magát a beszédet vagy a tényeket is kidolgozzák, mintegy készre gyártják. Amikor a betegeiről van szó, az analitikus a tőlük kapott nyelvi „alanyanyagot” rögtön *termékként* [*produit*] fogja fel. Vajon ugyanígy áll-e hozzá a történelemtől vagy az etnológustól kapott „alanyanyag”-hoz? Ez itt a kérdés. Kevésbé lényeges tehát az, amit pedig oly gyakran hangoztatnak, hogy Frazer ismeretei például „elavultak” vagy fogyatékosak. Dora vagy Hans ismeretei, amelyekről a *Pszichoanalízis: öt előadásban* esik szó, még inkább azok. De az analitikusnak, amikor az ezzel a nyelvvel (amely viszont teljes egészében a páciense nyelvétől függ) szembeni függőségéről vall, még inkább fel kell tennie magának a kérdést, hogyan kezelje azt (jelölőként vagy valóságként?); miként azt is, hogyan határozza meg a saját értelmező munkáját ehhez a függőséghez viszonyítva.¹⁵ Súlyos kérdés, de nem szükséges más, a freudi problematikától idegen kérdésfelvetések miatt érdektelenné válnia.

¹¹ Freud, S. – Bullitt, W. C.: *Le président Thomas Woodrow Wilson. Portrait psychologique*. Albin Michel, 1967. W. Bullitt előszava, 8. A Freudra nagy hatást gyakorló, Bullitt által összegyűjtött dokumentáció valóban bőséges és pontos: „Régóta szeretett volna pszichológiai tanulmányt írni egy kortársról, akiről ezernyi tény áll rendelkezésre.” (uo.)

¹² Freud, Sigmund: *Totem et tabou*. Avant-propos. [*Totem és tabu*. Előszó. Ford. Dr. Pártos Zoltán. Budapest, Göncöl Kiadó, é. n., 7. – A ford.]

¹³ Freud: *Totem és tabu*, 7.

¹⁴ Payer-Thurn, R.: „*Faust in Mariazel*”. In: Chronik des Wiener Goethe-Vereins, 1924. 3.

¹⁵ Akárcsak Róheim Géza (*Psychanalyse et anthropologie*, 20–21.), aki, kissé elhamarkodottan, tisztán mitikusnak és fantazmagórikusnak minősíti a Freud által megjelenített „ősi események”-et. Ez példázza azt az esetet, amikor ezeket kifejezetten történelmi szempontból ítéljük meg, és nem figyelünk oda a freudi történelem-felfogásban betöltött *funkciójukra*.

A történelem feladata, a dolgok elrejtése

De térjünk vissza Freud démonikus neurózisról szóló szövegéhez, amely egyébként – az *Urbild*hoz való visszatérés ürügyén – talán ugyanazon kényszer hatására állt össze, amely más kortárs gondolkodókat is arra ösztönzött, hogy a nyelv eredetéről és a nyelvek fejlődéséről értekezzenek. Akárhogy is legyen, a Freud által bevezetett fogalom az egyszerűbe (az egyetlen *Bild*) sűríti a nyelvet, amely *már nincs jelen* (az eltűnt, eredeti *Ur*), nem azért, mert *megsokszorozódott*, hanem mert éppen a megvilágító felbontás révén rejtetté, kevésbé nyilvánvalóvá vált. A történelem (*Geschichte*) feladata szüntelenül elrejtí az, ami olvasható volt, s teszi mindezt ugyanazzal a gesztussal, amely a leleplezés szándékával újra-egyesíti (*démultiplie*) az egyszerűt. A magyarázatok az ellentétek kibontakozását és ezen keresztül a reprezentációk megsokszorozódását idézik elő, vagyis ezer vetületté szórják szét az *Urbildet*, miközben „analitikus” nyelven megismétlik azt. Így tehát az eredetileg oly „tisztá” (*net*) konfliktus felbontásával és álcázásával operálnak: egyszerre elemző és eltörölő hadművelet ez. Amikor Freud feltárja ezt a magyarázó munkát (talán ennek a 19. században bekövetkező felgyorsulása tette lehetővé a pszichoanalízist), „újra rátalál” a konfliktusra, de már nem Képként (*Bild*), hanem az összes új nyelvet, például a beteg, egy társadalom ... stb. nyelvét szervező (*tudományosan igazolt*) törvény formájában. Ugyanakkor új tárgyat is nyújt a tudomány számára: a megvilágítása során elveszített jelöltet (a „tartalmat”); az *elemzés* közben mindig *eltűnő* tárgyat; végül pedig az ezen eltűnés és a magyarázatok közötti *kapcsolatot*.

Egyfajta öskép (*Urbild*) továbbra is jelen van Freud tanulmányában. A tanulmány implikálja, pontosabban feltételezi ezt az ösképet, de nem rajta kívüli, már előre adott „tárgyként”; és nem is egy egyszerű tautológia eredményeként, melynek segítségével az analitikus diskurzus önnön lehetőségfeltételét a saját fejlődéstörténetének egyik elemévé változtatná. Épp ellenkezőleg, ez a tudomány honosítja meg, méghozzá saját nyelvének törvényében, az idők különbözőségét és az idő megmunkálását.

Valami hasonló dolgot sugall a totem (apa-állat) esete, ez az óriási etnográfiai átverés, melyet a kor legtisztéletreméltóbb szerzőitől veszünk át.¹⁶ Freud ebben látja egy olyan (történelemalkotó) *összefüggés* egyezményes, mégis szükségszerű kezdőpontját, amely az egyszerűtől a komplexig, vagyis a totem által reprezentált ambivalenciától a későbbi magyarázó felbontásig ível. Freud tehát az ősi „reprezentált”-ban felfedezi annak a törvénynek az első megkülönböztető jelét, amely később a totemikus Imágónak,¹⁷ „az emberiség *legrégebb* (*ältesten*) törvénykódexé”-nek szétszakadásait, átalakulásait és magyarázatait irányítja majd. Mivel esetében az ambivalencia nyilvánvalóbb, „a tabu *régibb* (*älter*), mint az istenek, és oly időkben keletkezett, mikor még semmiféle vallás nem volt.”¹⁸ (Kiemelés: M. de C.)

Valójában tehát ez egy olyan koncepció, amely elgondolhatatlan lett volna a hegelianizmus szcientista és historiográfiai utóélete, vagyis a történelem totalizáló víziójának a „haladás” [*progrès*] fogalmi mentén történő kidolgozása nélkül. De amikor Freud átveszi a kortárs etnológia vagy történettudomány eredményeit és egy másfajta *egység*hez vagy tudományos *tárgy*hoz viszonyítva rendezi el őket, jelentésbeli változást idéz elő korának

¹⁶ Lévi-Strauss írt erről egy detektívtörténetet, amely demisztifikálja a hajdani totemizmust: Lévi-Strauss, Claude: *Le Totémisme aujourd'hui*. P.U.F., 1962. 155.

¹⁷ Freud itt maga is utal a *Totem és tabu* című művére. A könyvben hangsúlyozza a totemizmus „enigmatikus” jellegét, és állandóan saját értelmezésének két fogalmi sémájára hivatkozik: az „eredeti” és a gyermek közötti párhuzamra, valamint a vallásos kifejlődésükben reprezentálódó ambivalens átmenetre (lásd a 2. és a 4. fejezetet).

¹⁸ Freud: *Totem és tabu*, 24.

kulturális közegében. Relativizálja, visszájára fordítja magát a fejlődést. Egy másik problémát *vet fel*.

Így tehát az *Urbild „nyom”-a (trace)*, amely a 17. században még „tisztá” (*nette*) volt, hamarosan belesüpped az egymást követő magyarázatok tufájába, amely végül eltakarja. Ezt a folyamatot ahhoz hasonlíthatnánk, ami napjainkban a beteg felvételekor egy pszichiátriai osztályon történik: neurózisának jegyei, amelyek érkezésekor még tisztán kivehetők, az egészségügyi rendszerbe történő bevezetésével elhalványulnak, beleolvadnak a kórházi társadalom törvényébe és a pszichiátriai tudás társadalmi korpuszába. A beteg „bekebelezése”-nek ritmusa szerint „oldódnak fel”, és maga a gyógyító szándék álcázza őket.

Ilyen, a zártosztályi struktúrákba történő fokozatos bevezetés lenne a történettudomány, s az egyes társadalmi „diskurzusok” sorra eltörölnék a születését kiváltó tüneteket. A kultúra a reprezentációk *eltolásán (déplacement)* keresztül jön létre (például ma már nem hiszünk az ördögben). Ám amikor eltöröl egy fantáziát (amely éppen az említett eltolások következtében vált archaikussá), azt hiszi, hogy annak „kezelés”-én (*soigner*) vagy megszüntetésén fáradozik, holott megelégszik azzal, hogy más módon és még jobban álcázza. Ebből a szemszögből nézve az egymást követő „terápiák” a „gyógyítás” (a kezelés vagy a fejlesztés) eszközeiként húzódnának végig a történettudományon, és ezek az eszközök mindig az elrejtés módozatai maradnának.

Így talán jelzést kaphatunk arról a gyógyászati „tér”-ről, amelyet Freud magának kijelöl. A pszichoanalízis nem alkot újabb sorozatot annak az illúzióknak a fejlődésében, amelyet a demisztifikáció képessége, sőt a világhossz maga is tovább gyarapít. Sokkal inkább egy *episztemológiai törést (coupure épistémologique)* akar létrehozni ebben a végtelen folyamatban. A pszichoanalízis tehát az „általánosán” érvényes (*gültig*), új típusú „megvilágítás” (*élucidation*) elgondolásának és gyakorlásának eszköze lenne, és végső soron az a célja, hogy beszámoljon a lezárás lehetőségét kiküszöbölő, kettős szerkezeti viszonyról:

- ez egyrészt az egyes „analitika” (amely töredékessé teszi a reprezentációt) azáltal, hogy feloldja a reprezentáltat) viszonya ahhoz, amit meg akar mutatni, és amit végül valójában eltol;
- másrészt az egyes *Aufklärungen* viszonya a megvilágításokhoz (*élucidations*), amelyek hozzá képest vagy megelőlegező, vagy hasonló szerepet töltenek be, amennyiben a reprezentált vizsgálata egyszerre tudományos szükségszerűség és az észrevétlen megtévesztés új módszere is egyben.

Az apa helyettesítései

Haitzmann ördöge kapcsán Freud „apapótlék”-ről (*Vaterersatz*) beszél. Az ördög az apa helyettesítője.¹⁹ De az „Ersatz”, „pontosabban” a „felmagasztalt apa”, vagy még inkább az „apa másolata”, vagyis [a róla] *utólag* kialakuló kép (*Nach-bild*) helyére egy másik dolog is behelyettesíthető: a találó nevű Irgalmas Testvérek rendje. Ez utóbbi a festőt az aszkézis törvényeinek rendeli alá, s ezáltal megfosztja minden örömtől (leszámítva egy-egy boros palackkal elkövetett csínytevést). De mindezekért cserébe a rend „segítség”-et is nyújt neki, válaszul a férjezett nővérénél Bécsben töltött szomorú tél (1677–1678) idején átélt „elhagyatottság”-ára (*Verlassen*), amely előidézte azt az elhatározását, hogy „visszavonul a világtól”. A rend pszichológiai és materiális értelemben egyaránt kielégítette a festő azon igényét, hogy biztosítsa a saját egzisztenciáját (*sein Leben sichern*). Vagyis életbiztosítékul, a „tápláló apa” helyettesítőjéül szolgált számára.

¹⁹ Ebben a témában mellőzöm Freud érvelését.

Így tehát, ezzel az új módszerrel már nem az ördög, hanem a hit „angyalai táplálták őt”. Egy kicsit „távolabbra” (*weiter*) toltta magától a „betegségét”: a „normális” és a „patologikus” közötti határ ugyanis nem más, mint a helyettesítés határa. A festő ugyanannak a „fogadalom”-nak a célpontjait váltogatja, s közben csupán eltolja a megoldatlan feszültséget. Tehát az egytől (az ördög) kétségkívül a sok (a Rend testvérei) felé halad. A kettős fantázia (az ördöggel kötött paktum) a társadalom (a közösség) törvényévé válik. A kimerült (monoidikus) csend, amelyet a bécsi tél idején végig megőrzött, most diskurzusba (a szavak artikulációjába) csap át, amikor 1678 májusa után ő, akinek korábban nem sikerült kifejeznie önmagát, végre megleli a szavakat. De ezek a szavak ugyanazt mondják ki, bár számára rejtve és leegyszerűsítve. Ezen túlmenően viszont még át kell adnia magát „testestül-lelkestül”, hogy megszerezze a *fiúság privilégiumát*. Mindez csupán ama köztes helyzet rosszindulatú (még *ördögi*, abban az értelemben, amennyire a történelem csak lehet) megfordítása, amelyet már Bécsben megismert, miután megszabadult az ördögtől, de még nem lépett be a rendbe: azon a télen munkaképtelen, védtelen állapotban volt; munka (asz-kézis) és megoldás (apa) nélkül töltötte az időt. Korábban az ördög egy maszk volt, melynek jelöltjét egy másik maszk leplezi le. Haitzmannt a vallási aszkézis feladata még inkább felmenti az olyan típusú munka alól, amely számára a „megélhetést biztosítaná”; engedélyt kér, hogy gyakorolhassa a közösségi *törvényt*, amelynek *aláveti* [*s'abandonne*] és szenteli magát, hogy ne legyen *elhagyatott* [*abandonné*].

Alapjában véve Freud nem igazán az apapótlókat [*substituts*] veszi figyelembe, inkább az apa helyettesítéseit [*substitutions*]. Nem arra akar célozni ezzel, hogy az „eltolásnak” nincs valódi jelentősége; és nem is arra, hogy a „gyógyulás” csupán a nyúl bűvészmutatvánnyal történő eltüntetése: még mindig ott van, csupán másként van elrejtve. Több ez, mint puszta szemfényvesztés (*Glaukelspiel*). Egyszerű terapeutikus szempontból nézve van fejlődés, de csak abban az értelemben, hogy Haitzmann-nál a manifesztációk (víziók, gör-csök) *megszűntek*, illetve onnantól fogva közösségi természetűekké váltak. A látszólag megszüntetett, de vallási formában továbbra is reprezentált konfliktus, amely máshol vagy egy másik korban talán tudományos vagy politikai (stb.) formát öltene, megmarad. Freud gyanakvó iróniájával élve úgy fogalmazhatnánk, hogy „normális” formában jelenik meg, amivel „bárhon találkozhatunk”. Pedig a „normálisnak” a törvényhez igazított nemes arcu-lata már nem megmutatja, hanem éppen hogy elrejtja a „legfurcsább” dolgok maradványait.

Ennek az eljárásnak az ellentétét idézi fel az olyan üzletemberek esete, akik az üzleti veszteségeket patológikus „tünetekkel” kompenzálják. A helyettesítés ugyanezen folyamata vezet Haitzmannt, csak épp az ellentétes úton, a neurotikus „manifesztációktól” a vallásos hivatásig. Egyébként mind a *vallás* [*religion*], mind a *kereskedelem* [*commerce*] egy „paktum”-ra [*pacte*] utal, amely mindkét szó etimológiájába beleíródott. A *paktum* homológ struktúrája, ez a fehér kavics egyszer már felkeltette figyelmünket, s az értelmezés útjára terel minket: fel kell tennünk a kérdést, hogy mi az, amit a kereskedő (*Kaufmann*) valójában „megvásárol” a vevőtől, akik eltartják őt? Milyen analóg „biztosítékot” keres a „patologikus” nyelvezet kerülőútja révén? Hogy vajon ezen „abnormális” manifesztációk révén nem fed-e fel azt a hasznót, amelyet a vevőktől vár? Ez lenne tehát az *Ersatz*, a betegség „előny”-e (*Gewinn*). A vevőtől a betegségig vezető út helyettesítés eredménye. „Más nevek alatt” ugyanaz a feszültség „található meg” itt is és ott is. De hol nyilvánult meg ez a feszültség korábban? Hol rejtőzhetett el még ennél is jobban? Mindenesetre nem létezik a pszichoanalitikus megjelenése előtt (amennyiben ő csupán a szavak árusa, aki egy tudománynak szenteli magát, és általa válik egy új szerzetesrend tagjává), aki a páciensek, a tudás vagy a Társadalom törvényéhez való hűsége miatt nem nyeri el az „angyalok által táplált” létmódot.

A gyanú a tudás és a kereskedelem összes jelenkori formájára kiterjeszhető. Más-más alakban ugyan, de mindig ugyanaz a paktum garantálja a „létbiztonságot” (a végtelenségig ismételt illúzió révén) a törvényt „betartó” személyek számára. Az apa helyettesítői mélyen behatolnak a társadalmi vagy ideológiai struktúrákba. Ezek az *Ersatzok* már az archaikus éjszaka vagy az ördögi képzetvilág leghalványabb nyomát sem mutatják, hanem a nappal, a „normális” és a tudás színezetét öltik magukra. Egész egyszerűen a szépséges „primitív” reprezentációktól ama tápláló törvény civilizált, sőt „tudományos” maradványai felé haladunk, amely „gyengédség” és „kihívás” tárgya is egyben, és megoldás az elhagyatottságra. „Könnyű” megmagyarázni azt, állítja Freud, hogy Haitzmann az ördöghöz fordult, miután elveszítette az apját, és a Testvérekhez, miután elűzte az ördögöt. De az, hogy az intézmények ezernyi mai formája a „normálist” a rejtett norma álarcává változtatja, kevésbé látható és nehezebben felfedhető.

Lényeges szempontjainak egyike nyomán a történelem gyógy módok sorozataként is vizsgálható. A múltban, számtalan könnyen azonosítható módozat mellett, létezett a szent terapeutát illető hódolat vagy az Ördöggel kötött paktum. De vajon szintén gyógy mód-e a tudomány kultusza, a kereskedelem nyughatatlan szertartása vagy maga az analitikus gyakorlat? Úgy tűnik, hogy lépésenként áll össze az egyazon betegség korábbi formáit helyettesítő „egészség” vagy világozság. Ez az eljárás fokozatosan tolná el ugyanannak a feszültségnek a *manifesztációit*, ezáltal alapozva meg és tartva fenn a szociokulturális különbségeket és a történelem változatosságát, amely a historiográfia tárgya. De ezek a módosulások csupán elárulják és megismétlik az *Urbildben* már nyilvánvalóan adott ambivalenciát. Az „apa” nem hal meg. „Halála” csupán egy újabb legenda, az ő törvényének maradványa. Mindez úgy megy végbe, mintha soha nem lehetne megölni ezt a halált, mintha a hit, hogy benne „öntudatra ébredünk”, hogy egy másik hatalom révén elűzhető, vagy hogy (*egy holttest*) a tudás *tárgyává* tehető, egyszerűen csak jelezné, hogy ismét eltolódott, és pontosan ott helyezkedik el, ahol már nem is gyanítottuk: magában ebben a tudásban és az általa látszólag biztosított „haszon”-ban.

A tett és a törvény

Ha létezik ez a Történelem által ismételt *törvény*, amely csupán a saját, (a kezdeti *Urbild* óta) egymást követő, ám mindig megtévesztő „manifesztációin” keresztül hozzáférhető; ha ez a törvény mindig jelen van, de „mint olyan”, közvetlenül,²⁰ egy *Aufklärungban* sohasem adott, akkor vajon a freudi tudomány nem éppen eme törvény újabb változataként jelentkezik? Talán csak egy *újabb* megvilágítás abban a mozgásban, amely még jobban elrejti a jelöltet azáltal, hogy demisztifikálja reprezentációinak egyikét? Ez a probléma magából a freudi világozságból ered, de önmaga ellen fordítja azt. Végül is az, amit a történelem tesz Freuddal, épp ellentétes azzal, amit Freud tesz a történelemmel. Mellesleg vajon nem éppen ez-e a történelem mindenfajta filozófiájával és tudományával együtt járó, azokhoz árnyékként ragaszkodó tagadás?

Mivel itt nem tárgyalhatjuk ezt a kérdést, maradjunk a Haitzmann esetéről szóló egyedi tanulmány által nyújtott megoldás elemeinél: ez a megoldás nem csupán visszavezet minket egy általános érvényű törvényhez, hanem működteti is azt. A praxis ürügyén az analízis a freudi törvény *applikációja* és ugyanakkor Freud *cselekvése* is egyben. Az analízis az, ami

²⁰ Emléksünk, hogy Nietzsche „szemérmetlen”-nek, „illetlen”-nek és ugyanennyire illuzórikusnak találta az „igazság” mint olyan közvetlen megtalálásának igényét. Nietzsche, Friedrich: *Le gai savoir*. Avant-propos. [Magyarul: *Vidám tudomány*. Előszó. Ford. Wildner Ödön. Budapest, 1926. – A ford.]

ezeket összekapcsolja, és ami Freudot mint szerzőt a saját tudományához viszonyítva meghatározza.

Freud praxisában először is az okoz meglepetést, hogy egy *törvényt* feltételez. Megfordítva a mondatot, valójában egy módszertani szabály igazítja a kutatási eljárás *posztulátumát* a történelem egyfajta törvényéhez. Kell lennie egy végtelen mozgásnak, melynek lényege az *elrejtés*, és amely igazolja a tudományos kutatás megszállottságát. *Kell*, hogy legyen logika a mariazei kézirat tényeiben éppúgy, mint Haitzmann életének egymást követő állomásaiban. Tanulmányában Freud mindenütt implikálja egy megtalálásra váró koherencia *a priori*-ját. Úgy ír, hogy közben katalogizálja a nagy és kicsi „jelek”-et, amelyekkel Haitzmann kapcsán találkozunk, s így megint csak kizár minden redukciót, az analízistől kezdve az egyszerű fenomenológiáig: a festő életének azonosítható „pillanatai”²¹ „egyszerűbb vagy bonyolultabb módon mind összefüggnek egymással (*miteinander verknüpft*)”. „Szóláncot” (*une chaîne des mots*) alkotnak – állítja Lacan. Vagy, más szóval élve, rendbe rendeződnek. Létezik egy majdani diszkurzivitás, mint ahogy „kell” lennie „motiváció”-nak (*Motiv*) a festő tetteiben. Az, ami később a tudományos magyarázat *racionalitását* alkotja majd, a freudi *Aufklärung*-ban egy rejtett törvényen alapul: Haitzmann elszórt szavai és cselekedetei ennek a törvénynek a *nyomai*. Az imént láttuk, amint az analízis a történelmet az egymást követő manifesztációk közötti viszonyként állítja fel. Úgy tűnik, hogy jelen esetben az analízis kapcsolódik a történelemhez: engedelmesen követi a benne található nyomokat, hogy feltárja a köztük lévő kapcsolatot. A kutatás gyakorlata és „tárgya”-nak elmélete között körforgás van.

Mégis, ebben a módszeres és tudományos gyakorlatban vannak események is: ilyen a freudi *tett*. Az összefüggés, melyet mindenképpen fel kell tárni, nem válik „gyakorlatban alkalmazandó” törvénné vagy „megszerzendő” tudássá, és nem is kell, hogy azzá váljon: ezek a dolgok a tudományt a haitzmanni ördög vagy szerzetesrend megfelelőjévé tennék.

Az analízis által tanúsított racionalitás és a történelem által ismételt törvény között van azonban egy ugrás, amely, bár rendkívül kicsi, alapvető fontosságú. A tudományos eljárás nem csupán az általa felszínre hozott és kinyilvánított törvénytől függ. A *különbség* (*différence*), amely mint olyan, sohasem lokalizálható, elválasztja a tudós *tettét* bevezető diskurzust és a törvényt, amely magát a tudományt a védelmezés (*protection*) igényének egymást követő formáihoz kapcsolja. A munka, melynek révén a tárgy *feljogosítja magát* a létezésre, más típusú, mint az a munka, amelytől a tárgy a létezésre vonatkozó *engedélyt* kapja. A freudi eljárás ezt a különbséget akarja kifejezésre juttatni.

A történelem talán az újrakezdés gesztusa, és nem csupán az eltolás következménye. Legalábbis ezt mutatja az a történelmi alakzat, amely már a freudi gyakorlat. Végül is a történelem nem azokban a megvilágításokban találja meg valódi értelmét, amelyekkel korábbi reprezentációkat helyettesít, hanem magában a megvilágítás végtelen aktusában. Mégis, ez az állítás nem más, mint a saját kijelentése, és egyedül az *Aufklärung* esetében cselekvés. Így sincs semmi objektív *garancia* a történelem vagy a gyakorlat eme két alakzatának – az egyik ismételt, a másik létrehoz – különbségére, melyek visszavezetnek minket a „történelem” szó kétértelműségéhez: ez az instabil kifejezés állandóan a „legenda” (az elfogadott szöveg, elolvasandó törvény, társadalmi haszon) és a „mássá válás” (a megnyilatkozás kockázata a saját egzisztencia biztosítása közben) között ingadozik. Maga az analiti-

²¹ A „pillanatok” – jelen esetben a depresszió, a munkaképtelenség, az apa halála stb., amelyek a Haitzmann első és második mariazei zarándoklata között elhelyezkedő bécsi periódusra tehető – Freud számára olyan tényezők, melyeknek jelentése egyszerre temporális és logikai. A kifejezés tények sorozatát és ugyanezen tények egyfajta koherenciáját is implikálja.

kus sem menekül meg ettől az ambivalenciától. Amit megvilágítani vél, az azonnal elrejtőzik, amikor a saját tudománya „csalóka segítséggé” válik számára, amikor a tudománynak „csupán az üledékét, nem pedig a mozgatórugóját őrzi meg”,²² s amikor az oktatást, a pácienseket, sőt a társadalmat is az apa, a Rend vagy az egykori ördög lelkes *Ersatz*ává változtatja.

Freud demarkációs vonalat húz a pszichoanalitikus gyakorlat két oldala között, amikor megemlíti azt a megfoghatatlan alapelvet, amelyet, mintegy borotvaként, arra használ, hogy egy-egy szöveg vagy diskurzus felszínéből kivágja a jelölőket. Azt a kritériumot fogalmazza meg, amely megkíméli őt attól, hogy saját tudományát „tápláló törvényként” fogja fel. Így szinte ránk kacintva fogja nekünk elmagyarázni diagnózisainak imperializmusát és számunkra eléggé meglepő módszerét, amellyel egy interpretációt ráhúz az esetre, rámutatva a beteg egyik szavára: „ez az”. Freud gyakorlata bevezeti a tudós tettét a szükséges tudáson túli területre. Valójában az analízis aprólékosságában furcsa módon egyfajta bizalmaskodás rejtőzik. A szerző azáltal jogosítja fel magát, hogy kockáztat. A „szimat”-ra hivatkozik, amely csakis rosszul definiált lehet, lévén az övé. Számára a pszichoanalitikus gyakorlat *kockázatos tett* marad, soha nem zárható ki belőle a *meglepetés* lehetősége, és nem azonosítható valamely norma végrehajtásával. Egy szószorozat kétértelműségét nem tudnánk feloldani pusztán egy törvény „alkalmazása” révén. A tudás soha nem garantálja ezt az „előny”-t. Az *Aufklärung* „megítélés dolga” marad – *eine Sache des Takts*.²³

Kétségtelenül a „megérzés”, a „tudós tudatlanság”²⁴ utolsó mozgatórugója tölti be annak az üvegnek a szerepét, amelyet Haitzmann, immár mint Chrisostomus testvér, „engedélyezett magának” azokon az esteiken, amikor szép csendben leitta magát. Ezeken a napokon a hajdani művész és öregecske világi fügét mutatott az ő „jó szellemei”-nek, ugyanúgy, mint ahogy egykoron fortélyosabbnak bizonyult ördögénél, s elzarándokolt Mariazellbe, hogy visszaszerezze a paktumot; vagy mint ahogy kétségtelenül csupán játszott a kolostor szerzeteseivel, előadva nekik a két egymást követő paktum komédiáját. Ez a „szegény ördög” (*armer Teufel*) ennyire azért nem volt bolond. Vagy legalábbis az örülete talán szabadság volt, melyet szembeszegezett azzal a törvénnyel, amely egy új apától tette őt függővé. Vajon Freud arra akart célozni, hogy minden tudós éppúgy kijátssza saját tudományát, mint Haitzmann a Rend szabályait? Ez lenne a „tapintatos” részegség, a cselekvés örülete. Mindenesetre Freud egy döntő fontosságú és sohasem végérvényes tettel helyettesíti a festő tilalmas szabadságát. A tudomány, amelynek végső soron egyedül a tárgy szerez autoritást, a titkolt részegség által kicselezett szabályzat helyébe lép. A tudomány előtt járó örülettel Freudnál a tudomány nyelvét *beszélő* „örület” áll szemben; az „engedélyező” tudományt összeköti a „magát felhatalmazó” tudóssal.

Lehetséges tehát a pszichoanalitikus tett és a pszichoanalízis tudománya közötti különbségtétel. De ezt a tettet semmi sem *biztosítja*, hiszen a hajdani ördögöt annyi más tápláló törvény, „ördögi” biztosíték követi, melyeket a tudásból, a páciensekből, az elzárkózásból és a számtalan más, a történetcsinálás alól a „fűség privilégiuma” révén felmentést adó módszerből nyerünk.

Fordította: GÁBOR LÍVIA

²² Lacan, Jacques: *Écrits*. Paris, 1966. 357.

²³ Freud számos alkalommal használja ezt a kifejezést: lásd *Selbstdarstellung*, IV. (*Gesammelte Werke*, Bd. XIV. 66.); *Die Frage der Laienanalyse*, V. (*Gesammelte Werke*, Bd. XIV. 250.: „Sache eine Taktes ...”); stb.

²⁴ Lacan: *Écrits*, 355., 362. Itt kommentálja Lacan Freud egyik meglepő szövegét a *Conseils au médecin pour le traitement psychanalytique* című műből (*Gesammelte Werke*, Bd. VIII. 376.).

„... idegen akadémiai kultúrából jövő, viszonylag fiatal kutató”

Beszélgetés Péteri Györggyel

Péteri György 1951-ben született Budapesten. Gimnáziumi tanulmányait 1965–1970 között a budapesti Móricz Zsigmond Gimnáziumban végezte. 1970–1976 között a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatója. 1976-tól 1980-ig a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa. 1980-ban Svédországba vándorol ki, 1994-től a Norvégiai Műszaki és Tudományos Egyetem (Trondheim) professzora. Könyvei: A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere (1979); *Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I.* (1995); *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe* (1998); *Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929.* (2002). Szerkesztésében jelent meg többek között: *Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–56* (1997); *Academia in Upheaval: Origins, Transfers and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe* (Michael David-Foxszal közösen, 2000); *Patronage, Personal Networks, and the Party-State. Everyday Life in the Cultural Sphere of Communist Russia and East Central Europe* (2002); *Across and Beyond the East West Divide I–II: Transnational and Transsystemic Tendencies in Russia and East Central Europe's Cultural Life during the Communist Era* (2004–2005); *Muddling Through in the Long 1960s. Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary* (Rainer M. Jánossal közösen, 2005).

Úgy emlékszem, hogy valamikor 1974–1975 táján találkoztunk először, én akkor kerültem a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére, Te pedig akkor még hallgatóként első nagy munkád írásával voltál elfoglalva. Mi vezetett el téged ahhoz, hogy erre az egyetemre menj, és a gazdaságtörténet kutatása mellett kötelezd el magad?

Az 1960-as évek végén, a '70-es évek elején én nagyon erősen baloldali irányultságú, hogy ne mondjam, kommunista – ha nem is teljesen a hivatalos kommunizmus követőjeként –, buta, fiatal fiú voltam, aki ugyanakkor nagyon törekvő volt, olyan értelemben, hogy szeretett volna tanulni. S én úgy gondoltam, valamiféle marxista társadalmi elmélet, filozófia, politikai–társadalmi irányultságú dolog az, amit majd szeretnék csinálni. Ezért választottam a Közgazdasági Egyetemet, azon belül pedig a tanári A szakot, mivel ott oktatták a legnagyobb óraszámban a politikai gazdaságtant. Akkor persze úgy képzeltem, hogy klasszikus szövegeket olvasunk majd, melyekből én már elég sokat olvastam, természetesen magyarul, az utolsó gimnáziumi évem alatt. Az egyetemen azonban az első év tapasztalatai kissé megrémisztettek, kicsit megbántam, hogy oda mentem tanulni. Úgy éreztem, ez a marxista–leninista politikai gazdaságtan rettenetesen steril, unalmas és érdektelen. Pach Zsigmond Pál és Berend T. Iván előadásai nyomán viszont úgy tűnt nekem, a Gazdaságtörténeti Tanszék az egyetlen, úgymond európai tanszék az egyetemen, ahol azért volt valami empirikus irányultság, tehát az ember megtanulhat valamit. A történelem egyéb-

ként is érdekelt. Noha matematika–fizika tagozatra jártam a Móriczba, de rendszeresen látogattam a történelem szakkört, sőt írtam egy dolgozatot is az 1945-ös földreformról. Másodéves egyetemistaként, úgy 1973 késő tavaszán egy szép napon bementem Berend T. Ivánhoz azzal, hogy én nagyon szeretném, ha adna nekem egy izgalmas és inspiráló kutatási feladatot. Berend bizonyára nagyon meglepődött, nem hiszem, hogy gyakori volt, hogy csak úgy a folyosóról bekopogtatnak hozzá. Azt gyanítom, hogy ekkoriban, amikor beindult „A szocialista vállalat” című kutatási főirány, rástószolták a tanszékre azt a feladatot, hogy az üzemi demokrácia témáját történelmileg „megzenésítsék”. És Berend azt mondta, nagyon jó, próbálkozzon meg ezzel, dolgozzon ezen a témán. Először nagy csalódással vettem tudomásul, hogy szó sem volt arról, hogy Berend irányításával dolgozhassak, ennek azonban egypár hét múlva már nagyon örültem, mivel Szuhay Miklóssal, aki a tanszék munkatársa volt, s tízmilliószor többet tudott mindenből nálam, így kezdődött a kapcsolat. Szuhay igazán melegszívű és kedves ember, aki, és ez talán a legfontosabb egy fiatal kutató számára, el tudta hitetni velem, hogy tehetséges vagyok.

How lett végül a kutatási témád a Tanácsköztársaság időszaka?

Nem volt a számomra teljesen világos, hogy mit akarok. Adott volt a téma, az üzemi demokrácia és annak a történeti formái, és két lehetséges kutatási irány adódott: az üzemi bizottságok tapasztalata 1945–1948 között, illetve az 1918–1919-es forradalom. Nem emlékszem pontosan, de könnyen meglehet, hogy kifejezetten Miklós terelt bele ez utóbbi témába. Végül is 1918–1919-et meg az első világháborút kezdtem el kutatni, s világos volt, hogy ebből készülhet majd el a szakdolgozatom. Tényleg fanatikus módon tudtam dolgozni, a nyári szünetekben is, és valami kis pénzt is kerestem ezzel. Annak, amit aztán résztanulmányokként írtam, igen jó volt a fogadtatása, Berendnek is tetszett, és odaadta Ránki Györgynek is.

Valamikor 1977 végén, '78 elején egyébként Berend hívta fel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó figyelmét a közben elkészült szakdolgozatomra. Közeledett a Tanácsköztársaság jubileuma, s ilyenkor szokás volt valamit kiadni ennek tiszteletére. Érdekes módon ezzel kapcsolatos az is, hogy megromlott a viszonyom vele. A Közgazdasági és Jogi Kiadó ugyanis Berendet kérte fel a kötet előszavának megírására. Szövege pedig azzal végződött, hogy e kötettel az immár nemzetközi hírű budapesti marxista–leninista gazdaságtörténeti iskola él, és hajt új és újabb hajtásokat.¹ Én világeletemben rettenetesen érzékeny ember voltam, és gondosan őrködtem az autonómiám felett, és nagyon nem szerettem, ha patronálnak. Az ideológiai minősítés nem idegesített volna annyira – jellemző módon korabeli önmagamra –, ami leginkább idegesített, ez a kisajátítás volt: szerintem nem is létezett ilyen iskola. Én nagyon szerettem volna egy iskola, egy műhely tanítványa lenni, s az egy-két évvel utánam következő hallgatónak volt is egy kis csoportjuk a gazdasági növekedés és modernizáció témájában, de nekem nem volt alkalmam semmi hasonlóban részt venni. Aztán ezt a sérelmet egy kicsit gyerekes módon úgy törlesztettem, hogy küldtem neki egy kötetet dedikálva, mint a budapesti marxista–leninista stb. kinevezett tanulójától, és ezen nagyon megsértődött.

¹ Az oral history műfajához illő adaléku megjegyezzük, hogy a megjelent előszóban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére mint nemzetközi rangú iskolára találhatunk utalást, marxista–leninista jelző nélkül. Lásd Péteri György: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest, 1979. 9.

Kik hatottak még rád az egyetemi évek alatt, kik befolyásolták a közgazdasági gondolkodásodat?

Azok, akiket olvastam, s nem azok, akik tanítottak. Nagyon szerettem Szamuely könyvét,² olvastam korai orosz irodalmat is, Buharint, illetve Kricmant³ és Gimpelszon kiváló munkáját,⁴ amelyikre még te hívtad fel a figyelmemet. Azután élmény volt számomra Kornai János könyve a gazdasági élet és irányítás központosításáról.⁵

Azért azt tegyük hozzá, mert nyilván nem mindenkinek evidens, hogy ezek az emberek nem tanítottak és nem is taníthattak a Közgazdasági Egyetemen. Nem voltál szakkollégista?

Dehogynem! Benn is laktam egy ideig a Rajk Szakkollégiumban, mivel 1972 késő nyarán elköltöztem a szüleimtől, először egy barátomnál laktam, aztán 1972 szeptemberében beköltöztem a szakkollégiumba. Ott voltak valóban előadások, amelyek sokat jelentettek nekem. Hogy még egy nevet mondjak, akit szintén nagyon tiszteltem és nagyon kedveltem: Jánossy Ferenc. Jánossy kötetét politikai gazdaságtan szakos tanári hallgatóként olvasnom kellett kötelező olvasmányként Bertóti Lászlónak és Erdős Tibornak köszönhetően.⁶

Emlékszem még ott Hegedüs András előadására, amit csak különleges engedéllyel tartott meg, nagyon jól sikerült, és tényleg óriási volt ez a szakkollégiumnak is, Hegedüsnek is. Aztán Berend is tartott a szakkollégiumban egy szeminárium- vagy előadássorozatot, amelyben nagyon hasznos, bevezető kutatástechnikai kurzust tartott – amióta tanítok, én is megteszem ezt –, olyan elemi dolgokról, hogy milyen papírt használjunk a cédulázásnál, hogy ne füzetbe írjunk, ráadásul, ha lehet, ne mind a két oldalra stb.

De az is hozzátartozik, hogy én az egyetemi éveket egy ostoba politikai közegben töltöttem. Dolgozom nagyon és nagyon tisztességesen a kutatási témámon, de ugyanakkor egy kis balos őrült vagyok, és van egy nagyon szoros társaság, melyhez én is tartozom, többek között Gervai Palival. Vele hecceljük bele magunkat abba a teljesen érthetetlen döntésbe, hogy belépünk a pártba, azokkal a szokásos gondolatokkal, hogy baloldali csak a párton belül lehet az ember, a párton kívül nem lehet megváltoztatni és befolyásolni a rendszert. Ez a szakkollégiumban is befolyásolta a működésemet, némileg elszigetelt érdekesebb dolgoktól, amelyek ott folytak. Valamifajta kommunikáció azért folyt politikailag teljesen független emberekkel is, például a szociológusoknak volt egy kis körük, ehhez tartozott például Lengyel György, Pártos Gyula és Hegedüs József.

Hogyan kerültél a Történettudományi Intézetbe? S hogyan kötöttél ki azután ott a pénzügyek kutatása mellett?

Ránki György bennjárt a Gazdaságtörténeti Tanszéken valamikor 1975 vége felé, és találkozottunk a folyosón. – Maga a Péteri? – Igen, és akkor kezdet rázott velem. Beleolvastam a szakdolgozatomba, neki nagyon tetszik, és kérdezi, hogy nem lenne-e kedvem elmenni dolgozni az Intézetbe. S akkor én azt hittem, meg kell csipkedni magam, álmodom vagy mi-

² Szamuely László: *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek.* Budapest, 1971.

³ Kricman, L.: *Geroicseszkiy period Velikoj Russzkoj Revoljucii. Opit analiza tak nazivaemogo voennogo Kommunizma.* Moszkva, 1924.

⁴ Gimpelszon, E. G.: „Voennij kommunizm”: *politika, praktika, ideologija.* Moszkva, 1973.

⁵ Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján.* Budapest, 1957.

⁶ Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról.* Budapest, 1975.

csoda ez, hiszen ez tényleg abszolút a legjobb dolog volt, ami történhetett. Ránki azt is mondta, hogy a két világháború közötti időszakkal kellene foglalkoznom. Az egyetemen a pénzügyeket elég tisztességesen tanultuk, a Pénzügy Tanszék szintén elég színvonalas volt, Hagelmayer Istvánnal, Riesz Miklóssal. Tarafás Imre a kapitalizmus politikai gazdaságtanából tartott nekünk szemináriumot, ami ugyanúgy inspiráló volt, mint Hagelmayer és Riesz előadásai. Szóval ez egy intellektuális szintet jelentett, ahol tényleg meg kell kapaszkodni, és amikor megkapaszkodtál és beledolgoztad magad, egy csomó nagyon érdekes probléma mutatkozik, amivel érdemes foglalkozni. S a pénzügyek választása egyáltalán nem volt Ránki ellenére.

Beszéljünk egy kicsit Ránki Györgyről! Mikor kezdte Ránki maga köré szervezni a fiatalokat?

Az világos volt, hogy a két világháború közötti osztályra kerülők a téma miatt, de Ránki azt mondta, hogy a munkám vezetése, ha úgy tetszik, személy szerint őhozza tartozik majd, így közvetlenül neki voltam alárendelve. Az persze egyáltalán nem magától értetődő, hogy valaki bekerül oda közgazdasági végzettséggel, én voltam az első. Több jele is volt annak, hogy odakerüléséről volt egy olyan vélekedés, hogy az Ránki egyik melléfogása, hogy ő csak úgy beránt ide valami fiatalembert. Sőt szerintem bizonyos emberek még arra is gyanakodtak, hogy én beépített rendőrügynök vagyok, efféle híresztelések rólam még sokkal később is a fülembé jutottak. Alapvetően persze nem lehetett kedvére mindenkinek az, hogy egyetlen ember, az ügyeket vezető igazgatóhelyettes, Ránki György döntött egyszemélyben a megüresedő helyek betöltéséről. Amikor a Tanácsköztársaságról szóló könyvem megjelent 1979 tavaszán, akkor figyeltek fel rám néhányan az intézeten belül, mondván, az egész jó kis könyv. Ebben talán annak a konzervatív kommunista kolléga által írott recenzióknak is szerepe volt, amely engem a tojást éppen elhagyó mérgeskígyó-csemetéhez hasonlított: pici, de harapása máris halálos ...

Az intézeten belül az ifjakat, akik azonban odakerülésemkor már jó ideje ott voltak, Varga Jajó, Fejes Jutka, Boros Zsuzsa és Szabó Dani képviselte. Ez furcsa képződmény, tényleg kis összetartó társaság volt, s részben abban mutatkozott meg, hogy ki kívül ebédelt együtt az Országház utcai épületben, akkor még a Szociológiai Intézet épületében. Szabó Daniék szobájában gyülekeztünk, Szabó Miklós is ebbe a körbe tartozott, noha ő számottevően idősebb volt nálunk. Rengeteget kávéztunk és cigarettáztunk az egyik vagy másik kis szobában. A legfontosabb dolgok ott történtek az én szememben, például én abszolút tájékozatlan voltam korábban a nyugaton kiadott irodalmat illetően, s mindig nagy-nagy élvezettel hallgattam azt a fantasztikusan részletes tudást, amivel Szabó Miki rendelkezett. Vele az Országgyűlési Könyvtárban is nagyon sokat beszélgettem, mindketten sokat ültünk és dolgoztunk ott. Sokat lehetett tőle tanulni, nagyon emberségesen tudott beszélni mindenkire. Az idősebb generáció sorából még Heckenast Gusztáv és Juhász Gyula volt rendszeresen jelen az intézeti beszélgetéseken. Ránki maga időnként bejött egy-egy kávéra, de ő állandóan futásban volt. Azután évente három-négy alkalommal voltak házibulik Ránki, illetve az utolsó időszakban Glatz Ferenc lakásán: TV-játékok, evészet, ivászat, Ránki mindig jött valamilyen mákos süteménnyel, imádta a mákos süteményeket, jól éreztük magunkat, és akkor sokszor belementünk, belementek szakmai dolgok vitatásába is. De nem volt ez sem iskola, dacára annak, hogy szakmáról beszélgettünk. Sokkal lazább és sokkal gyengébb kötelékek voltak ezek. Szerintem Ránkiban megvolt az igény a '70-es évek második felében, hogy maga köré gyűjtsön fiatalembereket, volt benne valami szomorú magányosság, próbált efféle kapcsolatokat teremteni, csak hát a választhatók köre nem volt olyan rettenetesen gazdag, bár azt ő maga alakította ki, másfelől voltak körülötte egyféle közvetítő szemé-

lyiségek, akik kicsit el is zárták tőlünk. Ugyanakkor mint személyes főnök kedves, melegszívű, generózus ember volt, aki az úgynevezett pozitív pedagógia elvei szerint mindig csak a jóról beszélt, nem kritizált semmit, hanem még bele is olvasott az emberekbe olyan dolgokat, amelyek nem voltak meg. Márpedig egy ilyen hierarchikus szakmai kapcsolatban – hierarchikus részben azért is, mert őt úgy hívják, hogy professzor, igazgató, te pedig egyszerű kis pályakezdő vagy – rengeteg kompenzálni való van, rengeteg falat le kell bontani ahhoz, hogy értelmes és tényleg ösztönző, inspiráló kapcsolat kialakulhasson, és én Ránkival soha nem éreztem rosszul magam, és ő mindig azt várta és magától értetődőnek vette, hogy jó dolgokat fogok írni, még akkor is, amikor el sem kezdtem írni, csak olvastam, levéltáraztam. Minden második vagy harmadik héten találkoztunk, s beszámoltam arról, hogy miket találtam, hogyan látom a soron következő tennivalókat, és rettentően segítőkész volt. 1978-tól a válasom miatt állandóan különböző helyeken laktam, barátoknál, évfolyamtársaknál. Az első komolyabb cikkem a pénzügyes dolgokból a Közgazdasági Szemlénél jelent meg, s azt azért tudtam megírni, mert három hónapig Gyuri lakásában laktam, míg ő külföldön tartózkodott.

Milyen kapcsolatod maradt Ránkival Svédországba való kitelepülésed után?

Rendszeresen visszajártam Magyarországra, nem utolsósorban a gyerekeim miatt, továbbra is rendszeres és jó kapcsolat volt Ránki és köztem, érdekelte őt az, hogy mit csinálok; időnként elolvasta egy-egy írásomat. Amikor például 1983-ban első hosszabb észak-amerikai utamra sor került, ő egyfajta akklimatizációs hétként meghívott engem egy konferenciára Bloomingtonba.

Hogyan került sor a kivándorlásodra Svédországba?

Találkoztam második feleségemmel, Ullával (Ulla Wikander, ma a stockholmi egyetem gazdaságtörténeti tanszékének professzora), akinek a svéd gyufakölcson volt a disszertációs témája. Magyarországon is kutatott, én tolmácsként, meg egyébként is segítettem. Barátság, majd szerelem alakult ki köztünk. Emellett elegendő is volt a sok hülyeségből, s *tabula rasát* is akartam saját magam dolgait illetően. Nem akartam mint turista Svédországba menni és engedély nélkül ott maradni, mivel két kis gyermekem maradt idehaza, vissza akartam tudni jönni rendszeresen, ezért választottam a kicsit bonyolultabb változatot, a kivándorlást. A kérelmet 1978 közepén adtam be, s 1980-ban kaptam meg az engedélyt. Az utolsó cseppet a pohárban aztán az jelentette, amikor az államrendőrség egy összekötője tényleg be akart szervezni 1979 őszén, 1980 tavaszán, amikor már benn volt a kivándorlási kérvényem. Ez nekem, ha úgy tetszik, igazolta azt, hogy innen tényleg el kell menni.

Először persze az Intézetben Ránkinak mondtam el hogy kivándorolnék Svédországba, és ő azt mondta, teljesen megért engem, ne szorongjak, aki olyan értelmes, mint én, és olyan szorgalmasan dolgozik, az nyugaton is érvényesülni fog a szakmában. Na, ez tényleg egy vitamininjekció volt számomra egy olyan helyzetben, amikor valóban tele voltam szorongással. Abszolút nem volt magától értetődő, hogy meg tudok kapaszkodni majd a szakmában odakinn is.

Már kinn voltam Svédországban, amikor levélben kértem az első kerületi pártbizottságtól a pártból való elbocsátásomat, amit levélben meg is kaptam.

Hogyan sikerült megkapaszkodnod Svédországban?

Én nem úgy költöztem ki, hogy turistaként kimegyek, szétnézek, hogy ez milyen, és ha a csúnyábbik orcáját fordítja felém, akkor visszaszaladok. Elhatároztam, hogy olyan mentalitásból, hogyha állandóan csak ideiglenesen ott állomásozó ember vagy egy teljesen új kultúrában, csak katasztrófa származhat. Nagyon erős asszimilációs attitűd volt az, amit én teljesen tudatosan választottam. Nem lihegtem én ezt rettenetesen túl, szó sem volt arról, hogy én letagadtam volna, hogy honnan jövök, vagy hogy meg akarom játszani, hogy bennszülött svéd vagyok, de az ambíció az volt, hogy én odaköltöztem, mert ott fogok élni, és amíg nem következik be valami nagyon alapos ok arra, hogy onnan el kell távoynom, én ott akarom az életemet leélni. Ehhez a nyelv nagyon fontos volt, és a nyelvtanulás nagyon gyorsan haladt: egy év múltán nemcsak folyamatosan olvasni, de tisztességesen beszélni is tudtam.

Azzal párhuzamosan, hogy jártam a bevándorlóknak szervezett nyelvi kurzusra – ahol együtt tanultam a svédet olyan emberekkel, akik a Közel-Keletről, Irakból, Iránból, nem tudom én, honnan jöttek, sokszor olyan háttérrel, hogy saját nyelvükön sem tudtak írni-olvasni, tehát a kurzus nem az írásbeliségre épült, – és látogattam emellett a stockholmi egyetem angol nyelvet beszélő hallgatók részére szervezett nyelvi tanfolyamát is. Pár hét múltán beültem a svéd központi bank, a Riksbank archívumába. Két-három nap elteltével nagy meglepődésemre már svédül dokumentumokat olvastam, nyilván az angol meg a kis német nyelvtudásomnak köszönhetően. Az a bizonyos szorgalom és a fanatikus elhatározottság, hogy én itt fogok élni, s akármit is fogok majd kutatni, de svéd történész leszek, nagyon fontos szerepet játszott.

De nem kell ezt eltúlozni, mert azért ez nem egy hősi mese, hanem ehhez hozzátartozott az is, hogy a feleségem, aki az uppsalai egyetemen dolgozott, nagyon sokat segített, valamint az ő tanszékének akkori főnöke, Bo Gustafsson, aki engem még Magyarországról ismert. Bo marxizáló baloldali volt, a '80-as évek közepén jelent meg egy könyve „*I morgon socialism*” („Holnap szocializmus”) címmel, amely szocialista választ kívánt adni Henri Lepage „Holnap kapitalizmus” című programatikus írására, megoldást keresve (nem sok sikerrel) a szocialista eszmék '80-as évekbeli válságára. Engem is nagyon érdekelt az államszocializmus története mint olyan, de az én számomra a személyes háttér fontosabb volt: megérteni ezt a világot, valamikor végre megérteni picikét jobban saját magamat és elsősorban a szüleimet és a szüleim reakcióját, az apámat. De belőlem ekkor már teljesen hiányzott az az elkötelezettség, ami Gustafssonban megvolt, így hát a nézeteltérések sem hiányoztak kapcsolatunkból. Ennek ellenére ő nagy segítséget nyújtott, az uppsalai gazdaságtörténeti tanszék jelentette az intézményi háttértámogatást a projektpályázataim számára.

Az első alapítványi projektem, amellyel próbáltam (sikerrel) pénzt szerezni, hogy történészként élhessek és megélhessek, a svéd húszas évekről szólt: pénzügyekről és a svéd stabilizációról. Bele is olvastam egy kicsit a modern svéd gazdaságtörténeti irodalomba, s ez egy olyan felületet teremtett, hogy más gazdaságtörténészekkel, főleg a helyi svéd kollegákkal tudtam találkozni, és közös problémákat megvitatni, azokról konzultálni. Ráadásul ez olyan téma volt, amivel korábban nem nagyon foglalkoztak, s így tanulmányaim is keltettek némi érdeklődést. Aztán 1985–1986 körül újra a kelet-európai történelem felé fordultam, s attól kezdve ezzel foglalkozom.

Milyen nemzetközi networkkel rendelkezettél Svédországba érkezéskor? Hogyan sikerült azt tovább fenntartani, illetve továbbépíteni?

Ránki és Berend körül kialakult nemzetközi háttér volt, itt-ott konferencián lehettünk, én leginkább itt, amikor itt volt, és ennek révén megismerkedtem emberekkel, akik rendszeresen ide jártak, ami segített nekem is kapcsolatokat kiépíteni. Ebben a vonatkozásban első-

sorban a Cambridge-ben élő Alice Teichovát és férjét, Mikulas Teichet kell megemlíteni. Alice mindig is nagyon aktív volt a kelet-európai kapcsolatok kiépítése terén a gazdaságtörténészek körében. Szerettem volna ezt a *network*-ot Svédországból is fenntartani. Kinn viszonylag hamar kaptam alapítványi pénzeket, és ennek révén egy csomó helyre eljutottam, olyan helyekre, ahová mindig vágytam a hetvenes évek második felében, amikor ezekkel a témákkal elkezdtem foglalkozni. Rendszeresen jártam Angliába kutatni, legalábbis 1986-ig évente, mindig februárban, mert akkor Svédországban még mindent kemény jég fed, jég és hó, depresszió és sötétség, Londonban pedig már az első krókusok is megjelentek a parkokban. Elvitt a kutatómunka New York-ba és Amszterdamba is. Egy ideig működött is ez a korábbi *network*, de aztán úgy éreztem, a gazdaságtörténész kollégáim egyszerűen perifériára szorítottak engem e területen, ennek is szerepe volt abban, hogy abbahagytam a gazdaságtörténet művelését. Körülbelül 1986-ban határoztam el, hogy a közgazdaságtudomány történetét, pontosabban a közgazdasági kutatás történetét fogom művelni.

Volt Gustafsson mellett egy másik nagy mentorom és patrónusom Svédországban, aki nagyon sokat segített nekem, Björn Wittrock, a kiváló stockholmi politológus. 1985-ben alakult meg a svéd „Institute for Advanced Study” (Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences) az ő irányításuk alatt. Meg kell még említenem a történész Rolf Torstendahl, a harmadik társigazgatót is. 1989-től kezdődően összesen háromszor voltam *SCASSS Fellow*, ami számomra a legsodálatosabb élmény Svédországban, mert itt minden egyes alkalommal nagyon jó „bandá”-val dolgozhattam együtt, a résztvevők a politikatudományban, szociológiában, történelemben, pszichológiában tevékenykedtek, nagyon vegyes volt a társaság, de mindenki a szélesebb értelemben vett humán tudományokat művelte. Előadásokat hallgattam ott például az öreg Bourdieu-tól, kiváló volt. Korábban nem igen olvastam őt, ez után rávettem magam a műveire. Rengeteget tanultam, rengeteg inspirációt kaptam olyan, a társadalomtudományok történetét kutató kollégáktól, mint Johan Heilbron, szociológusoktól, mint Piotr Sztompka és Jeffrey Alexander. Ott erősödött meg érdeklődésem a tudománytörténet, az akadémiai világ története iránt, ha sikerült valami jót csinálnom ezen a területen, ahhoz az alapvető dolgokat ott tanultam meg.

A (társadalom-)tudománytörténet egy teljesen önálló szakma, megvannak a saját intézményei, mindenekelőtt saját kiadványsorozatai, folyóiratai: Richard Whitley, Björn Wittrock és Helga Nowotny többedmagukkal szerkesztették a *Sociology of the Sciences Yearbook*-ot, a *Social Study of Science* is publikál társadalomkutatás-történeti anyagokat, amint a londoni *Minerva* is, amelynek akkoriban (az 1990-es évek elejéig) Edward Shils volt a szerkesztője. Ezekről az emberektől mind sikeres, mind pedig sikertelen publikációs projektjeim kapcsán rengeteget tanultam.

A pályámon ez a váltás (a gazdaságtörténetből a társadalomtudományos kutatás történetébe) nagyon nagy lépést jelentett. Legalább akkorát, mint a tanácsköztársaságos, mechanizmus-paradigmás locsifecsiből belemerülni a monetáris politika történetébe, ahol egyszerűen meg kellett tanulni annak közgazdaságtanát és nyelvét. Sőt bizonyos értelemben ez még nagyobb váltás is volt, mivel ez az a terület a történettudományon belül, ahol az ún. *linguistic turn*, a nyelvi fordulat, illetve a kulturalista megközelítésmód első közt érvényesült. A társadalomtudományos kutatáson belül tehát a tudománytörténet, a tudományozsociológia, a tudományantropológia voltak azok a területek, ahol a '70-es évek második felétől a kulturalista ihletésű kutatási programok voltak a legfontosabbak: itt sokakat lehetne említeni, Michael Mulkay-tól kezdve Bruno Latour vagy Karin Knorr-Cetina munkásságáig. Munkáikat faltam, egy ideig persze nagyon ellenálltam, aztán azonban bizonyos szempontból engedtem nekik.

Kelet-Európa programom (*Program on East European Cultures and Societies*) Trondheimben 2004-ben kezdeményezett és most folyamatban lévő új nemzetközi projektje, *Imagining the West: Perceptions of the Western Other in Modern and Contemporary Eastern Europe and Turkey* a térség társadalmában az elmúlt másfél-két évszázadban kurrens „mentális térképeket” tanulmányozza s azt, hogy e „térképek” miként formáltak és formálják a társadalmi gyakorlat különböző dimenzióit (így a politikai-hatalmi gyakorlatot).

1991–1992 táján azonban még egy fontos dolog elkezdődött: eldöntöttem, hogy ha nem működik a korábbi szakmai *network*om, nincs már patrónusom, akkor patronálom magam. Aktívan elkezdtem járni az *American Historical Association* (AHA) és az *American Association for the Advancement of Slavic Studies* (AAASS) évenkénti konferenciáira, mégpedig tudatosan azzal az elhatározással, hogy a projektjeimhez igazán motivált, értelmes, friss, munkás fiatal kollégákat rekrutáljak. Ezért kutatási munkájukkal már előrehaladt PhD-hallgatók között igyekeztem szakmai kapcsolatokat kiépíteni. Persze e kapcsolatok alapját az adta, hogy én is előadásokkal szerepeltem. 1992-ben Washingtonban prezentáltam egy komolyabb munkát, ami aztán a *Minervában* jelent meg, s bejött két fiatalember az előadásomra: Michael David-Fox és John Connelly. Mind a ketten egy évvel álltak doktori disszertációjuk védeése előtt. Velük nagyon sikeres kapcsolatokat építettem ki s tartok fenn a mai napig. Michael David-Fox (University of Maryland) a mai napig is részt vesz némely trondheimi projektben. Ő ma egyike a vezető orosz–szovjet történészeknek. A *Kritika* című folyóirat szerkesztője (*Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*), melyet manapság az összes oroszos és most már nemcsak oroszos kutató figyelemmel kísér világszerte. John Connelly (University of California, Berkeley) pedig az első olyan nyugati kelet-európázó komparatista, aki a németen kívül három nyelven, lengyelül, csehül és szlovákul tökéletesen beszél és olvas. Egy fantasztikus könyvet írt *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956* címmel, mely a felsőfokú oktatásban végrehajtott kommunista hatalomátvétel összehasonlító elemzését nyújtja három ország vizsgálatán keresztül. Őket kettejüket emelném ki, de részben rajtuk keresztül rekrutáltam másokat is, akik az idők során részt vettek több, általam szervezett projektben: Vera Tolz (a manchesteri egyetem Orosz Tanszékének vezető professzora), Catriona Kelly (kiváló oxfordi szovjet–orosz irodalom- és kultúrtörténész), Gregory Castillo (építészet- és design-történész, Miami, Florida), vagy a zene és zenei élet olyan kiváló, többé-kevésbé fiatal történészei, mint Rachel Beckles Willson (Royal Holloway, London), Kiril Tomoff (University of California, Riverside), Jim Samson (Royal Holloway) vagy Danielle Fosler-Lussier (Ohio State University, Columbus). Nagy örömmre szolgál, hogy az utóbbi években Rainer M. Jánossal és az 1956-os Intézettel is sikeresen együttműködtünk – amit közös kötetünk, a *Muddling Through in the Long 1960s. Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary* dokumentál. Ennek az új *network*nek a kialakulása tehát bizonyos fokig már Svédországban megindult, de igazából a trondheimi évek alatt fejlődött és konszolidálódott. Nekem és saját kutatásaim számára is nagyon fontos ma már a csoportmunka, már nagyon nehezen tudnék magányos farkasként dolgozni.

Akkori beszélgetéseinkből azért arra is emlékszem, hogy olyan másfél–három éves projekteken dolgoztál tizennégy éven keresztül, és ez a svéd akadémiai community elég xenofóbnak tűnt.

A xenofób nem igazán találó fogalom, hiszen már akkoriban is sok külföldi szerepelt a svéd akadémiai világban, különösen gazdaságtörténeti tanszékeken, de az elmondható, hogy a svéd akadémiai világ meglehetősen etnocentrikus és rettenetesen lokalista. A külföldiek,

akik gyökeret verhettek és állást kaphattak, szinte kivétel nélkül olyanok, akik teljes képzésüket, legalábbis a doktori szinttől, ott kapták, az illető intézet doktori hallgatói voltak, ott védtek meg disszertációjukat. Én ráadásul 1984–1985-ben megpályáztam egy úgynevezett docensi címet, ami a habilitációhoz hasonló folyamat, az adott egyetemtől független személyekből álló bizottság a jelölt egész tudományos pályafutása alapján ítélni oda ezt a címet, de egyetemi állás ezzel nem jár. Gustafssonnak köszönhetően az én esetemben a Tanácsköztársaságról szóló könyvemet, amely 1984-ben megjelent az Egyesült Államokban angolul is, elfogadták PhD-vel egyenértékű teljesítménynek, s megítélték részemre a docensi címet. Ezzel azonban jó néhány megpályázható posztra már eleve túlkvalifikált lettem, s nem is pályázhattam rájuk.

Összesen 8–10 kutatói állásra pályáztam az évek során, s szinte mindig másodikként rangsoroltak. Egy alkalommal aztán Umeå, a legészakibb svéd egyetem gazdaságtörténeti tanszékénél volt egy állás, s megpályáztam. Svédországban ilyen pályázatnál minden dokumentáció hozzáférhető az összes pályázó számára, a bizottságnak nemcsak a döntést, hanem részletes értékelést kell közölnie. Itt is másodikként jöttem ki, és az értékelés összegzéséből végre kiderült, mi is a baj velem: ezek az írások, melyeket a jelölt beküldött, érdekesek, de várhatjuk-e ettől az idegen akadémiai kultúrából jövő, viszonylag fiatal kutatótól, hogy képes lesz majd témavezetőként svéd doktoranduszok munkáját irányítani a – mondjuk – svéd faipar vagy erdőgazdálkodás történetéről? Tehát a Svédországban eltöltött tizen-négy év alatt mindvégig „szabadúszóként”, kutatási projektjeimre adott alapítványi támogatásokból tartottam fenn magam. Svéd kollégák mondták nekem, hogy ez mindenképpen svéd rekordnak számít. De ez egy olyan rekord volt, amire lehetett ugyan az ember büszke, de azért komoly szorongásokra is okot adott, mert egy idő után ez megáll, ezt nem lehet az életed végéig csinálni.

Hogyan kerültél Trondheimbe? Milyen feladatra vállalkoztál ott?

1992-ben, amikor már nagyon aktívan kerestem állást, a *Times Higher Education Supplement*-jében fedeztem fel a Trondheimi Egyetem professzori pályázati felhívását, ami nagyon vonzó volt: nem-skandináv, európai történelemre specializált professzort kerestek. Már tizennégy éve éltem Skandináviában, de Norvégiában még egyáltalán nem jártam, és Trondheimről is csak annyit tudtam, hogy a második világháború alatt Hitlernek ott volt egy hatalmas tengeralattjáró bázisa. Nem sokkal korábban lett volna egy pályázati lehetőség, amelyre bíztattak is, Wisconsin (Madison) egyetemén, de harmadik, szintén svéd feleségem, Mia nem akart olyan messzire költözni. Trondheim jó kompromisszumnak tűnt. Több mint negyvenen jelentkeztek az állásra, Angliából, Írországból, sokan Németországból, de végül én kaptam meg. Ők engem nem utolsó sorban azért választottak, mert fontolgatták egy kelet-európai profil beindítását. Azonban ez volt az egyetlen egyetem Norvégiában, ahol orosz nyelvet nem tanítanak, sajnos a mai napig ez a helyzet. Nem is beszélve más, az „*area studies*”, régiókutatás szempontjából releváns nyelvekről. Én azt szeretném, ha lenne ott egy szlavisztikai és egy finnugor intézet, ahol természetesen magyart is tanítanának, de ehhez a feltételek nem adóttak. Tehát amikor eldőlt, hogy én kerülök oda, a kari vezetés felállított egy bizottságot a vezetésemmel, hogy mérjük fel egy kelet-európai program beindításának lehetőségeit. A kari igazgató például, aki maga is történész végzettségű volt, nagyon lelkes volt, és az igazság az, hogy kezdettől fogva nekem kellett figyelmeztetnem, hogy legyünk realisták: mielőtt úgy határoznánk, hogy Kelet-Európa tanulmányok címmel egy teljes oktatási egységet hozunk létre a BA szinttől a doktoriig, nézzük meg, milyen anyagi, emberi források stb. állnak ehhez rendelkezésre. Aztán mire a bizottság a maga jelentését elkészítette, kiderült, hogy nincs is pénz efféle program beindítására.

Akkor én arra kértem a kari vezetést, hogy papíron hozzuk létre hivatalosan a *Program on East European Cultures & Societies* (Kelet-európai kultúrák és társadalmak) elnevezésű programot a vezetésemmel, egy kis kollegiális irányító, ellenőrző testülettel. S azóta én külső forrásokból, pályázatok útján szerzett pénzekből tartom fenn a programot. Bizonyos támogatás jön az egyetemtől is, de az is pályázati alapon. Én azonban már úgy mentem el Trondheimbe Svédországból, hogy a zsebemben volt körülbelül hétszáz ezer svéd korona, amelyet a svéd Humanista és Társadalomtudományos Kutatási Tanácstól kaptam a szovjet-típusú akadémiai rendszerek vizsgálatát célzó történeti projektünkre, melyet a már említett David-Foxszal közösen indítottunk be.

Így indult meg aztán 1998-ban Trondheimben egy kelet-európai kutatási szeminárium, a doktori és ambiciózusabb Master's hallgatók számára, ami azóta is folyamatosan működik (átlagosan kéthetente találkozunk). Ez azonban, noha energiáim fő részét leköti, nem része a hivatalos oktatási munkámnak. 1997–1998-tól kezdve sikerült újabb forrásokat szerezni, s ma hat doktori hallgatóm van. A probléma azonban mindezzel az, hogy nagyon instabil a finanszírozás, egy-egy pályázati program végéig látjuk előre a pénzügyi feltételeket. Fennállása óta a PEECS a következő témákban szolgált sikeres projektek platformjaként: „*Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–1956*”, „*Patronage, Personal Networks and the Party-State: Everyday Life in the Cultural Sphere in Communist Russia and East Central Europe*”; „*Academia in Upheaval: Origins, Transfers and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*”; „*Across and Beyond the East West Divide: Transnational and Transsystemic Tendencies in Russia and East Central Europe's Cultural Life during the Communist Era*”. Ezek a vállalkozások kivétel nélkül szerkesztett kötetekhez, nemzetközi folyóiratok tematikus számaihoz, könyvekhez és disszertációkhoz vezettek. A szeminárium nagyon jól működik, sok kiváló, tehetséges fiatal kutató dolgozott és dolgozik a PEECS-hez kapcsolódva. Jelenleg egy olyan PhD és három olyan Master's hallgatóm van, akik megtanultak magyarul, és modern, illetve jelenkori magyar történelem témakörében írják disszertációikat. Erik Ingebrigtsen a két világháború közötti magyar közegészségügy történetéről írja PhD-disszertációját, s már több nemzetközi (többek között Budapesten rendezett) konferencián adta elő eredményeit. Több hallgatóm tanult meg lengyelül Krakkóban, hogy aztán lengyel témákban írják szakdolgozatukat vagy disszertációjukat. A PEECS-hez kapcsolódó kutató diákok a legkülönbözőbb szakmákból jönnek szemináriumomba: filmkutató, irodalmár, politológus, szociológus, antropológus, zenetudós. Tényleg csodálatos család ez, nagyon jó banda.

Viszonylag sok konferenciát szervezünk, s egy-egy évben gyakran egy tucatnyi külföldi kollégát látunk vendégül Trondheimben. Ez rettentő fontos részben azért, mert a PEECS-hez kötődő professzorok szaktudása a Kelet-Európa kutatás számára jelentékeny területet nem öleli fel. De azért is, mert fiatal kollégáink eredményes szocializációjához elengedhetetlen az, hogy témavezetőjükön kívül más tapasztalt kollégákon is „tesztelhessek” eredményeiket. Ezen kívül Norvégia, annak ellenére, hogy egy atlanti ország, mindig is eléggé elszigetelt volt, és el is szigeteli magát, s ez jellemző némileg a diákokra is. Ezért is fontos az számukra, hogy egy évben néhány alkalommal lehetőségük adódik arra, hogy kiváló, részben kelet-európai, de elsősorban nyugati tudósokat hallhassanak illetve azokkal eszmét cserélhessenek akár konferencia keretében, akár egyéni látogatás során. Igyekszünk olyan előadókat felkérni, akik módszertani szempontból érdekes és izgalmas dolgokat csinálnak, említhetem például Victoria de Graziát (Columbia University, New York), aki nemrégiben megjelent könyvének (*Irresistible Empire*) előmunkálatait prezentálta, s azt vizsgálta a szupermarket intézményén keresztül, hogy különböző gazdasági, kulturális amerikai minták

hogyan tolaokdnak be az európai mindennapokba. Vagy említhetem Jonathan Morrist (University of Hertfordshire, Nagy-Britannia), aki a capuccino nemzetközi karrierjét vizsgálja. Kiadjuk továbbá a *Trondheim Studies on East European Cultures & Societies* kiadványsorozatát, amelynek eddig 17 száma jelent meg, köztük olyan kiváló munkákkal, mint Constantin Iordachi könyve a romániai Vasgárda történetének kulturális aspektusairól, *Charisma, Politics and Violence*, vagy Catriona Kelly tanulmánya a gyermekek státuszáról és a pedagógiáról a szovjet társadalomban, *The Little Citizens of a Big Country*.

Munkatársaid, pontosabban, mondjuk úgy, diákjaid, norvégok? Tud-e ez a program kelet-európaiakat is fogadni?

A hallgatók norvégok, de akadnak időnként olyanok közöttük, akik rendelkeznek valamilyen kelet-európai háttérrel, például van/volt magyar, illetve lengyel származású hallgatóm is. Adminisztratív akadály a nincs annak, hogy bárki a BA, az MA vagy a PhD programokra beiratkozhasson. A doktori programra azonban felvételt csak az nyerhet, akinek a fizetése legalább a program elvégzéséhez szükséges három évre biztosítva van. Van viszont az úgynevezett kvóta-stipendium, amely harmadik világbeli, fejlődő országokból származó hallgatók doktori képzését szolgálja. Ez az ösztöndíj a norvég doktori ösztöndíj töredékét biztosítja csak, az utóbbival együtt járó különleges céltámogatások nélkül. Tehát ha lenne ilyen érdeklődés, ezt lehetne talán megszervezni, az biztos, hogy én fogadókész lennék, de az illető ebből csak tényleg viszonylag szerény körülmények között tudna megélni. Elvileg (és gyakorlatilag) meg lehet pályázni rendes norvég doktori ösztöndíjat is – ez pontosan úgy működik, mint bármely más egyetemi állás: nyilvánosan meghirdetik őket, megpályázhatóak, s a sikeres pályázó három vagy négy éven át egyetemi állásban tisztességes fizetést kap, minek ellenében részt kell vennie a doktori képzésben, és meg kell írnia az értekezését. Ezen doktori ösztöndíjak egy részét nemzetközileg is meghirdetik. Ha valakinek kedve támadna nálam/nálunk doktorit írni, az lépjen velem kapcsolatba, akkor megvitatjuk a dolgot, s jó időben információt is tudok nyújtani a pályázati lehetőségekről.

Egyes kutatási programokban természetesen részt vesznek kelet-európai kollégák is, de meg kell mondanom, e tekintetben nemcsak pozitív tapasztalatokkal rendelkezem.

Az interjút a balos egyetemistasággal indítottad el, de nem beszéltünk még arról, hogy örököltél egyfajta kommunista örökséget is, amit ha nem teszünk az életutad felvázolása mögé, valószínűleg nem olyan érthető az egész történet, sőt a tudományos érdeklődésed sem.

1986-ban tehát elhatároztam, hogy a továbbiakban a közgazdaságtudomány és a közgazdasági gondolkodás történetét fogom kutatni, elsősorban Magyarországon. Emögött a választás mögött biztosan van valami, amivel én szívesen nézek szembe: azok az emberek, akik az én történeteimben szerepelnek, valamilyen fázisban mind fiatal, lelkes kommunisták voltak, tele nagy jobbító szándékkal. Akik a közgazdasági kutatásban az 1948–1949-es hatalomátvétel után vezető posztokra kerülnek, körülbelül egyidősek a szüleimmel. Az első nagy rádöbbenésem arra, hogy én voltaképpen mivel foglalkozom, akkor történt, amikor Hoch Róberttel készítettem interjút az 1980-as évek végén. S kiderült, abban, hogy a közgazdaságtudományt választotta, teljesen véletlenszerű tényezők játszottak szerepet. Kérdeztem tőle: nem volt ebben semmi személyesebb? És akkor nevetve elmondja mint lényegtelen, mellékes dolgot, ami aztán nagyon fontos, hogy tudniillik az igazság az, hogy ő zsidó családból származott, úgy emlékszem, mintha ő lett volna az egyetlen, aki túlélte, és ő benne rettenetes nagy keserűség és rettenetes nagy düh élt, és nagyon őszintén beszélt ar-

ról, hogy baloldali fiatalember volt, és nagyon szívesen ment volna valamilyen fegyveres testülethez is. Igen ám, de akkor a menyasszonya, aki aztán a felesége lett, azt mondta, hogy ő olyan emberrel, aki fegyvert akar venni a kezébe, nem akar megházasodni, neki elég volt. És akkor Hoch azt mondta, OK. A lényeg az, hogy valamilyen okból kiöltötték ezt, de nem ő találta ki magától, hogy menjen a Közgázra, és innen indult a pályája. 1945–1948 között volt egy „közömbös felület”, ahonnan különféle véletlenszerű fejlemények és össze-, illetve egybeesések elindíthattak téged tudományos vagy egy ÁVÓ-s pályán, ami, ugye, tényleg a letragikusabb és legrettenetesebb alternatíva volt, különösen azoknak, akikben valami emberség megmaradt ahhoz, hogy lássák, adott alkalommal szembesüljenek azzal, hogy mit csinálnak. Ő így beszélt róla. Azt is hozzá kell tenni, hogy maga Hoch mondta, hogy ő azóta is, az ötvenes évek végétől kezdve, '56-tól egészen biztosan rettenetesen hálás volt a feleségének, hogy megakadályozta, hogy ő fegyveres pályára menjen. A lényeg az, hogy én tudom, hogy ez a papámra ugyanígy érvényes, aki illegális kommunista volt és Mauthausen túlélője. S ez mindenkire érvényes volt ebben a generációban. Ez az egész korszály élete során egy sor hasonló, rettenetesen komoly és sokszor egészen lehetetlen választási helyzet előtt állt, amikor a legtöbb esetben egyáltalán nem volt könnyű, nemcsak hogy okos, hanem morálisan később is elfogadható döntést hozni. Ezek a dolgok rettenetesen foglalkoztatnak. Nekem gyermekként személyes tapasztalataim is voltak a pártkáderek társadalmáról, például a vadászatokról. Apám is nagy vadász volt, s esetenként engem is magával vitt a '60-as évek első felében. Aztán abban az időszakban, ahonnan ezt a beszélgetést indítottuk, már meglehetősen rossz volt a viszonyom az apámmal, ráadásul én akkoriban balról bíráltam azt a világot, amit ők „építettek”. A gimnázium utolsó éveiben ugyanis bekerültem egy trockista inspirációjú társaságba annak kapcsán, hogy megalakítottuk az Utcaszínházat. Ez volt az Orfeo kör, melynek működött egy színházegyüttese, egy bábszínháza és egy polbeat zenekara – ezeknek a holdudvarába került az Utcaszínház néhány tagja, abban vettem én is részt. Malgot István volt a fő ideológus, és Lóránd Zsuzsa volt még egy számomra meghatározó személyiség. Akkor éjszakákba nyúlóan tömték (tömtük) a fejünket. És miközben én rettenetesen dolgoztam azon, hogy szervezetileg ők ne egyenek meg minket (az Utcaszínházat), ugyanakkor gondolatilag teljesen begőzösödtem. Ez a fiú ment a Közgázra 1970-ben, ahonnan a beszélgetés elején a történet mesélésébe belefogtam.

Budapest, 2004. december 19.

Az interjút készítette: KÖVÉR GYÖRGY

Péteri György műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

1. *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 287 p.
2. *Effects of World War I: War Communism in Hungary*. New York, Brooklyn College Press, 1984. (War and Society in East Central Europe, Vol. XVI.) 225 p.
3. *Revolutionary Twenties: Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I*. Trondheim, Department of History, University of Trondheim, 1995. (Trondheim Studies in History, No. 9.) 204 p.
4. *Academia and State Socialism: Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*. Boulder (Colorado, USA)–Highland Lakes (New Jersey, USA), East European Monographs–Atlantic Research & Publications, 1998. 296 p.
5. *Global Monetary Regime and National Central Banking: The Case of Hungary, 1921–1929*. Wayne (New Jersey, USA), Center for Hungarian Studies and Publications, 2002. 199 p.

Szerkesztett kötetek

6. David-Fox, Michael–Péteri, György (eds.): *Academia in Upheaval: Origins, Transfers and Transformations of the Communist Academic Regime in Russia and East Central Europe*. Westport (Connecticut, USA)–London, Bergin & Garvey, 2000. 334 p.
7. Rainer, M. János–Péteri, György (eds.): *Muddling Through in the Long 1960s. Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Trondheim, PEECS, 2005. (Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, No. 16.) 225 p.

Szerkesztett tematikus folyóiratszámok

8. Social Science under State Socialism. *Minerva* (London), vol. 34. no. 4.
9. Intellectual Life and the First Crisis of State Socialism in East Central Europe, 1953–56. *Contemporary European History*, vol. 6. (1997) no. 3.
10. Patronage, Personal Networks, and the Party-State. Everyday Life in the Cultural Sphere of Communist Russia and East Central Europe. *Contemporary European History*, vol. 11. (2002) no. 1.
11. Across and Beyond the East West Divide I: Transnational and Transsystemic Tendencies in East Central Europe's Music and Musical Life under the Communist Era. *Slavonica*, vol. 10. (2004) no. 2.
12. Across and Beyond the East West Divide II: Transnational and Transsystemic Tendencies in Russia and East Central Europe's Cultural Life during the Communist Era. *Slavonica*, vol. 11. (2005) no. 1.

Válogatott tanulmányok, cikkek és fejezetek szerkesztett kötetekben:

13. A társadalmisítás korlátai 1919-ben. *Történelmi Szemle*, 19. évf. (1977) 3–4. sz. 593–611.
14. A „tudományos üzemvezetés” és a munkásellenőrzés konfliktusa 1919-ben. *Történelmi Szemle*, 21. évf. (1979) 1. sz.
15. Adalék 1919 iparpolitikájához. In: Köpeczy Béla (szerk.): *A magyar tanácsköztársaság 60. évfordulója*. Tudományos ülésszak, 1979. március 6–7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 253–259.
16. Le radici della nuova egemonia. *Ungheria oggi*, no. 13–14. (Luglio–dicembre 1979.) 4–20.
17. Engineer Utopia: On the Position of Technostructure in Hungary's War Communism, 1919. In: Pastor, Peter (ed.): *Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbor States, 1918–1919*. Boulder, Colorado–Highland Lakes, New Jersey, Social Science Monographs–Atlantic Re-

- search and Publication, 1988. 139–156. (Kisebbs módosításokkal újraközölte: *International Studies of Management & Organization*, Vol.19. (1989) no. 3. 82–102.)
18. Születésnap ajándék Sztálinnak: Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez, 1945–1949. *Századvég*, 5. évf. (1989) 1–2. sz. 18–35.
 19. A Magyar Központi Statisztikai Hivatal és az empiricista frontáttörés. *Statisztikai Szemle*, 70. évf. (1992) 10. sz. 834–839.
 20. 1–2. fejezet. In: Kövér György – Pécsi Vera – Péteri György – Pogány Ágnes – Soós László: *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. kötet: Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. (Főszerk.: Bácskai Tamás.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993. 501–538.
 21. A fordulat a magyar közgazdaságtudományban. In: Standeisky Éva (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, ideológia és művészet a pártállam születésének időszakában*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 185–201.
 22. Rakosi and the Jews. (Recenzió Handler, Andrew – Meschel, Susan V. [eds.]: *Red Star, Blue Star: The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary, 1948–1956* című kötetéről.) *HABSBURG, H-Net Reviews*, May, 1998. URL: <http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=7764896202396>
 23. Between Empire and Nation-State: Comments on the Pathology of State Formation in Eastern Europe during the „Short Twentieth Century”. *Contemporary European History*, vol. 9. (2000) no. 3. 367–384.
 24. Purge and Patronage: Kádár’s Counterrevolution and the Field of Economic Research in Hungary, 1957–58. In: Patronage, Personal Networks, and the Party-State. Everyday Life in the Cultural Sphere of Communist Russia and East Central Europe. *Contemporary European History*, vol. 11. (2002) no. 1.
 25. Nylon Curtain – Transnational And Transsystemic Tendencies in The Cultural Life of State-Socialist Russia And East-Central Europe. *Slavonica*, vol. 10. (2004), no. 2. 113–123.
 26. Before the Schism: Revisiting György Lukács’s ‘Plebeian Democracy’ in a Global Perspective. In: Björk, Ragnar – Johansson, Alf W. (eds.): *Samtidshistoria och politik. Vänbok till Karl Molin*. Stockholm, Hjalmarson & Högberg, 2004. 357–390.
 27. The Communist Idea of the University: An Essay Inspired by the Hungarian Experience. In: Connelly, John – Grüttner, Michael (eds.): *Universities under Dictatorship*. University Park (Pennsylvania, USA), Pennsylvania State University Press, 2005. 139–166.
 28. From Purge to Scandal: The MEGÉV-affair and the changing political style in communist Hungary. In: Rainer, M. János – Péteri, György (eds.): *Muddling Through in the Long 1960s. Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Trondheim, PEECS, 2005. (*Trondheim Studies on East European Cultures & Societies*, No. 16.) 83–108.

PÉTERI GYÖRGY

Tisztogatás és patronálás

*Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958**

E cikk a patrónus–kliens kapcsolatok jelentőségét vizsgálja az államszocializmus viszonyai között – azt, hogy a megfelelő patrónus védelme egy jelentékeny tudományos intézmény vagy egy egész tudományág túlélését biztosíthatta, amint azt majd a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének a kádári ellenforradalmi megtorlás és rendcsinálás időszaka alatti történetén keresztül bemutatom. Tisztogatás (vagy ahogy azt a műfaj nagy klasszikusának, Sztálinnak hazájában hívták, *csisztka*)¹ és patronálás az államszocialista társadalmi rendben kéz a kézben járnak, hiszen az önkényes terror, a jogállamiság hiánya s az állampolgár, illetve általában a hierarchikusan alacsonyabb pozíciójúak rendszertipikus kiszolgáltatottsága olyan társadalmi környezetet teremtenek, amelyben állandó a patronálás iránti túlkereslet.² Tisztogatás és patronálás nem csak két egymásba fonódó szál volt a kommunista uralom alatt álló tudományos élet szövetségében, de gyakran az is megtörtént, hogy azonos kéz fonta mindkettőt. Ez a látszólagos paradoxon, amint azt az alábbi eset kapcsán látni fogjuk, mélyen gyökerezik az államszocialista viszonyok közötti patronálás dialektikájában.

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Purge and Patronage: Kádár's Counter-revolution and the Field of Economic Research in Hungary, 1957–1958*. In: Péteri, György (ed.): *Patronage, Personal Networks and the Party-State: Everyday Life in the Cultural Sphere in Communist Russia and East Central Europe*. (Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, No. 13.) Trondheim, 2004. 125–152.

¹ A cikkben a tisztogatás, 'csisztka' fogalma nemcsak a politikai rendőrségen keresztül gyakorolt terort és a bünygyi „igazságszolgáltatás” eszközrendszerét (letartóztatások, börtön és halálos ítéletek) jelenti, hanem széles értelemben az ellenforradalmi párt és államapparátus azon praktikáit, amelyek különféle társadalmi csoportok – köztük az akadémiai értelmiség – megfélemlítését és megrendszabályozását célozták. Ily módon magában foglalja a „szervezeti intézkedéseket” (beleértve a szakszervezetek, az ipari demokrácia munkahelyi testületei és a szakmai/művészeti szervezetek feloszlátását), a fegyelmi eljárásokat a munkahelyeken és a pártszervezetekben, az elbocsátásokat vagy „más pozícióba történő áthelyezéseket”, kizárást a pártból, kikényszerített „önkritikát” a munkahelyeken és/vagy a nyilvánosság előtt stb.

² Sheila Fitzpatrick gondolatébresztő esszéje szerint a kliensek szemszögéből a patronálás egyik fő gyakorlati haszna a védelem volt, hiszen „a sztálini Oroszország (élet)veszélyes hely volt. A bizonytalanság, és a személyes sorscsapás mindig jelenlévő veszélye a mindennapi élet részét alkotta az eliteknél éppúgy (talán itt még inkább), mint az alsóbb társadalmi rétegek köreiben.” Fitzpatrick, Sheila: *Intellegentsia and Power. Client–Patron Relations in Stalin's Russia*. In: Hildermeier, Manfred (ed.): *Stalinism before the Second World War. New Avenues of Research*. Munich, 1998. 52.

Az olvadás, a fagy és a forradalom öröksége, 1953–1956

A Sztálin halála és az 1956-os forradalom közötti két és fél évben a magyar gazdaságkutatás olyan folyamaton ment át, melyet joggal nevezhetünk valóságos feltámadásnak. E „feltámadás” legfontosabb mozzanatai a következők voltak: az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének a megalakítása (1954–1955), a *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, a döntően szovjet cikkek fordításait tartalmazó folyóirat felváltása a *Közgazdasági Szemlével* (1954), amely elsősorban magyar közgazdászok munkáit közölte, és az empirista kutatási program sikeres beindítása, amely irányt adóan és inspirálóan hatott a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkájára.³

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956. februári XX. kongresszusa után a fejlődés látszólag ellenállhatatlan lendületet kapott, és úgy tűnt, az akadémiai autonómia nagy mértékű visszaállítása, valamint a közgazdaságtudományi kutatások tudományosságának helyreállítása politikai elfogadottságot és támogatást élvezett. Ennek nyilvánvaló jeleként nemcsak a közgazdászok között, de a társadalomtudományi elit soraiban, sőt a pártvezetés legfelsőbb köreiből is 1956 őszére általánosan elfogadottá vált, hogy a Magyar Közgazdasági Társaságot (amely 1948–1949-ben megszűnt működni, és amelyet 1951-ben hivatalosan is feloszlattak) újra létre kellene hozni.⁴

Mindazáltal jelentős előrelépések sorozatának tekinthető, amelyet a kutató közgazdászok közössége vívott ki, miután szakterületük újraéledt a klinikai halál állapotából, amely a legsúlyosabb sztálini időkben jellemezte. Mindemellett a forradalom előtti és a forradalmi időszak öröksége szintén magában foglalt olyan elemeket, amelyek a kádárista ellenforradalmi elnyomás és konszolidáció kontextusában inkrimináló tehertétellé váltak a kutató közgazdászok közössége számára.

Ritka volt az olyan kutató közgazdász, aki nem azonosult nyilvánosan is Nagy Imre mérsékelt reformpolitikájával – az 1953 júliusától 1955 elejéig tartó „új szakasz” politikájával. És még kevesebben voltak készek elfogadni vagy belenyugodni a sztálinista vezetés kí-

³ A korszak közgazdasági kutatásának történetéhez lásd Péteri, Gy.: *New Course Economics: the Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953–56*. Contemporary European History, vol. 6. (1997) no. 3. (Nov.) 295–327. Újabb kiadása: Péteri, György: *Academia and State Socialism*. Boulder (Colorado, USA)–Highland Lakes (New Jersey, USA), 1998. 6. fejezet. Az empirikus kutatási program számos új ismeretet eredményezett a szocialista gazdaság működéséről, ezekről mindenekelőtt a *Közgazdasági Szemle* tanulmányai tudósítottak. A program legfontosabb tudományos eredménye Kornai János úttörő jelentőségű kandidátusi disszertációja, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* volt, amelyet Kornai 1956 szeptemberében védett meg, majd a dolgozat 1957-ben jelent meg. A könyv angol kiadása: *Overcentralisation in Economic Administration: A Critical Analysis Based on the Experience in Hungarian Light Industry*. London, 1959.

⁴ Lásd például Friss István felszólalását az Magyar Tudományos Akadémia Második Osztályának (Történelem és Társadalomtudományok) tanácsülésén 1956. május 8-án. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (a továbbiakban: MTA LT) a Második Osztály anyaga, 3/3. f. 2. Nem más, mint Andics Erzsébet, a kommunista párt Központi Vezetősége Tudományos és Oktatási Osztályának hírhedt sztálinista vezetője készítette az előterjesztést a Magyar Közgazdasági Társaság (újra) alapításáról. *Andics Erzsébet, az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Oktatási Osztályának vezetőjének levele Szalai Béla KV-titkárnak*, 1956. október 9. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) 276. f. 91/92. öe. A Központi Vezetőség Titkársága nem kívánta megvitatni az előterjesztést addig, amíg nem kapott személyi javaslatokat a Társaság vezető testületeinek tagjaira, ami elegendő ideig késlekedett ahhoz, hogy aztán a központi pártapparátus figyelmét más, sürgősebb (az október 23-i felkeléssel kapcsolatos) ügyek kössék le. Végül a Társaságot 1959-ben alapították meg újra. Szabadkai B. Éva és mások: *Százéves a Magyar Közgazdasági Társaság*, Budapest, 1994.

sérleteibe a hegemonia visszaszerzésére. 1955 márciusától 1956 októberéig a kutató közgazdászok és Rákosi apparatcsikjai, funkcionáriusai között meglehetősen gyakoriakká váltak az összetűzések. Így érdemelte ki a Közgazdaságtudományi Intézet Andics Erzsébetnek,⁵ a Központi Vezetőség Tudományos és Oktatási Osztálya vezetőjének gyűlöletét, ami arra indította Andicsot, hogy az intézetet „gennygóc”-nak nevezze.⁶ A *Közgazdasági Szemle* – ez időben a Közgazdaságtudományi Intézet lapja – első három számának tartalma annyira irritálta az MDP vezetését,⁷ hogy Rákosi arra utasította Friss Istvánt, az intézet igazgatóját, hogy jóváhagyás céljából készítsen részletes publikációs tervet a következő két hónapra, 1955 második negyedévére pedig szerkesztőségi tervet nyújtsanak be a Központi Vezetőség Titkárságára.⁸

Sok mindent, amit Rákosi, Andics és a hasonzorúiek 1955–1956-ban „jobboldali elhajlásnak és oportunitizmusnak” tartottak, 1957–1958-ban „revizionizmus” címszóval támadtak. A sztálinista politika párton belüli kritikájának korai hulláma különösen érzékennyé tette Rákosit a „jobboldali elhajló” gazdasági nézetekre, olyanokra, amelyek szerint például lehetséges tartós növekedést elérni a mezőgazdaságban, a családi magángazdaság keretein belül, illetve, hogy az 1953 előtti egyoldalú nehézipari beruházások nemcsak szükségtelenek voltak, de hibásak és károsak is. Az 1957–1958-as revizionizmus elleni kampány ezzel szemben az államszocializmus gazdaságirányítási rendszerét bíráló nézetekre és a közgazdászok reformjavaslataira koncentrált. Az 1956. októberi forradalom előtt a kutató közgazdászok a gazdaságirányítás empirikus tanulmányozását tekintették elsődleges feladatuknak. E tematikus fókusz szorosan összefüggött a kommunista (de a sztálinizmussal szemben kritikusan fellépő) közgazdászok ama törekvésével, hogy elősegítsék a központi irányítás hatékonyabb és demokratikusabb formáinak a fejlődését. Azokban a hónapokban még a szocialista gazdasági rendszerek összehasonlító elemzésére is születtek kezdeményezések, a jugoszláv tapasztalatokra koncentrálnak. 1956. október 15-én a Közgazdaságtudományi Intézet több vezető tagja egésznapos találkozót tartott jugoszláv kollégáikkal, Degovićcsal, akit az információkra éhes Donáth Ferenc, Erdős Péter, Friss István, Kornai János és Nagy Tamás szinte a végkimerülésig beszéltetett a központi tervezés, az önálló vállalatirányítás és a piac jugoszláv modellben betöltött szerepéről.⁹ A szocializmus jugoszláv változata nyilvánvaló ösztönzést jelentett a korai magyar reformgondolkodás szá-

⁵ Andics és férje, Berei Andor Rákosi Mátyás közeli politikai barátai voltak.

⁶ Péteri: *Academia and State Socialism*, 176. Andics nyilvánvalóan aggódott, hogy a központi pártapparátus elvesztette az intézet feletti ellenőrzést. 1955. novemberi feljegyzésében arról panaszkodik, hogy a tudományos szabadság kérdése több alkalommal felmerült az intézetben, és hogy a közgazdászok explicit vagy implicit módon kifejezték egyet nem értésüket a pártvezetés (gazdaság)politikájával szemben. Megjegyezte, hogy ezek a tendenciák az intézet vezetésének (vagyis az igazgató, Friss István) jóváhagyásával találkozottak, és a „fokozódó politikai helyzet”-et azzal a ténnyel magyarázta, hogy „az intézet munkatársainak összetétele messze van a kielégítőtől mind politikai, mind tudományos nézőpontból”. Bizalmas *„Feljegyzés a Közgazdaságtudományi Intézet néhány problémájáról.”* Tudományos és Kulturális Osztály, gépelt leirat és másodpéldány, Andics Erzsébet aláírásával, Budapest, 1955. november 30. MOL 276. f. 65/343. öe., 185–187.

⁷ „Ez a lap három olyan cikket közölt, amiben annyi [ideológiai hiba] volt, hogy a bírálóink legalább még három cikket igényelne” – jelentette ki Rákosi Mátyás a KV Titkárság 1955. február 7-i ülésén. MOL 276. f. 54/353. öe. 28.

⁸ A KV Titkárság 1955. február 7-i ülésének teljes dokumentációjához lásd: MOL 276. f. 54/353. öe. 4–5. és 27–30/a.

⁹ „*Degovits elutárral 1956. október 15-én tartott konzultáció.*” Lásd Friss István iratai között: Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL), 861. f. 30. öe. Nyilvánvalóan nem ez volt az első és egyetlen találkozó az intézet kutatói és a jugoszláv közgazdász között.

mára, habár ez a reformközgazdászok jelentős tehertételévé vált 1956 november–decemberét követően, amikor kiújult az ellentét a szovjet blokk és Jugoszlávia között.

A kutató közgazdászok az olvadás és fagyás alatti minden „tévedését”, „hibáját” és „bűnét” betetőzte az 1956. tavaszi, nyári és kora őszi politikai felfordulásban való részvételük és az október 23-a utáni hetek tettei. Sokan közülük aktívan részt vettek a Petőfi Kör – az ellenzéki kommunista értelmiségiek legfőbb fóruma – vitáiban, és nyíltan az antisztálinista politika mellé álltak intézeti pártszervezetük, valamint a Tudományos Akadémia nagy pártaktíva-gyűlésein. Október 23-a után a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága és az intézet forradalmi tanácsának tagjaiként tevékenykedtek. Kádár kialakuló rendszerének kezdeti népszerűtlenségét a közgazdászok körében jól tükrözi a párttagsági arány radikális zuhanása a körökben: míg 1956 októberében az intézeti munkatársak 73%-a volt tagja a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP), a tagok aránya a Magyar Szocialista Munkáspártra (MSZMP) átnevezett kádári pártban csak 48% volt – még 1958 januárjában is.¹⁰

A megtorlás szakaszai

A legújabb irodalom a kádárista megtorlás történetét négy szakaszra osztja. Az első szakasz (1956. november 4-től december elejéig) fő célja a fegyveres ellenállás szétzúzása volt. A második szakasz kezdetét jelezte decemberben az „októberi események” immár „ellenforradalmi felkelésként” való hivatalos minősítése. Az elnyomás fő célpontjává a fegyvertelen ellenállás és a bármilyen jellegű békés tiltakozás vált. A tömeges megtorlás időszaka 1957 áprilisa és 1959 tavasza közé esett. Valóban, 1957 folyamán a restauráció igazságszolgáltatási gépezete oly mértékben túlterhelt volt, hogy a politikai ügyek kevesebb, mint egyharmadát tudták csak feldolgozni. A kivégzések és a hosszú börtönbüntetések kiszabásának korszaka volt ez. Az 1959-es részleges amnesztia véget vetett a legkegyetlenebb terrornak, és utat nyitott a negyedik, 1959 tavaszától 1963 tavaszáig tartó szakasznak, amelyet a győzedelmes rezsim részéről bizonyos fokú visszafogottság és önmérséklet jellemezett.¹¹

A harmadik szakasz, a tömeges megtorlás időszaka adta a közgazdasági kutatást (az MTA Közgazdaságtudományi Intézetét) sújtó *csisztká* politikai hátterét és környezetét. Persze ezekben a hónapokban úgy tűnt sokuknak, nem utolsósorban Kádár bíróságainak kíméletlen ítéletei okán, hogy a végzetes balszerencse állandóan közvetlen közelükben ólálkodik.¹² Mindazonáltal az ellenforradalmi restaurációnak az az ága, aminek ők leginkább ki voltak téve, ritkán hozott halált vagy börtönbüntetést. Noha a közgazdasági kutatás az antirevizionista kampány egyik fontos célpontja volt, a közgazdász-kutatóknak inkább kutatói állásuk elvesztésétől, illetve az empirista kutatási program felszámolásától, mint börtönbüntetésektől vagy halálos ítéletektől kellett tartaniuk.

¹⁰ A Közgazdaságtudományi Intézet MSZMP szervezetének feljegyzése a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális Osztályához az intézet helyzetéről. MOL 288. f. 33/1958. cs. 19. őe. 1.

¹¹ Litván György (ed.): *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953–1963*. Harlow–New York, 1996. 135–137.

¹² Donáth Ferencet, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgató helyettesét a „Nagy Imre és társai” perben tizenkét év börtönbüntetésre ítélték; Kornait számos alkalommal kihallgatta a politikai rendőrség Lipták Tamással fenntartott kapcsolatáról, akit szintén börtönbüntetésre ítélték az ún. „Mérei–Fekete ügyben”.

„Revizionizmus – a fő veszély”

A közgazdasági revizionizmus elleni hadjárat az általános antirevizionista kampány részét alkotta. Ez utóbbi háttérében azonban egyáltalán nem intellektuális kérdések, hanem a Moszkva és Belgrád között ismét elmérgesedő konfliktus állt.¹³ A *politikai* konfliktusok, melyeket Moszkva birodalmi jellegű válságkezelése váltott ki Kelet-Európában az 1950-es évek közepén, hamarosan rendszerjellegű, ideologikus, sőt „elméleti” ruhát öltöttek, s benne a nemzeti kommunizmus kérdései központi helyet foglaltak el. A jugoszláv „önigazgatás”, az állítólagos hagyatkozás a „piac erőire” és főként a szovjet típusú bürokratikus centralizmussal szemben megfogalmazott jugoszláv kritika tűzte napirendre a gazdaságirányítás kérdéseit a magyar antirevizionista kampányon belül. De még ebben a vonatkozásban is sürgetőbb politikai feladat volt Kádár és az apparátus elit számára a forradalmi munkás-tanácsok sakkban tartása, mint az, hogy megleckéztessenek néhány közgazdászt, akik rendhagyó ötletekkel játszadoztak, azon gondolkodván, hogy miként lehetne javítani a szocialista gazdasági rendszer szegényes teljesítményén.

Noha a kádárista vezetés viszonylag korán csatlakozott a szovjetek által kezdeményezett antirevizionista kampányhoz (támadta a nemzeti kommunizmust, illetve a „kétfrontos harc” hangoztatása helyett elfogadta, hogy a revizionizmus a „fő veszély”), a gazdasági revizionizmus elleni harcban viszonylag későn léptek porondra. A gazdaságirányítás rendszere elkerülhetetlen reformjának megvitatására akkor hoztak létre egy átfogó bizottsági hálózatot,¹⁴ amikor a kelet-német párt vezetése elhatározta, hogy harcot indítanak „a közgazdaságtan területén megnyilvánuló revizionista nézetek veszélye ellenében”.¹⁵ Ha a kelet-német példa nem váltott ki kellő szorongást a magyar vezetésben a tekintetben, hogy könnyen „a nemzetközi kommunista mozgalom fősodrának” peremére kerülhetnek, saját éber agitprop apparátusuk végül sikerrel megérttette velük, hogy liberalizáló közgazdasági reformok és a restauráció érdekei csak kis mértékben összeegyeztethetők.

A közgazdasági revizionizmus elleni első nyilvános támadások a *Gazdasági Figyelő* – az MSZMP konzervatív baloldali szárnyának lapja – 1957. áprilisi számaiban jelentek meg, ami aztán júniusban „átgyűrűzött” a párt napilapjába (*Népszabadság*), illetve elméleti folyóiratába (*Társadalmi Szemle*). 1957–1958-ban Ripp Géza és Molnár Endre – mindketten a KB Agitációs és Propaganda Osztályának fiatal munkatársai – a közgazdasági revizionizmus különböző aspektusait támadó több cikk, sőt könyv írásával tűntek ki. Régimódi sztá-

¹³ Változatlanul hasznos és gazdagon dokumentált ismertetés a második szovjet–jugoszláv konfliktusról: Gasteyer, Curt: *Die feindlichen Brüder. Jugoslawiens neuer Konflikt mit dem Ostblock 1958: ein Dokumentenband*. Schriftenreihe des Schweizerischen Ost-Instituts 2. Bern, 1960. Egy újabb, levéltári dokumentumokra épülő munka a témáról: Ripp Zoltán: *Hungary's Part in the Soviet–Yugoslav Conflict, 1956–58*. Contemporary European History, vol. 7. (1998) no. 2. (July) 197–225.

¹⁴ A vizsgálat tíz bizottságban zajlott, amelyek közül kilenc működött és készített jelentéseket. A bizottságok munkáját egy másik, felettes bizottság, a Közgazdasági Bizottság koordinálta. A Közgazdasági Bizottságnak harminc tagja volt, és Varga István – aki sem marxista, sem párttag nem volt – elnöketével ülésezett. A bizottsági munka 1957. február 26-tól május 24-ig tartott, és gyakorlatilag az egész gazdaságirányító elit és számos vezető akadémiai közgazdász közreműködött benne. A bizottságok munkájának teljes anyaga megtalálható: MOL XIX-A-60 Közgazdasági Bizottság.

¹⁵ Robert Neumann: *Gegen die Gefahr der Entwicklung revisionistischer Anschauungen auf dem Gebiet der Politischen Ökonomie*. Einheit, Jg. 12. (1957), No. 2. (Febr.) 157–167. A cikk, melyet nyilvánvalóan a Német Szocialista Egységpárt (SED) Központi Bizottságának megelőző ülése inspirált – ahol határozatot hoztak a „Harc a burzsoá ideológia és a revizionizmus ellen” címmel – Behrens, Benary és Kohlmeij, a vezető kelet-német „revizionisták” műveit támadta.

linista értelmiségiek, mint Háy László vagy Hevesi Gyula – mindketten a hosszú moszkvai emigrációs lét tapasztalatával a hátuk mögött – szintén csatlakoztak hozzájuk. A revizionizmust „az új gazdasági mechanizmus álrühájában” látták megjelenni, és rengeteg „terhelő” szöveget ástak elő 1956 viharos időszakából. Megtámadtak két régi kommunistát: Péter Györgyöt, a Központi Statisztikai Hivatal elnökét, a gazdasági reformok ismert szószólóját és Molnár Eriket, az Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóját, akit a modern kapitalista fejlődésről vallott nézetei miatt gyanúsítottak revizionizmussal. A Közgazdaságtudományi Intézet több munkatársát is célba vették, különösen Kornait, Erdős Pétert és Nagy Tamást.¹⁶

A magyar szakirodalom a gazdasági revizionizmus elleni hadjárat kezdeményezését közvetlenül a Rákosi éra sztálinista vezetőihez kötötte, akik ekkor moszkvai emigrációban éltek, és megpróbálták befolyásolni a budapesti párt politikáját – várva, illetve készülve a visszatérésre. Ezek egyike volt Berei Andor, aki Budapestre küldte az „Eszmei harcot a revizionista közgazdasági nézetek ellen” című, 1957. május 24-ára keltezett tanulmányának kéziratát. Berend T. Iván nagy jelentőséget tulajdonít ennek a tanulmánynak, mondván, az világosan és egyértelműen fejtette ki a radikális reformtervezetekkel és az ezek alapjául szolgáló revizionista gazdasági elképzelésekkel szembeni fő konzervatív–dogmatikus érveket. Az anyag különleges jelentőségét hangsúlyozandó, Berend megemlíti, hogy „az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága [a Politikai Bizottságot nevezték ekkor így] Fock Jenő kívánságára, szükségesnek tartotta a gyökeres reformokat elvető írás megvitatását is”.¹⁷ Mindazonáltal ezt a részletet Berend könyvének sem a magyar, sem az angol nyelvű változatában nem bizonyította.¹⁸ Úgy tűnik, Berend itt azt a benyomást szeretné olvasóiban kelteni, hogy az Ideiglenes Intéző Bizottság, a párt legnagyobb hatalmú testületének tagjaira nagy hatást gyakorolt Berei közgazdászokkal szembeni kritikája. Berend ezután áttér Friss Istvánnak az MSZMP Politikai Akadémiáján 1957. szeptember 20-án tartott előadására, melyet az antirevizionista kampány tetőzéseként kezel, s megállapítja, hogy az előadó a hivatalos pártvonalat fogalmazta meg. Eszerint Friss, Bereihez hasonlóan, a gazdaságirányításban egy mérsékelt, részleges korrekciós politika folytatását javasolta, ugyanakkor mint antiszocialista elképzelést elvetette a „gazdasági mechanizmus” egészének megreformálását. Berend hangoztatja, hogy Friss is beállt a közgazdasági revizionizmust támadó agitproposok sorába, noha Friss javára írja, hogy a korban szokásosnál kevésbé sommásan (árnyaltabban) fogalmazott: Friss nem kérdőjelezte meg, hogy a közgazdászok nagy többsége őszintén helyesli a tervgazdaságot, és óva intett a revizionista jelző meggondolatlan használatától, különösképpen amikor a viták során egyeseket minden alap nélkül vádoltak meg vele.¹⁹

Berei kéziratának és Friss 1957-es előadásának tárgyalásakor Berend elmulasztott néhány fontos kérdést feltenni: Az MSZMP Intéző Bizottsága úgy döntött, hogy a Berei-szöveg nem publikálható – miért? És miért hagyták ugyanazon az ülésen jóvá Friss előadásának (melyet akkor még „A szocialista tervgazdaság és a decentralizáció” címmel terveztek)

¹⁶ Lásd: Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Budapest, 1983. 98–104. Angol nyelvű publikációja: *The Hungarian Economic Reforms 1953–1966*. Soviet and East European Studies 70. Cambridge, 1990. Értő elemzést ad az antirevizionista kampányról és annak jelentőségéről Ripp Zoltán bevezető esszéje, in: Baráth Magdolna – Ripp Zoltán (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*, IV. kötet, 1957. május 21.–1957. június 24. Budapest, 1994. 11–12.

¹⁷ Berend: *Gazdasági útkeresés*, 94.

¹⁸ Berend nem jelöl meg forrásokat, és nem szolgáltat részleteket arról, hogy mit szóltak Berei szövegéhez az Intéző Bizottság tagjai.

¹⁹ Berend: *Gazdasági útkeresés*, 104–105.

három hónappal, szeptemberre történő elhalasztását?²⁰ És miként értelmezzük Friss 1957. szeptemberi szövegének kétértelműségeit – az „árnyalatokat” s a „differenciált értékelést”? Miként magyarázható, hogy egyfelől úgy tűnik, készségesen áldozta fel Kornait, intézete legtermékenyebb kutatóját, azzal vádolva őt, hogy egészségében elvetette és megtagadta a szocialista gazdasági rendszert, másfelől nem volt hajlandó Péter Györgyöt, Erdős Pétert vagy Nagy Tamást revizionistaként megbélyegezni?²¹

Berend könyve alapján a korszakkal foglalkozó magyar történészek, úgy tűnik, elfogadták a vélt folytonosságot Berei kiadatlan cikke és Friss előadása között.²² Ha olyan forrásokat találtak, amelyek ellentmondtak „Friss, a javíthatatlan sztálinista” portréjának, akkor inkább Friss gyávaságára, rossz (bolsevik) erkölcsére és „furcsa amnéziájára” célozhattak, ahelyett, hogy magát a portrét vették volna ismét kritikailag szemügyre.²³ Amikor Berend T. Iván azt tárgyalja, hogy a párt alig hat–hét évvel a kádári ellenforradalom után elfogadta a radikális reformsomagot, amiben Frissnek a reform vezéralakjai között volt kiemelkedő szerepe, egy meglehetősen vérszegény kísérletet tesz arra, hogy megmagyarázza, miként került a reform egykori főellensége a front másik oldalára: „meg kell jegyeznünk, hogy a reformvonal elfogadásában, felülkerekedésében szerepet játszott, hogy Friss István, nyilván az előző évek tapasztalatai alapján, felül tudta vizsgálni korábbi álláspontját, és az át-fogó reform ügye mellé állt.”²⁴ A gond csak az, hogy az állítólagos „felülvizsgálat” azóta is dokumentálatlan és megmagyarázatlan maradt. Nem tudhatjuk – amennyiben Friss valóban képes volt felülvizsgálni korábbi álláspontját, s amennyiben erre 1963–1964-ben még valóban szüksége volt –, hogy az MDP KV Államgazdasági Osztálya vezetőjeként eltöltött hat év tapasztalata miatt nem szolgáltatott már 1954–1955-ben elég alapot egy ilyen kritikai-önkritikai felülvizsgálatra.

Az e fajta irodalomban tehát kevés a kétkedés vagy bizonytalanság Friss állítólagos szerepéről a kádári ellenforradalmi terror idején, a reformközgazdászok elleni „ideológiai–politikai harc”-ban. Berend újabb keletű memoárjában Friss portréját még sötétebb színekkel festi meg, feltehetően azért, mert erőteljesebb kontrasztra volt szükség Berend saját 1964-es könyve érdemeinek méltatásához, egy olyan könyv méltatásához tehát,²⁵ amely kereken

²⁰ Baráth–Ripp: *A Magyar Szocialista Munkáspárt*, 118.

²¹ Lásd: Friss István: *Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről*. Budapest, 1957. 53.

²² Szamuely László: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. (Szerk. és válogatta Szamuely László. Budapest, 1986.) című tanulmány- és dokumentumgyűjteményhez írt előszavában Friss Politikai Akadémián elhangzott előadását a gazdasági reformok ellen irányuló „ideológiai–politikai harc” egyik „alapvető dokumentumaként” tartja számon. Lásd még Ripp bevezető tanulmányát, in: Baráth–Ripp: *A Magyar Szocialista Munkáspárt*, 11–12.; és Gelegonya Judit: *Adalékok a magyar közgazdasági reformgondolkodás történetéhez*. Péter György. Doktori disszertáció, Budapest Közgazdaságtudományi Egyetem, 1990. 172–178.

²³ Gelegonya Judit érthetetlennek találta Friss 1957-es kritikáját Nagy Tamással szemben – hogy ti. Friss szerint Nagy Tamás elmulasztotta kritikailag értékelni Péter György nézeteit, az utóbbi gazdaságirányításról szóló cikkeinek antológiájához írt bevezetőjében. Gelegonya úgy gondolja, hogy Friss e tekintetben furcsa amnéziában szenvedhetett, hiszen ugyanabban az időszakban, 1956 májusában ő maga sem volt kritikus Péterrel szemben, sőt egyetértett vele. Lásd: Gelegonya: *Adalékok*, 177.

²⁴ Berend: *Gazdasági útkeresés*, 454.

²⁵ Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–50*. Budapest, 1964.

hét évvel *azután* jelent meg, hogy Friss Kornait és Péter Györgyöt is állítólag „revizionizmussal” bírálta.²⁶

A közgazdasági revizionizmus elleni harc mindenképpen kényes helyzetbe hozta Friss Közgazdaságtudományi Intézetét – és a párt politikai akadémiáján 1957 szeptemberében megtartott előadás, úgy tűnt, ezt még tovább súlyosbította. Úgy látszott, a párt legfőbb gazdaságpolitikai tekintélye hátat fordított saját közgazdászainak és az általa kreált intézet kutatási programjának, sőt kész volt e közgazdászok elleni harc frontvonalába állni. Ez a viselkedés az 1930-as évek szovjet *csiszkáinak* notórius túlélője, a Rákosi-korszak gazdaságpolitikájának második számú felelőse részéről látszólag könnyen magyarázható.

Az alábbiakban egy alternatív narratívát szeretnék bemutatni Friss István 1957–1958-as, közgazdászokkal kapcsolatos szerepéről, melynek jól dokumentálható kiindulópontja az, hogy Friss a közgazdász kutatók patrónusaként cselekedett, és minden, amit ebben az időszakban e téren elkövetett, arra irányult, hogy *optimális* védelmet nyújtson a közgazdászok és empirista kutatási programjuk számára. Szerintem csakis egy ilyen narratíva képes azokból a látszólag ellentmondó részletekből és töredékekből egy koherens egészet alkotni, amelyeket oly nehezen tudott kezelni az eddigi szakirodalom.

Friss István és a „revizionista” közgazdászok elleni hadjárat

„*Preis Elvtárs*. Művelt, szorgalmas, a párthoz hű elvtárs. Mindig a legjobb képessége szerint próbál segíteni a pártnak. Pozitív tulajdonságai mellett van néhány nagy hiányossága, amelyeket komolyan figyelembe kell vennünk politikai megítélésekor. Burzsoá származása súlyos teher a számára. Soha nem volt alkalma részt venni a proletár tömegmozgalmakban, és ily módon soha nem válhatott valóságosan és szilárdan a proletariátus tagjává. Ez a hiányossága főként abban nyilvánul meg, hogy a különféle politikai és gazdasági kérdéseket nem mindig kommunista szemmel vagy a munkásosztály szemszögéből vizsgálja. Ezeket a problémákat inkább szenvtelenül nézi, a dolgozó emberek érdekeit figyelmen kívül hagyva, a statisztikus vagy az »objektív« kutató szemével. Ennek következtében tulajdonképpen kínos számára, amikor a pártvezetésnek el kell határoznia magát, és döntésre kell jutnia fontos kérdésekben.”²⁷

Friss István (1903–1978) zsidó, tőkés középosztálybeli családba született, és jó iskolázást kapott. Felsőfokú tanulmányait 1922–1924 között a berlini Kereskedelmi Főiskolán (*Handelshochschule*), majd 1924–1925-ben a Londoni Egyetem Közgazdasági és Politikatudományi Karán (*London School of Economics and Political Science*) folytatta. 1922-től dokumentáltan tagja az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP).²⁸ A húszas évek második felében apja gyárában dolgozott tisztviselőként, és részt vett az illegális kommunista mozgalomban. 1928-ban a *Kommunista*, a KMP illegális lapjának egyik szer-

²⁶ Berend T. Iván: *A történelem – ahogy megéltém*. Budapest, 1997. 193.

²⁷ Szántó Zoltán német nyelvű gépirata: „*Bericht über die Tätigkeit des ZK der KP Ungarns vom März 1937 bis Januar 1938*”. Manuilszki elvtársnak, Kommunista Internacionálé Titkársága, 1938. február 1. PIL 861. f. 9. öe. Friss 1962. december 28-i kézzel írt megjegyzésével (amikor megkapta és talán először látta a kivonatot), amelyben kifejezi afeletti meglepődését és szomorúságát, hogy Szántó soha nem tájékoztatta őt személyesen állítólagos hibáiról. („Preis” volt Friss István álneve az illegális kommunista mozgalomban.)

²⁸ Életrajzi anyagok Friss István irataiban, PIL 861. f. és „Friss István életrajzi adatai”, életrajzi bevezetés Friss dossziéjának katalógusához, amelyet az MSZMP egykori Párttörténeti Intézetének levéltárosa készített. Lásd még Vass Henrik: *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1976. 185.

kesztője lett. A pártban végzett munkája miatt többször rövid szabadságvesztésre ítélték, majd 1930-ban három és fél évre bebörtönözték. 1935-ben a párt utasítására és segítségével Moszkvába költözött, ahol a Lenin Egyetemen politikai gazdaságtant tanított, s tagja lett a KMP Központi Bizottságának. 1936 és 1940 között Prágában tartózkodott a KMP KB által kiküldött három fős bizottság tagjaként, amelynek a feladata a magyar kommunista mozgalom felügyelete volt. 1940-ben Lengyelországon keresztül Svédországba menekült. 1941-től ismét a Szovjetunióban élt, ahol egészen 1945-ös magyarországi visszatéréséig a Magyarországra sugárzó moszkvai Kossuth Rádió szerkesztő bizottságának munkatársaként dolgozott. 1945-től kezdve mindig is nagyon közel állt a gazdaságpolitikáért felelős vezető párttestületekhez. Az 1948 és 1978 közötti időszakban végig tagja volt a kommunista párt Központi Vezetőségének/Bizottságának. 1948 és 1954 között az MDP Központi Vezetősége Államgazdasági Osztályának vezetője. 1954. október 10-én leváltották, mert szembehelyezkedett Nagy Imre új szakasz politikájával. Ekkor bízták meg a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének megszervezésével, aminek aztán ő volt az igazgatója nyugdíjba meneteléig (1974-ben, Nyers Rezsőnek a KB titkári posztjáról való eltávolításakor a vonatkozó pártdokumentumok már az intézeti igazgatói posztot jelölik meg Nyers új munkahelyeként). Kádár megújított kommunista pártjának, a Magyar Szocialista Munkáspártnak (MSZMP) vezető funkcionáriusai közé tartozott. 1956 decemberétől 1961. december 5-ig ismét a Központi Bizottság Államgazdasági Osztályának vezetője. A gazdasági területen még ezután is több fontos tanácsadói és/vagy felügyeleti pozíciót töltött be a pártban és pártonkívüli szervezetekben, különböző gazdaságpolitikai bizottságokban és más testületeknél.

Noha Friss kétségkívül nem tartozott az együgyű sztálinista apparatcsikok sorába, tagadhatatlan, hogy meggyőződéses és következetes marxista és kommunista volt. Erős lojalitást érzett és mutatott a párt irányában és az „Ügy” iránt, vagyis mindaz iránt, amiről azt gondolta, hogy a párt érdeke és célja. Politikai és ideológiai lojalitása, valamint pártfegyelme feltétlenül erős korlátokat szabott mind politikai, mind intellektuális tevékenységét és látókörét illetően. De látnunk kell azt is, hogy ugyanezen vonások egyben Friss „társadalmi tőkénének” döntően fontos elemeit képezték – ezek, hosszú illegális múltjával egyetemben, olyan kikezdehetetlen tekintélyt kölcsönöztek számára a párt felső köreiben, amilyet kevés más személy élvezhetett.

Sokat tudunk arról a Frissről, aki egyike volt azoknak a sztálinista pártvezetőknek, akik 1954–1956-ban utóvédharcot folytattak a Rákosi rezsím radikális kritikusai és a reformok szószólói ellen. A reformkommunista Friss története viszont a magyar kommunizmus háború utáni történetének még megírásra váró fejezete. Olyannyira, hogy Friss reformkommunistaságának gondolatát még ma is sokan szórakoztatónak találják. Ennek egyik magyarázata természetesen Friss Janus-arca (a kétértelműségek megnyilatkozásaiban, tevékenységében és a cselekvéstől való tartózkodásában). A másik ok a történeti kutatás hagyományos preferenciája, amely a politikai és gazdasági szféra tanulmányozását mintegy érdekesebbnek és érdemesebbnek tekinti a tudománypolitika, illetve a tudományos élet történeténél. Pedig az így beárnyékolat tudományos szféra Friss politikai ténykedésének egyik legfontosabb területe volt, különösen 1954 után. Amikor 1954-ben elvesztette a Központi Vezetőség apparátusában osztályvezetői beosztását, Friss az ország második számú gazdaságpolitikusaként hat év sok tekintetben keserű és frusztráló tapasztalataival gazdagodva kezdhetné saját pályájának egy „új szakaszát”. Ismeretes, hogy Frissnek sok mindenben nehezére esett elfogadnia a rákosista rendszer kritikáját, még ha azt a kommunista megújulás utáni vágy motiválta is. Egy vonatkozásban azonban feltétel nélkül elfogadta ezt a kritikát: azt ugyanis, hogy a Rákosi-korszak kudarca a „gazdaság frontján” annak eredménye volt,

hogy hiányzott a szocializmus feltételrendszerében zajló gazdasági folyamatok tudományos megismerése. Mi több, Friss nem csak elfogadta ezt az álláspontot, hanem az elsők között vontta le a szükséges gyakorlati politikai tanulságokat. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy mikor visszavonult a párt központi apparátusából, ő kapta meg az új Közgazdaságtudományi Intézet vezetését. Nagyon is valószínű, hogy Friss maga kívánt gondoskodni az intézetről, megszervezéséről, majd irányításáról is. Frissnek határozott és jól artikulált (normatív) elképzelése volt a közgazdasági (társadalomtudományos) tudás jelentőségéről az államszocializmus politikai folyamataiban, amint a gazdaságkutatás válságának és stagnálásának okairól is Rákosi Magyarországon. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a jó politizálás csak a társadalmi folyamatok alapos (tudományos) megértésén alapulhat, és hogy valóban tudományos társadalomkutatás nem lehetséges addig, amíg el nem választják a komoly empirikus kutatást a „klasszikus” műveken gyakorolt exegetikától, és amíg a két műfaj intézményesen is el nem határolják egymástól. Ez az elválasztás döntő jelentőséggel bírt Friss szemében, mert enélkül szerinte az igazi tudományos gyakorlat alapvető ismerve – *a tények aprólékos, sokoldalú tanulmányozása* – nem nyerhette el jogos helyét a gazdasági kutatásban. Az empirista kutatási program sikere feltételezte ugyanakkor a programhoz csatlakozó közgazdász kutatók autonómiáját, azt, hogy szabadon vitathassák meg eredményeiket, és kritikus megállapításokat is tehessenek különböző állami és pártszervek aktuális tevékenységével kapcsolatban. Hasonlóan, a kutatóknak szabad hozzáférést kellett biztosítani a releváns statisztikákhoz és egyéb adatokhoz. Az empirikus kutatás és hiteles szakmaiság elősegítése a közgazdászok teljes közösségében azon kívül igényelte mindazt a támogatást és védelmet, amelyet a szakmai élet relatíve szabadon fejlődő infrastruktúrája nyújtani tudott.²⁹ 1955–1956-ban Friss fáradhatatlanul munkálkodott a fent említett ügyek előmozdításának érdekében. Habár nagy ellenállással kellett megküzdenie, különösen a központi pártapparátusban helyet foglaló konzervatív elvtársai részéről, jelentős haladást ért el, főként az intézet empirista kutatási programjának ismételt elfogadtatásában, érvényesítésében, valamint a gazdaságpolitikai irányultságú empirikus kutatásnak a védelmezésében a szocializmus ideológiai legitimitását előtérbe helyező marxista–leninista politikai gazdaságtannal szemben. Így Frissnek meggyőződése volt, hogy ami 1956. október 23-án kezdődött, az ellenforradalom volt, ugyanakkor eltökélten védelmezte a közgazdasági kutatásban a forradalom előtt elért pozitív tudományos és tudománypolitikai eredményeket a kádári restauráció túlkapásaival szemben.

Friss világosan látta, hogy az antirevizionista hadjáratnak katasztrófális következményei lehetnek a közgazdasági kutatásra nézve. Hogy valójában hol állt a „közgazdasági revizionizmus” kérdésében, az világosan kiderül a Bereinek 1957. október 20-án írt leveléből. Ebben hosszú várakozás után eleget tett Berei kérésének, hogy egy cikkét véleményezze. Berei kézirata nem maradt fenn Friss iratai között, ezért lehetetlen megállapítani, hogy a kézirat, amit Friss kommentált, megegyezett-e azzal, amelyiket Berend mutatott be és tárgyalt részletesen. Friss megjegyzései alapján azonban nagyon valószínű, hogy igen. Friss azzal kezdi, hogy nagyjából egyetértett a cikkel, *kivéve* a Péter állítólagos revizionista nézeteit vitató/kritizáló részeket (ezen részek alkották a kézirat zömét). E tekintetben Friss részletesen bemutatja, hogy Berei leleplező „kritikája” Péter szövegének szisztematikus félreértésén és tendenciózus félreértelmzésén alapult. Friss szerint Berei írásában a legelembb distinkciókra is képtelennek bizonyult, amint például a leíró és a normatív megállá-

²⁹ A közgazdaságtudomány fejlődésére 1954 és 1956 között lásd Péteri: *Academia and State Socialism*, különösen a 6. fejezetet.

pítások között sem tett különbséget.³⁰ Friss szintén erősen kifogásolta Berei inszINUációját, miszerint Péter és mások revizionista nézetei tehető felelőssé a magyar gazdaság súlyos problémáíért.

Ahogy korábban említettük, Berend azt hangsúlyozta, hogy Berei cikkét megvitatta az MSZMP Ideiglenes Intéző (Politikai) Bizottsága. Csupán egyetlen dokumentált alkalomról tudunk, amikor az Ideiglenes Intéző Bizottság megtárgyalhatta a cikket: ez az 1957. június 14-i ülés. Az ügynek azonban nyilvánvalóan viszonylag csekély jelentőséget tulajdonított az Intéző Bizottság: az utolsó (kilencedik, „Különfélék” elnevezésű) napirendi pont utolsó (tizenegyedik) tételeként került sorra, és a jegyzőkönyvben nincs utalás arra, hogy valóban megvitatták-e.³¹ A cikk *Népszabadság*-beli megjelentetésének kérdéséről Kiss Károly szóbeli javaslata alapján meglehetősen gyorsan döntöttek, azzal a konklúzióval, hogy „az Intéző Bizottság nem tartja szükségesnek, hogy Berei Andor elvtárs cikkét a *Népszabadság* leközzölje”.³² Ezt a döntést Friss – aki jelen volt az ülésen – feltehetően erőteljesen szorgalmazta. Ebben persze az is segítette, hogy egy cikk a párt napilapjában Rákosi egyik prominens, moszkvai száműzetésben lévő helyettesétől egyébként sem lett volna kívánatos, még azoknak a bizottsági tagoknak sem, akik nem kifogásolták Berei írásának mondanivalóját.

Ahogy korábban említettük, a Bizottság ugyanezen ülésén határoztak Friss „A szocialista tervezettség és a decentralizáció” című előadásának szeptemberi időpontjáról. Magyarán Frissnek a *Gazdasági Figyelő*-ben megjelent első támadások után hat hónapig nem kellett bekapcsolódnia a közgazdasági revizionizmusról folyó vitába. Figyelembe véve, hogy ő volt a Központi Bizottság gazdaságpolitikáért felelős legmagasabb beosztású funkcionáriusa, s az apparátus agitációs és propaganda osztályának tagjai már március–áprilisban beszálltak a közgazdasági revizionizmus elleni harcba, Friss szembetűnően későn kapcsolódott be a vitába. Valóban úgy tűnik, hogy ameddig csak lehetséges volt, kivárt a kérdésről alkotott saját nézetének nyilvános kifejtésével, valószínűleg azért, mert tudta, hogy ha – és amikor – nem képes tovább mellőzni a nyilvánosságot, szinte lehetetlen lesz elkerülnie, hogy ártson saját intézetének, illetve a közgazdasági kutatásoknak általában. Friss valóságos „optimalizációs problémával” állt szemben: minél jobban védelmezte közgazdászait és az empirista kutatási program ügyét, visszautasítva és megtagadva a balos agitprop revizionizmusról és jobboldali elhajlásról szóló vádaskodását, annál inkább kockáztatta „Friss elvtárs, a jó kommunista és hűséges pártkatona” tekintélyét és elfogadottságát a pártapparátusi elit köreiben. Ennek következtében a párthierarchiában korábban elnyert magas hivatalos és informális pozíciójának legitimitása megkérdőjeleződött volna, és egyben mindaz a hatalom, amit patrónusként mozgósítani tudott. Másrésztől azt is tudnia kellett, hogy minél nagyobb mértékben fogadja el nyilvánosan a közgazdászok baloldali agitprop kritikájának álláspontját, annál gyengébb erkölcsi–politikai alapja lesz majd arra, hogy megvédje a közgazdasági kutatást attól a pusztítástól, amelyet e kritika okozhat.

Előadás a Politikai Akadémián

Friss aligha tehetett többet, mint azt, hogy igyekezzen a próbálgatás [*trial and error*] módszerével megtalálni ezeknek a látszólagosan ellenmondásos taktikáknak az optimális kom-

³⁰ *Friss István levele Berei Andornak*, Budapest, 1957. október 20. Gépírat, másolat. PIL 861. f. 146. öe. 27–28.

³¹ Talán nem érdektelen itt arra utalni, hogy Berend T. Iván könyvének megjelenésekor és azt megelőzően Berend volt az egyetlen történész, akinek lehetősége volt arra, hogy az uralkodó párt archívumában kutathasson.

³² Az ülés napirendjét lásd: Baráth–Ripp: *A Magyar Szocialista Munkáspárt*, 111–119.

binációját: először is, ahogy láttuk, megpróbálta elkerülni és/vagy késleltetni a nyilvános vitába való bekapcsolódást. Amikor ez tovább már nem volt lehetséges, és meg kellett tartania előadását a Politikai Akadémián, minimalizálni próbálta az agitpropos ellenfeleinek tett engedményeket. Amint korábban említettük, a magyar (gazdasági) reformelképzeléseket és reformpolitikákat kutató történészek észrevették, hogy Friss „árnyaltabb megfogalmazásra törekedett”. Ez azonban kevésbé segítette őket Friss megértésében. Inkább afféle zavaró (de csak mellékes) körülmény volt ez abban, hogy az 1957. szeptemberi előadást a párton belüli konzervatív vonal „revizionista tendenciák feletti” egyértelmű győzelme (a reformkommunizmus elnémitása) nyilvános jeleként kezelhessék. Ahogy Berend írja: „Hogy melyik nézet kerekedett felül, arról a Népszabadság [ahol Friss előadásának tömörített változata október 2-án megjelent] olvasóinak 1957 októbere után végképp nem lehetett kételeye.”³³

De ha ismét szemügyre vesszük Friss szövegét, jól látszik, hogy a Berend és az őt követő sok más kutató által nyújtott értelmezés erősen torzít. Friss előadásának „elméleti kérdéseket” tárgyaló, második része azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy a közgazdasági kutatás jelentős fejlődésen ment keresztül, amióta a „személyi kultusz” (sztálinizmus) fojtogató rendszeréből (1953–1956) kiszabadult. Friss jelezte, hogy 1956 tavaszától a közgazdasági viták egyre inkább összekeveredni látszottak a korszak szélesebb társadalmi, politikai vitáival, amikor is az „ellenforradalomra való szellemi felkészülésben” némi szerepet játszottak. Azonban sietett hozzátenni, hogy az utána következő eseményekbe egyetlen tudós közgazdász sem keveredett bele: „A marxizmus-ellenes, szocializmus-ellenes gazdasági nézetek terjesztése igen széles körben folyt. Mivel, mint ismeretes, a közgazdasági és gazdasági kérdésekhez mindenki ért, vagy legalábbis érteni vél, a közgazdasági és gazdasági jellegű kritika is jóformán mindennél jelentkezett, hol suttogó propaganda formájában, hol hangosan a legkülönbözőbb értelmiségi szervezetekben, összejöveteleken és tömény formában a Petőfi-kör úgynevezett vitáin, ahol persze a résztvevők, sőt a felszólalók nagy többsége nem volt közgazdász. [...] A közgazdászokat persze, kevés kivétellel jogosan illeti a vád, hogy a különböző ellenséges s a tudományosságnak még a látszatát is nélkülöző kritikát nem utasították vissza, s attól nem határolták el magukat.”³⁴

Az előadás második részének egyik legfontosabb retorikai jellegzetessége, hogy nem vállalja a közgazdasági „revizionizmus” konkrét meghatározását és „leleplezését” – magyarárn: e szöveget Friss nem a tisztogatáshoz való hozzájárulásként írta. Előadásában Friss inkább arra vállalkozik, hogy (újra)értékeljen egyedi eseteket, amelyek addigra már az agitprop kampány fő célpontjaivá váltak. Szenvtelen, „objektív” módon mérlegelte az agitproposok által elővezetett bizonyítékokat, és így ítélte meg, hogy a vádaknak volt-e alapjuk vagy sem.

Amikor közgazdászok egyéni nézeteit jellemzi, különösen Péter Györgyét, aki az agitpropos szélsőségesek legélesebb támadásainak volt kitéve, Friss szándékosan használta a „revizionista tendencia” kifejezést a „revizionizmus” helyett. Erre a distinkcióra Berendnek és a reformkommunizmus más történészeinek világosan rá kellett volna mutatniuk: „*Péter György nem revizionista*. Péter Györgynek ez a cikke [Péter első cikke, amely a *Közgazdasági Szemle* 1954. decemberi számában jelent meg] hasznosnak és megtermékenyítőnek bizonyult, gondolatai ma többségükben általánosan elfogadottak. De voltak a cikknek nem egészen világos, nem egészen helyes, vagy éppen ellentmondásos megállapításai is. [...] Összefoglalva: Péter György egyes nézetei valóban igen közel jutnak a revizionizmushoz.

³³ Berend: *The Hungarian Economic Reforms*, 68–69.

³⁴ Friss: *Népgazdaságunk*, 28–29.

Ezért írásaiban éppen végig nem gondoltságuk, ellentmondásosságuk révén van bizonyos revizionista tendencia, és dacára annak, hogy ő nem revizionista, ez a tendencia magában foglalja – nála vagy másnál – a revizionizmus kitermelésének veszélyét.”³⁵ Amikor saját intézetének két vezető munkatársára, Nagy Tamásra és Erdősre kerül a sor, Friss nyíltan visszautasít minden ellenük felhozott vádat. Egyedül Kornai esetében tűnt úgy, hogy Friss engedett az antirevizionista kampánynak. Gondosabb olvasat azonban még itt is feltárható volna néhány jelentős árnyalatot: „Kornai Jánosnak »A gazdasági vezetés túlzott központosítása« című könyvecskéje alapján véve az 1955 végéig érvényben volt iparigazgatási módszereket tárgyalja és bírálja, csaknem kizárólag a könnyűiparból vett tényanyag alapján, és általában ügyelve arra, hogy ne vonjon le messzemenőbb következtetéseket, mint amilyenekre az anyag valóban alapot ad. Könyve alapjául már említett disszertációja szolgált, s Kornai még a disszertáció megvédésekor is hangsúlyozta, abban látja a fő veszélyt, »hogy még mindig hajlamosak vagyunk általánosítani kellő bizonyítékok, ténybeli megalapozás nélkül«. Könyvébe mégis beleírta, hogy meg kell változtatni gazdasági mechanizmusunkat, s hogy »gazdasági mechanizmus« alatt ő »gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdasági élet egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét« érti. Ezt viszont úgy lehet érteni, hogy Kornai elveti egész szocialista típusú gazdasági rendszerünket. Más alternatíva hiányában feltehetően a kapitalizmussal szeretné felcserélni. Ha Kornai így gondolta, ez már nem marxista álarcban jelentkező antimarxista nézet, ez a marxizmus nyílt elvetése.”³⁶ A bekezdés első fele megerősíti az empirista kutatási program jelentőségét, amennyiben Friss Kornait dicséri, hogy a program alapelveihez tartja magát. Sőt Friss azt láttatja közönségével, hogy Kornai könyvének hibája az empirikus program normáitól való eltérésének közvetlen következménye. De még ez utóbbi kritikai megjegyzésnek is élét veszi a feltételes mód használata néhány fontos helyen, ami a gondos hallgató és olvasó számára nyilvánvalóvá tette, hogy Friss nem akarta Kornait antimarxistának megbélyegezni. Gondos fogalmazása nemcsak az antimarxizmus vádját illető kételyt ajándékozta Kornainak, de esélyt és ösztönzést az utóbbinak arra, hogy eloszlassa a munkája elleni sztálinista kritikák gyanúsításait.³⁷

Előadása e fejezetét lezárva, Friss visszatért ahhoz, ami talán az elsődleges aggodalma volt az antirevizionista kampánnyal kapcsolatban, és amit, úgy érezte, mindenekelőtt meg kellett védenie: az empirikus irányultságú társadalomtudományos kutatás ügyéhez: „szükségesnek tartom a revizionizmus elleni éles harcot, de azt is, hogy csínján bánjunk a revizionista jelző osztogatásával, mint az ilyesfajta címkézéssel általában. A vitában előfordult, hogy egyeseket minden alap nélkül vádoltak meg revizionista nézetekkel, és az ilyen harcmódor alkalmas arra, hogy visszariasszon a bátor kérdésfeltevéstől, a kutatástól. Nem vagyunk még tökéletesen felvértezve a dogmatizmus ellen, fennáll még a tudományos vita és bírálat elnyomásának veszélye. Nekünk azonban a tudományos vitát és bírálatot minden-

³⁵ Friss: *Népgazdaságunk*, 42–44. (Kiemelés: P. Gy.)

³⁶ Friss: *Népgazdaságunk*, 44. (Kiemelés: P. Gy.)

³⁷ Friss jó szándéka ugyanakkor Kornai számára nem derült ki. Kornai a közönség soraiban ült az előadás alatt. A vele készített interjúmban Kornai úgy emlékezett vissza, hogy Friss előadása sokkolta, megrémítette és felháborította. Azokban a időkben embereket akasztottak fel politikai „bűncselekmények” okán, s az az állítás, hogy ő hátat fordított a marxizmusnak, felért a politikai rendőrségnek való feljelentéssel. De Kornai arra is emlékezett ezekből a napokból, hogy Friss bízatta őt, hogy némi önkritika gyakorlásával, bizonyos tételek visszavonásával jelentősen javíthatna helyzetén. A szerző interjúja Kornai Jánossal, Budapest, 1987. máj. 14.

képpen támogatnunk kell. Harcoljunk tehát úgy a revizionizmus ellen, hogy az valóban leplező és tudományosan meggyőző, a marxizmushoz méltó legyen!”³⁸

Friss előadását úgy értelmezni tehát, hogy az lett volna a gazdasági reformok és a revizionizmus elleni kampány tetőzése a párt régi és új sztálinista erői részéről, nem egyszerűen túlzás, hanem a szakszerű történelmi értelmezés és a józan ítélőképesség csődjé.

A korabeli kádári pártbürokrácia érzékenyen reagált minden olyan tendenciára, amelyet ellentétesnek vélt a kommunista restauráció alapvető érdekeivel – úgy tűnik, ők a reformkommunizmus történéseinél hamarabb és jobban megértették Friss előadásának tényleges üzenetét. Reakciójukról pedig minden elmondható, csak az nem, hogy megerősítene az 1980-as és 1990-es évek történéseinek nézeteit. Azoknak, akik osztják azt az általánosan elfogadott nézetet, miszerint Friss a többi sztálinistától csak abban különbözött, hogy több nyelven beszélt, meglepetést okozhat, hogy 1957 második felében Friss a Központi Bizottság apparátusában komoly támadások célpontja volt. Csupán négy nappal a Politikai Akadémián megtartott előadása előtt V. S. Bajkov, a budapesti szovjet nagykövetség vezető tisztviselője megbeszélést tartott Sándor Józseffel, aki az első titkár irodájának vezetője, a Központi Bizottság Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetője és az MSZMP KB tagja volt. Sándor közölte, hogy az ország siralmas gazdasági helyzetben van, majd a gazdasági problémák efféle magyarázatával lepte meg szovjet elvtársát: „Az én véleményem szerint – mondta Sándor elvtárs –, ameddig gazdaságunk élén Friss [István] elvtárs áll, egy olyan ember, aki képes volt ügyesen és ravaszul álcázni jobboldali nézeteit Rákosi idején éppúgy, mint most, Kádár idején, addig gazdaságunk nem fog kikerülni a zsákutcából.” Sándor ezután elmesélte kíváncsi kapcsolatának, hogyan védelmez Friss magukat gazdasági szakembereknek „tettető” burzsoá elemeket a Külkereskedelmi Minisztériumban egy a minisztériumi állomány megtisztítását szorgalmazó magas pártfunkcionárius erőfeszítései ellenében. Miután biztosította Bajkovot, hogy ők (a jó kommunisták) elintézik a betolakodókat, és arról is, hogy Friss elvtársat is „jól megérdemelt helyére” teszik, Sándor azzal fejezte be, hogy 1956 októbere óta Magyarországon megváltoztak a körülmények, és ennek következtében az osztályharc formái is: „Jelenleg azokkal az ellenforradalmárokkal szemben kell harcba szállnunk, akik – miután vereséget szenvedtek az októberi nyílt összecsapásokban – most »kifinomultabb« eszközökkel akarják elérni céljaikat. És ezeket az elemeket segíti néhány Frisshez hasonló vezető, akik régebben Rákosi közvetlen környezetéhez tartoztak, ma pedig jobbra–balra helyezkednek, félnek, hogy felelősségre vonják őket régi hibáikért, s gyakran elvtelen, többnyire jobboldali politikát folytatnak.”³⁹

S ha a Központi Bizottság „centrista” funkcionáriusai addig csak gyanakodtak Frissre, 1957. szeptemberi előadása minden kétségen túl meggyőzte őket Friss „jobboldali opportunizmusáról”. Az erőteljes reakció nem kisebb embertől, mint a KB első titkárától, magától Kádártól érkezett.

1957. október 11-én a Központi Bizottság apparátusának aktívaülésén Kádár hevesen bírálta Friss Politikai Akadémián tartott előadását. Friss nem volt jelen a gyűlésen, de tájékoztatták Kádár bírálatáról, miszerint előadása a politikai bátorság hiányáról tanúskodott, arról, hogy Friss képtelen volt „igen”-t vagy „nem”-et mondani. Október 13-án Friss egy rövid levelet írt a párt Politikai Bizottságának, amelyben közölte, hogy nem tud posztján ma-

³⁸ Friss: *Népgazdaságunk*, 45.

³⁹ Bajkov, V. S.: *Feljegyzés Sándor József elvtárssal, az MSZMP Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetőjével folytatott beszélgetésről*. 1957. szeptember 16. III/24-es dokumentum. In: Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, 1993. 205.

radni, ha a párt legfelsőbb vezetői nem bíznak benne. A levelében a következőket írta: „Néhány hónap előtt már voltak kételyeim ezt a bizalmat illetően, és akkor a PB több tagja előtt céloztam rá, hogy talán nem célszerű helyemen maradnom. Amit mondtak, többé-kevésbé megnyugtató. Kádár elvtárs pénteki szavai most újra napirendre tűzték a kérdést, és úgy gondolom, jó lenne, ha a PB sürgősen döntene benne, mert bizonytalanságomnak mindennapi munkámra is ki kell hatnia.”⁴⁰ Kádár válaszában tagadta, hogy Frissnek oka lenne kételkedni a Politikai Bizottság (vagy személyesen Kádár) Friss iránti bizalmában. Kádár felszólította Frisst, hogy túlzott érzékenysége helyett inkább tanuljon a kritikából, s ne magyarázza szavait úgy, mintha az a bizalom hiányát tükrözné: „Te egy nyilvános előadásban olyan szörmentén bírultad Péter György és Nagy Tamás egy és más helytelen közgazdasági tételét, ami pártaktívánk egy részében komoly nyugtalanságot keltett, elsősorban Nagy Tamást illetően – politikailag. Nem akarom vitatni, hogy a magyar népnek volt-e egyáltalán eddig két kiló kópor ára haszna abból, hogy egy Nagy Tamás nevű közgazdász ténykedett és ténykedik a magyar társadalmi életben, de politikai kára elég jelentős volt – ezt állíthatom.

Van egy komoly és jogos aggodalom amiatt, hogy a helyzet normalizálódásával fátyolt borítunk olyan dolgokra is, amelyekre nem lehet fátyolt borítani. Ezek közé tartozik Péter György súlyos közgazdasági tévedése, amelyik rokonságban van az ismert és meggyőződésem szerint Jugoszlávia népgazdaságára is káros, jugoszláv, a piacot fetisizáló nézetekkel. Még inkább ezek közé tartozik az ilyen Nagy Tamás-féle emberek összetevékenysége – amelyekre a párt, remélem, soha nem fog fátylat borítani.

Ezt az aggodalmat Te, megengedem, szándékom ellenére túlságosan tapintatos bírálattal előadásod útján növelted. Én kötelességemnek tartottam, ugyancsak nyilvánosan, ezt az aggályt csökkenteni.”⁴¹

Friss nyilvánvalóan vereséget szenvedett, de sem előadása, sem a lemondással való fenyegetés nem volt egészen eredménytelen. Sikerült elérnie, hogy Kádár a PB-tagok „nyilvánossága” előtt írásban rögzítse, hogy továbbra is számít rá a Központi Bizottság apparátusában, és fontos információkra tett szert az apparátus vele, intézetével és a közgazdászokkal kapcsolatos hangulatáról. Ez a hangulat tette elkerülhetetlenné a magas szintű pártvizsgálatot a Közgazdaságtudományi Intézettel szemben, amelyet 1958 februárjában rendeltek el. Miközben a Frissre nehezedő nyomás, hogy engedjen az értelmiségiek (közgazdászok) árulását megtorolni kívánó apparátus követelésének, egyre növekedett, Friss, immár pozíciójában megerősítve és megerősödve, megújult erőfeszítésekkel próbálta védelmezni/menteni a közgazdászokat és kutatási programjukat.

Magas szintű pártvizsgálat a Közgazdaságtudományi Intézetben

Viszonylag kevés információ áll rendelkezésünkre a pártvizsgálat háttéréről és lefolyásáról.⁴² A Közgazdaságtudományi Intézet elleni pártvizsgálat egy sorozat egyik állomása

⁴⁰ Levél az MSZMP PB tagjaihoz, 1957. október 13. PIL 861. f. 38. őe. 2.

⁴¹ Kádár János levele Friss Istvánhoz. A levél másolata elküldve a Politikai Bizottság összes tagjának és póttagjának, 1957. október 15. PIL 861. f. 38. őe. 3–5.

⁴² A magas szintű pártvizsgálatot megelőzte a budapesti V. kerületi pártszervezet kezdeményezése, amely indítványozta a Közgazdaságtudományi Intézet pártéletének vizsgálatát. Munkájukat később összehangolták a magas szintű pártvizsgálattal. (Orbán László: *Feljegyzés a Közgazdaságtudományi Intézet helyzetének és káderproblémáinak felülvizsgálatáról tartott megbeszélésről*. Febr. 8. MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.) A Köz-

volt,⁴³ amelynek fő célja a tudományos intézetek és a bennük dolgozó értelmiségiek megszabályozása volt.

Az intézet pártszervezetének már 1958 januárjában jelentést kellett küldenie a Központi Bizottság részére.⁴⁴ Ez a vizsgálat előkészületeit szolgálhatta, mert a vizsgálóbizottságot a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális Osztálya 1958. február 8-án állította fel.⁴⁵ A bizottság tagjai között szerepelt Antos István, Barla-Szabó Ödön, Háy László, Haász Árpád, Gulyás Emil, Keserü János, Lázár György, Molnár Endre, Sebes Sándor, Sipos Aladár és Vörös Gyula.

A bizottság a gyakorlati gazdasági életben (állami és pártszerveknél) magas pozíciót betöltő emberekből, a párt agitprop apparátusa tagjaiból és az egyetemeken marxista-leninista politikai gazdaságtant oktató tanárokból állt. A bizottságot Tömpe István mezőgazdasági miniszterhelyettes vezette, akit kevéssel korábban helyeztek át a belügyminiszter politikai ügyekért felelős helyettesének posztjáról. Ezt megelőzően ő vezényelte le az írók, illetve az Írószövetség elleni ellenforradalmi kampányt, amely az utóbbi erőszakos feloszlásához vezetett.⁴⁶

A vizsgálat négy fő szakaszát különíthetjük el. Az első szakaszban a bizottság kisebb csoportokra oszlott, melyek az intézet különböző osztályainak munkáját, illetve e munka különböző aspektusait vizsgálták. A második szakaszban az egyes csoportok beszámolóira épülő összesítő jelentés megvitatására a pártvizsgálat vezetője plenáris ülést hívott össze. A harmadik, döntő szakaszban a bizottság véglegesített jelentését a Központi Bizottság Titkársága megtárgyalta, és határozatot hozott. Végezetül gyűlést rendeztek a Közgazdaságtudományi Intézetben, amelynek a legfőbb funkciója az volt, hogy alkalmat nyújtson kritikára és önkritika gyakorlására. Az utóbbi különösen azoknak volt fontos, akiket a pártvizsgálat a legfőbb bűnösöknek szemelt ki. Nyilvános bűnbánatot vártak attól, aki bűnbocsánatban akart részesülni. Nem volt elég az intézeti gyűlés előtt megbánni a bűnöket, hanem a saját és mások által elkövetett bűnökkel folyóiratok és napilapok cikkeiben kellett leszámolni.

Frissnek pusztán intézetigazgatóként nem lett volna betekintése a vizsgálat menetébe egészen a vizsgálóbizottság végleges jelentésének elkészültéig, illetve a titkárság elé terjesztéséig. Ő azonban a kezdetektől fogva jól tájékozott volt a bizottság munkájáról, és bizonyos jelek arra utalnak, hogy sikerrel igyekezett a bizottság munkáját befolyásolni. A forrásokból kiderül, hogy Friss a vizsgálat minden fázisában igyekezett befolyását a közigazdászok oldalán latba vetni: a bizottság és alcsoportjai összetételének eldöntésénél, a jelentés megfogalmazásánál s a Titkárság határozatával kapcsolatban is. Az 1958. február 28-án Orbán Lászlónak, a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális osztályvezetőjének⁴⁷ írt levelében nemcsak az ellen tiltakozott, hogy Molnár Endre, a KB egyik agitprop funkcioná-

ponti Statisztikai Hivatal (akkori elnöke Péter György) elleni pártvizsgálatot is a kerületi pártszervezet indítványozta, s később magasabb szintű pártszervek átvették az ügyet.

⁴³ Gelegonya: *Adalékok*, 5.5.1. fejezet

⁴⁴ *A Közgazdaságtudományi Intézet pártszervezetének vezetőségi jelentése az Intézet helyzetéről* 1958. február 3. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. ő.e.

⁴⁵ Orbán: *Feljegyzés*, id. mű.

⁴⁶ Lásd: Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–63*. Budapest, 1996. 473.

⁴⁷ *Friss István levele Orbán Lászlónak*, 1958. február 28. Friss István iratai. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. ő.e. Friss levelét a KB gazdaságpolitikai osztályvezetőjeként írta a KB egy másik osztályvezetőjéhez. A levelet „Orbán László elvtársnak, KB Agit-Prop. Osztály”-nak címezte, holott Orbán ebben az időben a tudományos és kulturális ügyek osztályvezetője volt. Molnár az agitprop osztály egyik alacsonyabb rangú funkcionáriusa volt.

riusa az intézet általános (elméleti) osztályát vizsgáló csoport tagja lett, de Háy László és Molnár vizsgálódásainak fókuszja és módszerei ellen is. Molnár személyével szemben az volt a kifogása, hogy Molnár szerinte ellenségesen elfogult volt az osztály több munkatársával szemben. Bírálta továbbá Háy és Molnár interjúit az osztály nyolc tagjával, mert azok a közgazdász kutatók politikai tevékenységére koncentráltak, teljesen ignorálva a tudományos munkát, holott Friss szerint ez utóbbinak kellett volna a vizsgálat igazi tárgyának lennie. Ugyancsak felháborítónak találta, hogy a vizsgálódók édeskeveset tudtak s még kevesebbet értettek meg az osztály tudományos munkájából. Mindezen hiányosságok következtében Friss szerint a Háy–Molnár jelentés elfogadhatatlan volt.

A levél alapján Friss patrónusi, intézete védelme érdekében tett erőfeszítéseinek több aspektusa azonosítható. A vizsgálóbizottság felhatalmazása valóban magában foglalta az intézet szakmai, tudományos munkájának értékelését, noha ez csak egy szempont volt a hatból.⁴⁸ Ehhez a ponthoz kapcsolódott a bizottság egyik kérdése, hogy az intézet milyen mértékben vett részt az aktuális gazdasági problémák megoldásában, valamint mennyire járult hozzá a párt gazdaságpolitikájának alakításához. Frissnek tehát – nem intézetigazgatói minőségében, hanem a KB gazdaságpolitikai osztálya vezetőjeként – a vizsgálat kezdetétől fogva kikérték a véleményét, és a vizsgálati anyagokhoz is hozzáférhetett. Ez lehetőséget nyújtott számára, hogy megpróbálja befolyásolni a bizottság és az alcsoportok összetételét, valamint a vizsgálati módszereket. Szintén igyekezett befolyásolni a vizsgálat fókuszát, erősen hangsúlyozva, hogy az ő értelmezésében az intézet szakmai–tudományos munkája képezi a vizsgálat tárgyát. Mindezt természetesen azért tette, hogy megelőzze, illetve az elkerülhetetlen minimumra csökkentse a vizsgálat által az intézetnek okozott károkat.

Friss jó okkal tartott Molnár Endre részvételének lehetséges következményeitől, különösen az intézet általános (elméleti) osztályának vizsgálatánál. Molnár ugyanis addigra már az antirevizionista kampány egyik legismertebb (és leghírhedtebb) agitpropos személyiségévé nőtte ki magát. Háy László, a régi moszkovita kommunista, aki Kádár alatt a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora lett, szintén a kommunista értelmiségiek konzervatív szárnyának közismert képviselője volt, különösen a *Gazdasági Figyelő* című folyóirat – az antirevizionista támadások vezető orgánuma – megalapításában és vezetésében játszott központi szerepének köszönhetően. Nem meglepő, hogy a pártvizsgálat teljes dokumentációjában egyedül a Háy–Molnár-féle, az általános elméleti osztályról szóló jelentés tartalmazott kritikai megjegyzéseket az intézet empirista kutatási programját illetően. Háy és Molnár hangoztatták, hogy ok-okozati összefüggés volt a Kornai könyvében és más, hasonló jellegű írásokban fellelhető „politikai torzulások” és „a részkérdések vizsgálatának (az intézet kutatási programjára oly’ jellemző) empirikus jellege” között. Véleményük szerint az empirista kutatási program tette lehetővé az intézet kutatói számára, hogy elkerüljék igazi ideológiai és politikai nézeteik nyílt hangoztatását, mint ahogy az empirikus kutatás (túl)hangsúlyozása vezetett köreikben a „szocializmus [marxista–leninista politikai] gazdaságtana eddigi eredményeinek lebecsülés[ére]”, továbbá azon nézet elterjedésére, miszerint

⁴⁸ A másik öt szempont vagy téma: a Közgazdaságtudományi Intézet helyzetének értékelése történetileg (az 1956-os ellenforradalom előtt, alatt és után); az intézeti kollektíva összetételének értékelése (szakmai és politikai szempontból egyaránt); az intézet jelenlegi politikai helyzetének értékelése; az intézet vezetésének értékelése; és a *Közgazdasági Szemle* munkájának értékelése. Orban: *Feljegyzés*, id. mű.

„a tudományos kutatást nem csak a napi politikától, hanem a politikától általában függetleníteni kell”.⁴⁹

Az egész pártvizsgálat kiindulópontjául egy meglehetősen furcsa kérdés szolgált: miért vesztette el a Közgazdaságtudományi Intézet a párt(apparátus) bizalmát? A kérdést persze voltaképpen nem a Közgazdaságtudományi Intézetnek, hanem a pártapparátusnak kellett volna címezni. De a kérdés fenyegető üzenete az intézet kutatói kollektívájának szólt: „elvesztették a pártapparátus bizalmát, ergo valami nagy bűnt követtetek el!” Háý és Molnár mindenesetre jelentésükben azt állították, hogy az általános osztály vizsgálata folyamán megtalálták a választ a kérdésre. Az intézeti pártszervezetnek 1956 előtti régi (sztálinista) pártvezetés ellen irányuló kritikai attitűdjét jelölték meg a bajok forrásaként, és azt állították, hogy az intézet hozzáállásának kialakulásában a „Nagy Imre-csoportjából kisugárzott hangok”-nak is megvolt a maguk szerepe. Az októberi forradalom alatt, sőt még november 4-e után is ez a kritikai attitűd „súlyos politikai hibák”-hoz és „ingadozás”-hoz vezetett, ami hatott a magyar értelmiség egyes rétegeire is. Megkoronázva e súlyos hibákat, az intézet tagjai elmulasztották jóvátenni bűneiket, és nem vettek részt az „ideológiai tisztázódás” és a „politikai konszolidáció” érdekében 1957 után folytatott küzdelemben. Háý és Molnár hangsúlyozta, hogy az intézet kutatói kerültek az ideológiai harcot, ami az apparátus sorai-ban csak megerősítette a gyanút, hogy a régi politikai „hibák” (a párttal szemben tanúsított politikai ellenzékiesség) tovább élnek az intézetben.

Háý és Molnár a következő intézkedéseket javasolta az intézet (politikai–ideológiai) „megerősítése” céljából: új igazgatót kell kinevezni, aki Frisstől eltérően összes energiáját és idejét az intézet ügyei erőskezü irányításának tudja szentelni. Az intézet pártszervezetének vezetését olyanokkal kell felváltani, akik eltökéltek a politikai és ideológiai munkájuk-ban, megálljt parancsolnak a jelenlegi vezetés „pacifizmusának”, és megszüntetik „az ön-elégültség állapotát”. Továbbá javasolták a kutatói személyzet összetételének javítását megbízható, szilárd, a közgazdasági munkában tapasztalatokkal rendelkező kommunisták-kal. Másrészről az „elméleti és politikai kérdésekben ingadozó” és a gyakorlati közgazdasági munka tapasztalatait nélkülöző intézeti tagokat ilyen gyakorlati gazdasági állásokba kell áthelyezni. Ebben a vonatkozásban említették Kornai, Nagy András, Máriás Antal és Csendes Béla nevét. A javasolt áthelyezésekkel kapcsolatban hangsúlyozták, hogy „jobb inkább senkihez sem hozzányúlni, mint egyedül Kornait eltávolítani” – vagyis többeket érintő tisztogatást javasoltak, nehogy Kornaiból, az első számú célszemélyből „mártírt” csináljanak.

Háý és Molnár személyi javaslatainak legfontosabb következménye az lett volna, hogy teljesen lehetetlenné tették volna Kornai és mások számára tudományos karrierjük folytatását. Nagy Tamásról szóló gondolatmenetük hozzáférhetővé teszi azon kritériumokat, melyek alapján Háý és Molnár eldöntötték, hogy szerintük ki maradhat kutató, s ki nem. Kiemelték, hogy tekintettel Nagy iskolázottságára és szervezőképességére, egyértelműen ő a legalkalmasabb személy az általános osztály vezetésére. Tudatában voltak Nagy forradalom alatt és közvetlenül utána elkövetett „súlyos politikai hibáinak”, de úgy találták, hogy Nagy „jelenlegi politikai magatartása” (Nagy Tamás felvételét kérte az MSZMP-be, és feltétel nélkül elfogadta és magasztalta a pártvonalat) nem indokolja leváltását. Mindehhez hangsúlyosan hozzátették, hogy bármi is legyen a döntés Nagy sorsáról, „semmiképpen sem kívánatos azonban lehetetlenné tennünk Nagy Tamásnak a közgazdaságtudomány területén való kutató tevékenységét”. Magyarán: az agitpropoz konzervatív baloldal szívesebben látta

⁴⁹ Háý László–Molnár Endre: *Jelentés a Közgazdaságtudományi Intézet Általános Közgazdasági Osztályának helyzetéről*. 1958. március 1. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. óe.

kutatói pozícióban az ideológiailag orientálódó polit-ökonómust, mint az empirikus kutatást előnyben részesítő, szakmai irányultságú közgazdászt.⁵⁰

A vizsgálóbizottság „szintetizáló” jelentésének első változata egyértelműen Friss befolyásáról tanúskodik. Ez annak köszönhető, hogy Friss jó kapcsolatokat ápolt a hierarchiában hozzá közel álló azon funkcionáriusokkal (Tömpe Istvánnal és Orbán Lászlóval), akiket a legfelsőbb pártvezetés a vizsgálat irányításával bízott meg.⁵¹ Az is kedvező volt Friss számára, hogy bár a KB agitprop apparátusának alsóbb szintjén több elkötelezett harcos is volt (mint például Ripp Géza és Molnár Endre), azonban Szirmai István, az osztály vezetője nyilvánvalóan nem kívánt részt vállalni a revizionista közgazdászok elleni kampányban. Tömpe István jelentésének⁵² első változata Friss 1957-es Politikai Akadémián elhangzott előadásának gondolatmenetét és megfogalmazásait követte: „revizionista tendenciákról” és nem revizionizmusról beszélt, és éles különbséget tett az intézet szakmai–tudományos tevékenysége és a munkatársak 1956–1957-es egyéni politikai tettei között. Háy és Molnár éles kritikája az empirista kutatási programmal szemben egyáltalán nem kapott helyet a jelentésben. Az összefoglaló jelentés egyik vázlata nemcsak megerősítette az empirikus kutatást mint a jó marxista közgazdasági kutatás alapját, de az intézet kommunistái köteleltségként írta elő, hogy „biztosítsák, hogy az Intézet munkatársai szoros kapcsolatban legyenek az üzemekkel stb., munkáikat részletes és sokoldalú tényanyag támassza alá”.⁵³

Az összefoglaló jelentés e korai változata ugyanakkor világossá tette, hogy bizonyos tisztogatások elkerülhetetlenek, s adoptálta azt a javaslatot, mely szerint az elméleti és politikai kérdésekben ingadozó munkatársakat (például Kornait, Nagy Andrászt, Máriás Antalt) át kellene irányítani gyakorlati gazdasági területre.

Tömpe előzetes jelentését egy bizottsági ülésen vitatták meg, ahol a dokumentumok szerint Friss is jelen volt. A vita eredménytelennek bizonyult – a jelenlévők nézetei az intézet helyzetét és a szükséges intézkedéseket illetően erősen eltértek egymástól, vagy teljesen ellentétesek voltak. Az elnök arra kérte a bizottság tagjait, hogy véleményüket írásban is fogalmazzák meg. Gulyás Emil (aki az intézet mezőgazdasági osztályát vizsgáló csoportban vett részt) tiltakozott az előzetes jelentés túlságosan elnéző megfogalmazásai ellen az intézet politikai és ideológiai bűneit illetően. Másrészről a „szervezeti intézkedések”⁵⁴ tekintetében nyugalomra és mérsékletre intett: „Végző soron [...] éppen ezért általában nem az intézetből való eltávolítását javasolnám a hibát elkövető embereknek; viszont néhány esetben helyesnek tartanám párt-, illetve hivatali büntetések kiszabását, éppen a nevelési szempontok kidomborítása érdekében.”⁵⁵

⁵⁰ Nagy Tamást félig viccesen „a magyar [marxista–leninista] politikai közgazdaságtan pápájának” nevezték az ötvenes és a korai hatvanas években. Habár a hatvanas évek reformkommunista diskurzusának fejlődésében jelentékeny szerepe volt, Nagy Tamás publikációiban ritkán lépett túl a marxista–leninista politikai gazdaságtan nyelvezetének és gondolkodásmódjának határain.

⁵¹ Orbán a gyakorlati politikai lépéseket illetően Kádár megújított kommunista pártján belül a Marosán Györgynél, Kállai Gyulánál, Apró Antalnál vagy Nemes Dezsőnél „liberálisabb” irányzatot képviselő „belső bírálókhoz” tartozott.

⁵² Tömpe István: *Jelentés a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról*. 1958. március 14. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.

⁵³ A kiemelt rész nem került be a végleges szövegbe, vélhetően azért, mert az anyagot le kellett rövidíteni.

⁵⁴ „Szervezeti intézkedés”: régi, szovjet-orosz eredetű eufemizmus, amely emberek állásukból való kirúgásának, leváltásának vagy lefokozásának leírására volt használatos.

⁵⁵ Gulyás Emil: *Hozzászólás a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról összeállított jelentés vitájához*. 1958. március 24. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.

Keserü János, a Központi Bizottság mezőgazdasági osztálya vezetőjének feljegyzése értékes információkat nyújt a vizsgálóbizottság vitájáról. A feljegyzés világossá teszi, hogy a fő demarkációs vonal Friss és Molnár között húzódott. Molnár ragaszkodott ahhoz, hogy a jelentés az intézet munkáját jellemezve állapítsa meg, hogy a kutatók egy csoportja, noha csak átmenetileg, de szembehelyezkedett a marxizmus–leninizmussal. Friss ezzel szemben olyan jelentést szeretett volna látni a bizottságtól, mely szerint, bár az intézet néhány munkatársának „helytelen nézetei” és néhány gyakorlati politikai tettük „objektíve az ellenforradalmat szolgálták”, mindez mégsem jelenti azt, hogy megtagadták volna a marxizmus–leninizmust. Keserü követelte, hogy a jelentés nyíltan tárja föl, hogy a revizionista gondolatok miként nyertek befolyást és teret az intézetben. Ugyanakkor óva intett a helyzet olyan félremagyarázásától, amiben az intézeti munkatársakat úgy festenek le, mintha a szocializmus tudatos ellenségei lettek volna. „Ezt talán még Kornaira sem lehet egyértelműen elmondani” – írta Keserü. Végezetül hangsúlyozta: „... az én véleményem szerint arra kellene törekedni, hogy ezeket az embereket ne taszítsuk el magunktól, fejlődésükben ne akadályozzuk, hanem segítsük őket, de ennek nem az a módja, amit Molnár elvtárs mondott, és nem is az, amit Friss elvtárs állít. Egyetértek Molnár elvtárssal abban, hogy az Intézettről szóló jelentés nem szépítheti a helyzetet, a valóságtól eltérően. Egyetértek Friss elvtárssal abban, hogy a következtetések levonásánál óvatosnak kell lenni, és abban is, hogy nem elfogultan, hanem nagyon tárgyilagosan [kell] a tényeket megállapítani. Azonban nem lehet »közéjük csapni«, ahogy Molnár elvtárs mondja, és nem lehet »ártatlan bárányoknak« tekinteni őket, ahogy Friss elvtárs kívánja.”⁵⁶

A bizottsági tagok hozzászólásai világosan indikálták, hogy a revizionizmus vádjának egyszerű visszautasítása nem szolgálta volna az intézet védelmét. De azt is jelezték, hogy a bizottság több tagjának hozzáállása jelentékeny manőverezési lehetőséget nyújtott Frissnek arra, hogy elkerülhesse a legrosszabbat (tömeges áthelyezések és/vagy az intézet feloszlatása).

A bizottság 1958. április 16-i keltezésű végleges jelentését a Tudományos és Kulturális Osztály nyújtotta be a Központi Bizottság Titkárságának.⁵⁷ Ez a szöveg a korábbi, előzetes változatnál kritikusabb volt az intézettel szemben. Kifogásolta, hogy az intézet tagjai az SZKP XX. kongresszusa után nem vállaltak szerepet a revizionizmus elleni harcban; utalt az intézet néhány tagjának munkáiban tetten érhető revizionista nézetekre – pontos szemlélyek és nézeteik megjelölése nélkül; bírálta a *Közgazdasági Szemle* szerkesztőségi munkáját, kiemelve Fekete Ferenc főszerkesztő felelősségét a „helytelen” cikkek megjelentetéséért, azt állítva, hogy Fekete „ingadozása” lehetetlenné tette, hogy a folyóirat a kommunista pártszerűség szellemében folytassa megalkuvás nélkül a burzsoá és revizionista eszmék elleni harcot. Háty és Molnár javaslatát Friss eltávolítására már Tömpe előzetes jelentése elvetette. A végleges jelentésben Frisst megerősítették állásában, és nagylelkűen elismerték szerepét az intézet által elért eredményekben. A KB Titkárság elé terjesztett határozati javaslat elmarasztalta az intézetet és vezetőit az ideológiai és politikai revizionizmussal kapcsolatos mulasztásokért és elkövetett bűnökért; felhívták őket a hibák és bűnök jóvávételére a revizionizmus elleni küzdelemben való aktív és nyilvános közreműködéssel; és azzal a feladattal bízták meg az igazgatót, Friss Istvánt, hogy javítson az intézet és a *Közgazdasági Szemle* személyi összetételén. Habár fokozott pártosságot sürgettek, szintén

⁵⁶ Keserü János: *Feljegyzés a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról*. 1958. március 20. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.

⁵⁷ Szerényi Sándor osztályvezető-helyettes aláírásával *Jelentés a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról*. 1958. április 6. Tu/ 487, MOL 288. f. 7/26. őe.

szorgalmazták, hogy a marxista közgazdaságtan általános, elméleti elemeit össze kell kapcsolni „gazdasági életünk részproblémáinak sokoldalú és részletes empirikus elemzésével”, megerősítették Frisst igazgatói székében, és elrendelték egy új igazgatóhelyettes kinevezését.

A jelentés tehát Friss és még inkább az intézet többi tagjának megdorgálását javasolta, és bár azt is elvárta az intézet tagjaitól, hogy tegyenek néhány aktív, politikailag korrekt gesztust (revizionizmusellenes, önkritikai részeket is tartalmazó, agitprop cikkek formájában), de nem javasolt sem azonnali és demonstratív „érvágást”, sem pedig az 1954–1955-ös empirista kutatási programtól való visszavonulást.⁵⁸ Friss már feltehetően a jelentés következtetéseit, különösen a három kutató elbocsátásának kötelezettségét is túlságosan keménynek és szigorúnak érezte, de a Központi Bizottság Titkárságának vitája folyamán rá kellett jönnie, hogy további nyílt ellenállása esetén ő és patronált intézete még többet veszíthet.

A Titkárság április 24-i ülésén Marosán György beszélt a legtöbbit. Első hozzászólóként fenyegető hangot ütött meg. Kijelentette, hogy nem tudja elfogadni a jelentést, s így a javasolt megoldásokat sem, mert azok tisztára akarják mosni az intézetet, noha az, állítása szerint, „1956 nyarán az ellenforradalomnak közgazdasági területen [...] [a] góca volt”.⁵⁹ Bírálta a túlságosan elnéző bánásmódot Frissel szemben is, hiszen Friss viselte a fő felelősséget az intézetért, és kifejezte kívánságát, hogy az intézetet újra vessék pártvizsgálat alá, hogy minden egyes kutató esetében látni lehessen, hogy „mi a helyzet”.

Gáspár Sándor láthatólag Marosánnal egyetértésben lépett fel, legalábbis az intézet megítélését illetően: „Úgy néz ki, hogy sok ember tönkrement, vagy félig, vagy egészen. Szerintem, ha csak 15 emberrel is, de új alapokon kell kezdeni a munkát, tabularázát [sic!] kell csinálni. 15 emberrel kell kezdeni a munkát, akikben megvan az a képesség, hogy a pártot segítsék.”⁶⁰

Kádár sem volt elégedett a jelentéssel, de némi megértést mutatott a társadalomkutatás szükségleteivel szemben a kommunista rendszerben: azt mondta, boldog lenne, ha a „kutatók a kormánnyal és a Magyar Népköztársasággal szemben lojálisak lennének”, és nem várja el, hogy a napi politika minden kérdésében egyetértsenek a párttal.⁶¹ Kádár ugyanakkor vonzónak találta a *tabula rasa* ötletét. Úgy vélte, hogy azok a közgazdászok, akik nem hisznek a központi gazdasági irányításban, akik elvetik a tervezést, „nehezen dolgozhatnak hasznosan olyan országban, ahol tervgazdasági rendszer van”. Hangoztatta, hogy a vizsgálatnak ilyen kérdésekre kellett volna koncentrálnia ahhoz, hogy felelni tudjon a kérdésre: „hagyjuk-e az Intézetet tovább így működni, vagy pedig megmondani, hogy jobb volna teljesen újjászervezni. Sokszor felmerült, nem volna-e célszerűbb új formában, új emberekkel, új alapokon indulni. Vagy pedig azt is meg kellene mondani, kiket lehet ott

⁵⁸ A vizsgálóbizottság egyetértett abban, hogy az intézetvezetés kezét ne kössék meg az intézet politikai-ideológiai szempontból legproblematisabb személyiségeinek megnevezésével és elbocsátásuk határidejének megszabásával. De a jelentés tartalmazta, hogy három kutatót „fokozatosan, úgy, ahogy megfelelő munkás-paraszt kádert találnak – elküldjenek.” (Szerényi Sándor bevezetője a KB Titkárságának 1958. április 24-i ülésén. MOL 288. f. 7/26. öe. 2.) Úgy gondolom, ez kompromisszumos megoldás volt, ami Frissnek tett engedménynek tekinthető.

⁵⁹ A Központi Bizottság Titkársága 1958. április 24-i ülésének jegyzőkönyve. MOL 288. f. 7/26. öe. 3. Felszólalása során visszatérően használta a hírhedt kifejezést: „revizionista góc”, átvéve Andics Erzsébet – Rákosi jobbkeze a tudománypolitikai ügyekben – szóhasználatát (aki az intézetet „gennygócna” nevezte).

⁶⁰ Uo. 5–6.

⁶¹ Uo. 6–7.

tartani, persze nemcsak olyan emberekre gondolok, aki a párttal minden dologban egyetért, hanem olyan emberekre, akik az olyan alapvető kérdésekben egyetértenek velünk, mint a tervezdélködés, ennek híve, a gazdasági élet többé-kevésbé centralizált irányítása stb. Ez a kérdés most. Egy dolog, hogy valamiféle szembenállásnak bázisa, és egy másik kérdés, hogy ad-e valamit az országnak, a pártnak. Ilyen intézetben előfordul, hogy 2–3 évig nem csinálnak olyat, amiért le kell őket tartóztatni, de az is lehet, hogy nem ad 5 kg kőpor árát sem az országnak. Ilyen Intézetet fenntartani 1–2 tucat ember számára nem helyes, és ugyanakkor becsapni magunkat, hogy van közgazdasági tudományos intézetünk. Ilyen dolgot nem szabad csinálni. Gáspár elvtárs kérdésfelvetése jogos, az Intézet maradhat, de valamiféle tabula-rázát kell csinálni. [...] El tudom képzelni, hogy 60 tudományos munkatársból 23-at megtartunk, és dolgozzanak rendesen, folyamatosan, s majd később feltöltjük a létszámot. Ez a kérdés nyitva maradt [a jelentésben].”⁶²

Mielőtt Friss beszélt volna a vitába, Háy László gyenge, de váratlan ellenállást tanúsított a *tabula rasa* ötletével szemben: „Ha 1956-ot elemezzük, akkor talán 5 ember ott maradhat, ha a jelenlegi helyzetet, akkor talán 5 embert kell elküldeni. [...] Arra jutottunk – én és Molnár Endre elvtárs különösen, akik a legkritikusabban néztük az intézet munkáját –, s itt meg kell jegyezni, hogy mi az általános osztályt vizsgáljuk, amely személyi összetételében is erősen kifogásolható osztály még az Intézetben belül is, hogy a leghelyesebb volna túlnyomórészt megtartani ezeket az embereket, egynémely embert fokozatosan eltávolítani, a pártvezetést megerősíteni és átszervezni, minden vitatott kérdést tisztázni. Ezt legjobb meggyőződéssel ajánlhatom.”⁶³

Haász Árpád ellenezte a tisztogatókat a tudományban és a közgazdaságtanban, és az intézetet bírálók ellen szólt. Kijelentette, hogy azok olyan normákat kértek számon az intézetben, amelyeknek egyik szocialista országban sem tudnának eleget tenni. Nyíltan és bátran hangsúlyozta, hogy az (ideológiai) nézeteltéréseket tudósokkal csak tudományos vitában és meggyőzéssel lehet megoldani: „Hogy úgy mondjam, ott nem lehet a tüzérségi harc szabályai szerint ideológiai harcot folytatni, hogy áttörjük a gócait s utána felszámoljuk a maradványait, hanem meg kell győzni őket tudományos agitációval és propagandával, hogy nekünk van igazunk ...”⁶⁴ Azt is hangoztatta, hogy az intézet feloszlatása súlyos következményekkel járna, és senki nem gondolhatja, hogy komoly tudományos kádereket „egyik évről a másikra ki lehet nevelni”.

Friss a vita viszonylag kései szakaszán kapcsolódott be, és elismételte, hogy az intézet munkáját a többi szocialista országban pozitívan ítélik meg, illetve az intézet által végzett kutatások folyamán olyan problémákat vizsgálnak, amelyek a többi szocialista ország kutatási programjaiban is szerepelnek. Kérte az ülés résztvevőit, hogy vegyék figyelembe, milyen fiatal az intézet. Kérte a Titkárságot, hogy ne utasítsák az intézetet munkatársak elbocsátására, mert ezzel azt a nem kívánatos látszatot keltenék, hogy „a tudományos életből eltávolítják azokat, akik őszintén megmondják véleményüket”. Friss szintén szembesíteni akarta a Titkárság tagjait a radikális *tabula rasa* megoldás lehetséges következményeivel: „Szerintem azzal nagyon sokat veszítenénk, sokkal többet, mintha alulról kezdenénk a tisztítást, hogy ha az intézetet teljesen újjászerveznénk, ez nagyon nehéz, mert nagyon kemény munka tudományos kádereket nevelni, ez nagyon sok időt vesz igénybe, persze katasztrófát

⁶² Uo. 7–8.

⁶³ Uo. 10–11.

⁶⁴ Marosán György ellen beszélve, uo. 12.

nem jelentene, ha néhány évre leállna a közgazdaságtudomány, de ez a néhány év 2–3 év visszaesést jelentene.”⁶⁵

Míg Haász és Friss hozzászólásai annyira felzaklatták Marosánt, hogy képtelen volt a továbbiakban összefüggően és érthetően beszélni,⁶⁶ Kádár záró megjegyzései több, addig megoldatlan ügyet raktak helyre. Azt kívánta, hogy a határozatok világosan foglaljanak állást az intézet negatív szerepéről a „helytelen nézetek” termelésében és terjesztésében. Ugyanakkor szerinte az is fontos volt, hogy a revideált jelentés és a meghozandó határozatok borítsanak fátylat a múltra, amennyiben ez a múlt nem befolyásolja továbbra is az intézet életét és munkáját. Követelte, hogy a bűnökkel teli közelmúlt maradványait belső intézeti politikai munkával és mind a kritikának, mind pedig az önkritikának teret adó vitákkal számolják fel, olyan folyamatot kezdeményezve így, amelynek során kiderül, hogy melyik kutató képes hasznos munkára az intézetben, illetve melyiküket kell eltávolítani onnan.⁶⁷

Ezek a pontok alkották aztán a Központi Bizottság Titkárságának határozatát,⁶⁸ amely kötelezte az intézet vezetését, hogy hajtsonak végre egy tisztogatást, egy nagyjából részben nyilvános kritika–önkritika kampány keretében, ami lehetővé teszi azoknak a javíthatatlan személyeknek a kiszűrését, akiknek majd meg kell válniuk állásuktól.

Végjáték: a tisztogatás és a patronálás dialektikája

A KB Titkárság 1958. április 28-i határozata megerősítette Frissnek az intézet feletti teljes ellenőrzését, de csak azzal a feltétellel, ha végrehajtja a határozat rendszabályozó előírásait. A fejlemények ezen szakaszában Friss már nyilvánvalóan belátta, hogy a közgazdasági kutatás felett gyakorolt patronázsának hatékonysága teljes mértékben attól függ, mennyi hajlandóságot mutat a legfőbb pártvezetés elvárásainak megfelelően az intézet megtisztítására, illetve kliensei megfegyelmezésére.

Friss figyelemremélően kedvező feltételeket vívott ki e tisztogatáshoz. Biztosítani tudta, hogy az intézet empirista kutatási programját nem „kriminalizálták”, és a Közgazdaságtudományi Intézetben sikerült zömében érintetlenül megtartani a kutató közgazdászok közösségét. Az intézetet nem oszlatták fel, a KB Titkárság nem rendelt el tömeges elbocsátásokat vagy *tabula rasa* típusú „megoldásokat”. Noha az általa javasolt „politikai” és „szakmai” különbségtételt visszautasították, de Kádárnak köszönhetően sikerült elérnie, hogy a múlt csak azon „hibáit” és „bűneit” torolja meg, amelyeket 1958-ban is ellenzéki ségnek vagy a párttal szembeni ellenállásnak lehetett értelmezni. Végül, de nem utolsósorban Friss magához tudta ragadni a kezdeményezést és az új politikai helyzethez való alkalmazkodás folyamata feletti ellenőrzést.

Kétségtelen, hogy mindennek az ára magas volt, és azt sem lehetett kizárni, hogy az intézet hosszabb távon súlyos károsodást szenved. Az intézet antirevizionista kampány által célbavett munkatársainak fájdalmas és megalázó „kritikán és önkritikán” kellett átesniük.

⁶⁵ Uo. 16.

⁶⁶ „Én nyilván azért vagyok indulatos, mert ne tessék revolverezni, hogy az összes kítűnő közgazdászok egyetértenek ezzel. [Friss ugyanis hangsúlyozta hozzászólásában, hogy milyen jó nemzetközi szakmai visszhangja van Kelet-Európában az intézet munkájának – P. Gy.] Legalább annyi legyen, hogy a magam részéről elmondjam, amit akarok. Bántja az önérzetem, hogy engem közgazdasági analfabétának néznek.” Uo. 17.

⁶⁷ Uo. 19–22.

⁶⁸ Az MSZMP KB Titkársága 1958. április 24-i határozata a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról. MOL 288. f. 7/26. öe.; másolata található MTA LT, Rusznyák István Elnöki iratai, 36/2.

Ennek részeként az intézeti kollektíva nagyszabású értekezletén a „főbűnösök” (Nagy Tamás, Erdős, Nagy András, Kornai, Antal stb.) számára módot adtak az önkritikára és/vagy a szocialista tervgazdaság felsőbbrendűsége melletti kiállásra.⁶⁹ Ugyanezekről az emberektől elvárták, hogy nyilvánosan kivegyék a részüket, ez alkalommal a „frontvonal jó oldalán”, a „revizionista/kapitalista és a valódi marxista–leninista gazdasági eszmék” közötti küzdelemben. Így is tettek: Nagy András kivételével az összes megvádolt intézeti kutató egy (néha több), a revizionizmust és/vagy a nyugati kapitalista országokban uralkodó közgazdasági nézeteket bíráló, illetve a szerző szovjet típusú szocializmus melletti elkötelezettségét deklaráló cikket publikált.⁷⁰ Nyilvánvaló, hogy a politikai és ideológiai korrektség e hulláma aligha segítette a komoly közgazdaságtudományi gondolkodást és kutatást. De azért nem is nyomta agyon teljesen. Ugyanazok az emberek, akik 1958–1959-ben ezeket az ideológiai korrekciókat publikálták, továbbvitték saját kutatásaikat, és folytatták a valódi tudományos és gazdaságpolitikai jelentőségű cikkek és könyvek írását és megjelentetését. Ezen kutatók legtöbbször a hatvanas évek elején védte meg kandidátusi disszertációját, és 1962–1963-tól aktívan vett részt a reformpolitika újabb hullámában.

Friss sikeres patronálásának költségeihez tartozott az is, hogy el kellett bocsátania két fontos kollégáját, Kornait és Nagy Andrást.⁷¹ De ugyanakkor sikerült kutatói állásokban elhelyeznie mindkettőjüket, ahol folytathatták az intézetben megkezdett munkájukat. Nagy András a Külkereskedelmi Minisztérium gazdaságelméleti osztályán folytatta külkereskedelmi kutatását, ami 1961-re meghozta számára a közgazdaságtudományok kandidátusa fokozatot. Kornai számára a Könnyűipari Tervező Irodában talált kutatói állást, majd később az ugyancsak a Könnyűipari Minisztériumhoz tartozó Textilipari Kutatóintézetnél. Nagy 1973-ban vezető kutatóként tért vissza a még mindig Friss vezetése alatt álló Közgazdaságtudományi Intézetbe. Kornai pedig már 1964-ben vagy 1965-ben visszatért részmunkaidős állásba, majd 1967-ben Friss teljes állást ajánlott neki, a matematikai közgazdaságtan osztály vezetését.

Persze a tisztogatás és kliensei védelmének kombinálására kényszerülő patrónusnak jelentékeny személyes árat is kellett fizetnie a patronázs hatékonyságának megőrzésért. Mind azok körében, akiket segíteni és védelmezni akart, mind pedig azok körében, akikkel szemben klienseit védelmezni próbálta, rossz hírnévnek örvendett, s egy jó adag rosszindulattal, gyakran gyűlölettel kellett szembesülnie. Kliensei, a kutató közgazdászok többsége közgazdászként lenéztek őt, tudománypolitikusként és politikusként pedig baloldali kon-

⁶⁹ Az értekezleten részt vett Orbán László, a Központi Bizottság osztályvezetője. *Jegyzőkönyv az MTA Közgazdaságtudományi Intézet 1958. június 24-i gyűléséről*. PIL 861. f. 77. öe., 54.

⁷⁰ Néhány példa a bűnbánó irodalomra: Erdős Péter: *Értékkategóriák a szocialista tervgazdaságban*. Közgazdasági Szemle, 6. évf. (1959) 1. sz.; Hoch Róbert: *Az államelméletben megnyilvánuló jugoszláv revizionista nézetekről*. Közgazdasági Szemle, 6. évf. (1959) 2. sz.; Kornai János: *„Mennyiségi szemlélet” és „gazdaságossági szemlélet”*. *Tapasztalatok a könnyűipar köréből*. Közgazdasági Szemle, 6. évf. (1959) 10. sz., különösen 1086–1087. old., ahol Kornai bírálja Kende Péter „neoliberális illúzióit” és „tudományosan megalapozatlan és torz szemléletét” [Kende egyik cikkére – *L'intérêt personnel dans le système d'économie socialiste*. *Revue Economique*, 1959. május – utalva, amelyben Kende érvelését nagyrészt Kornai: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című művére alapozza]; Bródy András: *A közgazdasági „modellek” kérdéséhez*. Közgazdasági Szemle, 7. évf. (1960) 8–9. sz.

⁷¹ *A Közgazdaságtudományi Intézet pártszervezetének jelentése a Titkárság és az V. ker. V. B. határozatai óta végzett munkáról*, 1958. november 29. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. öe. Ez az anyag arról tudósított, hogy Kornait, Nagy Andrást és egy harmadik személyt (Groó), akiről keveset tudok, már más munkahelyre helyeztek át, és helyükre három új, politikailag megbízható, munkás és paraszt származású munkatársat vettek fel.

zervativizmussal vádolták, és afféle vörös *grand seigneur*nek tekintették. Az apparátus-elit köreiben pedig reformizmusa, engedékenysége és „intellektuális allűrjei” okán éltek vele szemben gyanúperrel. A „kiközösítések” e tendenciáját nem szabad alábecsülni: a társadalomtudomány államszocializmus alatti patrónusaként Friss úgy lépett fel, mint „az ügynök [broker], aki különböző intézményi kultúrák között közvetítve azért tudott előmozdítani vagy megelőzni fejleményeket, mert egyaránt értette, valamint hitelesen használta és tolmácsolta a politika, a bürokrácia, a különböző szakmai körök és a különböző tudományos és/vagy művészeti területek jelentékenyen eltérő idiómáit.”⁷² Friss számára ez a szerep egy tragikus elemet is tartalmazott. Míg ő saját magát közgazdásznak tartotta, és nagyon szeretne volna, ha a közgazdászok szakmai közösségének tagja lehetett volna (és így is tekintettek volna rá), ez utóbbiak általában egy (hierarchikusan és kulturálisan) távoli, sőt ellenséges világ, az apparatcsikok képviselőjének tekintették őt.⁷³ Úgy tűnik, a kommunista patronálásnak elkerülhetetlen velejárója volt a magányosság és tragikus frusztráció – igazi „improduktív munka” volt ez, ahogy azt a marxista közgazdaságtan meghatározza, amely csak egy történelmi (és ezért ideiglenes) társadalmi–politikai formáció, az államszocializmus sajátos struktúráinak köszönhetően vált szükségessé. Egy másik világban még Frissnek is lett volna esélye arra, hogy hivatásos közgazdászként is megmérettessék, és maga is egy patrónus támogatását és védelmét élvezze. De még itt is, neki és kollégáinak is szüksége lett volna patrónusok támogatására és védelmére. Azt meg csak remélhetjük, hogy ebben a másik világban a tisztogatás és patronálás dialektikus szimbiózisa még véletlenszerűen sem fordul elő.

Fordította: LÉNÁRT ANDRÁS

⁷² Péteri György: *Patronage under Social-Democracy and State Socialism: A Comparative Study of Postwar Academic and Artistic Life in Scandinavia and Eastern Europe*. Témaleírás a trondheimi nemzetközi workshop számára, 1999. augusztus 13–17., elérhető: <http://www.hf.ntnu.no/peecs/PatronPro.htm>

⁷³ A szerző interjúja Nagy Andrással, Budapest, 1988. december 21. és 27.

Vezérkultusz Sztálin-módra

Klaus Heller – Jan Plamper (eds.):
*Personality Cults in Stalinism –
Personenkulte im Stalinismus, V&R
Unipress, Göttingen, 2004. 472 old.*

Kisebfbajta reneszánszukat élék az elmúlt években a kommunista vezérkultuszok, legalábbis a tudományos feldolgozottság szintjén. A 2002–2003-as évben két rangos nemzetközi konferencia is programjára tűzte a vezérkultuszok aprólékos vizsgálatát: egy kétrészes workshop Giessenben és Berkeley-ben 2002 júliusában, illetve egy másik Firenzében 2003 tavaszán. Mindkét tudományos ülés eredményeit a szervezők könyv formájában publikálták. Emellett Amerikától kezdve, Nagy-Britannián és Franciaországon keresztül egészen Romániáig egyre több fiatal kutató vállalkozik arra, hogy a köznyelv és a szakirodalom által – meglehetősen következtlenül – „személyi kultusznak” nevezett jelenség kutatásával hozzájáruljon a témáról alkotott ismereteink gazdagodásához.

A kommunista vezérkultuszok előtérbe kerülése a történeti kutatásokban elsősorban a szovjetológiában (vagy másképpen Kremlinológiában) végbement társadalomtörténeti fordulattal hozható összefüggésbe. A *Russian Review* 1986–1987-es vitáját követően, amelyet végletes leegyszerűsítéssel csak totalitáriánus – revizionista vitaként szokás aposztrofálni, a Sheila Fitzpatrick, Stephen Kotkin, David Hoffmann, és J. Arch Getty nevével fémjelzett irányzathoz tartozó történészek rehabilitálták a sztálinizmus társadalomtörténeti vizsgálatának érvényességét. Ezzel megkérdőjelezték az elsősorban Zbigniew Brzezinski nevével emblematizált hidegháborús merev politikatudományos megközelítések tartósságát. A fordulat az ún. „személyi kultuszok” értelme-

zése tekintetében főleg azzal a következménnyel járt, hogy a téma elfoglalta a sztálini időszakról szóló narratívákban azt a helyet, amelyet az a múlt valóságában ténylegesen betöltött, habár a Sztálin-kultusz monografikus feldolgozására még egy ideig várni kellett. A vita „revizionista” vonalához tartozó történészek munkássága következtében továbbá lehetőség nyílt a kommunista vezérkultuszok új szemszögből való vizsgálatára is. Az angolszász szakirodalomban divatos értelmezések helyett, amelyeket elsősorban a hrucsovi titkos beszéd, a weberi karizma-koncepció és a brzezinski-i politológiai modell határozott meg, a társadalomtörténeti fordulat teret nyitott társadalomtörténeti, antropológiai, ikonográfiai-esztétikai és diszkurzív megközelítéseknek is. Habár Nina Tumarkin nagy hatású munkája a Lenin-kultusz kialakulásáról és Katerina Clark sokat idézett könyve a szocialista realista regény narratívájáról már a '80-as évek elején napvilágot látott, a sztálini típusú vezérkultuszokról szóló művek igazából csak a '90-es években kezdtek elszaporodni.¹ Említésre méltó ezek közül Rosalind Marsh értekezése Sztálin irodalmi reprezentációjáról, Victoria Bonnell munkája a politikai poszterek vezetőábrázolásairól, Jeffrey Brooks könyve a kultusz megnyilvánulásairól a szovjet sajtóban és mindenekelőtt Sarah Davies nagy visszhangot kiváltott műve a sztálini időszak hivatalos propagandájával szemben megnyilvánuló ellenérzésekről, ellenállási stratégiákról.² Az egyre gazdagodó

¹ Tumarkin, Nina: *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*. Cambridge (Massachusetts, USA), 1983.; Clark, Katerina: *The Soviet Novel. History as Ritual*. Chicago, 1981.

² Marsh, Rosalind: *Images of Dictatorship: Portraits of Stalin in Literature*. London, 1989.; Bonnell, Victoria E.: *The Iconography of Power. Soviet Political Posters under Le-*

szakirodalom ellenére azonban a szovjet típusú vezetőkultuszok komparatív jellegű, európai történeti perspektívába állított vizsgálataira, illetve a Közép- és Kelet-Európában a második világháborút követően kialakult mini-Sztálinok kultuszainak módszeres tanulmányozására nem került sor. Ezt a hiányt próbálta meg pótolni a két, fentebb említett kultusztörténeti konferencia és az azokat követően megjelent két tanulmánykötet.³

A Klaus Heller és Jan Plamper által szerkesztett, 2004-ben Németországban napvilágot látott kiadvány a sztálini típusú vezérkultuszok szélesebb, európai kontextusba helyezett bemutatására tesz kísérletet tizenöt, egymással laza összefüggésben álló tanulmány segítségével. A kötet szerzői főleg amerikai, brit, német és orosz származású szakemberek, akiknek jelentős része valamely egyesült államokbeli oktatási vagy kutatóintézethez kötődik vagy kötődött. A szerzők között találunk többek között történészeket, művészettörténészeket és irodalomtörténészeket, fiatalabb és már jelentős tudományos hírnévvel rendelkező szakértőket egyaránt (az utóbbiak közül a legnevesebbek Katerina Clark, Simonetta Falasca-Zamponi vagy a kultusz-specialista Benno Ennker). A szerteágazó szakmai háttérnek köszönhetően a kötet meglehetősen sokszínű és változatos, a kultusz témakörét többféle nézőpontból világítja meg, illetve járja körül. Furcsának tűnhet, hogy az angolszász dominancia ellenére a könyv kétnyelvű, az angol mellett német nyelvű

fejezeteket is tartalmaz. Az egyes fejezetek végén angol vagy német rezümék foglalják össze a lényegi pontokat azok számára, akiknek valamelyik nyelvből szövegértési nehézségeik vannak.

A kötet szerkezetileg három részre tagolódik. Jan Plamper hosszadalmas bevezető tanulmánya után a négy fejezetet magába foglaló *Russian Beginnings, European Comparisons* című rész a kultusz oroszországi gyökereinek bemutatására tesz kísérletet, és a totalitáriánus vezérkultuszok hasonlóságaira próbálja felhívni a figyelmet. A könyv leghosszabb tartalmi egysége a Sztálin-kultusz különböző aspektusait tárgyaló szakasz, míg az utolsó rész (*Cult/ural Personalities in Stalinism*), amely a sztálini Szovjetunió jelentősebb kulturális, illetve kultikus személyiségeit állítja a tudományos vizsgálódás középpontjába, ismételten négy fejezetből tevődik össze, az első részhez hasonlóan.

A tematikai és módszertani szempontból szerteágazó kiadvány koncepciózus összefoglalására az egyik társszerkesztő, Jan Plamper tesz kísérletet bevezető tanulmányában (*Introduction: Modern Personality Cults*, 13–42.). Plamper, aki a Sztálin-kultusz vizuális reprezentációiból írta doktori értekezését a Kaliforniai Egyetem Berkeley kampuszán, írásában három fő csapásirányt követ. Elsőként a kommunista vezérkultuszok társadalmi és kulturális gyökereinek összegzése foglalkoztatja, majd megpróbálkozik a „személyi kultusz” fogalmának kossellecki hagyományokat követő fogalomtörténeti (*Begriffsgeschichte*) vizsgálatával. Végezetül igyekszik összefoglalni azokat az elméleti megközelítéseket, amelyek nagyban befolyásolták a kommunista vezérkultuszokról a történettudományban kialakított értelmezési kereteket.

A '30-as években a Szovjetunióban intézményesülő vezérkultusz eredetét Plamper a felvilágosodás koráig vezeti vissza. A francia forradalmat követő szekularizációs hullám következtében a társadalomban jelentős vallási energiák szabadultak fel, és

nin and Stalin. Berkeley–Los Angeles, 1997.; Brooks, Jeffrey: *Thank You Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton, 2000.; Davies, Sarah: *Popular Opinion in Stalin's Russia. Terror, Propaganda and Dissent, 1934–1941*. Cambridge, 1997.

³ A firenzei konferencia eredményeire épül az alábbi kötet: Apor, Balázs–Behrends, Jan C.–Jones, Polly–Rees, E. A. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Basingstoke, 2004.

ezek a napóleoni időszakban, majd pedig a 19. századi nemzeti–romantikus tömegmozgalmak korában a politika területén csapódtak le ismét. Isten helyére egyre inkább a történelmet befolyásolni képes politikai személyiségek léptek, aminek következtében a 19–20. század fordulóján Európában tömegjelenséggé vált a kiemelkedő személyiségek várása. (Ahogy Falasca-Zamponi is írja tanulmányában, ezt a hullámot lovagolta meg többek között Mussolini is.) A nagyformátumú egyéniségek dicsőítésének századfordulós reneszánsza azonban csak részben befolyásolta a szovjet típusú vezetőkultusz kialakulását, írja Plamper. A jelenség formálódásában meghatározó szerepet játszottak – és a kultusznak sajátos karaktert adtak – az orosz monarchikus tradíciók és a kelet-európai társadalmakra jellemző paraszti típusú politikai kultúra is. Az autoritás-tisztelet, a politika megszemélyesítésre való hajlam, a kiemelkedő személyiségekbe vetett hit mind hozzájárult ahhoz, hogy a Lenin-, illetve a Sztálin-kultusz bizonyos mértékig termékeny talajra hulljon. A kommunista vezérkultuszok kialakulásában kiemelkedő szerepe volt az 1917-es forradalom előtti orosz értelmiségi körök szocializációs mintáinak, világnézetének és értékrendjének is. Plamper a historiográfiai hagyománynak megfelelően külön hangsúlyt fektet az orosz értelmiségi tradíciók jelentőségére a kultuszok konstruálásában, de a kötetben rajta kívül még három másik tanulmány is foglalkozik a pártvezérek dicsőítésének értelmiségtörténeti hátterével (Barbara Walker, Irina Paperno és Irene Masing-Delic).

A bevezető tanulmány szerzője az újkori személyiség-központú politizálás gyökereinek feltárása után a „személyi kultusz” fogalmának fogalomtörténeti megközelítését végzi el. Vázlatosan végigkíséri a személyiség történelmi szerepének értékelését a marxista filozófiai hagyományban, Karl Kautskytól kezdve Plehanovon és Leninen keresztül egészen Sztálinig és Hruscsovig. A vizsgálódás során azonban a szerző óvatlanul

összemossa az „egyéniség kultusza” (*cult of the individual*) és a „személyi kultusz” (*cult of personality*) kifejezéseket, amelyeket oroszul ugyanaz a kifejezés (*kult licnosztyi*) jelöl. A szemantikai tisztázatlanság valószínűleg onnan ered, hogy Plamper szinte kizárólag a marxista filozófia alapvető szövegei alapján igyekszik rekonstruálni a „személyi kultusz” jelentésváltozatait – amelyekben a két hasonló tőről fakadó fogalom nem különül el egymástól élesen –, és ezzel figyelmen kívül hagyja a kifejezés használatának váltakozásait a pártzsargonban, nem is beszélve a köznyelvről. Ennek következtében a „személyi kultusz” fogalmának elterjedését – tévesen – Hruscsovnak az SZKP XX. kongresszusán előadott titkos beszédével hozza összefüggésbe, ami kétségkívül igaz nyugat-európai viszonylatban, holott – ahogy azt többek között a magyar példa is bizonyítja – a szóösszetétel már sokkal előbb a pártnyelv szókincsének jelentős elemévé vált. A terminus pragmatikai szempontú vizsgálata alapján nyilvánvaló, hogy a „személyi kultusz” kifejezés a kommunista párt leleplező és kiátkozó rituáléinak alapvető fogalmi eszközei közé tartozott már 1956 előtt is. Magyarországon először a szakszervezeti vezetőket vádolták „személyi kultusszal” 1948-ban, de a fogalom később a Rajk László ellen felhozott hamis vádak tárházát is gazdagította az egykori belügyminiszter pártból való kizárását deklaráló párthatározatban. Az „új szakasz” idején főleg a Rákosi Mátyást kritizálók dobálóztak a kifejezéssel, Rákosi visszatérése után viszont azok, akik Nagy Imre leváltását és pártból való kizárását követelték. A szóösszetétel rituális funkcióját húzza alá az a tény is, hogy eltávolítása után azt a Hruscsovot vádolták meg saját kultuszának kiépítésével, aki a legnagyobb csapást mérte 1956-ban a Sztálin-kultusz építményére. Mindebből következik, hogy a „személyi kultuszt” nem elsősorban mint a marxista filozófia kulcsfogalmát kell értelmezni, hanem mint bizonyos kommunista politikai rituálékban meghatározott funkciót betöltő

nyelvi alakzatot. Azáltal, hogy Plamper el-siklik efelett, voltaképpen a „személyi kul-tusz” fogalmának lényegi aspektusát hagyja figyelmen kívül.

A fogalomtörténeti elemzés után Plam-per bevezető tanulmányát a kommunista vezérkultuszok értelmezéséhez leggyakrab-ban használt elméleti modellek összegzésé-vel zárja. Az ún. univerzalista megközelíté-sek – Max Weber uralom típusai, illetve Clifford Geertz antropológiai töltetű kar-izma-értelmezése – összefoglalása után a tanulmány szerzője külön figyelmet szentel az elmúlt években egyre népszerűbbé váló történeti interpretációknak, amelyek a kom-munizmust egyfajta politikai vallásként ér-telmezik, és a vezérkultuszt ebben a sajátos keretben betöltött funkciója alapján értéke-lik. Az Ernst Kantorowicz nagyhatású mun-kája⁴ nyomán lábra kapott politikai–teológiai megközelítések után Plamper a kultusz társadalomtörténeti értelmezéseit foglalja össze, amelyek a jelenséget elsősorban a tár-sadalmi környezet sajátosságaival magya-rázzák és társadalmi funkciói alapján értel-mezik.

Plamper cikkének legnagyobb érdeme, hogy a kommunista vezérkultuszt mint komplex jelentéstartalmakat hordozó és meghatározott társadalmi–politikai funk-ciókat betöltő jelenséget értelmezi. Ezen kí-vül helyesen mutat rá arra, hogy a kultusz kifejlődése a sztálini Szovjetunióban nem kizárólag csak az orosz autokratikus ha-gyományok újraéledésének vagy Sztálin megalomániás öndicsőítésének köszönhető, s a kultuszpropaganda nemcsak egy cinikus kampány volt, amelynek elsődleges célja az autoritástiszteletből kiaknázható energiák újrahasonosítása volt a társadalom mobilizációjának folyamatában. A vezetők kultu-szának kialakulását számos tényező befo-lyásolta, köztük a francia forradalmat kö-vetű európai szekularizációs hullám, és

a jelenségnek megvolt a maga jól körülhatá-rolható helyiértéke a kommunista politikai rendszerek szimbolikus politikájában.

Plamper bevezető tanulmánya amellett, hogy jó érzékkel jelöli ki a súlypontokat – a személyiség és a reprezentációja közötti különbséget, a modern és pre-modern ele-mek arányát stb. – összességében véve túl sokat markol, a túlzott ambíció következté-ben helyenként felületes marad, és megal-opozatlan következtetésekre jut. A „személyi kultusz” fogalomtörténeti megközelítése ki-fejezetten elnagyolt, de emellett például a kommunizmust politikai vallásként érte-lmező szakirodalom összegzése is hézagos, főleg német nyelvű publikációkra koncent-rál, figyelmen kívül hagyva többek között a témára specializálódott *Totalitarian Move-ments and Political Religions* című folyó-irat (Birmingham, UK) releváns cikkei-t. Amellett, hogy az elméleti áttekintés is eset-leges helyenként – Pierre Bourdieu szimbo-likus mezőről szóló írásairól például nem esik szó –, Plamper hajlamosnak mutatko-zik arra is, hogy Sztálin szerepét a kultusz kiépítésében némiképp alábecsülje, és – Sa-rah Davieshez hasonlóan – a kulturális összetevőknek nagyobb jelentőséget tulaj-donítson a szovjet pártvezér dicsőítésének eszkalálódásában.⁵ Tény, hogy Sztálin sze-repe saját kultusza alakításában a mai napig vitatott, és többen az SZKP első titkárának tömjénezés-ellenes megnyilvánulásából arra következtetnek, hogy Sztálin – valamiféle szerénységből fakadóan – voltaképpen elle-nezte személye túlzott felmagasztalását. Függetlenül attól a tényről, hogy a szerény-ség is a kommunista pártvezetők reprezen-tációs készletéhez tartozott, valószínűnek látszik az is, hogy Sztálinnak határozott el-képzelése volt arról, hogy a kultusz milyen arculatot öltön, s milyen funkciót töltsön be a szovjet típusú politikai rendszerek mű-ködésében. Úgy tűnik, a szovjet pártvezér

⁴ Kantorowicz, Ernst: *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton, 1957.

⁵ Davies, Sarah: *Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s*. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships*, 29–46.

elítélte a talpnyalást, valamint a személyes-ségre és intimitásra alapozott túlzott dicsőítést – amely elsősorban a sztár-kultuszok sajátja –, viszont tevékenyen részt vett egy olyan személytelen vezérkultusz meghonosításában, amelyben a vezér figurája mint a kommunista ideológia és a szocializmus építésének megtestesítője jelenik meg – személyes vonások nélkül. Azok az esetek, amikor Sztálin közvetlenül beleszólt kultuszépítési kérdésekbe – mint például a hivatalos életrajz második kiadásának szerkesztésekor –, általában alátámasztják ezt a feltevést.⁶ Sztálin törekvése a „személyi kultusz” személytelenné tételére eredményezte azt, hogy az első titkár elsősorban mint a szocialista fejlődés esszenciájának megszemélyesítője ábrázolódt, viszont a pártvezér személyes életéről, gyermekkoráról stb. a korszakban szinte semmit nem lehetett tudni.

Jan Plamper bevezető tanulmányát követően a könyv első nagyobb tematikai egysége a szovjet vezérkultusszal párhuzamba állítható más totalitáriánus rendszerekben (olasz és német) kialakult vezetőkultuszok összegzésére tesz kísérletet, valamint a jelenség oroszországi értelmiségtörténeti gyökereit próbálja meg feltárni. Henning Bühmann historiográfiai áttekintést nyújt a Hitler-kultusz szakirodalmáról, Simonetta Falasca-Zamponi tanulmánya a Mussolini-kultusz kialakulásának állomásait követi végig a '20-as évek Olaszországában, Klaus Heller az orosz irodalom forradalom előtti család- (apa-) ábrázolásait elemzi, Barbara Walker pedig a 19. századi orosz értelmiség szocializációs szokásait és a mester-tanítvány viszony kialakulását kíséri figyelemmel. A tanulmányok közül külön

említést érdemel Falasca-Zamponi cikke (*The „Culture” of Personality: Mussolini and the Cinematic Imagination*, 83–107.), amely a tudatos szerepvállalás fontosságát emeli ki a Mussolini-mítosz megerősödésében. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy Mussolini pontosan érzekelte a kiemelkedő személyiség eljövételére való igényt a 20. század eleji Olaszországban, és ezt tudatosan kihasználva volt képes hatalmát kiépíteni és népszerűségét legendássá tenni. A fasiszta pártvezér nyilvános fellépéseit aprólékosan megkomponálták, a nagygyűlések filmszerű hatást keltenek, és a *Duce* igyekezett hírességként, nem pedig valamilyen személytelen értékrendet megtestesítő politikusként viselkedni. Az intimitás illúziója és a politikai vezérkultusz összemosódása a sztárkultusszal voltak azok a jegyek, amelyek a Mussolini-kultuszt elsősorban megkülönböztették a sztálini típusú személytelen vezérkultuszoktól.

Barbara Walker tanulmánya (*Iosif Stalin, „Our Teacher Dear”: Mentorship, Social Transformation, and the Russian Intelligentsia Personality Cult*, 45–59.) a „tanító” szerepkör kialakulását kíséri figyelemmel az orosz értelmiség szocializációs szokásaiban. Walker érzékletesen mutatja be az értelmiségi réteget átszövő patrónus–kliens vagy másképpen mester–tanítvány viszonyrendszert. A különböző intézményekhez kötődő mentor figurák (például az orvos Alekszander Sztoletov, a matematikus Nyikolaj Barsman, az ismertebbek közül pedig Gorkij és Lunacsarszkij) vezették be tanítványaikat a szakmai és intézményes élet rejtelmeibe, megtanították nekik, hogy hogyan adjanak elő, hogyan vitázzanak, és segítettek elsajátítani a szakmai közeg által elvárt viselkedési normákat. Emellett segítséget nyújtottak a karrierépítésben, megkönnyítették a különböző privilégiumokhoz és anyagi javakhoz való hozzájutást, és sok esetben még lakhelyet is biztosítottak tanítványaik számára. Az esetenként fojtogatóvá váló patronálás fejében a mentor általában különféle ellenszolgáltatásokat várt tanítvá-

⁶ Sztálin szerepéhez a hivatalos életrajz alakításában lásd: Brandenberger, David: *Constructing the Cult: A Case Study of Stalin's Official Biography*. (Előadás, elhangzott a *Study Group on the Russian Revolution* 29. alkalommal megrendezett éves konferenciáján. Hatfield College, University of Durham, 2003. január 3–5.)

nyaitól. Ez lehetett kutatómunka, dicsőítő vers vagy akár fizikai munkavégzés is. Walker tanulmányában azt bizonygatja, hogy a szovjet hatalomátvétel után az új államhatalom kisajátította a patrónusi hálózatokat, és a sok „tanító” helyét a ’30-as években átvette Sztálin, a „szuperpatrónus”, aki a tradicionális „mester”-karakter minden attribútumával rendelkezett: példászerű viselkedésmintákat mutatott, kulturális intézményeket felügyelt, és hatalmában állt az anyagi javak elosztásának befolyásolása. Mindezekből a tanulmány szerzője azt a következtetést vonja le, hogy a tanító-imázs Sztálin mítoszában voltaképpen az orosz értelmiségi tradíciók erőteljes továbbélésének volt köszönhető. Walker írásához tematikájában szorosan kapcsolódik Irene Masing-Delic cikke (*Purges and Patronage: Gor’kii’s Promotion of Socialist Literature*, 443–468.) a kötet legvégén, amely Makszim Gorkij mentori tevékenységét értékeli. A szerző bemutatja, hogy Gorkij, aki az egyik legfontosabb autoritás volt a szovjet irodalomban, milyen módszerekkel patronált különböző írókat és művészeket, és hogy kitől milyen formában várta el cserében saját hírneve öregbítését. Különösen élvezetes Masing-Delic leírása Gorkij Capriszigetén eltöltött időszakáról, amely alapján úgy tűnhet: Gorkij minden arra járó festővel lefesttette magát cserében a szállásért vagy más jellegű támogatásért, amit a művészeknek nyújtott.

A tanulmánykötet tematikailag legösszefüggőbb és egyben legterjedelmesebb része, a könyv második nagy tartalmi egysége hét, a Sztálin-kultusz különböző aspektusait boncolgató fejezetet foglal magába. Benno Ennker, aki a Lenin-kultusz német nyelvű kutatásának egyik legismertebb alakja,⁷ írásában Sztálin kultuszának kialakulását vizsgálja a hatalom szociológiában gyakran alkalmazott interakció-elmélet segítségével

(„*Struggling for Stalin’s Soul: The Leader Cult and the Balance of Social Power in Stalin’s Inner Circle*, 161–195.). Ennker szerint a Sztálin-kultusz a pártpropagandában betöltött domináns szerepét elsősorban a Sztálint körülvevő hatalmi csoportosuláson belül működő csoportdinamikának köszönheti. A szerző szerint a ’30-as évek elején még jól megfigyelhetők az eliten belül húzóó érdekellentétek (például Ordzsonikidze és Molotov között), amelyek főleg intézményes érdekekhez kötődtek, és azok a politikai jellegű küzdelmek, amelyek elsősorban a javak elosztásában megszerezhető privilegizált pozíciókért folytak. Sztálin a materiális javakért folytatott politikai csatározásokban általában független döntőbíróként lépett fel, és a bizalom kimutatásával vagy éppen annak megvonásával tartotta sakkban embereit. Sztálin környezetének elsődleges célja ezért a Gazda kegyeinek elnyerése és megtartása volt, amely nem utolsósorban jelentős materiális előnyökkel is járt. A Sztálin bizalmáért vívott küzdelemben a résztvevők – leggyakrabban Kaganovics – gyakran folyamodtak a kultusz fegyveréhez, és ennek következtében 1933-tól kezdve a kultusz az egymás közötti kommunikáció egyik meghatározó elemévé vált a legfelsőbb pártvezetésen belül is.

A kultuszt kommunikációs stratégiaként értelmezi Malte Rolf tanulmánya is (*The Leader’s Many Bodies: Leader Cults and Mass Festivals in Voronezh, Novosibirsk, and Kemerovo in the 1930s*, 197–206.). Rolf azt a folyamatot mutatja be, ahogy a kultusz nyelvezetéből a hatalmi periféria és a centrum közötti kommunikáció legfontosabb összetevője lett. A szerző érdeklődő írásában a vezérkultusz hierarchiájának alsóbb szintjeit térképezi fel, és arra keresi a választ, hogy bizonyos vidéki városok a Szovjetunióban milyen megfontolások alapján választottak patrónust maguknak a szovjet pártvezetésből, és milyen megfontolások vezették a városi pártvezetőket egy moszkvai vezető (Vorosilov, Kaganovics stb.) kultuszának helyi szinten való kiépítésére.

⁷ Lásd például Ennker, Benno: *Die Anfänge des Leninkults in der Sowjetunion*. Köln–Weimar, 1997.

Rolf úgy véli, hogy akárcsak Sztálin és a felsőbb vezetés esetében, a városi pártbizottságok és Sztálin alvezérei esetében is anyagi mozzasztórugók játszották a főszerepet. A helyi pártvezetés abban a reményben nevezett el utcákat, tereket vagy éppen állított szobrot a kiválasztott moszkvai vezető tiszteletére, hogy így a város szimbolikus többletet nyerhet és a városvezetés privilégiumokhoz, vagy anyagi természetű juttatásokhoz juthat. Rolf tanulmányának erőssége, hogy rámutat a kultuszterjesztés decentralizált jellegére, és a kultuszépítést egy olyan többkomponensű, dinamikus folyamatként írja le, amelyben a helyi materiális érdekek éppoly fontos szerepet tölthettek be, mint a pártközpont direktívái.

Malte Rolf írását két német nyelvű tanulmány követi Nikolas Hülbusch és Ursula Justus tollából, amelyek Sztálin filmes, illetve színpadi ábrázolásait elemzik, ezzel gazdagítván a témáról szóló, meglehetősen terjedelmes szakirodalmat. A hagyományosabb megközelítések után Nikolai Ssorin-Chaikov és Olga Sosnina cikke ismét újszerű megvilágításba helyezi a Sztálin-kultuszt, illetve konkrétan annak tárgyi emlékeit (*The Faculty of Useless Things: Gifts to Soviet Leaders*, 277–300.). A szerzőpáros tanulmánya a Sztálinnak küldött ajándékok antropológiai jellegű elemzésére vállalkozott, és azt vizsgálja, hogy a vezérnek készített használati tárgyak, amelyeket voltaképpen sohasem használtak, milyen szimbolikus jelentéstartalommal rendelkeztek. A cikk megírását minden kétséget kizáróan elsősorban Jeffrey Brooks könyve inspirálta, amely a szovjet gazdaságot morális gazdasággként, illetve „ajándék gazdasággként” jellemzi, ahol nem a gazdasági hatékonyság és a profit elvei voltak a fő mozzasztóerők, hanem a Sztálin iránt érzett, pontosabban érzendő, lojalitás és hála.⁸ Brookshoz hasonlóan Ssorin-Chaikov és Sosnina is „ellenajándékokként” vagy „elő-ajándékokként” értelmezi a vezetőknek készített ajándék-

tárgyakat, amelyek voltaképpen megelégednek a vezetőknek a hálát, hiszen a szocializmus ekkor még csak távlati célként jelent meg a kommunista propagandában. Éppen ezért az ajándéktárgyak materiális formában megjelenő állapotjelentések voltak a szocializmus építésének – és az éppen aktuális terv teljesítésének – folyamatáról, amelyek ebben a formájukban képessé váltak arra, hogy bepillantást nyújtsanak a jövőbe, és tárgyiasítsák, illetve kézzelfoghatóvá tegyék a szocialista utópiát.

Az ajándékok történeti-antropológiai perspektívába helyezett értelmezését egy teljesen más indíttatású tanulmány követi a Sztálin-kultusz meghonosításáról Kelet-Németországban a második világháborút követő időszakban (*„The Hitlers Come and Go ...” the Führer Stays: Stalin’s Cult in East Germany*, 301–329.). Jan Plamper, aki a kötet bevezetője mellett ezt az írást is szerzőként jegyzi, elsőként azokra a nehézségekre mutat rá, amivel a németországi kommunistáknak számolniuk kellett a Sztálin-mítosz népszerűsítése során. A legnagyobb problémát természetesen az jelentette, hogy egy olyan országban kellett volna felfuttatni egy nagyformátumú vezérkultuszt, ahol éppenhogy sikerült megszabadulni egy több mint egy évtizedig regnáló, hasonló típusú és rendkívül erőteljes vezető-kultusz maradványaitól. (Ráadásul Sztálin sokszor épp Hitler antitéziseként jelent meg a náci propagandában.) A keletnémet kommunistáknak tehát a kezdetektől fogva komoly társadalom-lélektani akadályokkal kellett szembenézniük, és ezen a németországi baloldali kultikus hagyományok (például Ernst Thälmann) sem segítettek sokat. Ráadásul kultuszépítés tekintetében Moszkva nem alkalmazott közvetlen kézi vezérlést, ami tovább nehezítette egy pozitív Sztálin-kép elterjesztését a német viszonyok közt. Az alapvető problémák dacára Németország szovjet megszállási zónájában is teret nyert a Sztálin-kultusz, habár korántsem öltött olyan gigantikus méreteket, mint a Szovjetunióban. Plamper tanulmánya szemlélete-

⁸ Brooks: *Thank You Comrade Stalin*, id. mű.

sen mutatja be a *vozd* és a *Führer* kultusza közötti hasonlóságokat és ellentéteket – például Hitler esetében a férfiasság és a szexualitás hangsúlyozása, ami Sztálin esetében hiányzott, illetve az apa-kép, ami csak a Sztálin-kultuszra volt jellemző stb. –, majd megpróbálkozik a manapság divatos recepcióelméletek nyomdokain haladva a Sztálin-kultusz fogadtatásának összegzésével kelet-német viszonylatban. A tanulmánynak ez a része azonban nélkülözi a kellő mennyiségű forrásanyagot, és így a levont következtetések szükségszerűen a felszínesség és az általánosság szintjén maradnak. Így például a Sztálin-kultusszal szemben alkalmazott ellenállási stratégiákat – a kultusz nyelvének kifordítása, képmombólás, részeg szidalmazás stb. – sajátosan német jelenségként ábrázolja, holott hasonló típusú megnyilvánulásokkal találkozhatunk a Szovjetunióban, de többek között Magyarországon is a Rákosi-kultusszal kapcsolatban.

A Sztálin-kultusz kelet-németországi fogadtatása után az orosz értelmiség és a kommunista vezérkultusz problematikájához vezet vissza az olvasót Irina Paperno tanulmánya (*Intimacy with Power: Soviet Memoirists Remember Stalin*, 331–361.). Paperno a Sztálin-korszakra visszaemlékező napló- és memoáirodalom alapján kísérel meg magyarázatot találni arra a nagyfokú ambivalenciára, ami az értelmiség Sztálinnal való kapcsolatát jellemezte. Ez a különleges viszony, amelyre egyformán jellemző volt intimitás és féltékenység, imádat és gyűlölet, közelség és távolság, a Sztálin halála utáni időszakban vált igazán nyilvánvalóvá. Számos értelmiségi, azok is, akik éppen a Gulágon raboskodtak, megrendültek Sztálin halálhíre hallatán, és a visszaemlékezések szerint többen egyfajta fájdalommal és gyásszal kevert felszabadultság érzését élték át. Paperno szerint az érzelmi ambivalencia az orosz értelmiség hegelianus világnézetére vezethető vissza, amely Sztálinban a világtörténelmi személyiség megtestesülését látta, hasonlóan ahhoz, ahogy maga Hegel vélekedett Napóleonról,

miután a francia csapatok bevonultak Jénába. A cikk szerzője szerint az értelmiséget lenyűgözte az őket Sztálinhoz mint a világtörténelem megszemélyesítőjéhez fűző személyes kapcsolat, illetve megrészegítette a történelmi folyamatokban és a hatalomban való részvétel lehetősége.⁹ A történelemmel való kapcsolat illúzióját az értelmiségiek jelentős része hegelianus módon élte meg, és élményeit, benyomásait Sztálinról a politikai teológia nyelvén adta vissza naplóbejegyzéseiben, illetve visszaemlékezéseiben.

A tanulmánykötet utolsó része a sztálini Szovjetunióban kifejlődött olyan kultuszokkal, illetve kultikus jelenségekkel foglalkozik, amelyek nem köthetők szorosan a kommunista párt vezetőihez. A könyvnek talán ez a része a legkevésbé egységes, hiszen a filmszínészekről, írókról, történelmi személyekről, regényekről és fiktív alakokról szóló tanulmányok között nehezen található meg az elméleti közös nevező, annak ellenére, hogy néhány esetben a szerző által tárgyalt személyiség vagy jelenség kultusza megegyezéseket, illetve hasonlóságokat mutat Sztálin dicsőítésének eredetével és megnyilvánulási formáival. Oksana Bulgakowa írása a szovjet filmszínészek kultuszáról például nemigen illeszkedik bele a kötet elméleti fókuszába, annak ellenére, hogy a cikk egy rendkívül érdekes jelenséget taglal. Bulgakowa voltaképpen egy szovjet viszonylatban megjelenő sztárkultuszt vizsgál, amely számos ponton mutat hasonlóságot a fogyasztói társadalmakban gyakori *celebrity*-kultusszal, viszont nehezen állítható párhuzamba a különböző társadalmi, kulturális és politikai gyökerekre visszavezethető, személytelen politikai vezérkultuszokkal. A Sztálin-kultusszal könnyebben kapcsolatba hozható témát dolgoz fel Frithjof Benjamin Schenk tanulmánya, amely Alekszander Nyevszkij historiográfiai rehabilitációját követi nyo-

⁹ Hasonló ambivalens viszony jellemezte a magyar értelmiség egy részének Rákosihoz való hozzáállását is. Ehhez lásd Aczél Tamás–Méray Tibor: *Tisztító vihar*. Szeged, 1989.

mon a '30-as években. A különböző nagyformátumú orosz történelmi személyiségek újraértékelése a Szovjetunióban a '30-as évek közepétől kezdve kifejezetten népszerű témája a sztálinizmust kutató történészeknek. Ehhez a tekintélyes mennyiségű szakirodalomhoz próbál meg újabb adalékokkal szolgálni Schenk dolgozata.¹⁰ Nyevszkij és az orosz történelem után a szocialista realista irodalom területére kalauzolja az olvasót Katerina Clark írása. Clark a sztálini politikai berendezkedés szövegeközpontúságára hívja fel a figyelmet, és az irodalom kivételezett helyzetét, majdhogynem kultikus státuszát mutatja be Nyikolaj Osztrovszkij: *Az acélt megedzik* című regényének fogadtatástörténetén keresztül a 30-as években és a második világháború alatt. Irodalmi témájú dolgozattal zárul maga a tanulmánykötet is, Masing-Delic korábban már említett, Gorkijról írt esszéjével.

A Klaus Heller és Jan Plamper által szerkesztett kiadvány legnagyobb hibája – Plamper bevezetőjéhez hasonlóan – az, hogy tematikáját tekintve túl szerteágazó, a kommunista vezérkultusz történetének túl sok aspektusát próbálja meg egy kötetbe sűríteni, és így bizonyos érdemi kérdések elszikkadnak vagy csak érintőlegesen szerepelnek a könyvben. A Hitler- és a Mussolini kultuszról írt tanulmányok például jelleghűknél fogva nem alkalmasak arra, hogy Őa laikus megfelelő párhuzamokat tudjon levonni a totalitáriánus rendszerekben virágzó különféle kultuszokra vonatkozólag.¹¹

¹⁰ Lásd főleg Brandenberger, David: *National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity*. Cambridge (Massachusetts, USA), 2002.; illetve Perrie, Maureen: *The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia*. Basingstoke, 2001.

¹¹ Bühmann cikke a Hitler-kultuszról egy, a német tudományos életben gyakori „Forschungsbericht”, vagyis historiográfiai összefoglaló egy adott témáról, míg Falasca-Zamponi a Mussolini-kultusz viszonylag szűk

Emellett a sztálinista rendszerek vezérkultuszaival egy tőről fakadó „személyi kultuszok”-ról is kevés szó esik (például a sztahanovisták vagy a sarkvidéki pilóták kultuszairól), és kevés figyelmet szentelnek a szerzők a pártélet rituáléinak is (leleplező rítusok, felvonulások stb.), amelyek a vezetők dicsőítése mellett meghatározták a szovjet kommunisták mindennapjait. A könyv fókuszát homályosítják azok a cikkek is, amelyek – minden erényük ellenére – csupán laza szálakkal köthetők a kommunista vezérkultusz jelenségéhez. Sajnálatos továbbá, hogy a nevesebb szakemberek (Clark és Falasca-Zamponi), akiknek szerepeltetése fontos tényező a kötet terjesztése szempontjából, nem jelentkeztek újszerű tanulmányokkal. Falasca-Zamponi írása voltaképpen korábban publikált könyve egyik fejezetének újraközlése minimális változtatásokkal,¹² de Clark esszéje is kisebbfajta csalódást okozhat azok számára, akik a szerző szocialista realista regényekről írt könyvéhez igazítják elvárásszintjüket.

A kiadvány megkérdőjelezhetetlen érdeme ugyanakkor, hogy a Sztálin-kultuszt újszerűen, többféle nézőpontból világítja meg. A legfrissebb kutatási eredmények alapján bemutatja a kultusz értelmiségtörténeti gyökereit, bepillantást nyújt a kultusz kiépítésének és elterjesztésének dinamikájába – centrum-periféria viszonylatban is –, összegzi Sztálin filmes és színpadi reprezentációit, értelmezi a vezetőknek készített ajándékokat a szimbolikus politika rendszerében, és utal a kultusz exportjának nehézségeire is a második világháborút követő szovjetizációs időszakban.

A kötet olvasása közben az olvasónak könnyen támadhat az a közhelyszerű érzése, hogy a kevesebb jelen esetben is több lett volna. Ha a szerkesztők kizárólag a Sztálin-

aspektusára koncentrálna, konkrétan a Duce reprezentálásának színpadias elemeire.

¹² Falasca-Zamponi, Simonetta: *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Berkeley, 1997.

kultusz elemzésére szorítkoztak volna, akkor valamivel nehezebb lenne támadási felületet találni a könyv szakmai profilján, így viszont, a tematikai szerteágazóság következtében a kötet valamelyest veszít értékéből. A tanulmánykötet azonban a hibák ellenére is hiánypótló kiadvány, és nagy ha-

szonnal forgathatják azok, akik érdeklődést tanúsítanak a sztálini időszak mítoszai és kultikus figurái iránt.

APOR BALÁZS

Városok és a kora újkori állam hatalmi- és gazdaságpolitikája

H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*
(*A felső-magyarországi városszövetség*)
I–II. kötet, *Osiris – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004. 528, 394 old.,
Doktori mester munkák*

A kora újkori várostörténet nem tartozik a magyar történetírás preferált irányjai közé, és eredményei sem olyan látványosak, számosságuk, mint a 13–15. vagy a 18–19. századi városkutatásnak avagy a modern urbanizáció vizsgálatának.¹ Mindezek mellett cseppet sem szabad feledni és lekicsinyelni a közelmúlt és napjaink pozitív változásait, amelyek két alapvető tendenciában jelennek meg. Egyrészt folyamatosan nő az alapkutatásokon, kiterjedt forrásfeltárásokon nyugvó, összegző vagy résztémákat feldolgozó színvonalas településtörténeti munkák száma (például a Kiskunhalas, Miskolc monográfia keretében), másrészt – az előbbi tendencia jelentőségét is felülmúlóan – az elmúlt másfél évtizedben koncepciótantervben is immáron megkerülhetetlen, új eredmények születtek. Elég, ha itt Gecsényi Lajosnak az erdőváros megjelenését elemző írására vagy Granasztói György városi térszerkezet és társadalmi térhasználati vizsgálatára, illetve Szakály Ferenc mezővárosi társadalmat, gazdaságot, keres-

kedelmet mikrotörténeti módszerekkel feldolgozó, modellértékű munkájára gondolunk.² E kutatások fokozottan aláhúzzák az olykor evidenciának tűnő tényt: az oszmán hódítással, a középkori állam három részre szakadásával a 16. század derekán lépésről lépésre radikálisan átalakult az egykori Magyar Királyság városhálózata, városhierarchiája. Közismert a Bécshez közeli, középkorban is a városhálózat jelentős elemét alkotó Pozsony felértékelődése, de ugyanez történt a Mohács előtt kevéssé jelentős Nagyszombattal, amely a 16. század során az ország egyik gazdasági–kereskedelmi központjává vált; az esztergomi érsekség székhelyének időleges áthelyezése pozícióit pedig csak erősítette. A városhálózaton belüli helyét a 17. században nemcsak megtartotta, hanem a Pázmány-féle egyetemalapítással funkciórendszere bővült.³ Kassa hasonlóképpen a középkori magyarországi városhálózat egy jelentős *civitas*a volt, virágzó gazdasággal, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatrendszerrel, több szabad királyi

¹ Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002. 59. Hasonló, a 19. századtól megfigyelhető tendenciát rögzített az osztrák várostörténet-írásban: Voelckel, Karl: *Die österreichische Stadtgeschichtsforschung zur frühneuzeitlichen Epoche. Leistungen – Defizite – Perspektiven*. In: *Pro Civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* NF 5. 2000. 25–26.

² Gecsényi Lajos: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez*. In: Unger Mátyas Emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Budapest, 1991. 145–158.; Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, 2004. (Város és társadalomtörténet); Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)*. Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) A recenzió megírását követően jelent meg a mezőváros és a katolikus egyház kapcsolatrendszerét elemző, a mezőváros és a felekezeti képződés szempontjából koncepciótantervben is új szempontokat felvető munka. Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódolt-sági területein a 17. században*. Budapest, 2005. (METEM Könyvek 49.)

³ Bácskai: *Városok Magyarországon*, 67–68.

város által elismert, városösszövetségi alapot jelentő jogszokásrenddel, de szerepköre a 16. század középső harmadában jelentős mértékben felértékelődött. 1554-től a Felső-magyarországi Főkapitányság, 1567-től a Szepesi Kamarának a székhelye, így a tágabb térség hadi, pénzügyi és közigazgatási központja lett. E város és a dominanciájával fennállt városösszetség áll H. Németh István az állam és a városok gazdaságpolitikai-hatalmi viszonyrendszerét vizsgáló, a nyugat-európai történetírás eredményeit és módszereit gazdag primer forrásfeltárással párosító monográfiájának a középpontjában. Előre kell bocsátani: a téma csak látzólag ismert, és erre e kötet kitűnően rádőbbsenti az olvasót!

A meghatározó város, Kassa történetével centrális szerepének és kitűnő forrásadottságainak köszönhetően kutatók generációi foglalkoztak. Bátran állítható: a 20. század első felében Kerekes György (1870–1947) tanár, gazdaságtörténész esettanulmányai (például Almásy István kassai kereskedő és bíró életrajza) és monografikus igényrel készült feldolgozásai (például: Polgári társadalmunk a XVII. században, Bethlen Gábor fejedelem Kassán) a kor magyar várostörténeti kutatásának élvonalába tartoztak. E század majd' utolsó harmadában a város- és urbanizációkutatás, a társadalomtörténet új művelői számára is Kassa vált a magyar városfejlődés feltárássának egyik meghatározó pontjává. Megkerülhetetlen, mintaadó feldolgozások születtek mind a város és a városi társadalom egészéről, mind pedig az egyes társadalmi jelenségekről. Granasztói György a 16. századi város társadalmáról, kereskedelméről, a késő középkori városi elit szociológiájáról, J. Ujváry Zsuzsanna szintén a kora újkori városi társadalom egészéről, illetve a kassai kereskedőcsaládokról (például mezőszegedi Szegedy), vagyonszerkezetükről, társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszeirekről készített gazdagon adatolt, problémacentrikus munkákat. Mindezekkel párhuzamosan hasonlóképpen nagy jelentőségű Ondrej Halaga

szlovák történész a városfejlődést a 13. századtól vizsgáló társadalom-, gazdaság- és jogtörténeti tanulmányainak, forrásközléseinek a sora, amely Kassa mellett tekintettel van az ún. felső-magyarországi városok szövetségére is. Az 1990-es évek második felében újabb forráskutatások alapján újabb szegmensekkel, a had- és végvárrendszer ellátásában betöltött funkciórendszer ismeretével bővült a Kassáról kialakult kép. Míg Domokos György a királyi hadszertár fegyverállományát, számadásait, Pálffy Géza a hadszertárat mint hadiipari műhelyt vizsgálta a térség gazdaságába, illetve a végvárrendszer ellátásának tágabb összefüggéseibe helyezve.⁴

E rövid és talán nem felesleges szemlézést követően már itt jelezni kell: az 1990-es évek derekán elindult, a kora újkori történetkutatás nagyon jól felkészült fiatal generációjába tartozó városkutató, H. Németh István számára bár Kassa a történelmi vizsgálatok centruma, és a város levéltárában példaszerűen alapos forrásfeltárást hajtott végre, kutatási köre ennek ellenére nem szűkül a hagyományos és megújuló várostörténet szokott témáira. Kassát, társadalmát, gazdaságát nem (csak) önmagában, hanem késő középkori eredetű városösszövetségi rendszerébe – azaz a Kassával együtt Bártfa, Eperjes, Kiszseben, Lőcse alkotta *pentapolis*ba, amely 1656-tól Késmárkkal egészült ki – ágyazottan, azok levéltárait is kutatva vizsgálja. A várospolitikai fogalmát a legkülönbözőbb hatalmi, politikai, gazdasági, társadalmi viszonyrendszerek közepe három, az alábbiakban felvázolandó síkon, a középkori előzményektől a 18. század elejéig dolgozza fel.

A közép- és kora újkori várospolitikai kutatásának legfontosabb hazai, illetve európai (Nyugat-Európa és a Mediterráneum) irányait és eredményeit áttekintve, súly-

⁴ A recenziót széttördelő hivatkozások miatt a szerzők munkáira itt nem hivatkoznék, azokról az adatgyűjtés 2000. évi lezárásával bő információt ad H. Németh ismertetett munkája, II. kötet 248–331.

pontozottan tárgyalja a Német-római Birodalom városszövetségeit, például a Hanza, avagy a sváb városszövetséget, azok uralkodókhöz való viszonyát, és megállapítja: a hazai városfejlődés és várospolitika trendjeit leginkább ehhez érdemes hasonlítani. Kiemeli a szabad és birodalmi városok 1471-től datálható általános városi gyűléseinek (*Städtetag*) az egységes szabályozásban, érdekérvényesítésben betöltött jelentőségét, de jelzi a privilegiumvédő várospolitika 17. századi csődjét is (1670-ben került sor az utolsó *Städtetagra*). A közép-európai analógiák részben a Habsburg abszolutizmus (Csehország), részben a nemesség gazdasági (kereskedelmi)-politikai törekvései miatt (Lengyelország) a városok politikai súlyának a magyarországinál korábbi csökkenését mutatják.

A szerző a városszövetség létrejöttének 13. századra visszanyúló bemutatását követően a fent jelzett vizsgálati szintek közül az elsőt a *pentapolis* azon lépéseit taglalja, amelyekkel az a Mohács utáni jelentősebb politikai, katonai fordulatokra (I. Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmeire) reagált. Az alapvetően Habsburg-hű városok a hatalmi viszonyok gyors változásai miatt széleskörű lokális katonapolitikai, hírszerzői, diplomáciai tevékenységet (is) folytattak. Egymásrautaltságukat e helyzet csak erősítette. Bár Kassa átmenetileg Szapolyai és politikai örökösei fennhatósága alá kerülve kiesett e szövetségi rendszerből (1536–1552), de oda visszakérülve régebbi pozícióját csakhamar visszaszerezte, és a szövetség legerősebb, meghatározó tagja lett. Már a Szapolyai párti Ceczey Lénárd kassai kapitány nevéhez fűződő, fent jelzett időszak rámutatott arra, hogy a város nem csak hogy stratégiai-lag is fontos kereskedelmi utak mellett feküdt, de birtoklásával a Tiszán inneni területek jelentős részét kézben lehetett tartani. Így az 1552-es hadjáratot követően a város katonapolitikai, stratégiai jelentősége tovább nőtt, valójában az elkövetkező évtizedekben a térség fővárosává vált. A század második felében kialakult helyzet megválto-

zására a hosszú török háború idején (1591/1593–1606), illetve az után került sor. Akár szimbolikus jelentőségű, a jövő egyik tendenciáját előrejelző elemnek tarthatjuk, hogy a bécsi béke pontjainak értelmében a városszövetségből Kassa, Lőcse és Bártfa Bocskai haláláig az erdélyi fejedelem birtokába jutott. Ugyanis a város a 17. század első felében a Habsburg uralkodók és az erdélyi fejedelmek ütköző zónájába került. Ezt a politikatörténet szempontjából további kutatásokra méltó időszakot a vármegyei nemesség városok rovására történő expanziója is jellemezte. A 16. századi törvényhozással ellentétes jogkiterjesztő törekvés (városban élő nemesek vármegyei hatókörbe vonása, adóztatás, a felekezeti problémája) szinte a század egészét végigkísérte. Másrészt a század derekától, az 1651-es hadseregreform idejétől megfigyelhető a Habsburg abszolutizmusnak a városokra az eddigieknél nagyobb terhet rová diszlokációs és hadseregellátó politikája, illetve az annak elhárítására tett ellenlépések. Az 1663-ban felsőmagyarországi főkapitánnyá kinevezett, egyébként e városokkal jó viszonyra törekvő Wesselényi Ferenc például folyamatosan próbálkozott német hadsereg Kassára telepítésével. Az 1670-es évek a Habsburg abszolutizmus új szakaszát jelentették, amit az adórendszer nagymérvű átalakítása és az erőszakos ellenreformáció jellemzett leginkább. Mindeközben gazdasági téren a kamarai ellenőrzés egyre nagyobb mértéke, a gazdasági privilegiumok megvonása – a 17. század vége egy rövid „pillanatát” kivéve (például Nagybánya, Debrecen csatlakozási törekvése) – a városszövetség lassú bomlásához vezetett. A 18. század első felében a fenti tendenciák felerősödésével, a központi hatalom egyre differenciáltabb kiépülésével, az egykor szövetséget alkotó városok egymás közötti gazdasági konfliktusaitól is sarkallva, a szövetség lassan elhalt.

A szerző e szerkezeti egységben ismereti a városszövetség intézményeit, azok működését, így a 16. századtól politikai és egyházi ügyekben megtartott szövetségi gyű-

léseket, illetve színódusokat. (Jelezni kell: a szerző alapvetően nem kíván foglalkozni a *Confessio Pentapolitana*, illetve a felekezeti képződés problémájával.) Szól az országgyűlési érdekérvényesítés módszereiről, költségeiről, illetve jelzi a városszövetségen belüli eltérő bírósági feljebbviteli fórumokat is. Ugyanis a városszövetség tagjai közül Bártfa, Eperjes, Kassa a tárnoki városok sorába tartozott. Mindezek a fórumok immáron interregionális, országos szinten elősegítették és megkövetelték a városok/városszövetségek információcseréjét, együttműködését, amit kitűnően illusztrál az alsó-magyarországi városok, Pozsony, Nagyszombat, Sopron levelezése a felső-magyarországi városszövetség tagjaival. Kassa és a városszövetség információs hálózatának szerves részét alkotta az uralkodói udvarral kapcsolatot teremtő információs „csatorna”, melynek kulcsfigurái sorából a 16. század végéről joggal kiemelhető Tiburtius Himmelreich kancelláriai titkár személye és tevékenysége, aki a felső-magyarországi városokkal párhuzamosan Sopron és Pozsony magisztrátusait is tájékoztatta.

A szerző a második elemzési szinten a bécsi udvar várospolitikáját, illetve a felső-magyarországi városok politikáját elemzi. Az udvar várospolitikáját legjobban két, látszólag egymással olykor ellentmondásban álló tényező befolyásolta. Egyrészt érdekelt volt a szabad királyi városi rangra emelésben, hisz ez által minél több város közvetlen kamarai pénzügyigazgatás alá tartozott, másrészt az ún. „hosszú török háborút” követően, a 17. század elejétől katonai és gazdasági szempontból egyre erősebben támaszkodott a főnemességre. E várospolitikát vizsgáló munka is rámutat: a 16–17. századot nem szabad egységes korszakként felfogni. A változások, az eltérő politikai, társadalmi, gazdasági tendenciák nemcsak a két század között, hanem például a 17. századon belül is kirajzolódnak. Minthogy a városok súlya az általuk befizetett adó nagyságától, annak államháztartási jelentőségétől is függött, a szerző joggal nagy súlyt

fektet a városi – sajnos jelenleg nem éppen divatos! – adózástörténet kidolgozására. Az adózás kiterjedt problémakörét belső differenciáltságában, az adópolitika időrendi változásaiban mutatja be. Így ismerteti az adónemeket és adónagyságokat, azok 16–17. századi változásait, az adóráfördításokat, részletesen elemzi az 1670-es évek megváltozott adópolitikáját. Bár a végvári rendszer és a katonaság fenntartási költségei folyamatosan növekvő adóterheket róttak a városokra, a hátralékok a 16. század végén jelentek meg, és a valódi problémák a 17. század elejétől jelentkeztek, amikor is a Habsburg-kormányzat az elhúzódó állóháború eredménytelenségét látva csekélyebb pénzügyi, katonai részvétellel, a főnemességre a korábbinál nagyobb mértékben támaszkodva vett részt az ország védelmében. E súlyponteltolódás egyértelmű vesztesei a városok lettek, az ebből fakadó konfliktusok végighúzódtak e századon.

Ezzel szerves összefüggésben elemzi a szerző az ún. török háborúk közvetlen következményeit. Vizsgálatának középpontjában a városok és a katonaság cseppet sem konfliktusmentes kapcsolata áll. E szerteágazó témakörben a többi várost is érintve, de érthető módon döntően Kassára koncentrálnak mutatja be a város védelmi rendszerbe történő betagozódását, végvári és hadigazgatási központi szerepét, funkcióit, az e helyzetből fakadó szervezeti, jogi, hatásköri problémákat (például a főkapitányi hatáskör kérdése, a kisebb királyi haszonvételek katonai hatáskörbe vonása, a vegyes törvényszékek működése), továbbá a hadsereg-finanszírozás és hadseregellátás várost érintő feladatait, illetve az ahhoz tartozó várospolitikai lépéseket. Természetesen nem maradhat ki a polgári lakosság és a katonaság napi konfliktusokkal terhelt együttélésének a leírása sem. Miként az adóügyben, úgy itt is a lipóti abszolutizmussal köszöntött be új periódus. A szerző funkciói alapján Kassát erődvárosi jellegzetességekkel bíró városként, de nem erőd- vagy garni-

zonvárosként definiálja (vö. például Győr vagy Érsekújvár esetét).

A hadtörténeti vonatkozások után a szerző a városi társadalom „nem hagyományos” polgári (jogi és foglalkozási) csoportjait mutatja be, amelyek ugyanakkor lélekszám tekintetében a 17. század politikai változásaival folyamatosan növekedtek. H. Németh István, a városban élő/lakó nemesség eredetét, törekvéseit, mentalitását is elemezve, nagyon differenciáltan kezeli e csoport problémáját. Elemzésében megkülönbözteti a beköltözött főrangúak, menekült nemesek, megnemesedett polgárok, nemesi jogállású hivatalviselők, értelmiségiek csoportjait, külön kitér a városban működő királyi hivatalnokság helyzetére, kapcsolatrendszerére. Majd ezt követően – talán szerkesztést tekintve nem a legszerencsésebben – visszatér az abszolutista várospolitika egyik jelenségének leírására, mégpedig a városhálózat financiaiális célú, 17. századi felmérése iránti igényekre és eredményekre. Az információszerzés – kormányzati döntés összefüggésrendszerére is rámutat a folytatás, amikor is a szerző a 17. század végi, immáron a városi önkormányzatiságba személyes szinten is beleavatkozó (városvezetők kérdése), felekezeti szempontból erőszakos abszolutista törekvések megjelenését ismerteti.

A harmadik elemzési szint a Habsburg gazdaságpolitika és a felső-magyarországi polgárság gazdasági érdekeit taglalja, a kül- és belkereskedelmi problémákat, a céhekkel kapcsolatos iparpolitikát, illetve a térség mezővárosaival szembeni viszonyt mutatja be, aminek a középpontjában piac és munkaerő szerzése állt. A szerző az egész kötetre jellemzően itt is számos adattal alátámasztva szól a gazdasági indíttatású belső konkurenciaharcokról (például a Kassa és Eperjes közötti konfliktusok, a szepesi városok elleni fellépés), illetve a térség meghatározó árucikke, a hegyaljai bor kivitele kapcsán egyrészt a nemesi árutermelés és kereskedelem 17. századi egyre nagyobb dominanciájáról, másrészt a lengyel kereske-

dők e században fellépő, kamara által is támogatott jelentős konkurenciájáról. Feltárja az e tendenciák mögött meghúzódó, azokat irányító vagy befolyásoló, állami szintű gazdasági érdekek változásait, amelyek például a vámhelyek, az árumegállító jogok kapcsán is megmutatkoztak. A külkereskedelemről szólva a szerző kitér a városok pénzpolitikájára, például a lengyel pénzek szerepére, míg a regionális, interregionális kereskedelem témakörét szervesen összekapcsolja az ipar- és céhpolitikával. Részletesen bemutatja a városszövetség tagjai között létrejött céhszövetség kialakulását, tevékenységét, hatáskörét, ismerteti a városszövetségnek a térség mezővárosaival, az ottani iparúzókkal szembeni expanzív céhpolitikáját, így például szól a mezővárosi céh fiáliák létrejöttéről, a céhszövetségbe kényszerítés módszereiről. Hasonlóképpen kitér a céh- és iparéletben fellépő egymás közötti konfliktusokra is, melyek egyik legjelentősebb megnyilvánulása városi szinten a Kassa és Lőcse közötti konfliktusokban következett be.

A munka összegzése egyben a további kutatási irányok kijelölése is: Az országgyűlési érdekképviselet analitikus elemzése elválaszthatatlan a városszövetség többi várossal fenntartott kapcsolatának a feltárásától. A szerző már itt jelezte Pozsony és Sopron kapcsán folyamatban lévő kutatásait! A városok politikájának komplex vizsgálatához hasonlóképpen hozzátartozik a helyi hatalomgyakorló politikai elitek társadalomtörténeti feldolgozása, elkövetkezendő elemzése is.

Az összetett munkának csak egyes vonulatait lehetett itt bemutatni, de azt hiszem, ezek után is ki szabad jelenteni: H. Németh István az állami és a városi hatalom 16–17. századi működési mechanizmusait a felső-magyarországi városszövetség példáján bemutató könyve a kora újkori magyar város-történetírás egyik alapvető munkája.

DOMINKOVITS PÉTER

A válás mint történelmi tapasztalat

Roderick Phillips: *Amit Isten összekötött...
A válás rövid története.* Osiris Kiadó,
Budapest, 2004. 341 o.

Miért olyan gyakori napjainkban a válás a „nyugati társadalmakban”? A házasságoknak általában negyede, harmada, sőt akár fele ér véget ilyen módon. Ez a nyugtalanító kérdés a kiindulópontja Roderick Phillips nagyívú, a reformációtól az 1990-es évekig terjedő áttekintésének. Habár a jelenség nem a „nyugati világ” sajátja, szembeötlő elterjedésének és az elterjedés ütemének növekvő időbeli szinkronitása, illetve az a tény, hogy bár eredetileg nem volt lehetséges válni, végül sehol – még az olyan katolikus országokban sem, mint Olasz-, Spanyol-, Lengyelország vagy „utolsó bátyaként” Írország (ezzel Phillips 1991-ben még nem számolhatott) – sem sikerült gátat vetni annak.

A jelenség vizsgálatánál a történelmi kontextusba ágyazással meglehetősen ritkán találkozni: a házasságok felbontása mind-egyikéig valamiért jobban érdekelte a jelenkori állapotokra orientált szociológusokat, pszichológusokat, jogászokat, mint a történészeket. Ez azért is különös, mert a „nyugati család” története, elszakadva a történelmi demográfiától, az 1980-as évektől önálló kutatási területként jelent meg. Amint Phillips is megállapítja: a válás a családtörténet „szegény rokona” – nem kapta meg az őt megillető figyelmet. Itt persze megemlíthető Lawrence Stone Angliát érintő munkássága, amely azonban inkább a kivételes, egyedi teljesítmények közé sorolható, előzmények s – úgy tűnik – követők nélkül.¹ Talán szóba

jöhet még egy speciális kutatási terület, amely iránt mindmáig határozott érdeklődés mutatkozik: számos tanulmány foglalkozott a francia forradalom időszakára vonatkozóan a forradalmi ideológia és gyakorlat, a különböző társadalmi csoportok, illetve a válási számok megugrásának egészen különleges összefüggéseivel.² Kétségtelen azonban, hogy ilyen formában, átfogó igénnyel még nem történt kísérlet a válás történetének megírására.

Phillips munkájának magyar kiadásával kapcsolatban előljáróban két megjegyzést tennénk. Az egyik az, hogy talán szerencsésebb lett volna az eredetileg *Putting Asunder* címet viselő bővebb változat megjelenítése (persze biztosan jobban eladható az olvasmányos, könnyed stílusban megírt második verzió).³ Másrészt pedig – kukacoskodjunk egy kicsit – az *Untying the Knot* eredeti cím mozifilmek esetében már megszokott „laza” fordítása („Amit Isten összekötött ...”) a konkrét esetben, a válással kapcsolatban kételyeket ébreszthet, *Maté 19, 6* ugyanis tudvalevőleg így folytatódik: „azt ember ne válassza szét.”

riage in England 1660–1753. Oxford, 1992.;
úő.: *Broken Lives. Separation and Divorce
in England 1660–1857.* Oxford, 1993. –
Roderick Phillips csak a legkorábbi – nem is
kifejezetten a váláshoz kapcsolódó – munkát
használhatta.

² Az egyik úttörőként éppen Phillips említhető:
Phillips, Roderick: *Family Breakdown in
Late Eighteenth Century France: Divorce in
Rouen 1792–1803.* Oxford, 1980.; továbbá:
Dessertine, Dominique: *Divorcer à Lyon
sous la Revolution et l'Empire.* Lyon, 1981.;
Desan, Suzanne: *The Family on Trial in Re-
volutionary France.* Berkeley–Los Angeles–
London, 2004. A könyv egyik fejezete (Bro-
ken Bonds. The Revolutionary Practice of Di-
vorce) kifejezetten a válásokkal foglalkozik.

³ Phillips, Roderick: *Putting Asunder. A His-
tory of Divorce in Western Society.* Cam-
bridge, 1988.

¹ Stone, Lawrence: *The Family, Sex and Mar-
riage in England. 1500–1800.* London, 1977.;
úő.: *Road to Divorce. England (1530–1987).*
Oxford, 1990.; úő.: *Uncertain Unions: Mar-*

Az ottawai Carleton University professzora, akit éppenséggel a roueni válások francia forradalom alatti történetével foglalkozó könyve tett ismertté a kontinensen, alapvetően – amint a bevezetőben olvashatjuk – kettős megközelítésben tárgyalja a felvetett kérdést: egyfelől megkísérli felmérni a politikai gondolkodás, az ideológia hatását a bontótörvények alakulására, másfelől vizsgálni szándékozik a válóperek szereplőinek társadalmi összetételét, illetőleg motivációit. De nem csupán a házasságok formális felbontása kerül terítékre, amelynek – a szerző által választott nézőpontból szemlélve a dolgot – időben mindinkább növekvő gyakorisága persze kellően indokolhatja a megkülönböztetett figyelmet, hanem a válás olyan, jórészt korai alternatívái is, mint a különélés, hűtlen elhagyás, feleségeladás és *ultima ratioként* a házastárs meggyilkolása – vagyis általában véve a házasság megromlása és az ilyen természetű konfliktusok „kifutásai”.

A válás „karrierje” a „nyugati világban” kétségtelenül a reformációval indult, amely a Biblia ellentmondó részeit citálva megtörte a házasság felbonthatatlanságát tételező katolikus doktrína egyeduralmát. Phillips ennek megfelelően kimerítően tárgyalja a reformátorok nézeteit és a válás történetének eme kezdeti periódusát, kitekintve az anglikán egyház sajátos álláspontjára, illetve a protestáns felekezetek gyakorlatára az amerikai gyarmatokon. A kép azonban mégsem teljes. Egyrészt nem ártott volna megjegyezni – bár a vizsgált „nyugati világ” peremvidékét érinti –, hogy az ortodox egyházak korábban és később is megengedték a házasság felbontását (más kérdés, hogy nem egykönnyen). Ami azonban még komolyabban felróható: egy homályos utalást leszámítva (228.), említés nélkül marad, hogy az európai zsidó diaszpórán belül bizony mindvégig – legalábbis a polgári törvénykönyvek bevezetéséig – el lehetett

válni, s hogy ezzel a lehetőséggel viszonylag gyakran éltek is!⁴

A zsidó válás elhanyagolása két szempontból sem tett jót a munkának. Egyfelől Phillips eszmetörténeti fejtegetéseit megalapozhatta volna a keresztény felfogás judaikus gyökereinek bemutatása, amennyiben a házasság szerepét és felbonthatóságát illető ellentmondásos bibliai kitételekben, amelyekre a protestáns prédikátorok és követőik előszeretettel hivatkoztak, nyilvánvalóan a zsidóság megelőző évezredes gyakorlata tükröződik. Másfelől a zsidó válás sajátos módon segíthetett volna a jelenség felekezeti dimenzióinak kiegyensúlyozottabb értékelésében: az ugyanis éppen akkor vált problémává, amikor Phillips a szekularizációra hivatkozva kizorítja a vallást a házasság felbontásának területéről. A zsidóság emancipációja, egyidejűleg a polgári törvénykönyvek születésével és a házassági jog állami birtokbavételével, minden esetben szükségszerűen vetette fel a felekezeti gyakorlatok integrációjának és harmonizációjának kérdését. A válás mint jogintézmény nem csak azért tört át a „nyugati társadalmakban”, mert egyre többen vélték úgy, hogy nem lehet együttélésre kényszeríteni azokat a házastársakat, akik gyűlölik egymást, hanem azért is, mert a civil társadalom eszményét szem előtt tartó törvényhozóknak közös nevezőre kellett hoznia az eltérő felekezeti gyakorlatokat. És ebben

⁴ A téma rendszeres kutatása még várat magára. A válási gyakoriságot illetően elsősorban saját – talán nem egészen irreleváns – eredményeinkre hivatkozhatunk: Budapesten 1869–1895 között a válni szándékozó házastársak 36%-a zsidó vallású volt, miközben a zsidók aránya a teljes fővárosi népességen belül nem érte el a 20%-ot. Az Osztrák–Magyar Monarchia másik felében 1882–1905 között a házasságok felbontásának 69%-ában voltak zsidó vallásúak a peres felek (a katolikusok persze Ausztriában nem válhattak el). Vö. Englisch, Karl Ritter von: *Streiflichter aus dem Bereiche der letzten 25 Jahre österreichischer Ehelösungsstatistik*. Statistische Monatschrift. Neue Folge. Jg. 14. (1909) 1. sz. (Jänner-Heft) 460–461.

a csaknem valamennyi „nyugati” országban jelenlévő zsidóság példája – kivéve talán a túlnyomóan katolikus többségű államokat – fontos szerepet játszott. (Nem véletlen, amire Phillips is utal, hogy az 1884-es francia bontótörvény zsidó származású kezdeményezője, Alfred Naquet személye és tevékenysége heves antiszemita indulatokat kavart).

De maradjunk még egy kicsit a válás felekezeti dimenziójánál! Az embernek a könyv egy pontján, amint az olvasással túljut a 18–19. század fordulóján, olyan érzése támad, hogy a házasság felbontásával kapcsolatos vallási tradíciók, hitelvek és egyházi gyakorlatok (gondoljunk a katolikus szentszékek működésére) egy kissé elstetetten kerülnek ki a vizsgálódások hatóköréből. Noha a szerző utal azok jelentőségére (74.), hatásukkal a továbbiakban nem foglalkozik. Pedig enélkül nehezen érthető meg, miért olyan hihetetlenül ingadozó a válási gyakoriság a különböző államok 19. századi statisztikáiban: miért produkálnak rendkívül sok válást – persze mai szemmel nézve ez másként fest – a protestáns német területek, és miért oly keveset a katolikus Belgium, ahol – Európában sokáig egyedül – a *Code Civil* érvényben maradt, s a házasságokat fel lehetett bontani. Hogyan magyarázható a tradíciók számításba vétele nélkül – hogy hazai példán keresztül tegyem szemléletessé a problémát – az a minden válást illető sztereotípiát megkérdőjelező jelenség, amely Erdélyben a protestáns felekezeteknél tapasztalható: a 19. század második felében például az unitáriusok által lakott falvakban a nyers válási arányszám elérte az 1 ezreléket!⁵ Ez még akkor is magyarázatra szorul, ha elismerjük a Phillips által felvázolt tendencia általános érvényét.

Mindamelllett a válás korai időszakát illetően megvalósulni látszik a munka beve-

zetőben megfogalmazott célkitűzése: a jelenség komplex megközelítése. Az ideológiai fejlemények – a házasságról és a válásról alkotott különböző elgondolások – mellett ugyanis a szerző számos esettanulmányt ismertet röviden, elsősorban Angliát és gyarmatait, illetőleg a forradalmi Franciaországot érintően. A „Miért és hogyan mentek tönkre a házasságok?” címet viselő fejezetben pedig kísérlet történik a különböző gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők számbavételére. Itt, a válási gyakoriság magyarázatául szolgáló kétfajta modellt ismertetve, Phillips egyértelműen amellett teszi le voksát, hogy a házasságok növekvő számban történő felbontása generálta önmagát. Vagyis nem egyszerűen arról volt szó – mint azt a liberálisok hirdették –, hogy a megromlott házasságok mind nagyobb hányada ért véget jogi úton, hanem arról – amit a konzervatívok hangoztattak –, hogy a válás mint kiút a házasságból egyre vonzóbbá vált, s emiatt egyre több házasság ment tönkre. A talán meglepő állítást sajnos – amint a szerző beismeri – nem lehet bizonyítani, mert egész egyszerűen nem tudjuk meghatározni és számszerűsíteni azt, mit is takar voltaképpen az adott korszakokban a „megromlott házasságok” kifejezés.

Úgy gondoljuk, Phillipsnek igaza lehet, de e modell verifikációja tekintetében nem teljesen reménytelen a helyzet, ha léptéket váltunk. A 19. századi budapesti esetek vizsgálata kapcsán ugyanis határozottan az a benyomásunk, hogy az, amit a válás tapasztalatának nevezhetünk, jelentősen hozzájárul a válások terjedéséhez. Amennyiben a konkrét eseteket vizsgáljuk, szembeűnővé válik, milyen gyakran találkozunk bizonyos személyekkel, családokkal, illetve – bár ezekkel már óvatosabban kell bánni a következtetések levonásakor – foglalkozási és lakóhelyi csoportokkal (a szomszédságot mint tényezőt megemlíti Phillips is 18. századi francia példára hivatkozva, 316.). Ez nyilvánvalóan csak indirekt és korlátozott érvényű bizonyíték, de azt gondoljuk, mikroszinten a váló-

⁵ A példa megint csak saját kutatások hozadéka. Vö. Erdélyi Unitárius Levéltár. (Kolozsvár) Főpapi Törvényszék tanácsulési jegyzőkönyvei 1869–1895.

peres felek ilyen természetű, „külső” motivációira is fény deríthető.

A szerző az általa preferált modell nyomán részletesen tárgyalja a szekularizáció folyamatát, amely a válás területén a házassági jog rendszerint fokozatos állami kisértését, a polgári bontótörvények születését, egyúttal – tendenciaszerűen – liberalizációját jelentette. Ha a válás nem pusztán a házassági konfliktusok megoldásának egyre gyakrabban használt eszköze, hanem egyúttal a konfliktusok indukálója is, megkülönböztetett figyelem illeti a törvényhozás menetét, mint amely megteremt és szabályozza a jogi lehetőséget és a használat módját.

Phillips azonban túlságosan is a törvényhozás tevékenységére korlátozza a jogi szférában végbemenő változásokat, elhanyagolva elsősorban a joggyakorlat szerepét. Bár az egyes jogrendszerek eltérő mozgásteret biztosítanak a bíróságok számára, a joggyakorlat sehol sem tekinthető pusztán automatizmusnak: konkrét perekon keresztül bizonyára példákat láthattunk volna a törvények megszorító vagy megengedő alkalmazására, ami egyúttal a válási gyakoriság csökkenésében és növekedésében is kifejeződhet. Ugyanígy rendszerezni lehetett volna azokat a jelentéktelennek tűnő jogi változásokat, amelyekre más helyen, elszórtan utal a szerző: például a nő- és gyerektartás megítélését illető gyakorlat változását, avagy a szegényjogon történő pereskedés lehetőségét, az eljárás egyszerűsödését, ami a költségek csökkenéséhez vezetett, s ekként hozzájárult ahhoz, amit a válás „demokratizálódásának” nevezhetünk.

A bontótörvények szerepének hangsúlyos, már-már egysíkú tárgyalásánál is tetten érhető az eredeti célkitűzés megbicsaklása, vagyis hogy – szemben a könyv első felével – egyre kevesebb szó esik arról, miként éltek a törvényhozók által biztosított jogi lehetőséggel az érintettek, illetőleg miként éltek meg ugyanők házasságuk felbontását; hol, mikor, miféle nehézségekkel kellett szembenéznie annak, aki válópert

indított; milyen szerepet játszottak a házassági konfliktusok megoldásának más módjai, amelyeket Phillips korábban érintett. A válási görbék megrajzolása és a tendenciák kitapintása ugyanis nyilvánvalóan nem sokat mond ez utóbbiról. Csak találgatni lehet, vajon az aránytalanság oka a fent érintett modell egyenes következménye-e, avagy egyszerűen arról van szó, hogy a 19–20. századra vonatkozóan – a jelenség növekvő gyakoriságához képest – eddig jóval kevesebb mikroszintű vizsgálatot végeztek, esettanulmány készítettek, amiből a szerző méríthetett volna.

Phillips „A válásszám növekedésének magyarázata (1870–1990-es évek)” című fejezetben kísérli meg levonni vizsgálatának tanulságait. Ehelyütt kiemelten foglalkozik a családot korábban összetartó gazdasági kényszerek enyhülésével, különösen a nők növekvő arányú munkavállalásával mint olyan tényezővel, amely fellazította a családi kötelekeket, s megteremtette a válás anyagi feltételeit. Itt azonban, legalábbis ami a 19. századot illeti, nem egészen világos, miként építhető be a gondolatmenetbe – amire a szerző is utalást tesz (299.) – a „domeszticitás” elmélete, amely a „középosztálybeli” nők otthoni szerepének erősödését hangsúlyozva ellentmond a női munkavállalás fokozatos terjedése elképzelésének. (Különös tekintettel arra, hogy a válás a 19. században, miként Phillips is hangsúlyozza, bár meglehetősen széles társadalmi spektrumot fog át, mégis határozottan „középosztályi” jelenség.) Ezzel nem akarjuk kétségbe vonni azt az alapvető kijelentést, hogy a nők munkába állása hosszú távon átalakította a családon belüli erőviszonyokat, ami a növekvő válási számokban is kifejeződött – csupán hiányoljuk az időbeli változások pontosabb rögzítését.

A nők kezdeményező szerepe ugyancsak központi helyet foglal el a szerző magyarázatában. Phillips lépten-nyomon kiemeli, hogy a gyengébbik nem képviselői – ha az adott jogrendszer kifejezetten nem diszkriminálta őket – mindig sokkal nagyobb

arányban indítottak válópert, mint férjeik. Összességében pedig arra jut, hogy miközben a férfiak, mert tehettek, gyakrabban folyamodtak a házasság *de facto* bevezetésének olyan hagyományos módozatához, mint az elhagyás, a szűkebbre szabott mozgástérrel rendelkező nők inkább éltek a bővülő jogi lehetőségekkel. Problematikus azonban a konkrét jogi környezettől függetlenül efféle megállapításokat tenni. A saját, 19. századot érintő kutatásaink szerint ugyanis konszenzuális válás esetén – márpedig a perek számottevő része mögött, még a vét-kességi elvet érvényesítő rendszerek keretei között is, megállapodás húzódik meg – gyakran véletlenszerű, melyik fél adja be a válókeresetet (ezt egyébként sokszor szerződésben fektetik le). Másfelől a magyarországi rendszer egyenesen arra kínál példát, hogy az aktív fél gyakran éppenséggel az alperes! (Az olyan vegyesházassági válóperek esetében, ahol a bírói fórumok a felek eltérő vallása miatt különbözők voltak, először az alperes illetékes bírósága hirdetett ítéletet, vagyis az alperes szabadult meg elsőként a házassági kötelékből.) Tehát pusztán a perindítás nemi specifikációja alapján, a konkrét motivációk és stratégiák tanulmányozása nélkül kockázatos messzemenő következtetéseket levonni.

Hasonló kritikával illethető a formális válókok mérése is. A válóper nyilvánvalóan nem tekinthető a házassági konfliktus hiteles dokumentációjának – időben előrehaladva egyre inkább olyan jogi játszmáról van szó, amelyben a felek, illetve ügyvédek a lehető legkevesebb információ kiadásával próbálnak célt érni. Így a keresetben (visszontkeresetben) felhozott indokok is inkább az alkalmazott jogi stratégiába illeszkednek, semmint a „valós” okokat jelenítik meg. Gyakran egyáltalán nem tudható meg, miért válnak valójában, főként ha a házassági kötelék gyakorlatilag közös megegyezéssel is felbontható. Hogy egy másik példával szemléltessem a dolgot: Magyarországon 1895 után nagyon megsaporodott a „szándékos és jogos ok nélküli elhagyás”-ok

száma, amiből talán első ránézésre azt a következtetést lehetne levonni, hogy mind többen vetettek véget házasságuknak ilyen módon; ténylegesen azonban egyszerűen az állt a háttérben, hogy ebben az esetben volt a legkönnyebb a bizonyítási eljárás, és a leg-rövidebb a per lefolyása (ezek mögött mellesleg jórészt ugyancsak a felek megegyezése gyanítható).

Ugyanakkor a vagyoni viszonyok rendezése és a házasságból született gyerekek elhelyezésének kérdése Phillips könyvében a megérdemelnél kevesebb figyelmet kap. Az előbbi például, bár méltatja a női tulajdon elismerésének jelentőségét, főként a nőtartásdíj fizetésére korlátozza. Azt gondoljuk, számos előnytől fosztja meg magát az a vizsgálati módszer, amely a válópereket kiragadja a konkrét társadalmi összefüggésrendszerből, s azoknál kizárólag a felek indokait, elhatározásait firtatja. Ez egy kicsit a mai helyzet visszavetítésének tűnik, amikor az individuális döntés súlya jóval nagyobb lehet. Ha a 19. századi házasságkötéseket illetően hajlunk annak elfogadására, hogy abban – „szerelmi házasság” ide vagy oda – a családi érdekek, örökítési stratégiák játszottak elsődlegesen szerepet, miért gondoljuk, hogy a válás pusztán az egyik vagy a másik fél elhatározásán múlott? Főként, ha bizonyos vagyontömeg sorsa forgott kockán (és ez a családi vállalkozások korában gyakran előfordult). A női különvagyon – hogy csak egyetlen példát hozzunk – elismerése így nem valamiféle józan belátás eredményeként fogható fel, hiszen a nő mögött ott állt a hozományt biztosító apa, gyám, család, rokonság. Amennyiben a férj szándékos vagy vétlen lépéseivel veszélyeztette a vagyon megőrzését, átörökítését, nem csupán hitvese rosszallásával számolhatott – s pontosan a válás volt az az eszköz, amellyel menteni lehetett a meg menthető. És megfordítva: a férj is megmondhatta magát, akadhatott jobb „partira”, s ekkor az újraházasodáshoz a váláson keresztül vezetett az út. (A válás utáni újraházasodások vizsgálata, amelyet Phillips is meglehetősen el-

hanyagol, ekként új szempontként vetődhet fel.) Hasonló a helyzet a gyerekek elhelyezésével, amely együtt járhatott tartásdíjuk megállapításával, örökrészük biztosításával, tehát a kérdést itt sem csupán individuális-emocionális nézőpontból lehet tárgyalni.

Általában véve sok más probléma is könnyebben megoldható lenne, ha a válás vizsgálatokor nem pusztán a két perlekedő házastárs motivációit, szándékait firtatnánk. A válóperek talán túlságosan is csupán a házaspárt helyezik reflektorfénybe, s az ezekre építő történelmi konstrukció hajlamossá válhat mindezt realitásként elfogadni. Így viszont rejtve maradnak a válóperekben közvetlenül meg nem fogható kapcsolati hálók – családi, rokonsági kötelékek, baráti-ismeretségi kör – szerepe. (A francia forradalom törvényhozói tehát konzekvensen jártak el, amikor házassági bontóperekben a családtagokra és a barátokra ruházták a bírói szerepkört.) Az a jelenség például, hogy a válás akkor is gyakoribbá válhat, amikor a női munkavállalók aránya számottevően nem nő, valószínűleg azzal magyarázható, hogy az elvált, rendszerint önálló keresettel nem rendelkező nő helyzete korántsem volt minden esetben olyan kilátástalan, mint talán ma képzeljük. Számíthatott szüleire, testvéreire, rokonaira – nem beszélve arról, hogy magát a válást is gyakran egy új kapcsolat motiválta, avagy a válás után hamarosan új társat talált, ami egyúttal megoldotta az egzisztenciális gondokat is. Meglehet, ez az oka annak, hogy – amint Phillips egy helyen (306–307.) rácsodálkozik – viszonylag kevés exfeleség igényelt és kapott nőtartásdíjat.

Ami viszont a szóban forgó összegzés kétségbevonhatatlan – szerintünk legnagyobb – erénye, az a „visszacsatolás” fontosságának hangsúlyozása. A válás megtapasztalása közvetlenül – családtagok, roko-

nok, munkatársak, szomszédok példáján – vagy közvetett úton – regényeken, a sajtón, majd a rádión, mozin, televízión keresztül – nagyban hozzájárult a társadalmi elfogadottság növekedéséhez, a stigmatizáció enyhüléséhez, egyúttal a válás „demokratizálódásához”, a válási gyakoriság növekedéséhez. Amint a családon belüli munkamegosztás és szerepek változásához, a házassággal szemben támasztott elvárások növekedéséhez is nagyban hozzájárult – hogy csak néhány példát ragadjunk ki – a „romantikus szerelem”, a „szerelmi házasság”, illetve a „dolgozó nő”, a „házimunkát végző férfi” pozitív kontextusban történő megjelenítése.

Összességében véve Roderick Phillips azzal, hogy a monokauzális magyarázatokat elvetve a különböző gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők összejátszását s – különösképpen – a válás tapasztalatának fontosságát emeli ki, rendkívül gondolatébresztő munkát tett le az asztalra. Persze vitatható, hogy a könyvben tárgyalt tényezők mikor, hol, milyen súllyal estek latba. Továbbá problematikus az a megközelítés, amely nem vet számot kellően a válás jogi természetével, a joggyakorlat jelentőségével, illetőleg a tradíciók erejével. És a kiindulópont, a túlságosan is a jelenre orientált kérdésfeltevés sem kedvez a „tendenciától” eltérő, egyedi-különös jelenségek bemutatásának, amelyek valószínűleg rávilágítanak a jogintézmény használatának különböző módjaira. De talán nem a válás rövid történetének megírására vállalkozó szerzővel szemben kellene olyan igényeket támasztani, amelyek kielégítését csak a felvetett szempontokat mérlegre tevő, érvényesítő esettanulmányok és részfeldolgozások sorától várhatjuk.

NAGY SÁNDOR

Palmerston és a „külpolitika politikája”

David Brown: Palmerston and the politics of foreign policy 1846–1855.

Manchester University Press, Manchester, 2002. 239 old.

A viktoriánus korszakban Lord Palmerston (1784–1865) mellett aligha találunk másik olyan politikust, akinek nevétől szinte mindig hangos volt a közélet. Az ír főúri családból származó lord haláláig a 19. századi brit politika örökmozgója. Politikai pályája 1807-ben vette kezdetét, amikor egy zseb-választókerületből az alsóházba került. Karrierje innentől gyorsan ívelt felfelé. 1809-ben hadügyminisztériumi államtitkár, majd hadügyminiszter lett. Hosszú pályafutása során háromszor töltötte be a külügyminiszteri tisztelet, az igazi Palmerston arcképet ebben a tisztségében ismerhetjük meg a legjobban: döntései érvényesítéséért mindig végsőkig harcolt, mert meggyőződése volt, hogy mindig a brit nemzeti érdekeket szolgálja. Palmerston, ez a céltudatos és önhitt politikus egész életében a politika bűvkörében maradt. Közel hetven évesen, 1855-ben ért a csúcra, miniszterelnök lett, és kisebb megszakítással még tíz évig kormányozta a birodalmat. Benne a britekre jellemző magabiztosság testesült meg, sokszor arcátlanul viselkedett még Viktória királynővel és Albert herceggel is. Igaz, ő viszont a királyi pár állandó céltáblája volt. Ugyanakkor a közvélemény „kedvence” lehetett, annak támogatását mindig élvezhette.

Az angol történészek közkedvelt figurája ő, számos életrajzi és külpolitikai portré született már róla. David Brown *Palmerston and the politics of foreign policy 1846–1855* című könyve azonban teljesen más oldalról közelíti meg a politikus pályafutását. Brown nem Palmerston diplomáciájának részleteit vizsgálja, érdeklődése in-

kább afelé irányul, hogy bemutassa az 1846–1855 között történt belpolitikai események kompromittáló hatását a külpolitikára nézve. A monográfia a szerző doktori disszertációjának bővített változata. Brown a Strathclyde-i Egyetem tanára, fő kutatási területe a 19. századi Anglia politika- és külpolitika-története. Műve Palmerston pályafutásának legmozgalmasabb időszakát tárgyalja, melyről eddig még nem született átfogó elemzés. Ebben a kilencéves periódusban Palmerston négy állami funkciót töltött be. A szerző harmadik külügyminiszteri ciklusával (1846–1851) kezdi a tárgyalást. Ekkori tevékenységének csúcspontja az ún. Don Pacifico incidens (1850) volt – melyről a későbbiekben még szólunk –, amikor azonban közel állt ahhoz, hogy lemondják, de az eset kapcsán láthatjuk, ahogy ez az önfejtő politikus harcolt érvei mellett, és sikerült is megőriznie tisztségét. Ezt követően Brown nyomon követi tevékenységét azon néhány hónap során is, amikor Palmerston nem töltött be közéleti pozíciót. Aberdeen kormányában azonban hamarosan belügyminiszter (1852–1855) lett, és egyre jobban felemelkedett. Végül a krími háború alatt miniszterelnökként (1855–1858; 1859–1865) diadalittasan vount be a parlamentbe.

A bevezetés kezdő négy sorát elolvasva nemigen lehetne emlékezetből felsorolni, mi minden is volt Palmerston. A szerző felsorolja ugyanis Palmerston közéleti pozícióit, azt, hogy liberális Tory, Whig, liberális és Canning-párti is volt pályafutása során. Brown felhívja figyelmünket arra, hogy Palmerston csak későn, 1830-ban kapcsolódott a Whigekhez – pedig már 1807 óta a politikai életben mozgott –, mivel a politikában való érvényesüléshez szüksége volt egy politikai csoport támogatására. Politikai gondolkodásmódja kialakulásába is elkalauzol

bennünket a szerző; megtudhatjuk, hogy Palmerston filozófiájának eredete egyetemista éveivel nyúlik vissza: professzora – Dugald Stewart – Adam Smith egykori tanítványa volt. Ha azonban mint közéleti személyiséget akarjuk megismerni Palmerstont, akkor Brown szerint az 1840-es évektől kezdve két tényező kihagyhatatlan az életéből: a királyi pár és a sajtó.

David Brown részletesen fejtegeti az újságok közvélemény-formáló szerepét. A sajtó és a középírástok között már kölcsönös egymásrautaltság alakult ki ebben a korszakban. A lapok főleg a középírástoknak íródtak, azok viszont el is várták, hogy az ő véleményük kapjon hangot. Brown hangsúlyozza, hogy a nép kedvencének titulált Palmerston közvélemény-fogalma soha nem terjedt túl a művelt középírástokon. Nem elhanyagolható ugyan az olvasóközönség táborából a munkásság sem, de érdeklődése még nem terjedt túl az informálódás szintjén. A politikai újságírás mindazonáltal korántsem volt egyoldalú. Egyaránt szolgálta az olvasóközönséget és a politikusokat is. Palmerston politikusi tevékenységében nagyon nagy szerepet játszott a sajtó. Keményen harcolt, hogy szimpatizánsokat szerezzen az újságoknál. Így alakult ki „jó viszonya” a *Globe*-bal, amelyben az 1840-es években nagyon sok cikk egyenesen Palmerston kezdeményezésére íródott. Sokszor ő maga volt a cikkek értelmi szerzője. A *Morning Chronicle* szerkesztőinek is többször írt baráti hangvételű levelet, de ezek nem voltak annyira követelő jellegűek, mint a *Globe* esetében.

Palmerston személye és politikája nagyon ellentmondásos volt a királyi pár szemében. Viktória királynő (1837–1901) és Albert herceg szinte mindig talált valami kivételalót a külügyminiszter döntéseiben. Az 1846–1851 közötti időszakot a korona, Russell miniszterelnök és a külügyminiszter harca jellemezte. A miniszter legnagyobb kritikusa a szász-coburgi családból származó Albert herceg volt. Kölcsönösen ki

nem állhatták egymást, Palmerstont különösen idegesítette a herceg német volta. Palmerstonnak meg kellett tanulnia kezelni a folytonos támadásokat, mivel nem élvezhette a korona bizalmát, mint korábban, IV. Vilmos uralma alatt. Az uralkodónő szerette volna ellenőrzés alatt tartani Palmerstont, még arra is igényt tartott, hogy a külügyi iratokat átnézhesse, mielőtt továbbküldik őket. A lord sok esetben továbbította is a törvénytervezeteket az udvarhoz, de az 1840-es évek végétől megelégedte a királynő kívánalmait. Kijelentette, túl sokáig időznek egy-egy ügy fölött, pedig egy ilyen fontos hivatalnak gyorsan kell intézkedni. Amikor az uralkodó így elutasító választ kapott, azonnal hívatta a kormányfőt, Russellt, hogy az közölje Palmerstonnal, nincs joga ezt tenni. Palmerston úgy érezte, „leszerelheti” a palota ellenkezését azzal, ha korlátozza a hozzájuk eljutó információkat. A miniszterelnök sokszor nem tudta, mitévő legyen, hiszen számos esetben elismerően dicsérte meg a külügyminisztérium munkáját, például a diplomaták kiválasztásával kapcsolatban, miközben itt is jelentkeztek konfliktusok, mivel Viktória befolyást akart gyakorolni a diplomaták kinevezésére is. Brown Lord Grey véleményét ismerteti Russell és Palmerston viszonyáról. Grey ugyanis 1830–1834 között Anglia miniszterelnöke volt, amikor Palmerston első ízben foglalta el a külügyminiszteri széket, tehát jól ismerte a lord nézeteit. Megítélése szerint Russel siralmasan gyengekező politikus volt, aki nem tudta Palmerstont megfékezni. Russel maga is felismerte, hogy szerepe olyan, mint egy békebíróé, nemcsak a palota és a külügyminiszter, hanem miniszteri kollégái között is.

A továbbiakban a szerző egy külpolitikai eseményt elemez belpolitikai aspektusokból. A Don Pacifico ügy, majd a Kossuth Lajos, illetve III. Napóleon személyét érintő viták ugyanis megmutatták, hogy Palmerston milyen nagymértékben függetlenítette magát a kormánytól. A Don Pacifico vitában

Palmerston kiállt egy David Pacifico nevű, gibraltári születésű portugál pénzember mellett, aki 1847-ben Athénban részt vett egy felkelésben, és megtorlásul a görög kormány elkobozta magánvagyonát. A kereskedő benyújtotta kártérítési követelését a görög kormányhoz, és Palmerstonhoz fordult támogatásért. Amikor a görögök elutasították Don Pacifico igényét, Palmerston 1850 januárjában elrendelte Pireus kikötőjének blokádját. A kikötő elleni zárlat, amelyet az ágyúzásad-diplomácia tipikus megnyilvánulásának tekinthetünk, azonnal támadó reakciót váltott ki a Lordok Házában. A felsőház bizalmatlansági javaslatot nyújtott be a külügyminiszter ellen, majd az indítvány az alsóház elé került. Palmerston sem maradt tétlen, erélyesen lépett fel, és a „*civis Romanus sum*” beszédében elsöpörte az ellene szervezkedőket. Kifejtette, hogy a brit polgárok érdekeit, bárhol is élnek, ha szükséges, még fegyveres erővel is meg lehet védeni. A bizalmatlansági javaslatot elvetették, és a lord még tizennyolc hónapig birtokolhatta a külügyminiszteri széket. A királyi pár nagy csalódással vette ezt tudomásul. Nem telt el azonban sok idő, és Palmerston ismét magára vonta a figyelmet.

Az 1848–1849-es szabadságharc idején nem támogatta ugyan a magyar ügyet, ám nem volt magyarelles sem. A brit külpolitikai érdek azonban azt kívánta, hogy a Habsburg Birodalom egysége fennmaradjon. Ennek ellenére Kossuth Lajossal kifejezetten szimpatizált, hiszen amikor a magyar emigráns partra szállt Angliában 1851 decemberében, már várta Palmerston személyes meghívása. Mindez azonban csak gesztus maradt, mert a brit kormány azonnal rátámadt a külügyminiszterre, mondván, nem teheti meg, hogy saját otthonában fogadja Kossuthot, mert az nem szolgálná Anglia érdekeit. Ez jelezte, hogy Palmerston helyzete megváltozott 1846-hoz képest: már teljes mértékben önállósulni akart, s ezt nem tűrhette tovább a kormány. Nem is volt többet elnéző Lord John Palmerston-

nal. Amikor a külügyminiszter közölte a londoni francia követtel, hogy egyetért Louis Bonaparte államcsínyével, és még írásban is elküldte egyetértését Párizsba, egyúttal előidézte saját bukását is. A levélküldés ismét csak magánakció volt, senki nem hagyta jóvá igenlő álláspontját. A miniszterelnök ezután egyszerűen leváltotta külügyminiszterét.

Palmerston távozott a kabinetből, de nem tűnt el a közéletből. Brown érzékelteti, hogy a Derby-kormány csupán átmeneti funkciót töltött be a brit politikában. A szerző célja nem is ennek a gyenge kormánynak a bemutatása, hanem Palmerston esélyeinek latolgatása. Felmerült ugyanis, hogy csatlakozik ehhez a kormányhoz, de végül nem tette. A politika „vén rókája” volt már, és látta, hogy ez a kabinet nem lesz hosszú életű. A sajtó is érezte, hogy a Derby-kabinet botladozik, és hamarosan már azzal foglalkoztak, ki lenne a megfelelő miniszterelnök. Természetesen Palmerston nevét sem felejtették el, s bár nem volt kormánytag, presztízse megmaradt. Tíz hónap múlva Aberdeen vezetése alatt koalíció létesült a Whigekből és a peelistákból, vagy ahogy akkortájt nevezték őket: a galambokból és a héjából. A királynő is elégedett volt: briliáns kormány jött létre, amelyből Palmerston sem hiányozhatott – a belügyminiszteri tisztséget kapta. Az Aberdeen-kormány tagjaként Palmerston 1852–1854 között mintegy hivatali megbízás nélküli külügyminiszterként működött. Az új kormány még csak három hónapja állt fenn, amikor Clarendon külügyminiszter már azt javasolta, hogy a konstantinápolyi konfliktust megtárgyaló szűk csoportba Palmerstont is vonják be. Az Oroszország elleni háború szele már a levegőben volt, s ez újabb nézeteltérésekhez vezetett. Palmerston ragaszkodott a háborúhoz. Szerinte Aberdeen időhúzásával olyan jeleket sugárzott az oroszok felé, hogy az angolok gyengék, és nincsenek felkészülve a háborúra. A hazai helyzetet csak tovább rontotta, hogy az olyan nagyszerűnek vélt

koalíció hanyatlott. Russell, Palmerston és a kabinet belső vitái a keleti kérdésről nemcsak politikai szempontból voltak rendkívüli fontosságúak, egyúttal kiélezték a Russell és Palmerston közti személyes harcot is. Mindketten érezték már, hogy a kormány hamarosan megbukik, s Palmerston tudta, hogy a krími háború folytatásához nélkülözhetetlen az ő politikai szerepvállalása. 1854-ben már az ellenzék néhány politikusával is tárgyalt, főleg a konzervatív Disraelivel hozták hírbe.

Brown részletesen végigvezeti Palmers-ton útját a miniszterelnöki poszthoz. A szerző szerint belügyi tisztségében is ügyesen taktikázott annak érdekében, hogy növelje népszerűségét, és egyre több támogatót szerezzen. A miniszter jól tudta, hogy a háborúhoz egyre több pénzre lesz szüksége, és ez a teher a középosztályt érinti a legjobban. David Brown úgy véli, ennek eredményeként egy emberbarát, szociálisan érzékenyebb államférfi lépett általa színre, aki szem előtt tartotta a középosztály érdekeit, javította többek között például egészségügyi ellátásukat, mivel arra törekedett, hogy a középosztály szövetségeseiként lépjen fel. Palmerston ezekkel a belügyi intézkedéseivel nem tett mást, mint tudatosan rájátszott arra, hogy lassan megadassék neki a lehetőség, hogy elfoglalja a miniszterelnöki széket. 1854-ben került a rivaldafényre, nem ke-reste a sajtót, bár szerepelt a lapok vezércikkeiben, de legtöbb esetben azok egyszerűen belügyminiszteri tevékenységéről számoltak be.

Brown, Kossuth Lajos egy 1854-ben elhangzott angliai beszédére utalva, azt állapítja meg, hogy még egy olyan ember is, aki csak külső szemlélője az eseményeknek, észrevette, hogy Palmerston mekkora népszerűségnek örvend. Aberdeen kormányával szemben egyre nagyobb lett a bizalmatlanság, és többen szorgalmazták egy, a háború ügyeit vizsgáló bizottság felállítását. Ezek után a kabinet miniszterei benyújtották lemondásukat. Russell is elismerte, hogy

az országnak szüksége van lord Palmers-tonra, s 1855-ben Palmerston megalakíthatta öfelsége új kormányát. A *Morning Post* című lap így üdvözölte a hírt: „*Anglia népének ebben a fontos pillanatban, amikor Európa és Anglia sorsa forog kockán, szüksége van egy olyan államférfira, akinek lelke erős, aki messzire látó, és minden ízében angol.*” (205–206. old.)

Brown könyve szakmailag igen jól felépített, áttekinthető szerkezetű munka. A szerző azonban nem használ lábjegyzetet, hanem a jegyzetek az egyes fejezetek végén olvashatók, ami zavarja az olvasás menetét. Ugyanakkor bőséges primer forrásanyagot és szakirodalmat használt fel könyvéhez, sőt számos kiadatlan diplomamunkát is áttanulmányozott. Név- és tárgymutató segíti az eligazodást, azonban szükségesnek tartottam volna még egy adattárat is közölni a szövegben előforduló nem kevés személy-név magyarázataként. A témában jártas olvasók így is nagy haszonnal forgathatják ezt a könyvet, remek újdonságokat találnak benne. Aki viszont még nem rendelkezik ismeretekkel Palmerston külpolitikájával kapcsolatban, annak nem tanácsos ezzel a művel kezdeni a témával való ismerkedést, ugyanis nem kap részletes leírást a külpolitikai eseményekről és a politikai szereplőkről.

A bevezető fejezetben a szerző kijelenti, hogy nem életrajznak szánja művét, de nem is tankönyvnek, amellyel az adott korszak külpolitikáját tárgyalná. Az a szándéka, hogy a külpolitikát a belpolitikai küzdelmek előterében vizsgálja. Kitűzött céljának meg is felel. Palmerston diplomáciai lépéseit nem abból a nézőpontból elemzi, hogy Anglia érdekeit mennyire szolgálták a miniszter cselekedetei, hanem azt vizsgálja, hogy egy adott döntése milyen visszhangot váltott ki a brit közéletben. A brit világhatalom szempontjából pedig különös figyelmet érdemel, hogy vajon a belpolitika meg tudja-e ingatni a külügyi lépéseket, s ezt a szerző nagyon összefogottan vizsgálja a krími háború kap-

csán. Brown bemutatja az olvasó számára, hogy számos időhúzási incidens adódott a külpolitikában a belpolitikai csatározások miatt, főleg amikor Palmerston az azonnali támadás oldalán állt, de a kabinet húzódozott az oroszok elleni háborútól. A belpolitika a krími háború kapcsán olyan mértékben volt képes megingatni a külügyi intézkedéseket, hogy Anglia nem tudta igazán

érvényesíteni azt a világhatalmi pozícióját, amellyel a 19. században rendelkezett. E probléma elemzésén keresztül Brown Palmerton politikusi arculatának új, eddig ismeretlen vonásait tárja elénk.

SZALISZNYÓ LILLA

Beérkezett könyvek

Engel Pál – C. Tóth Norbert: *Itineraria regum et reginarum hungariae (1382–1438)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2005. 187 old. ISBN 963 219 591 4

Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Akadémiai Kiadó – Magyar–Török Baráti Társaság, Budapest, 2005. 379 old. ISBN 963 05 8212 0

Kocsis Gyula: *A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 367 old. ISBN 963 05 8201 5

Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 302 old. ISSN 1787 3134, ISBN 963 7319 13 1

Philobiblon. *Bulletin of the „Lucian Blaga” Central University Library*. Vol. VIII–IX. (2003–2004). University Press, Cluj, 2004. 573 old. ISSN 1224-7448

Brook-Shepherd, Gordon: *Habsburg Ottó. Életrajz*. Z-Press, Miskolc, 2003. 366 old. ISBN 963 9490 08 3

Kühlmann, Wilhelm–Schindling, Anton (Hrsg.): *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*. Unter Mitarbeit von Wolfram Hauer. (=Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, Bd. 62.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. 292 old. ISBN 3-515-08551-3

Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 326 old. ISBN 963-506-610-4

Ókor. *Folyóirat az antik kultúráról*. IV. évf. 2005. 3. szám. ISSN 1589-2700

Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. A szerkesztésben közreműködött Csákváry Ferenc, Kincses Katalin Mária, Mészáros Kálmán, Tóth Ferenc. Argumentum Kiadó, Budapest, 2005. 852 old. ISBN 963 446 329 0

Számunk szerzői

APOR BALÁZS	<i>Ph.D. hallgató, European University Institute, Firenze</i>
BOGNÁR BULCSU	<i>szociológus, PTE, Pécs</i>
DOMINKOVITS PÉTER	<i>levéltáros, Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár, Sopron</i>
FARKAS CSABA	<i>levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, Szeged</i>
GULYÁS LÁSZLÓ	<i>történész–közgazdász, SZTE, Szeged</i>
KAHLER FRIGYES	<i>Kollégiumvezető bíró, Veszprém Megyei Bíróság, Veszprém</i>
KECSKEMÉTI KÁROLY	<i>történész–levéltáros, Párizs</i>
KECSKÉS D. GUSZTÁV	<i>történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest</i>
KISANTAL TAMÁS	<i>irodalmár, PTE, Pécs</i>
KLENJÁNSZKY SAROLTA	<i>Ph. D. hallgató, ELTE, Budapest – Politikatudományok Intézete, Párizs</i>
NAGY SÁNDOR	<i>levéltáros, Budapest Főváros Levéltára, Budapest</i>
PALLAGI MÁRIA	<i>történész, Kecskeméti Főiskola, Kecskemét</i>
PÉTERI GYÖRGY	<i>történész, Trondheim, Norvégia</i>
SZALISZNYÓ LILLA	<i>egyetemi hallgató, SZTE, Szeged</i>
TÓTH ISTVÁN	<i>történész–muzeológus, Móra Ferenc Múzeum, Szeged</i>

A fordításokat BARNA JÓZSEF, DOBOS ELVIRA, GÁBOR LÍVIA, LÉNÁRT ANDRÁS és SZIROMI SZONJA készítette.

Contents

Essays

- GUSZTÁV KECSKÉS D.
The Views of French Political Parties about the 1956 Hungarian Revolution: the Hungarian Issue in the National Assembly 5
- SAROLTA KLENJÁNSZKY
Reactions to the 1956 Hungarian Revolution and its Suppression in the French Communist Movement 19
- FRIGYES KAHLER
The Retaliation of the Spirit of 1956 after Ten Years. The Cases of László Vaczkó and János Hamusics 38
- BULCSU BOGNÁR
The Duality of National Radical Politics and Social Scientific Argumentation in Ferenc Erdei's Village Sociography 57
- MÁRIA PALLAGI
Alfonso XIII of Spain – the Possibilities and the Constraints of a Neutral Ruler 74

Workshop

- CSABA FARKAS
Power Shift in Csongrád County in 1956 100
- LÁSZLÓ GULYÁS– ISTVÁN TÓTH
The Hungarian Reception of Milan Hodža's First Central-European Project 109
- KÁROLY KECSKEMÉTI
Obscurity Zones: Questions to be Clarified in Central European Jewish History (An Outline) 120

Theory and method

- TAMÁS KISANTAL
Historiography and Psychoanalysis, or Historiography as Psychoanalysis. A Foreword to the Texts by Freud and Certeau 133
- SIGMUND FREUD
A Seventeenth-Century Demonological Neurosis 139
- MICHEL DE CERTEAU
What Freud Makes of History: "A Seventeenth-Century Demonological Neurosis" 158

Beyond our borders

“...a relatively young scholar coming from a foreign academic culture” – An Interview with György Péteri (by György Kövér)	172
The Bibliography of György Péteri’s Works	184
GYÖRGY PÉTERI	
Purge and Patronage: Kádár’s Counter-revolution and the Field of Economic Research in Hungary, 1957–1958	186

Reviews

Personality Cult in the Style of Stalin (Klaus Heller and Jan Plamper (eds.): <i>Personality Cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus</i> , V&R Unipress, Göttingen, 2004.) BALÁZS APOR	211
Towns and the Power and Economic Policy of the Early Modern State (H. Németh István: <i>Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon [A felső-magyarországi városszövetség] I–II. kötet</i> , Osiris Kiadó, Budapest, 2004.) PÉTER DOMINKOVITS	221
Divorce as a Historical Experience (Roderick Phillips: <i>Amit Isten összekötött... A válás rövid története</i> . Osiris Kiadó, Budapest, 2004.) SÁNDOR NAGY	226
Palmerston and the “Politics of Foreign Policy” (David Brown: <i>Palmerston and the politics of foreign policy 1846–1855</i> . Manchester University Press, Manchester, 2002.) LILLA SZALISZNYÓ	232

<i>Books received</i>	237
-----------------------------	-----

<i>Authors of the current issue</i>	238
---	-----

B E N D A G Y U L A

p á l y a d í j

Az ELTE BTK Történeti Antropológia Programjának Történeti Kollégiuma **pályadíjat ír ki Benda Gyula emlékére.**

Egyetemi hallgatók, illetve 35 év alatti fiatal kutatók eredeti, új, legalább egy, legfeljebb két szerzői íves, jeligés pályamunkáit várjuk a szélesen értelmezett **társadalomtörténet, a gazdaságtörténet és a történeti demográfia tárgyköréből.**

A jeligés pályamunkák 2006. október 31-éig juttatandók el egy nyomtatott és egy elektronikus változatban (RTF-formátumban, CD-n vagy floppyn) a következő címre: „Szijártó István részére (Benda Gyula pályadíj), ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, 1364 Budapest, pf.: 107”. A pályaművekhez egy zárt, jeligével ellátott, a pályázó nevét és címét tartalmazó borítékot is csatolni kell.

Az ünnepélyes eredményhirdetésre, melyen a hallgatói és fiatal kutatói kategória nyertese egyaránt **ötvenezer forint összegű pénzdíjat** vehet át, 2006. december 15-én az ELTE Bölcsészkarán kerül sor. A pályázók vállalják, hogy **a nyertes pályamunkákat a Korall című folyóirat közli.**

A Történeti Kollégium által fölkért bíráló bizottság fönntartja a jogot, hogy a díjat visszatartsa, részben adja ki, vagy megossza. A bírálat folyamata titkos, a bírálói véleményeket a szerzők az eredményhirdetés után megtekinthetik.

ÓKOR

FOLYÓIRAT AZ ANTIK KULTÚRÁKRÓL

2006/1–2. NEMZET ÉS ANTIKIVITÁS

Tanulmányok

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY: Új perspektíva felé

GELENCZEY-MIHÁLTZ ALIRÁN: Mindnyájan görögök vagyunk?

A hellén és európai identitás problémáiról

RITOÓK ZSIGMOND: Történelmi kereszteződések.

Az ókor tanulmányozása a 19. századi Magyarországon

FERENCZI ATTILA: Nemzet és antikvitás Kölcseynél

SZENTESI EDIT: Görög szobrászattörténeti másolatgyűjtemény

a Magyar Nemzeti Múzeumban a 19. század harmadik harmadában

RADNÓTI SÁNDOR: Az ókor új befogadásának eredete

PIERRE JUDET DE LA COMBE: Az antikvitás iránti érdeklődés Franciaország-

ban: érvek, intézmények, összevetések

GLENN W. MOST: Filhellénizmus, kozmopolitizmus, nacionalizmus

BÁRÁNY ISTVÁN: Szofisták Athénban: egy angol liberális látomása

BÉLYÁ CZ KATALIN: A szalamiszi győzelem recepciótörténete

KOMORÓ CZY GÉZA: Az asszír nemzet

Textus

Krétai Dictys: Trójai Napló VI. Könyv (Hajdu Péter fordítása)

Régészet

LUFT ULRICH: Felderítő úton az egyiptomi Keleti Sivatagban (Bir Minih)

HORVÁTH FRIDERIKA: Almásfüzitő római kori múltjának kutatásairól

megjelenik 2006. májusában

www.ookor.hu

Következő számunk tartalmából

KÖSZEGHY MIKLÓS

Abimelek – egy habiru vezér a Bírák könyvében?

TÓTH IVÁN

Törvényőrök a Kr. e. 5. századi Athénban

MUNDING MÁRTA

Alexandros és a barbár nők

SZÉKELY MELINDA

Augustus hódítási terve keleten: római hadjárat Dél-Arábiába

ZAKAR PÉTER

Katonai házassági perek Mária Terézia korában

DEMME JÓZSEF

Egy trencsényi választás históriája

KISS LÁSZLÓ

Magyareellenes szlovák fegyveres megmozdulások 1848–1849-ben

VÖRÖS BOLDIZSÁR

„Az állatkert lakói is összegyűltek...”

Bemutatjuk John Komlost

Bolti ár: 650,- Ft
Előfizetőknek: 500,- Ft

A Francia Kommunista Párt hozzáállása az októberi eseményekhez kezdettől fogva nem hagyott kétséget. A *l'Humanité* felkelésről először részletesebben tudósító, október 25-i száma, amelynek fejcíme „súlyos ellenforradalmi zendülés” bukásáról számolt be, habár tévedett, amikor a harcokról máris múlt időben beszélt – a lap további két ízben, 26-án és 29-én hirdette meg a konfliktus végét, tévedését mindkétszer utóbb korigálva –, viszont megadta az alaphangot a további magyarázatokhoz. Eszerint a tömegben kezdettől jelenlevő, a demokratizálás és a liberalizálás jelszavai mögé rejtőzött reakciós elemek a rendszer reformálásának követelésével szervezett békés demonstrációt arra használták, hogy megkíséreljék megdönteni a népi demokráciát s visszaállítani a kapitalista rendszert. Azaz az FKP a poznaí felkelés magyarázatára felállított imperialista összeesküvés-elméletét látta alátámasztva a magyarországi eseményekben. Érvelésével, amely szerint a nemzetközi reakció átfogó támadást indított a szocialista rendszer ellen, kihasználva az SZKP XX. kongresszusa után a hibák leleplezése miatt a blokk országokban eluralkodó zűrzavart, Hruscsovot tette felelőssé az eseményekért. Noha a francia párt elismerte, hogy Magyarországon Rákosi Mátyás és Gerő Ernő vezetése idején hibák csúsztak a szocialista politikába és gazdaságba, amelyek kijavítását csak megkévsé s elégtelen módon hajtották végre, ami a tömegek jogos elégedetlenségéhez vezetett, ám „súlyos, antimarxista vétségnek” tartotta e tévedésekben látni a felkelés fő okát, s nem pedig az imperializmus ellentámadásában. Keményen kritizálta az eseményeknek az olasz kommunisták, illetőleg a Nagy Imre-kormány által adott értelmezését.

Klenjanszky Sarolta tanulmányát számunk 19–37. oldalán olvashatják.
